

**Міністерство освіти і науки України
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького**

**Ministry of Education and Science of Ukraine
Bohdan Khmelnytsky
National University of Cherkasy**

**ISSN 2076-5908 (Print)
DOI: 10.31651/2076-5908-2025-2**

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

**Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ**

**BULLETIN
OF CHERKASY
UNIVERSITY
HISTORICAL SCIENCES**

№ 2. 2025

**Черкаси – 2025
Cherkasy – 2025**

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького.

Ідентифікатор видання в Реєстрі суб'єктів у сфері медіа R30-01516.

Збірник наукових праць містить статті, в яких висвітлено актуальні проблеми історії України, історіографії та методології історичних досліджень, всесвітньої історії. У збірнику також уміщено огляди та рецензії українських і зарубіжних наукових і навчально-методичних видань, наукова хроніка тощо.

Для широкого кола науковців, викладачів, аспірантів, студентів й усіх, хто цікавиться історичною наукою.

Наказом Міністерства освіти і науки України від 17.03.2020 № 409 видання включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б».

Випуск збірника наукових праць Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки» рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 4 від 25.06.2025 р.).

Збірник наукових праць індексовано в міжнародній наукометричній базі Index Copernicus (ICV 2023: 63.26).

Голова редакційної колегії:

д. і. н., доц. К. В. Івангородський

Заступник голови редакційної колегії:

к. і. н., доц. А. П. Іржавська

Відповідальний секретар:

к. і. н., доц. В. О. Кіреєва

Редакційна колегія:

д. і. н., проф. В. Ф. Боєчко; к. і. н., доц. Г. М. Голиш; к. і. н. О. М. Донік; д. і. н., проф. Н. І. Земзюліна; к. і. н., доц. В. О. Кіреєва; д. і. н., проф. С. В. Корновенко; д. і. н., проф. С. В. Кульчицький; к. і. н., доц. Л. Г. Лисиця; д. і. н., проф. В. В. Масненко; к. і. н., проф. В. М. Мельниченко; д. і. н., проф. А. Г. Морозов; д. і. н., проф. С. С. Падалка; д. і. н., проф. О. Г. Перехрест; д. і. н., проф. Ю. П. Присяжнюк; к. політ. н., доц. М. І. Ратніков; д. і. н., проф. З. В. Священко; д-р габілітований, проф. Павел Сержента (Польща); д. і. н., проф. Л. І. Синявська; д. і. н., проф. Є. Г. Сінкевич; д-р габілітований, проф. Анджей Стемпнік (Польща); к. і. н., доц. Р. П. Сухацький; д. і. н., проф. І. А. Фареній; д. і. н., проф. А. Ю. Чабан; д. і. н., проф. М. Шмигель (Словаччина).

За дотримання права інтелектуальної власності, достовірність матеріалів та обґрунтування висновків відповідають автори.

Адреса редакційної колегії:

18000, Черкаси, бульвар Шевченка, 81,

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, к. 508,

тел. (067) 938-17-76

web-сайт: <http://www.history-ejournal.cdu.edu.ua>

e-mail: iwakos@ukr.net; vcusin@ukr.net

Founder, editor, publisher and manufacturer - Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy.

Publication ID in the Register of Media Entities R30-01516.

The collection of scientific works contains articles that cover current issues of Ukrainian history, historiography and methodology of historical research, and world history. The collection also contains overviews and reviews of Ukrainian and foreign scientific and educational publications, scientific chronicles, etc.

For a wide range of scholars, teachers, graduate students, students and anyone interested in historical science.

By the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 17.03.2020 No 409 the edition is included to the Register of Scientific Professional Editions of Ukraine of «B» Category.

Issue of a collection of scientific works Bulletin of Cherkasy University. The series "Historical Sciences" is recommended for printing and distribution via the Internet by the Scientific Council of the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Minutes № 4 of June 25, 2025).

Collection of scientific works indexed in the international scientific database Index Copernicus (ICV 2023: 63.26).

Chair of the Editorial Board:

Dr. of hist. sc., Assoc. Prof. *K. V. Ivangorodsky*

Deputy Chairman of the Editorial Board:

Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *A. P. Irzhavska*

Secretar responsible:

Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *V. O. Kireeva*

Editorial board:

Dr. of hist. sc., Prof. *V. F. Boyechko*; Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *G. M. Golysh*; Cand. of hist. sc., *O. M. Donick*; Dr. of hist. sc., Prof. *N. I. Zemziulina*; Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *V. O. Kireeva*; Dr. of hist. sc., Prof. *S. V. Kornovenko*; Dr. of hist. sc., Prof. *S. V. Kulchytskyi*; Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *L. G. Lysytsya*; Dr. of hist. sc., Prof. *V. V. Masnenko*; Cand. of hist. sc., Prof. *V. M. Melnychenko*; Dr. of hist. sc., Prof. *A. G. Morozov*; Dr. of hist. sc., Prof. *S. S. Padalka*; Dr. of hist. sc., Prof. *O. G. Perehrest*; Dr. of hist. sc., Prof. *Y. P. Prysajniuk*; Cand. of pol. sc., Assoc. Prof. *M. I. Ratnikov*; Dr. of hist. sc., Prof. *Z. V. Syvashchenko*; Dr. Hab., Prof. *Pawel Sierzhenga* (Poland); Dr. of hist. sc., Prof. *L. I. Synyavska*; Dr. of hist. sc., Prof. *Y. G. Sinkevich*, Dr. Hab., Prof. *Andrzej Stempnik* (Poland); Cand. of hist. sc., Assoc. Prof. *R. P. Suhatsky*; Dr. of hist. sc., Prof. *I. A. Farenij*, Dr. of hist. sc., Prof. *A. Y. Chaban*; Dr. of hist. sc., Prof. *M. Schmigel* (Slovakia)

The authors are responsible for the respect of intellectual property rights, the accuracy of the materials and the justification of the conclusions.

Editorial Board Address:

18000, Cherkasy, Shevchenko Boulevard, 81,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, 508,
tel. (067) 938-17-76
Website: <http://www.history-ejournal.cdu.edu.ua>
e-mail: iwakos@ukr.net; vcusin@ukr.net

ЗМІСТ

Російсько–українська війна

Морозова Ольга, Констанчук Криштоф

Обличчя «руського міра» в дослідженнях науковців та спогадах очевидців 8

Ніколаєць Юрій

Тимчасова окупація Криму та спроба реалізації проєкту «Русская весна»: роль деструктивних інформаційних впливів 17

Шипотілова Олена

Польська преса щодо російської агресії проти України в липні 2014 – січні 2015 рр. (за матеріалами «Gazeta Wyborcza» і «Tygodnik Powszechny») 27

Зашкільняк Леонід, Мартинчук Роман

Динаміка взаємної рецепції українців і поляків унаслідок повномасштабної російсько-української війни 35

Адамович Сергій

Руйнування освітнього середовища Харківської області державними органами РФ на основі свідчень внутрішньо переміщених осіб (2022–2024 рр.) 47

Івангородський Костянтин

Російська гуманітаристика як засіб утвердження ідеології рашизму в умовах так званої «СВО» 55

Політика пам'яті

Парган Наталія

Нумізматична продукція Національного банку України, випущена під час повномасштабного вторгнення Російської Федерації: роль у просуванні українського історичного наративу 67

Корновенко Сергій, Корновенко Лариса

Інституції та інструменти реалізації культури пам'яті в Німеччині: досвід для України . . 74

Польсько–українські відносини

Mikołajczyk Marek

Konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią w wypowiedziach i relacjach przedstawicieli państw Ententy 88

Комар Володимир

Діяльність Павла Шандрука в еміграції у Польщі (1921–1939 рр.) 98

Хахула Любомир

- Російські злочини щодо галицьких музеїв на початку Другої світової війни:
сучасні історичні паралелі й польсько-українська солідарність 104

Крупник Любомир

- Співдіяльність Української Гельсінської спілки і польської «Солідарності» 115

Krzykowski Piotr

- Ukraina między Wschodem a Zachodem: opcje i ograniczenia geopolityczne 125

Всесвітня історія**Marusych Erik**

- Arrow Cross organizational efforts in Transcarpathia between 1938 and 1942 137

Історіографія та дидактика**Тельвак Віталій, Кручак Роман, Бондаренко Григорій**

- Михайло Грушевський та студентська спільнота Львівського університету:
співпраця, конфлікти, реценція 145

Касян Андрій, Лук'яниця Василь

- Історіографія першого десятиліття досліджень комплексу Гьобеклі Тепе
в Південно-Східній Туреччині (1995–2004) 155

Присяжнюк Юрій

- Тематика козацтва XVIII ст. у контексті сучасних дидактичних завдань
української школи 165

Іржавська Анжела, Кірсева Вікторія, Терещенко Тетяна

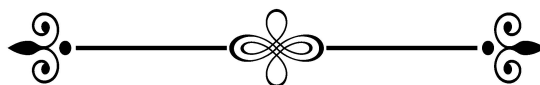
- Академічна доброчесність у професійній сфері історика 170

Наукова хроніка**Морозова Ольга, Земзюліна Наталія**

- Діалог польсько-українських істориків в умовах російської агресії
(Międzynarodowa konferencja naukowa «Stosunki polsko-ukraińskie wobec
rosyjskiej agresji na Ukrainę: konteksty historyczne i współczesne»
(Warszawa, Uniwersytet Warszawski, 11–12 kwietnia 2024 r.)) 177

Дискусія**Pedych Vasyl, Zhuravlov Sviatoslav**

- Discussion of M. Hrushevsky's "History of Ukrainian Literature" in the historiography
of 1920–1930s 182

CONTENTS

Russian–Ukrainian war

Morozova Olha, Konstanciuk Krzysztof

The face of the “Russian world” in the research of scientists and the memoirs of eyewitnesses 8

Nikolaiets Yurii

Temporary occupation of Crimea and the attempt to implement the “Russian spring” project: the role of destructive information influences 17

Shypotilova Olena

Polish press on Russian aggression against Ukraine in July 2014 – January 2015 (based on materials from “Gazeta Wyborcza” and “Tygodnik Powszechny”) 27

Zashkilnyak Leonid, Martynchuk Roman

The dynamics of the mutual perception of Ukrainians and Poles as a result of the full-scale Russian-Ukrainian War 35

Adamovych Sergii

Desctruction of educational environment of the kharkiv region by state authorities of the Russian Federation on the basis of testimonies of internally displaced people (2022–2024) 47

Ivangorodsky Kostiantyn

Russian humanities as a tool of confirming the ideology of racism in the conditions of the so-called “SVO” 55

Memory policy

Pargan Nataliia

Numismatic products of the National Bank of Ukraine issued during the full-scale invasion of the Russia: the role in promoting the Ukrainian historical narrative 67

Kornovenko Larysa, Kornovenko Serhii

Institutions and instruments for implementing the culture of remembrance in Germany: experience for Ukraine 74

Polish–Ukrainian relations

Mikołajczyk Marek

The Polish-Ukrainian conflict over Eastern Galicia in the statements and reports of representatives of the Entente Countries 88

Komar Volodymyr

Activities of Pavlo Shandruk in emigration in Poland (1921–1939) 98

Khakhula Liubomyr

Russian crimes against Galician museums at the beginning of the World War II:
contemporary historical parallels and Polish-Ukrainian solidarity 104

Krupnyk Liubov

Cooperation of the Ukrainian Helsinki Union and Polish Solidarity 115

Krzykowski Piotr

Ukraine between East and West: geopolitical options and constraints 125

World History**Marusych Erik**

Arrow Cross organizational efforts in Transcarpathia between 1938 and 1942 137

Historiography and didactics**Telvak Vitalii, Kruchak Roman, Bondarenko Hryhorii**

Mykhailo Hrushevsky and the student community of Lviv University:
cooperation, conflict, reception 145

Kasyan Andriy, Lukianytsia Vasyl

Historiography of the first decade of research on Gılbekli Tepe Complex
in Southeastern Turkey (1995–2004) 155

Prysiashniuk Yuriy

The theme of 18th century Cossackdom in the context of contemporary didactic
tasks of the Ukrainian school 165

Irzhavska Anzhela, Kirieieva Victoria, Tereshchenko Tetiana

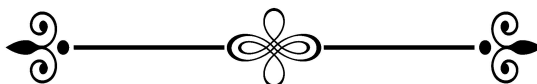
Academic integrity in the professional field of historian 170

Scientific chronicle**Morozova Olha, Zemzyulina Natalia**

Dialogue between Polish-Ukrainian Historians in the conditions of Russian aggression
(International scientific conference “Polish-Ukrainian Relations in the conditions
of Russian aggression against Ukraine: Historical and Contemporary Contexts”
(Warsaw, University of Warsaw, April 11–12, 2024)) 177

Discussion**Pedych Vasyl, Zhuravlov Sviatoslav**

Discussion of M. Hrushevsky’s “History of Ukrainian Literature” in the historiography
of 1920–1930s 182

РОСІЙСЬКО–УКРАЇНСЬКА ВІЙНА

УДК 94(438:470+571:477):32.019.5:327.8(477)
DOI: 10.31651/2076-5908-2025-2-8-16

Ольга МОРОЗОВА

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна; професор Варшавського університету, м. Варшава, Польща
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4627-2189>
e-mail: olga_chdu@vu.cdu.edu.ua

Криштоф КОНСТАНЧУК

студент третього курсу історичного факультету Варшавського університету, м. Варшава, Польща
ORCID: 0009-0003-1121-6384
e-mail: k.konstanciu@student.uw.edu.pl

ОБЛИЧЧЯ «РУССКОГО МИРА» В ДОСЛІДЖЕННЯХ НАУКОВЦІВ ТА СПОГАДАХ ОЧЕВИДЦІВ*

Анотація. Російська політика щодо України досягла свого апогею у вигляді повномасштабної збройної агресії 24 лютого 2022 року. З початком російсько-української війни повністю спала маска путінського режиму у зовнішній політиці та в реалізації концепції «руського міра». **Метою** статті є представлення загальної картини реалізації концепції «руського міра» на основі досліджень вчених та спогадів очевидців. **Новизною** статті є введення до наукового обігу нових історичних даних очевидців подій, зібраних під час інтерв'ю з ними, статистичних матеріалів інституцій, відповідальних за реалізацію та аналіз концепції «руського міра», офіційних заяв ідеологів даної концепції, що висвітлюють специфіку та зміст російської політики в Україні. Історики прийшли до **висновку**, що «руський мір» на практиці виявився жорстокою, імперіалістичною доктриною, що полягає в нещадному наступі на суверенні держави з метою їх завоювання та національного знищення. Російсько-українська війна, як яскравий прояв обличчя «руського міра» є боротьбою не тільки проти української держави, а й проти всієї західної цивілізації.

Ключові слова: «руський мір», російсько-українська війна, військові злочини Російської Федерації, дослідження російської агресії.

Olha MOROZOVA

Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of World History and International Relations, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine; Professor, University of Warsaw, Warsaw, Poland
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4627-2189>
e-mail: o.morozowa@uw.edu.pl
olga_chdu@vu.cdu.edu.ua

* Друкується за матеріалами доповіді, виголошеної на Міжнародній науковій конференції «Польсько-українські відносини в умовах російської агресії в Україні: історичні та сучасні контексти» («Stosunki polsko-ukraińskie wobec rosyjskiej agresji na Ukrainę: konteksty historyczne i współczesne»), що відбулася 11–12 квітня 2024 р. у Варшавському університеті (детальніше у рубриці «Наукова хроніка» цього випуску «Вісника»).

Krzysztof KONSTANCIUK

third-year History student at the Faculty of History University of Warsaw, Warsaw, Poland

ORCID: 0009-0003-1121-6384

e-mail: k.konstanciu@student.uw.edu.pl

THE FACE OF THE “RUSSIAN WORLD” IN THE RESEARCH OF SCIENTISTS AND THE MEMOIRS OF EYEWITNESSES

Abstract. Russian policy towards Ukraine reached its apogee in the form of full-scale armed aggression on February 24, 2022. With the beginning of the Russian-Ukrainian war, the mask of the Putin regime in foreign policy and in the implementation of the concept of the “Russian world” was completely removed. The **purpose** of the article is to present a general picture of the implementation of the concept of the “Russian world” based on the research of scientists and eyewitness accounts. The **novelty** of the article is the introduction into scientific circulation of new historical data from eyewitnesses of the events, collected during interviews with them, statistical materials from institutions responsible for the implementation and analysis of the concept of the “Russian world”, official statements by ideologists of this concept, which highlight the specifics and content of Russian policy in Ukraine. Historians have **concluded** that the “Russian world” in practice turned out to be a cruel, imperialist doctrine, consisting in a merciless attack on sovereign states with the aim of their conquest and national destruction. The Russian-Ukrainian war, as a vivid manifestation of the face of the “Russian world”, is a struggle not only against the Ukrainian state, but also against the entire Western civilization.

Keywords: “Russian world”, Russian-Ukrainian war, war crimes of the Russian Federation, research on Russian aggression.

Постановка проблеми. Концепція «руського міра», що полягає в начебто цивілізаційній місії Росії, російської мови та культури й необхідності об'єднання російськомовних спільнот (у першу чергу йдеться про українців) під егідою Російської Федерації, як «правонаступниці» Київської Русі – «колиски трьох братніх народів – росіян, білорусів та українців» створювалася віками й набула поширення з початком становлення незалежної України. Російські ідеологи створили численні геополітичні «можливості» для України в контексті даної концепції. Найважливіші з них походять від одного з найвідоміших російських філософів – Олександра Дугіна. Загальне переконання, яке випливає з його теорії, полягає в тому, що суверенітет України становить явну загрозу геополітичній безпеці Росії. Подальше існування незалежної Української держави рівнозначно з існуванням «антиросійського кордону», створеного Заходом, що може загрожувати збройним конфліктом, або навіть вторгненням на територію Росії в майбутньому. Тому подальше існування України як суверенної, незалежної держави є, на думку О. Дугіна, неприйнятним. Росія зобов'язана реконструювати Україну, зберігши тим самим «цивілізаційний кордон», що розділяє протилежні етнічні та культурні впливи* [1].

Висновки, представлені подібними О. Дугіну російськими ідеологами, складають фундамент нинішньої російської пропаганди та зовнішньої політики Росії щодо України. Варто зазначити, що сам президент Російської Федерації – Володимир Путін – є не лише політиком, який роками послідовно втілює в життя культурно-цивілізаційні та геополітичні концепції «Русского міра», а й одним із головних їх творців та «спонсорів»** [2]. Недаремно в цьому контексті В. Путіна називають «головним істориком Росії» [3].

В. Путін задає ідеологічні напрями історичної політики Росії та транслює їх у внутрішню та зовнішню політику. У 2008 році під час виступу на саміті НАТО в Бухаресті він заявив, що українська держава є конгломератом різноманітних територій сусідніх країн, населених переважно росіянами та російськомовними людьми, а тому її прагнення до цілісності з НАТО загрожує територіальній цілісності Росії. У наступні роки Путін неодноразово наголошував на сутності Росії як центру цивілізації «Русского міра», ядром якої є «російсько-українсько-білоруська спільнота», а основним ареалом є пострадянський простір, населений російськомовним населенням*** [4, с. 24–31]. Елементом, який об'єднав би пострадянський простір, мала стати

* За словами О. Дугіна, Україну населяють протилежні національності: Східні українці – тобто етнічні православні русини та Західні українці – русини, які багато років жили під владою Австро-Угорщини та Польщі, які фактично стали частиною західної культури, а тому не є ані європейцями, ані “руси́нами” буквально. Тож, за концепцією О. Дугіна, східну та центральну Україну, включно з Києвом, треба приєднати до Росії, залишивши українську державу-оболонку, географічно обмежену лише західною частиною країни.

** Путін є засновником фонду «Русский мир», створеного в 2007 р. До керівних органів фонду входять переважно люди, пов'язані з Кремлем: політики, науковці та провідні представники пропаганди. Фонд фінансується в основному з бюджету Російської Федерації. Метою фонду є популяризація російської мови та культури та підтримка так званих «Соотечественников» у всьому світі.

*** Міф про «російсько-українсько-білоруську спільність» ґрунтується на тезі про існування на теренах давньої великої Русі одного «руського народу», що складався з трьох гілок: великоросів (росіян), малоросів (українців) і західноросів (білорусів), які входили до східнослов'янської православної спільноти. Ця теза випливає з припущень царської західноросійської концепції 19-го століття, на якій ґрунтувалася політика Путіна, що тяжіла до відбудови наддержави, щодо двох колишніх західних пострадянських республік: України та Білорусі.

духовно-цивілізаційна спільнота, базована на «спільних цінностях, історії, російській мові та православній релігії», незалежно від етнічного походження, під назвою «Русській мір» [5]. Ця концепція, що поєднує в собі гасла царських і радянських часів, є виправданням неоімперських дій Кремля, який намагається підірвати міжнародний порядок після холодної війни, що, на думку Путіна, є несправедливим щодо Росії* [4, с. 10–11]. Це означає прагнення до так званого «об'єднання російської нації», тобто де-факто встановлення контролю над пострадянським простором і перетворення його на виключно російську сферу впливу. Тому ключем до реалізації цих планів є, в тому числі, взяття стратегічного контролю над Україною, яка, згідно з кремлівською ідеологією, є кошиком «Русского міру». Головним ворогом, який перешкоджає відновленню «єдності», визначено Захід на чолі зі США [4, с. 24–25; 6].

Нинішні погляди Кремля на українське питання, які за ці роки не сильно змінилися, представлені в статті Путіна від 2021 року під назвою «Про історичну єдність росіян і українців» [7]. Висновки, зроблені з аргументації російського диктатора, повної історичних маніпуляцій, зрозумілі. За словами Путіна, політичне, стратегічне, цивілізаційне та культурне місце України завжди було поруч з Росією, і Росія ніколи не відмовиться від спроб зберегти свою «природну та історичну сферу впливу». Водночас він ставить ультиматум Києву і, де-факто, всьому Заходу: або Україна підкориться Росії і таким чином припинить рух до ЄС і НАТО і продовжить військово-економічну співпрацю із Заходом, або її державність буде знищена, оскільки Росія має намір за будь-яку ціну відстоювати свої нібито «національні інтереси» в Україні [6]. Як виявилось, цитована стаття Путіна 2021 року стала своєрідним маніфестом, покликаним виправдати майбутню військову агресію РФ проти України.

У статті автори поставили за **мету** представити загальну картину реалізації концепції «русского міра» на основі досліджень вчених та спогадів очевидців.

Джерельну базу дослідження складають у першу чергу виступи та промови В. Путіна на офіційних самітах та зустрічах [7–9], офіційні заяви щодо реалізації ідей «Русского міра» ідеологів даної концепції, таких як О. Дугін [1] та ін., спогади, щоденники, інтерв'ю очевидців подій [10–14, 25, 28–29], звіти та статистичні матеріали інституцій, відповідальних за реалізацію та аналіз концепції «русского міра» [15–16], а також наукові статті українських та зарубіжних учених, що висвітлюють специфіку та зміст російської політики в Україні [17–24].

Виклад основного матеріалу. Яскравим обличчям «русского міру» стала російсько-українська війна, що почалася у 2014 р. й набула повномасштабного характеру в 2022 р. Українці усвідомлювали можливість війни, навіть якщо вони заперечували цю можливість, або не хотіли в неї вірити. Вони розуміли, що Путін хоче знищити їхню країну, а події 2014 року є лише першим етапом його брутальної політики [10; 22, с. 4–37]. З листопада 2021 року Росія почала влаштовувати провокації вздовж усього кордону з Україною – від тривалих нібито військових навчань, що призвели до розгортання військових підрозділів уздовж усього кордону, до диверсій у повністю контрольованих росіянами самопроголошених республіках Донбасу (тобто так званих Донецької народної республіки (ДНР) та Луганської народної республіки (ЛНР)). Дії Росії включали обстріли окупованої території сепаратистами та поширення дезінформації про нібито посилення атак з боку української армії, що мало стати основою для надання військової допомоги проросійським сепаратистам [18]. Було оголошено мобілізацію чоловіків призовного віку та «евакуацію», що фактично являло собою нещадну депортацію жінок, дітей та людей похилого віку в різні регіони Російської Федерації [18].

Переломним фактором у напруженій ситуації став виступ самого В. Путіна 21 лютого 2022 р. [9; 19]. Його зміст не залишав жодного сумніву в тому, що президент Російської Федерації прагнув військового протистояння з Україною, повністю підриваючи державність української держави, як і саме існування української нації, посиляючись на вже відомі пропагандистські тези про «спільну» історію. У цій же промові В. Путін оголосив про визнання незалежності ДНР і ЛНР, а також заявив про укладення з самопроголошеними республіками «договорів про дружбу, співпрацю і взаємодопомогу» [9]. Таким чином московський лідер порушив Мінські домовленості 2015 року і забезпечив можливість введення регулярних збройних сил на території квазідержав Донбасу. Це стало ключем до подальших подій.

* В офіційному дискурсі «Русского мира» кінець епохи комунізму означав період нового «Великого смутку» в історії Росії, тобто втрату Москвою лідерської ролі в політичному та філософському сенсі та її домінуючої позиції в деяких колишніх радянських республіках, трактованих як землі, що історично належали Росії. Ще одним симптомом «несправедливої поразки» є розширення впливу західної культури (особливо американської) на населення пострадянських республік, що, на думку кремлівських ідеологів, є марною тратою зусиль поколінь, які намагалися зупинити експансію Заходу на Схід. «Відновлення справедливості» після «холодної війни» буде базуватися на відновленні політичної, військової та філософської позиції Росії та поверненні всієї «російської нації» до її «справжніх цінностей».

22 лютого регулярні російські війська увійшли на територію самопроголошених республік на Донбасі під приводом захисту російськомовного мирного населення, а 24 лютого почалося повномасштабне вторгнення з Білорусі (на Київську область), півночі України (на Чернігівську, Сумську та Харківську області) та окупованих Росією районів Луганської та Донецької областей, а також Криму. Цілями вторгнення, які вказав В. Путін, були: захист населення Донбасу від «геноциду», «демілітаризація та денацифікація України», а підставою – «прохання» влади сепаратистських «республік» про допомогу та захист населення, «яке вже вісім років є жертвою геноциду з боку київського режиму» [9, 20]. Однак майбутні події доводять справжні причини російської агресії.

Після перших хвилин паніки, нервового перегляду повідомлень і телефонних дзвінків близьким виникла дилема – що робити далі? Природною реакцією було втекти. Поспішні виїзди українців зі своєї держави супроводжувалися залишенням практично всього свого «минулого» [22]. *«Усе драматично змінилося... Мусиш усе залишити й покинути свій дім, то вимушений рух, щоби мати якесь майбутнє, жити безпечно, не бачити того всього»* [15, с. 7]. *«Спочатку я думала, що війна забрала в мене все. І що це несправедливо. Утім, нестерпно увесь час терпіти біль від переживання втрати. Втрати багатьох людей, кота, собак, будинку, майна й роботи»,* – згадує Тетяна Бакоцька з Миколаївської області [27, с. 159].

Для багатьох українців ситуація 2022 р. стала повторенням 2014 р., коли почалася російська окупація частини Донецької та Луганської областей після приєднання Криму до Росії. Після восьми років будівництва нового життя, зруйнованого «Русским міром», в українців знову відібрали спокій. Вони знову мусили тікати від російського насильства або воювати проти нього. *«Гучний вибух і спалах світла, вікна не повилітали лише тому, що були відкритими, зі стелі осипається штукатурка, звук як молотком по каменю, але надто гучний, із громом і уламками, будинок трясє, світло гасне на кілька секунд, у вухах стоїть дзвін, серце наче обірвалося і полетіло і прірву. Я не чую Богдана чи Марію, хапаю їх, тривожні валізи, надягаємо пальта прямо на піжами і спускаємося вниз, не закриваючи дверей. Цього разу вже зрозуміло, що це точно війна і треба тікати якнайшвидше»,* – згадує Галина Ведмідь [28]. *«24 лютого 2022 року майже о п'ятій ранку ми, як і всі жителі Миколаєва, прокинулися від вибухів. Пізніше дізналися, що ракетами обстріляли аеродром "Кульбакіно", що за півтора кілометри від нашого дому. Стіни будинку трусилися, з даху сипалося покриття, розбилося скло на вікнах. Я разом із дітьми (доньці – півроку, сину – 11 років) в піжамах швидко побігли в підвал. Потім були нові вибухи. Потім знову. Ми зрозуміли, що почалася повномасштабна війна»,* – зі спогадів Тетяни Бакоцької [29].

Проте не всі змогли вчасно втекти чи залишити міста під вогнем росіян. Мільйони українців залишилися у своїх домівках, намагаючись вижити в умовах війни. В основному це стосувалося людей, які вирішили не емігрувати через страх перед невизначеним майбутнім в еміграції; найслабших, які не змогли виїхати через природні причини (наприклад, інваліди, люди похилого віку, хворі) та тих, кому евакуації завадили російські обстріли чи окупанти, які обмежили їх право на свободу пересування.

Життя в постійному страху глибоко вплинуло на психіку мільйонів українців. Вдома, нервозність, страх безперспективності, туга за родиною, відчуженість у вигнанні чи життя під постійним терором окупації чи нападів російської армії, а також загальне відчуття безсилля перед обличчям ситуації були й залишаються нищівними для них. *«Втратила надію... Перестала їсти, старалася просто лежати. Хотіла, щоби Бог забрав мою душу, бо не можу вже на то все дивитися»* [14, с. 57]. Одне з головних запитань, яке задають собі українці з дня вторгнення: чому? Чому Росія хоче їх знищити? Чому росіяни їх так ненавидять? [10].

Окупація районів на півночі країни тривала до квітня 2022 р. (у Київській, Чернігівській та Сумській областях) і до вересня того ж року в Харківській області. Донині росіяни зберегли контроль над південними та східними районами України (частина Херсонської області (Херсон звільнено у листопаді 2022 р.), Запорізька, Донецька та Луганська області). *«Ми спали сидячи на стільцях на вході, дуже холодно і мокро... був якийсь хліб і ковбаси кусочок з холодильника... У нас забирають телефони... Оля заплакала уві сні. А потім згорів перший будинок... одна жінка не змогла покинути своє житло і згоріла живцем. На ранок померла ще одна жіночка, вже з іншого підвалу. Кладовище під нашим домом почало розширюватися... у ніч з 8 на 9 березня померла бабуся... померла о 4 ранку, так і лежала серед нас аж до 4 вечора. Лікар так і не прийшов. Військові сказали, щоб ми її закопували як є. Замість ексгумаційного пакету запропонували сміттєвий пакет...»,* – згадує Марія Ведмідь із Гостомеля (Фото 1) [28].

Поодинокі свідчення очевидців описують російських солдатів, які увійшли в Україну в перший день війни, як зарозумілих і настільки самовпевнених, що при вході в наступні міста вони гнали військові колони вулицями міст і сіл, практично не очікуючи опору [25]. Ситуація змінилася в наступні дні війни, коли, зазнавши жорстоких поразок на фронті та провалу плану захоплення

Києва протягом 72 годин, окупанти трансформували своє розчарування в нещадну та нестримну агресію проти мирного населення, проявами якої стали: безперервний артилерійський і ракетний обстріл будівель і населених пунктів, обстріл мирного населення з танків, бронетехніки та снайперських гвинтівок, втечі та переховування, гуманітарні конвої (Фото 2).

Фото 1. Підвал, де перебувала родина Ведмідь під час окупації Гостомеля (із сімейного архіву родини Ведмідь)

Фото 2. Обстріли Миколаєва 4 квітня 2022 р. [30].

Доказом таких злочинів є напад на евакуаційну колону автомобілів цивільних мешканців села Липівка Київської області 12 березня 2022 р., про що йдеться у звіті Центру документування російських злочинів в Україні ім. Рафала Лемкіна Інституту ім. Вітольда Пілецького у Варшаві під назвою «Мы мирное население не трогаем... Зеленый коридор в Липівці як пастка російсько-окупаційних військ» [14]. Цивільна евакуаційна колона з 14 приватних автомобілів рухалася дорогою з окупованої Росією Липівки до підконтрольної Україні Королівки. Близько 16 години дня, колона була обстріляна чотирма російськими БМП (бойовими машинами піхоти) з великокаліберної зброї. Під час обстрілу в машинах перебувало близько 50 цивільних осіб (у тому числі дев'ять дітей) і домашні тварини. Унаслідок обстрілу загинуло 6 осіб, у тому числі одна дитина, семеро людей отримали поранення, з них - двоє дітей. Загинули також домашні тварини – згоріли в автомобілях або були розстріляні з близької відстані на дорозі. Рапорт Центру документування російських злочинів в Україні ім. Рафала Лемкіна Інституту ім. Вітольда Пілецького містить 22 індивідуальні свідчення тих, кому вдалося вижити [14] (Фото 3–6).

Фото 3–6. Розстріл евакуаційної колони с. Липківка Київської області [14, с. 23, 40, 43, 44, 50]

Зі спогадів свідків дізнаємося, що для окупантів було характерним пересування військових колон центральними вулицями міст і селищ, розгортання військової техніки в житлових кварталах та закріплення навколо населених пунктів, водночас перешкоджаючи спробам мирного населення якомога довше залишити окуповані території [14]. Це мало зупинити дії ЗСУ, спрямовані на вигнання загарбників шляхом контратаки на мирне українське населення. Тероризація мирного населення полягала в жорстоких обшуках і спустошеннях місць проживання, що супроводжувалося пограбуванням усіх цінностей, позбавленням засобів існування, знищенням і всім, що мало культурну, історичну цінність, важливе для української ідентичності, а також виселенням звідти людей під виглядом пошуку «нацистів» [14, с. 17–19]. Зі слів свідка, «росіяни під їжджали під кожен будинок із високою огорожею, без виду на подвір'я й обстрілювали будинки з БТР-ів...» [14, с. 21] З уцілілих будівель і будинків росіяни будували військові бази [26]. Окупанти заарештовували, викрадали та катували чоловіків призовного віку, які вважалися особливою загрозою для «нового порядку». Були організовані облави, особливо на тих, хто міг стати джерелом опору (наприклад, представники місцевих інтелектуальних еліт, політики, ветерани війни на Донбасі, представники місцевої влади).

Про випадки знущань з боку російських військових над підозрілими людьми зафіксовано у черговому звіті Центру документування російських злочинів в Україні ім. Рафала Лемкіна. *«Вивернули тут усе до гори ногами. Шукали Укропів... Спочатку було шість чоловіків – були повністю замасковані, носили георгіївські стрічки. Перевернули все в кімнатах, усі шафи. Перевірили усі будинки». «Один хлопець, у будинку його матері знайшли посвідчення – військовий АТО. Був там бурят, кричав: Заріжу тебе, як собаку»* [15, с. 10].

Жорстоке поводження з мирним населенням було (і є) повсякденним явищем на окупованих територіях. У руїнах та підвалах окупантів побудовані катівні, де катують полонених захисників чи цивільних осіб, які могли брати участь у русі опору. *«На вулиці лежали рештки. Ніхто з них не прибирав. Сусіди... Лежало багато людей, яких знала»* [15, с. 10].

Фото 7. Поховання мирних жителів
с. Липківка Київської області [14, с. 28]

Розстріл евакуаційних колон цивільного населення, розстріл людей на вулицях, розстріли навіть за найменший спротив наказам окупантів, масові згвалтування, викрадення близьких та взяття їх у заручники, навмисне бомбардування сховищ чи пунктів евакуації – це лише кілька прикладів злочинів, спрямованих на залякування та примус до абсолютної покори мирного українського населення. Цій меті мало служити навіть осквернення тіл убитих українців. Росіяни навіть не дають гідно поховати загиблих і вбитих. Їхні тіла таємно ховають у дворах, садах, квартирах і навіть у мішках для сміття [13] (Фото 7).

Висновки. Отже, справжнє обличчя «Русского міру» виявилось в діяльності, спрямованій на знищення української нації, її ідентичності. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну довело, що будь-які високі гасла про об'єднання «російської нації» на основі спільних цінностей, мови, культури, спадщини та історії та захист російськомовного населення від шкоди з боку Заходу та «націоналістів», яких вони підтримують, були камуфляжем проти справжніх, неоімперських планів російських лідерів повалити світовий порядок після розпаду Радянського Союзу. «Русский мір» на практиці виявився жорстокою, імперіалістичною доктриною «збирання руських земель», що полягає в нещадному наступі на суверенні держави з метою їх завоювання та національного знищення. Анонсована Путіним «денацифікація» та «демлітаризація» України є нічим іншим, як «деукраїнізація», спробою винищити українську націю, знищити її культуру, історію, традиції, а також встановити повний політичний, економічний та стратегічний контроль над українською державою та включити її до відновленої Російської імперії. В умовах провалу вторгнення розчаровані агресори впроваджують тактику виснажливої війни на сході та півдні України, свідомо вчиняючи військові злочини проти цивільного населення, використовуючи їх як інструмент для військового терору цивільного населення по всій країні з метою створення якомога більшої гуманітарної кризи, яка б змусила Київ піти на поступки. Концепція «Русского міру» виявилася злочинною, тоталітарною ідеологією, а російська армія, яку досі пишню називають «другою армією світу» – найбільшою терористичною організацією у світі, позбавленою комплексу провини та цивілізаційної приналежності. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну є остаточним виявом безсилля імперії «Русского міру» перед прагненнями українського народу стати частиною країн західної цивілізації. Це шалена спроба врятувати ідею супердержавного статусу сучасної Росії, заснована на ностальгії за російсько-радянською імперією. Російсько-українська війна є боротьбою не тільки проти української держави, а й проти всієї західної цивілізації.

Список літератури

1. Дугин А. Распад Украины неизбежен. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=1PPuRlC9fok>.
2. Łoś R. Russia's Soft Power. *Historia i Polityka*. 2021. а 38. S. 35-52.
3. Nowak A. Powrót Imperium Zła. Ideologie współczesnej Rosji, ich twórcy i krytycy (1913–2023). Kraków, 2023.
4. Śleszyński W. Wojna w Ukrainie a idea ruskiego miru. Białystok, 2022.
5. Menkiszak M. Doktryna Putina: tworzenie koncepcyjnych podstaw rosyjskiej dominacji na obszarze postradzieckim. *Ośrodek Studiów Wschodnich*. 2014, 28 marca.
6. Domańska M. Putin: Ukraińcy to Rosjanie, Ukraina to “anty-Rosja”. *Ośrodek Studiów Wschodnich*. 2021.
7. Artykul W. Putina “O historycznej jedności Rosjan i Ukraińców”. URL: <https://cutt.ly/IrBwx1Mv>.
8. Из доповіді В. Путіна в Бухаресті 2008 р. URL: <https://cutt.ly/5rBwvj3>.
9. Транскрипція промови президента Російської Федерації від 21 лютого 2022 р. URL: <https://cutt.ly/LrBwbOIJ>.
10. Wojna 2022: dzienniki, eseje, wiersze / red. Ż. Klimakin. Warszawa, 2023.
11. Спогади Євгенії Білорусець та Юлії Кажанової. В кн.: Avci J., Galdamez J. Wojna z dobrem. Przełom duchowy Ukraińców i postawa niepoddających się propagandzie Białorusinów i Rosjan – w obliczu rosyjskiej inwazji. Karta 2022, nr 111.
12. Спогади Сергія Жадана та Юлії Ілюхи. В кн.: Żadan S. Nad miastem naszym powiewają flagi. URL: https://riep.org/images/books/Moment_pol_final.pdf.

13. Лист Марусі Ведмідь. В кн.: Dwie wojny – jedno cierpienie. Katalog wystawy / red. Ireneusz Piotr Maj. Łódź, 2023.
14. “Nie atakujemy cywili...”. Zielony korytarz w Łypiwce jako pułapka rosyjskich wojsk okupacyjnych: Raport Centrum Dokumentowania Zbrodni Rosyjskich w Ukrainie im. Rafała Lemkina / red. J. Adamczyk. Warszawa, 2025. 91 s.
15. Podoba ci się, nie podoba, cierp, moja piękna – nieukarane zbrodnie. Przemoc seksualna rosyjskich wojsk okupacyjnych wobec ukraińskich kobiet: Raport Centrum Dokumentowania Zbrodni Rosyjskich w Ukrainie im. Rafała Lemkina / red. K. Zhuk, O. Vodopyanova, Iu. Miziukina. Warszawa, 2024. 67 s.
16. “Dzieci”: Atak na Doniecki Akademicki Obwodowy Teatr Dramatyczny w Mariupolu w Ukrainie: Raport Amnesty International pt. URL: <https://cutt.ly/JrBwYUga>.
17. Śleszyński W. Wojna w Ukrainie a idea ruskiego miru. Białystok, 2022.
18. Żochowski P. Rosja prowokuje zaostrenie sytuacji w Donbasie. *Ośrodek Studiów Wschodnich*. 2022, 21 lutego. URL: <https://cutt.ly/hrBwltet>.
19. Menkiszak M. Rosja: uznanie niepodległości Donbasu. *Ośrodek Studiów Wschodnich*. 2022, 22 lutego. URL: <https://cutt.ly/irBwIBR8>.
20. Wilk W., Domańska M. Rosyjski atak na Ukrainę (24 lutego, godz. 9.00). *Ośrodek Studiów Wschodnich*. 2022, 24 lutego. URL: <https://cutt.ly/erBwOB9v>.
21. Avci J., Galdamez J. Wojna z dobrem. Przełom duchowy Ukraińców i postawa niepoddających się propagandzie Białorusinów i Rosjan – w obliczu rosyjskiej inwazji. *Karta* 2022, nr 111. S. 4–37.
22. Werstiuk W. Z ciemności piwnicy. Dziennik spod Kijowa ukraińskiego historyka w pierwszym miesiącu wojny. *Karta* 111, 2022, S. 45–50.
23. James Gregor A. Fascism and the New Russian Nationalism. *Communist and Post-Communist Studies*. 1998. № 31(1). S. 1–15.
24. Якубова Л. Рашизм: звір з безодні. Київ, 2023. 318 с.
25. Спогади Миколи Бохонка. *BezPlanu: Co nam przyniósł ruski mir*. YouTube. 2023, 5 березня. URL: <https://youtu.be/LbwPJ2K3MG0?si=Ez4hHEgDPCJ0Aidc>, хвилина: 38:00.
26. A Russian military unit killed dozens in Bucha, a Times investigation shows. *The New York Times*. 2022, Dec. 27. URL: <https://cutt.ly/RrBwDfAN>.
27. Bakocka T. Wojna rosyjsko-ukraińska: stan zawieszenia. *Wojna na Ukrainie. Kijów – Warszawa: razem do zwycięstwa. Analizy – Refleksje – Kalendarium* / pod red. S. Stępnia. Warszawa, 2022. S. 159–166.
28. Спогади Галини Ведмідь із Гостомеля. Запис Ольги Морозової. 2023 р.
29. Спогади Тетяни Бакоцької з Миколаєва. Запис Ольги Морозової. 2023 р.
30. Російські окупанти обстріляли Миколаїв: загинуло близько 10 людей, понад 60 – поранено. URL: <https://cutt.ly/6rBwGnqD>.

References

1. Dugin, A. (2011). The disintegration of Ukraine is inevitable. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=1PPuRLC9fok> [in Russian].
2. Łoś, R. (2021). Russia's Soft Power. *Historia i Polityka [History and Politics]*, 38 (45), 35–52.
3. Nowak, A. (2023). The Return of the Evil Empire: Ideologies of Modern Russia, Their Creators and Critics (1913–2023). Kraków [in Polish].
4. Śleszyński, W. (2022). The War in Ukraine and the Idea of Russian Peace. Białystok [in Polish].
5. Menkiszak, M. (2014). The Putin Doctrine: Creating the Conceptual Foundations of Russian Dominance in the Post-Soviet Area. *Ośrodek Studiów Wschodnich [Center for Eastern Studies]*, March 28 [in Polish].
6. Domańska, M. (2021). Putin: Ukrainians are Russians, Ukraine is “anti-Russia” [in Polish].
7. (2021). Article by V. Putin “On the historical unity of Russians and Ukrainians”. Retrieved from: <https://cutt.ly/IrBwx1Mv> [in Polish].
8. (2008). Text of Putin's speech at NATO Summit (Bucharest, April 2, 2008). Retrieved from: <https://cutt.ly/5rBwvm3> [in Ukrainian].
9. (2022). Transcription of the speech of the President of the Russian Federation from February 21, 2022. Retrieved from: <https://cutt.ly/LrBwbOIj> [in Polish].
10. Klimakin, Ż. (ed.) (2023). War 2022: diaries, essays, poems. Warsaw [in Polish].
11. Memoirs of Yevgenia Belorusets and Yulia Kazhanova. In: Avci J., Galdamez J., (2022). War with good. The spiritual breakthrough of Ukrainians and the attitude of Belarusians and Russians who did not succumb to propaganda – in the face of the Russian invasion. *Karta*, no. 111 [in Polish].
12. Memories of Sergei Zhadan and Yulia Ilyukha. In: Żadan S. (2024). Flags are flying over our city. Retrieved from: https://riep.org/images/books/Moment_pol_final.pdf [in Polish].
13. Marusia Wedmid' letter. In: Ireneusz Piotr Maj (ed.) (2023). Two wars – one suffering. Exhibition catalogue. Łódź [in Polish].
14. Adamczyk, J. (ed.) (2025). Report “We are not attacking civilians...” Green corridor in Łypiwka as a trap of Russian occupation troops. Report of the Raphael Lemkin Center for Documenting Russian Crimes in Ukraine. Warsaw [in Polish].
15. Zhuk, K., Vodopyanova, O., Miziukina, Iu. (ed.) (2024). Like it or dislike it, suffer, my beauty – unpunished crimes. Sexual violence of Russian occupation troops against Ukrainian women. Report of the Raphael Lemkin Center for Documenting Russian Crimes in Ukraine. Warsaw [in Polish].

16. (2022). Amnesty International's report, "Children": Attack on the Donetsk Regional Academic Drama Theatre in Mariupol, Ukraine. Retrieved from: <https://cutt.ly/JrBwYUga> [in Polish].
17. Śleszyński, W. (2022). The War in Ukraine and the Idea of Russian Peace. Białystok [in Polish].
18. Żochowski, P. (2022). Russia provokes an aggravation of the situation in Donbas. *Ośrodek Studiów Wschodnich [Center for Eastern Studies]*, February 21. Retrieved from: <https://cutt.ly/hrBwItet> [in Polish].
19. Menkiszak, M. (2022). Russia: recognition of Donbas independence. *Ośrodek Studiów Wschodnich [Center for Eastern Studies]*, February 22. Retrieved from: <https://cutt.ly/irBwIBR8> [in Polish].
20. Wilk, W., Domańska, M. (2022). Russian attack on Ukraine (February 24, 9:00 a.m.). *Ośrodek Studiów Wschodnich [Center for Eastern Studies]*, February 24. Retrieved from: <https://cutt.ly/erBwOB9v> [in Polish].
21. Avci, J., Galdamez, J. (2022). War with Good. The Spiritual Breakthrough of Ukrainians and the Attitude of Belarusians and Russians Not Giving in to Propaganda – in the Face of the Russian Invasion, 111, 4–37 [in Polish].
22. Werstiuk, W., (2022). From the Darkness of the Basement. Diary of a Ukrainian Historian from Kiev in the First Month of the War, 111, 45–50 [in Polish].
23. James, Gregor A. (1998). Fascism and the New Russian Nationalism. *Communist and Post-Communist Studies*, 31(1), 1–15.
24. Yakubova, L. (2023). Racism: Beast from the Abyss. Kyiv [in Ukrainian].
25. (2023). Memoirs of Mykola Bohonko, *BezPlanu, What Russian peace brought us*, March 5. Retrieved from: <https://youtu.be/LbwPJ2K3MG0?si=Ez4hHEgDPCJ0Aidc>, minute: 38:00 [in Ukrainian].
26. (2022). A Russian military unit killed dozens in Bucha, a Times investigation shows. *The New York Times*, 27 December. Retrieved from: <https://cutt.ly/RrBwDfAN>.
27. Bakocka, T. (2022). The Russian-Ukrainian War: Suspense. *The War in Ukraine. Kiev – Warsaw: Together to Victory. Analyses – Reflections – Calendar*, 159–166. Warsaw [in Polish].
28. (2023). Memories of Halyna Vedmid from Hostomel. Recorded by Olha Morozova [in Ukrainian].
29. (2023). Memories of Tetyana Bakotskaya from Mykolaiv. Recorded by Olha Morozova [in Ukrainian].
30. (2022). Russian occupiers shelled Mykolaiv: about 10 people died, over 60 were injured. Retrieved from: <https://cutt.ly/6rBwGnqD> [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 07.04.2025
Схвалено до друку / Accepted: 29.05.2025

УДК 94:341.223.2(470:477.75)«2014»]:316.658.4

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-2-17-26

Юрій НІКОЛАЄЦЬ

доктор історичних наук, професор, завідувач відділу політичної культури та ідеології
 Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, м. Київ
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1986-9956>
 e-mail: nikolaets-yu@ukr.net

ТИМЧАСОВА ОКУПАЦІЯ КРИМУ ТА СПРОБА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОЄКТУ «РУССКАЯ ВЕСНА»: РОЛЬ ДЕСТРУКТИВНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ ВПЛИВІВ

Анотація. У статті визначений зміст та характер деструктивних впливів у інформаційному просторі під час тимчасової окупації Криму та спроби реалізації проєкту «Русская весна» у 2014 р. Окреслені способи формування проросійських настроїв в Україні на основі ідеологічної матриці «русского міра», а також визначені найбільш вразливі для деструктивних інформаційних впливів категорії населення України. Висвітлена роль інформаційних деструктивних впливів для підготовки та реалізації агресивних планів Російської Федерації щодо України. **Мета** дослідження полягає у характеристиці інформаційних деструктивних впливів РФ проти України у 2014 р. під час тимчасової окупації Криму та спроби реалізації проєкту «Русская весна». **Наукова новизна** полягає у тому, що у ньому вперше окреслені засоби деструктивного інформаційного впливу Російської Федерації на початку сучасної російсько-української війни та визначені заходи протидії із урахуванням умов поширення інформації в Україні та рівня медіаграмотності її населення.

Висновки. Автором визначено, що ідеологічною основою деструктивних інформаційних впливів на початку російсько-української війни став концепт «русского міра», який передбачав лояльність насамперед до керівництва Російської Федерації і політики, яку воно реалізовує. Висвітлено, що найбільш вразливими до ворожих інформаційних деструктивних впливів верствами населення України виявилися люди старшого покоління, чия соціалізація відбулась переважно у часи існування СРСР. Одним із результатів інформаційної війни проти України стала тимчасова окупація Криму, яка відбулась за вкрай обмеженого збройного спротиву з боку України. Інформаційне забезпечення «русской весни» спиралося на «соціально-економічну», «політичну» та «військову» деструктивні складові. Проте засобами інформаційної війни не вдалося забезпечити реалізацію проєкту «русская весна», який передбачав перехід Півдня і Сходу України під контроль агресора. Виявилося, що ціннісні орієнтири українських громадян стали вагомою перешкодою реалізації агресивних планів ворога, що й зумовило використання його регулярних підрозділів армії для розширення зони тимчасової окупації.

Ключові слова: російсько-українська війна, інформаційна війна, тимчасова окупація Криму, проєкт «русская весна», дискурсивні практики.

Yurii NIKOLAIETS

Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of
 Political Culture and Ideology, Kuras Institute of Political and
 Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1986-9956>
 e-mail: nikolaets-yu@ukr.net

TEMPORARY OCCUPATION OF CRIMEA AND THE ATTEMPT TO IMPLEMENT THE “RUSSIAN SPRING” PROJECT: THE ROLE OF DESTRUCTIVE INFORMATION INFLUENCES

Abstract. The article defines the content and nature of destructive influences in the information space during the temporary occupation of Crimea and the attempt to implement the “Russian spring” project in 2014. It outlines the methods of forming pro-Russian sentiments in Ukraine based on the ideological framework of the “Russian world” and identifies the population groups most vulnerable to destructive informational influences. The role of destructive informational influences in preparing and implementing the aggressive plans of the Russian Federation against Ukraine is highlighted. **The purpose** of the study is to characterize the destructive informational influences of the Russian Federation against Ukraine in 2014 during the temporary occupation of Crimea and the attempt to implement the “Russian spring” project. **The scientific novelty** lies in outlining, for the first time, the means of destructive informational influence by the Russian Federation at the onset of the modern Russian-Ukrainian war and identifying countermeasures, considering the conditions of information dissemination in Ukraine and the level of media literacy among its population.

Conclusions. The author establishes that the ideological basis of destructive informational influences at the beginning of the Russian-Ukrainian war was the concept of the “Russian world,” which implied loyalty primarily to the leadership of the Russian Federation and the policies it pursued. It is highlighted that the population groups most vulnerable to hostile informational influences were older generations, whose socialization occurred primarily during the Soviet era. One of the outcomes of the information war against Ukraine was the temporary occupation of Crimea, which occurred with extremely limited armed resistance from Ukraine. The informational support for the “Russian Spring” relied on “socio-economic,” “political,” and “military” destructive components. However, the means of information warfare failed to ensure the implementation of the “Russian spring” project, which aimed at bringing southern and eastern Ukraine under the control

of the aggressor. It was found that the value orientations of Ukrainian citizens became a significant obstacle to the realization of the enemy's aggressive plans, which led to the use of regular army units to expand the zone of temporary occupation.

Keywords: *Russian-Ukrainian war, information warfare, temporary occupation of Crimea, "Russian spring" project, discursive practices.*

Постановка проблеми. Розвиток інформаційно-комунікаційного середовища України в умовах сучасної російсько-української війни відбувається під впливом цифровізації з її відкритим інформаційним простором, який постав ареною протистояння провідних країн світу. Таке протистояння породжує різні форми інформаційного маніпулювання та деструктивних впливів, що загрожують руйнацією великим соціальним спільнотам, державам, народам та націям. При тому можливості маніпулювання суттєво зростають за умови, коли суспільство позбавлене ключових культурних, громадянських, національних схем-образів мислення і поведінки, які утверджуються у процесі державного будівництва і зміцнюються за підтримки держави.

Тривала бездержавність суттєво ускладнила формування в Україні громадянських патернів, однак українці неодноразово демонстрували нескореність ідентичності, яка виявлялась у спротиві агресорам та поневолювачам. Відновлення державної незалежності України постало суттєвою загрозою домінуванню Російської Федерації на пострадянському просторі, а зміцнення України – чи не вирішальною перепорою імперським амбіціям Росії. Тому після розпаду СРСР РФ не полишала спроб дестабілізувати ситуацію на теренах України, намагаючись консолідувати антиукраїнські сили, у тому числі й засобами інформаційної війни.

У ХХІ ст. завдяки прискореному розвитку інформаційно-комунікаційних технологій різко зросли можливості реалізації деструктивних інформаційних впливів, які постали набагато більш важливою, ніж раніше складовою підготовки та ведення бойових дій. Як відзначав у 2013 р. тодішній начальник Генерального штабу Збройних Сил РФ В. Герасимов, акцент методів протиборства мав бути зміщений у бік широкого застосування політичних, економічних, інформаційних, гуманітарних та інших невійськових заходів, втілених у життя із задіянням протестного потенціалу населення. Усе це мало бути доповнене воєнними заходами прихованого характеру, у тому числі реалізацією заходів інформаційного протиборства і діями сил спеціальних операцій. До відкритого застосування сили найчастіше під виглядом миротворчої діяльності і врегулювання кризи переходять тільки на якомусь етапі, переважно для досягнення остаточного успіху у конфлікті [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для аналізу деструктивних інформаційних впливів в українському інформаційно-комунікаційному просторі та практик протидії були враховані результати розробок Д. Канемана [2] та Р. Талера [3] щодо нераціональної поведінки (акцент на емоційних доводах на шкоду або навіть замість раціональної аргументації у дискусіях став першою характерною ознакою «епохи постправди»); Д. Кіслова [4; 5] щодо перебігу інформаційних воєн і забезпечення політичної безпеки масових комунікацій; В. Горбуліна [6] щодо оцінок впливу державних та громадянських інституцій; В. Кулика [7] щодо характеру аналізу текстів («називання» – «обрамлення» – «мовні засоби творення обрамлень» – «політичні рекомендації»); І. Бекешкіної [8] щодо оцінки перспектив реінтеграції тимчасово окупованих РФ територій; Н. Костенко [9] щодо контекстів медіаскептицизму.

Мета статті – охарактеризувати ідеологічне підґрунтя деструктивних інформаційних впливів РФ, визначити найбільш вразливі для них верстви населення та висвітлити засоби протидії таким впливам.

Виклад основного матеріалу. Ідеологічним підґрунтям деструктивних інформаційних впливів Росії став концепт «руського міра», сформульований ще у 1970-х рр. у середовищі московської ліберальної інтелігенції [10, с. 10]. Його основою на початку ХХІ ст. були уявлення про «особливий шлях» Росії, оточення країни ворогами, які прагнуть захопити її природні багатства, а також переконання у неминучості збройного зіткнення задля захисту національних інтересів держави та перерозподілу сфер впливу на її користь. До широкого громадсько-політичного дискурсу РФ термін «руський мір» ввів президент цієї країни В. Путін, який наприкінці 2006 – на початку 2007 рр. у публічних виступах наголосив питання мовної, культурної та цивілізаційної єдності «співвітчизників, що проживають за кордоном» [11, с. 60].

Під «руським міром» у політичній риторикі керівництва РФ, РПЦ та російських інтелектуальних кіл розуміли спільноту людей, так чи інакше пов'язаних з Росією, що формується на основі спільності мови і культури, історичної пам'яті та пов'язаних з цією історичною пам'яттю цінностей, православ'я, лояльності до сьогоденної російської держави, що прагне виступати всередині країни та на міжнародній арені як органічна правонаступниця російської державницької традиції, складовими якої є Російська імперія та СРСР.

У своїх проповідях Патріарх Російської православної церкви Кіріл (В. Гундяєв), який підхопив певні ідеї концепту «русского міра», зробив наголос на «особливій духовності» східного слов'янства, «спільності» російського та українського народів, які «вийшли з купелі Володимирового хрещення». Водночас Кіріл стверджував, що ядром «русского міра» є Росія, Україна та Білорусь. Він відверто не визнавав кордони України, її права на існування як незалежної держави і неодноразово підкреслював, що Росія може чинити будь-які дії по відношенню до України, у тому числі й застосовуючи силу зброї, оскільки географічно українські території належать до «русского міра» [12]. Подібні погляди поділяв і російський філософ О. Дугін, який стверджував, що «Білорусія та східні і центральні райони України політично і культурно належать до зони Росії-Євразії, і якщо у чомусь і існують культурні відмінності, то вони можуть бути зведені до окремих деталей..., і можуть бути врегульовані в межах етнокультурної (але не державної!) автономії» [13, с. 426–427].

Оприлюднення концепту «русского міра» президентом В. Путіним засвідчували готовність РФ до втілення у життя певних зовнішньополітичних дій, пов'язаних із спробами беззастережно домінувати на більшій частині пострадянського простору і «обумовлених» приналежністю частини територій до «русского міра». Цьому слугувало уявлення про право претендувати на «спокоєвічно російські землі», впливаючи на розвиток держав, які постали на теренах колишнього СРСР, розпад якого був сприйнятий у РФ як одна із найбільш трагічних подій XX ст.

З погляду ведення інформаційної війни, «руській мір» являє собою певну матрицю, яка дозволяла зазіхати на суверенітет та територіальну цілісність низки сусідніх держав, обумовлювала в очах російських громадян можливість застосування збройної сили та сприяла формуванню образу ворога у обличчі Заходу на чолі із США. Ідеї, закладені у концепт «русского міра», не були чимось принципово новим і деякою мірою нагадували ті, що зароджувалися у Німеччині після програшу у Першій світовій війні. Проте російський «веймарський синдром» підносив не стільки націю, скільки державне утворення та його очільників. І це суттєво розширювало коло тих, хто міг би потенційно позитивно ставитися до ідей «русского міра». Тим більше, що частина таких ідей була озвучена православними священнослужителями високого рангу.

Покладена в основу «русского міра» лояльність до Росії, а не виключно до росіян, виступала засобом окреслення інтересів та проблем тих, хто був зацікавлений у економічному співробітництві з цією країною. Привабливість такого співробітництва намагалися представити через зацікавленість у постачанні порівняно дешевих енергоносіїв та використання переваг ємкого внутрішнього російського ринку. Проте присутність на внутрішньому ринку РФ залежала від підтримки дій російського уряду.

Матриця «русского міра», обмежуючи можливі дії його прихильників інтересами та потребами Російської держави, водночас залишала досить широке поле для визначення можливих способів досягнення бажаного. Серед таких способів фігурувала й можливість застосування сили не у відповідь на збройний напад противника, а для «захисту інтересів» певної існуючої чи удаваної соціальної групи на території іншої держави, яку пов'язували із «руським міром».

Фактично ідеї «русского міра» стали універсальною матрицею визначення *casus belli* для РФ, спроб легітимації будь-яких зусиль її вищого керівництва, спрямованих на досягнення бажаних цілей у внутрішній та зовнішній політиці. Прив'язка «русского міра» до існуючих на сьогодні інтересів та потреб вищого керівництва РФ дозволяла успішне маніпулювання окресленими таким керівництвом цілями, коли реально досягнутий результат міг бути оголошений справжньою метою певних дій. Не виключено, що гнучкість ідей «русского міра», які були пов'язані з інтересами держави, має корені у визначенні принципу зовнішньої політики Англії, сформульованого британським державним діячем Генрі Джоном Темплом, лордом Пальмерстоном: «У Британії нема ні вічних союзників, ні постійних друзів. Вона має лише постійні інтереси».

Така гнучкість концепту «русского міра» дозволяла окреслювати спрямування деструктивних впливів у інформаційній війні із пріоритетом існуючих на сьогодні потреб та інтересів, видозмінюючи у той чи інший спосіб як дискурс, так і поле досяжності завдяки відповідним змінам таргетування, поширення фейкової інформації, використання дипфейків, актуалізуючи когнітивні викривлення або спотворення. При тому організація протидії таким деструктивним впливам була суттєво ускладнена відсутністю виваженої державної політики захисту інформаційного простору країни, яка ставала об'єктом інформаційної війни. Останнє стосувалося й України, яка на момент початку сучасної російсько-української війни у 2014 р. не мала навіть виваженої концепції захисту власного інформаційного простору та досить поверхневий уявлення про важливість та можливості захисту власного інформаційного поля. У таких умовах концепт «русского міра» був досить успішно використаний для формалізованого конструювання ідентичності «російськомовне населення» та стимулювання російського націоналізму в Україні.

Заполітизований та штучний поділ українського соціуму на російськомовних та українськомовних громадян був поєднаний із нав'язуванням думки про необхідність «захисту російськомовного населення» в умовах «фашизації України», коли начебто відбувалось штучне перетворення «українських націонал-фашистів на борців за незалежність» [14; 15]. Критичні зауваження у проросійських медіа лунали й на адресу українського інтегрального націоналізму, основні положення якого були оголошені як тотожні до ідей німецьких націонал-соціалістів [16].

У контексті інформаційної війни проти України пам'ять про Другу світову війну РФ намагалася використати принаймні у двох аспектах: як засіб возвеличення Росії, яка начебто здобула перемогу переважно завдяки власним зусиллям і змогла б це зробити й без допомоги населення України, також як засіб розколотися Україну, зробивши наголос на різниці у ставленні східноукраїнського та західноукраїнського населення до боротьби проти Німеччини та її союзників.

Проте спроби синхронізувати український пам'яттєвий простір із російським, здійснені у період каденції В. Януковича, були активними, проте не надто успішними [17, с. 273]. Усвідомлення того, що джерелом масових репресій, депортацій, Голодомору була політика Кремля, сприяло поширенню переконання у перспективності розвитку української держави для забезпечення можливості самостійно визначати власну долю. Тому хоча Росія протягом тривалого часу не шкодувала зусиль для поглиблення «українських поділів», загострення суперечностей та дестабілізацію ситуації, фінансування проросійський політичних та громадських організацій, формування переконання у тому, що росіяни та українці «один народ», виявилось, що світоглядні уявлення більшості українських громадян суттєво більше «проєвропейські» аніж «проросійські». І прагнення до збереження української державності у суспільстві домінує над сприйняттям «інакшості» населення різних регіонів держави.

У 2014 р. більшість громадян України досить прохолодно поставилась до ідеї «руського міра». І можна припустити, що це було пов'язане не тільки з розмитістю багатьох його положень та відмінностями деяких трактовок, а й із вкрай слабким опрацюванням економічної складової. У концепті фактично відсутні глобальні економічні ідеї, підходи до втілення у життя масштабних інноваційних проєктів, які були б цікаві у світовому чи регіональному масштабі у контексті сталого розвитку. Це й не дивно з огляду на відсутність у РФ передової технологічної бази, орієнтацію на рентну економіку, надмірну мілітаризацію виробництва та регулярну участь у різного роду війнах та збройних конфліктах. Росія не спроможна виробити моделі економічної діяльності чи поведінки, яка б могла зацікавити велику кількість громадян інших країн. У Росії принципово неможлива реалізація чогось на зразок «американської мрії», оскільки результати економічної діяльності повністю залежать від лояльності до керівництва країни і можуть бути передані за потреби у його розпорядження на основі політичних рішень. А розміщення на території РФ окремих виробничих потужностей деяких провідних іноземних компаній (наприклад, машинобудівних) орієнтоване переважно лише на локалізацію виробництва якомога ближче до ринку збуту. Тож сприйняття Росії у світі насамперед як джерела порівняно дешевих енергоресурсів та перспективного ринку збуту і не влаштовує керівництво та громадян цієї країни, яка не маючи відповідної технологічної бази претендує на світову першість, загрожуючи іншим державам черговими війнами, збройними конфліктами та дестабілізацією внутрішньополітичної ситуації.

Помітною також залишається відсутність справжнього зацікавлення цим концептом з боку широких бізнесових кіл поза межами РФ. Причиною цього, ймовірно, є уявлення про спосіб інтеграції до «руського міра», який передбачає безумовну лояльність до вищого керівництва РФ без критичного осмислення його дій. Така лояльність не може беззаперечно імпонувати підприємцям, орієнтованим на власні сили, а не на безумовну інтеграцію до великих бізнес-об'єднань на їхніх умовах. Відсутність підтримки ідей «руського міра» у більшості українських регіонів змусила російське керівництво, зберігаючи тиск на інформаційне поле України, змінити певні акценти деструктивних інформаційних впливів, обмежуючи поле їх досяжності. Акцент був зміщений на «захист інтересів» кримчан, «народу Донбасу», а з часом – на розгортання в Україні «громадянської війни», обумовленої неприйняттям політики Києва жителями окремих регіонів.

Яскраво виражена «регіональність» інформаційних кампаній свідчила, що РФ вдалося у вигідний для себе спосіб сфокусувати таргетування контенту, його характеристики та способи поширення. Це свідчило про неефективність або навіть відсутність державної політики захисту інформаційного простору України, що в умовах розвитку сучасного інформаційно-комунікаційного середовища становило суттєву загрозу інформаційному полю держави.

В Україні можна виділити три умовні категорії громадян, які виявили зацікавленість певними ідеями «руського міра». До першої належать ті, для кого привабливою була сама ідея жити на території, яка належала до РФ. Найбільше таких було у поселеннях, де більшість населення становили етнічні росіяни. До другої категорії належали ті, хто був «обтяжений радянською

ідентичністю» і вважали, що Росія могла б відкрити дорогу до відновлення СРСР з його патерналізмом. Не маючи хисту до підприємницької діяльності, приватної ініціативи та конкурентної боротьби, вони задовольнялися роллю найманих працівників і робили наголос на тому, що підприємці отримали кошти «у незаконний спосіб». Такі громадяни були практично у всіх областях України, однак більшість з них – це консервативно налаштовані люди старшого віку, неохильні до змін. До третьої категорії можна зарахувати переважно жителів Півдня та Сходу України, які були зацікавлені у збереженні та розширенні економічного співробітництва з РФ задля зростання рівня власного добробуту. У їхній уяві економічне співробітництво з РФ дозволяло забезпечити зростання обсягів реалізації продукції українських підприємств чи постачання сировини до Росії.

Деструктивний інформаційний вплив з боку РФ із визначених категорій українських громадян був переважно заснований на гаслах про «повернення споконвічно російських земель». Друга категорія могла потрапити під вплив гасел про «боротьбу із українськими олігархами», які нехтують інтересами трудящих. Третя категорія була вразлива у контексті нав'язування ідеї про «окремшеність інтересів» окремих регіонів України, які потерпають від «несправедливого розподілу ресурсів Києвом». Як найкращий засіб врахування інтересів регіонів подавалася федералізація України. І досить привабливою ця ідея виявилася для частини жителів українського Донбасу, яким нав'язували думку про можливість відновлення «економічної величі регіону радянських часів».

Порівняно велика кількість жителів Криму, де значну частину населення становили етнічні росіяни, підтримувала ідею приєднання півострова до РФ. Тому спланована спецоперація з окупації Кримського півострова була представлена як «повернення споконвічно російської території у рідне лоно» [18], але водночас передбачала організацію антиукраїнських мітингів під сепаратистськими гаслами, у яких провідну роль «обурених кримчан» грали спеціально завезені громадяни РФ з числа спортсменів, працівників охоронних фірм, колишніх військовослужбовців, які провокували конфлікти і всіляко намагалися дестабілізувати ситуацію. Силу підтримку «акцій протесту» у Криму забезпечували біля 6 тис. бойовиків Кубанського козацького війська, захоплення адмінбудівель – військовослужбовці 45-го окремого полку спецпризначення повітряно-десантних військ РФ зі складу Західного військового округу, а загальна кількість російських військових сягнула 20 тис. осіб [19].

Деструктивна інформаційна складова була спрямована на формування переконання у тому, що Росія діє у вигідний для себе спосіб на «споконвічно російських територіях» жителі яких розмовляють переважно російською мовою і «лояльні до РФ», але їм потрібен «захист» від «української хунти», «неонацистів» чи «націоналістів». Стверджувалося, що населення Криму радо вітало «звільнення від української окупації, яка тривала з 1954 р. до 2014 р.» [20].

Засобами інформаційної війни вдалося забезпечити відсутність спротиву більшості населення Криму тимчасовій окупації півострова РФ, участь певної частини кримчан у проросійських мітингах і блокуванні українських військових частин, а також сприянні у розгортанні підрозділів російської армії у Криму.

Успішна тимчасова окупація Криму, за відсутності адекватної реакції вищого керівництва України, розв'язала РФ руки для втілення у життя у 2014 р. проєкту «русская весна», який передбачав організацію проросійських виступів на території Півдня та Сходу України за надання російській мові статусу другої державної, федералізацію України, захист інтересів регіонів. Хоча частина проросійських виступів відбулася під сепаратистськими гаслами, але Росія певний час утримувалася від того, щоб на територію материкової України відкрито увійшли підрозділи збройних сил РФ, намагаючись представити події виключно як внутрішньо українські.

Інформаційне забезпечення «русской весни» спиралося на «соціально-економічну», «політичну» та «військову» деструктивні складові.

Південно-східну частину України намагалися представити як окрему частину держави, населення якої об'єднане спільністю економічних інтересів, використанням російської мови у спілкуванні, негативним ставленням до діяльності «українських націоналістів». Спільність економічних інтересів громадян Півдня та Сходу України намагалися обґрунтувати наявністю розвиненої промислової бази, яка відігравала вирішальну роль у економічному розвитку держави і була зорієнтована на зміцнення і розвиток економічних зв'язків з Російською Федерацією, яка ще з часів існування СРСР була основним споживачем продукції українських підприємств. Проголошення незалежності України намагалися подавати як основну причину руйнування сформованих виробничих зв'язків між Україною та Росією.

Російські пропагандисти намагалися охарактеризувати економічний розвиток України як послідовне формування олігархії, яка нехтує інтересами та потребами пересічних громадян і не зацікавлена у прискоренні економічного розвитку держави. Владу у Києві представляли як

уособлення українського олігархату, а владу у регіонах – як захисника інтересів трудящих на місцях. З цієї позиції підкреслювалося, що «заикливість офіційного Києва на єдності і соборності не є продуктивною» [21]. Крім того, вагомим аргументом збереження промислового потенціалу України подавалося постачання енергоносіїв з Росії [22]. У цьому контексті Росія була представлена як країна, де олігархи не мають вирішального впливу на політику держави, добробут населення якої має високий рівень соціального забезпечення, оскільки великий капітал начебто не має змоги розкратити національне багатство.

Серед регіонів Півдня та Сходу України у російській пропаганді особливо був виділений Донбас, який позиціонували як територію, яку «окупувала» Україна. Економічна самостійність регіону була зображена засобом вирішення проблем його населення, яке начебто потерпає від засилля «київської хунти». При тому економічна складова деструктивного інформаційного впливу мала постати фундаментом для формування його політичної складової, яка спочатку передбачала вимогу федералізації України, пізніше – «право» на проголошення окремого державного утворення, і врешті решт – можливість входження до складу РФ.

Політична деструктивна складова базувалася на твердженні, що української нації не існує і ніколи не існувало. Натомість існує малоросійський народ, який є частиною великого російського народу, а Україна як держава постала виключно завдяки зусиллям радянського керівництва. А завдяки зусиллям керівництва СРСР сучасна Україна розташована на частині «споконвічно російських територій» [23].

У квітні 2014 р. В. Путін назвав південний схід України «Новоросією» і заявив про прагнення забезпечити «законні права росіян і російськомовних громадян» цього регіону. Він підкреслив, що Харків, Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одеса не входили до складу України у царські часи, а були передані їй у 1920-ті рр. радянським урядом [24].

Після такої заяви В. Путіна південно-східна Україна у повідомленнях російських медіа стала фігурувати переважно як «Новоросія». Найбільше «Новоросія» була присутня у медійному дискурсі протягом 2014 р., коли РФ мала надію на відторгнення від України значної частини Півдня та Сходу держави. Так, на сайті «Известия» «Новоросію» почали згадувати набагато інтенсивніше з лютого 2014 р., а з квітня автори повідомлень вели мову про неї вже не як про регіон, а як про «державу» (переважно федеративну) чи «республіку», регулярно ставлячи на один щабель «Україну та Новоросію» [25, с. 302]. Появу «Новоросії» намагалися позиціонувати як факт відновлення історичної справедливості, що в російському інформаційному просторі забезпечувалося створенням неіснуючих геоконструкцій – Південний Схід України як самостійний геополітичний регіон «Новоросія», апеляцією до російських імперських моделей ідентичності, що начебто є характерними для Донбасу, а також позиціонуванням Донбасу як невід'ємної частини «руського міра» [26, с. 91].

Деструктивні інформаційні впливи також були спрямовані на інтерпретацію подій і фактів з історії України, окремі історичні постаті, діяльність українських владних структур, українське громадянське суспільство, канали комунікації між владою і громадянами. Метою таких впливів була дискредитація Української державності, нав'язування думки про штучність процесу державотворення в Україні та його тісний зв'язок з Росією, яка начебто у той чи інший час передала до складу України частину «споконвічно російських земель».

Військова деструктивна складова інформаційного впливу на той час полягала в оприлюдненні звернення В. Януковича до президента РФ В. Путіна від 1 березня 2014 р., де стверджувалося, що «Україна опинилася на порозі громадянської війни», «життя та безпека людей, особливо на південному сході та у Криму під загрозою», а «під тиском західних країн здійснюється відкритий терор та насильство». Звернення також містило прохання до В. Путіна «використати збройні сили Російської Федерації для відновлення законності, миру, правопорядку, стабільності, захисту населення України» [10, с. 29].

У контексті дій уряду Російської Федерації з дестабілізації обстановки на українських землях Патріарх Московський і всієї Русі Кіріл 14 березня 2014 р. в кафедральному соборному Храмі Христа Спасителя в Москві, згадав про «руський мір» як про «велику російську цивілізацію», яку «недоброзичливці 400 з гаком років робили спроби розколоти і розділити». Патріарх Московський ворогами назвав тих, хто хотів відірвати південні і західні російські землі від єдиного «руського міра» [27].

Акції у рамках «руської весни» відбувалися за участі проросійськи налаштованих громадян України, російських агентів та спеціально завезених до України російських «козаків», спецназівців, колишніх військовослужбовців, спортсменів тощо – загалом за кримським сценарієм. Однак через деякий час виявилось, що проросійські сили не мають масової підтримки на Півдні та Сході України, учасники мітингів, критикуючи керівництво України, у багатьох випадках не підтримують ідею ліквідації Української державності, а Збройні Сили України мають усі шанси за порівняно

короткий проміжок часу придушити виступи сепаратистів та російських найманців. Стало зрозумілим, що без участі військових підрозділів РФ відторгнути, на користь Росії, частину українського Донбасу чи певні території на півдні країни не вдасться.

Можна припустити, що найбільш вагомою протидією деструктивним інформаційним впливам під час спроб реалізації «русской весны» була відсутність «розколу» між східноукраїнським за західноукраїнським населенням. Попри відмінності у сприйнятті певних аспектів історичної політики, перспектив зовнішньополітичної орієнтації країни, оцінок дій президентів, урядів, партій та окремих політиків, більшість українських громадян позитивно сприймала розбудову держави, можливість проведення вільних виборів, підприємницьку діяльність.

За період 2012–2014 рр. для громадян України зросла важливість цінностей, пов'язаних із державною незалежністю, демократичним контролем рішень влади, демократичним розвитком країни, свободою слова, підприємницькою ініціативою, індивідуальною самостійністю, рівними можливостями для всіх, морально-психологічним станом суспільства, національно-культурним відродженням, участю у політичному житті, інтелектуальним розвитком, суспільним визнанням [28, с. 121].

При тому громадяни України продовжували на високому рівні цінувати міцність сім'ї та благополуччя дітей. Можна припустити, що спілкування в сімейному колі або колі родичів, які жили у різних регіонах держави, пріоритет сімейних цінностей серед українців виявилися суттєво перешкодою для російських політтехнологів, які намагалися накидати думку про існування «розколів» в Україні. Твердження про те, що Україна була розколота «з більшості найважливіших питань» [29, с. 126], переважно не витримали перевірки часом. У 2014 р. 60,7 % українців пишалися статусом громадянина України. З піднесенням до інституції громадянства ставилося найчастіше населення Заходу, Центру та Півночі країни (79,9 %, 73,0 % та 74,7 % відповідно). Позитивні почуття у зв'язку з причетністю до громадянського корпусу України висловлювали жителі Сходу і Півдня (55,4 % та 49,1 %) [30, с. 201]. Разом з тим соціологи відзначали, що під час надзвичайних подій ментальність громадян України підлягає певній ціннісній метаморфозі, яку пов'язують насамперед із помітним зростанням важливості патріотизму, демократизму, креативного індивідуалізму, культурної компетентності [28, с. 122].

Водночас результати деструктивного інформаційного впливу з боку РФ виявилися досить помітними на Донбасі, де 25,2 % громадян не пишалися або скоріше не пишалися власним статусом громадянина України [30, с. 202]. Цьому могла сприяти порівняно велика кількість російських та проросійських медіа, які вільно працювали на території регіону і переважно користувалися підтримкою місцевої української влади [31, с. 452–509].

Згідно із результатами дослідження «Децентралізація в Україні: можливості і ризики», яке було проведене Центром Разумкова, більшість жителів усіх макрорегіонів (від 72 % на Сході до 99 % на Заході, по Україні загалом – 95 %) сприймали Україну як свою Батьківщину. 84,5 % респондентів вважали себе патріотами України (у Західному регіоні – 94 %, у Центральному – 88,5 %, у Східному – 81 %, у Південному – 72 %). Згідно з опитуванням, більшість громадян України негативно ставилися до ідей федеративного устрою (негативне ставлення висловили 61 %, позитивне – лише 16 %). Ще нижчу підтримку мали ідеї відокремлення області (регіону) від України та приєднання до іншої держави (не підтримували – 81 %, підтримували – 6,5 %), створення незалежної держави на основі південно-східних областей України (відповідно, 80 % і 6 %), відокремлення південно-східних областей від України та приєднання до Росії (відповідно, 80 % і 7,5 %), утворення на території України двох незалежних держав – на основі південно-східних областей і на основі західних та центральних областей (не підтримували – 77 % підтримували – 7 %). Негативне ставлення до цих ідей висловила більшість жителів усіх макрорегіонів України. Також зазначалося, що лише 5,5 % респондентів хотіли б, щоб їхня область вийшла зі складу України і приєдналася до іншої держави (таке бажання висловлювали 2,5 % опитаних у Західному регіоні, 0,5 % – у Центральному, 9 % – у Східному, 13 % – у Південному регіоні). При цьому 4,5 % респондентів хотіли б, щоб їхня область вийшла зі складу України і створила свою незалежну державу (таке бажання висловлюють 3 % опитаних у Західному регіоні, 1 % – у Центральному, 5 % – у Східному, 13 % – у Південному регіоні). 61 % учасників опитування не вважали, що між Західними та Східними регіонами України існують настільки глибокі політичні розбіжності, мовні та культурні відмінності, економічні диспропорції, що в перспективі вони можуть роз'єднатися та (або) створити свої власні держави або ж увійти до складу інших держав. А згідно з опитуванням, проведеним Фондом «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» та Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) із 8 по 18 лютого, лише 12,5 % українців вважали, що Україна та Росія мають об'єднатися в одну державу. На Сході ідею об'єднання підтримували 25,8 %, на Півдні – 19,4 %, в Центрі – 5,4 %, на Заході – 0,7 % [32].

Висновки. Ідеологічним підґрунтям деструктивних впливів у інформаційному просторі став концепт «руського міра», який був розрахований на лояльне до керівництва Російської Федерації населення. Однак поза межами РФ ідеї «руського міра» не могли зацікавити великі маси населення. Те ж саме стосувалося й України, де більшість населення виступало за збереження унітарної держави. Однак засобами деструктивної пропаганди вдалося забезпечити тимчасову окупацію Криму практично без масштабних бойових зіткнень. Така пропаганда була розрахована передусім на етнічних росіян, яких у Криму була переважна більшість, і саме їх вдалося зацікавити ідеями «руського міра». Однак спроби «розхитати» ситуацію на Донбасі з боку сепаратистів не забезпечували бажаного, для РФ, результату. Виявилося, що дій російського спецназу, місцевих проросійських організацій та різного роду «козацьких об'єднань» явно недостатньо для відторгнення регіону від України, оскільки попри всі зусилля російської пропаганди значна частина населення українського Донбасу не підтримала сепаратистів, очікуючи, коли влада «наведе порядок у регіоні». Водночас те, що значна частина громадян зайняла таку очікувальну позицію у кінцевому рахунку зіграло на руку агресору. І саме порівнянню слабкості протидії сепаратистам можна розглядати як один із результатів деструктивного впливу російської пропаганди у регіоні. Причиною цього була не тільки підтримка проросійської позиції багатьма місцевими керівниками, а й бездіяльність центральної влади, яка тривалий час не робила практично жодних реальних спроб протидіяти Росії у інформаційному протистоянні.

Потужний спротив ворожим деструктивним впливам у інформаційному просторі здійснювало українське громадянське суспільство, яке не підтримало російське вторгнення. У цьому контексті потрібно відзначити важливість медіаграмотності населення, яка формується через звичку верифікувати повідомлення, не довіряти інформації лише з одного джерела та активно займатися пошуком потрібних відомостей. Найбільш здатними до цього виявилися молоді люди, які виростили і виховувалися в умовах розвитку інформаційного суспільства, а найменш здатними – громадяни старшого покоління, які звикли єдиним джерелом повідомлень про політичні події розглядати телебачення.

Протидія деструктивним інформаційним впливам може бути здійснена не лише виключно формуванням і поширенням контрдіалогу. Позитивний результат може бути забезпечений втіленням у життя й інших заходів, зокрема політичних та/або економічних реформ, дотриманням законодавства про державну мову, яке є важливим засобом формування та збереження інформаційного простору держави, а також успішними та своєчасними діями спецслужб. Водночас такі дії мають ґрунтуватися на дієвому правовому полі, яке відповідає вимогам часу і містить розраховані на захист інформаційно-комунікаційного середовища норми, визначені у рамках відповідної доктрини.

Список літератури

1. Герасимов В. Ценность науки в предвидении. *Военно-промышленный курьер*. 2013. 8 (476), 27 февраля – 5 марта.
2. Канеман Д. *Думай медленно... решай быстро*. Москва: АСТ, 2018. 653 с.
3. Талер Р. Поведінкова економіка. Як емоції впливають на економічні рішення. Київ: Наш формат, 2018. 464 с.
4. Кіслов Д. В. Політична безпека масових комунікацій. Київ: МП «Леся», 2010. 207 с.
5. Кіслов Д. В. Інформаційні війни. Київ: КНТЕУ, 2013. 300 с.
6. Горбулін В. Мой путь в зазеркалье. Не только путевые заметки. Киев: Брайт Букс, 2019. 280 с.
7. Кулик В. Аналізуючи аналітику: про засади дослідження західних наукових та експертно-аналітичних публікацій на тему російсько-українського конфлікту. *Інтерпретації російсько-українського конфлікту в західних наукових і експертно-аналітичних працях*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 5–10.
8. Бекешкіна І. Донбас – 2015: деякі проблеми реінтеграції регіону. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2015. № 2 (16). С. 40–61.
9. Костенко Н. Ущільнення контекстів медіаскептицизму. Медіа: на межі істини й підозри. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2018. № 5 (19). С. 362–371.
10. До другої річниці агресії Росії проти України. Київ: НІСД, 2016. 31 с.
11. Котигоренко В., Рафальський О. Ідеологічний проект «руського міра» і політичні переваги та уподобання населення українського Донбасу. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2013. № 5 (67). С. 53–76.
12. Хотин Р. «Русский мир», «победобесіє», «рашизм». За які ідеології Кремль воює в Україні? *Радіо Свобода*. 2022, 5 травня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/rosiya-ukrayina-viyna-ruskiy-mir-pobedobesiye-rashyzm/31835603.html>.
13. Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Москва: Арктогея, 1997. 608 с.
14. Болезни истории. 2013. URL: http://dkr.com.ua/index.php?new=12275_

15. Иванов А. Никотин национализма и Табачник. *Донецкий кряж*. 2010, 19–25 марта.
16. Иванов А. Бандеро-европейская несовместимость. *Донецкий кряж*. 2010, 5–11 марта.
17. Набок С. Політика пам'яті в сучасній Україні: проблеми формування та контраверсійність наслідків. *Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій у сучасній Україні*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. С. 229–283.
18. Возвращение Крыма. 2020, 11 Ноября. *РБК*. URL: <https://www.rbc.ru/story/5422d35dcbb20f2aadd4faa0>.
19. Історія повзучої анексії Криму: лютий 2014–2023 роки. 2023, 16 березня. *Центр протидії дезінформації*. URL: <https://cpd.gov.ua/articles/istoriya-povzuchoyi-aneksiyi-krymu-lyutyj-2014-2023-roky>.
20. Романенко М. «Какая “аннексия”? Это Украина оккупировала Крым с 1954 по 2014 год!». 2014. *Регнум*. URL: <https://regnum.ru/news/polit/3295323.html>.
21. Артемьев М. Федерализация Украины: решение или проблема? 2015, 16 февраля. *РБК*. URL: <https://www.rbc.ru/opinions/politics/16/02/2015/54e1c25b9a79474dda16d282>.
22. Реверсный удар: как Украина научилась обходиться без российского газа. 2014, 9 октября. *РБК*. URL: <https://www.rbc.ru/business/09/10/2014/543658cacbb20fba1b2f6c89>.
23. В РФ грозятся дойти до Киева: «Это исконно русские земли». 2018, 29 ноября. *Антикор*. URL: https://antikor.com.ua/articles/272460-v_rf_grozjatsja_dojti_do_kieva_eto_iskonno_russkie_zemli.
24. Путін заявив, що хоче гарантій для « мешканців Новоросії» – Харкова, Донецька... 2014, 17 квітня. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/04/17/7022779>.
25. Набок С. Альтернативна реальність кремлівської пропаганди: конфлікт «на Україні» в російському політичному, медійному й науковому дискурсі. *Інтерпретації російсько-українського конфлікту в західних наукових і експертно-аналітичних працях*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 291–319.
26. Донбас у системі інформаційної безпеки держави: регіональні особливості, зовнішні виклики, інструменти боротьби з антиукраїнською пропагандою: аналітична доповідь. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 196 с.
27. Патріарх Кирил ворогами вважає тих, хто хоче «відірвати південні і західні російські землі від єдиного “Русского мира”». 2014, 14 березня. URL: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/moscow_patriarchy/55715.
28. Ручка А. Ціннісна метаморфоза в ментальності громадян України під час надзвичайних подій 2014 р. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Т. 1. Київ: Інститут соціології НАН України, 2014. С. 117–123.
29. Шульга О. Кінець вакууму легітимних цінностей в українському суспільстві? *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Т. 1. Київ: Інститут соціології НАН України, 2014. С. 124–132.
30. Прибиткова І. Україна в регіонально-громадянському та національно-мовному вимірі за доби змін. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Т. 1. Київ: Інститут соціології НАН України, 2014. С. 196–210.
31. Ніколаєць Ю. Етнополітичний контекст мас-медійного дискурсу. *Донбас в етнополітичному вимірі*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 452–509.
32. Українці виступають проти федералізації – дослідження. 2014, 3 березня. *Interfax-Україна*. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/194120.html>.

References

1. Gerasimov, V. (2013). The value of science in foresight. *Voenno-promy'shlenny'j kur'er [Military-industrial courier]*, 8 (476), February 27 – March 5 [in Russian].
2. Kahneman, D. (2018). Thinking, fast and slow. Moscow [in Russian].
3. Thaler, R. (2018). Behavioral economics: how emotions influence economic decisions. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Kislow, D. V. (2010). Political security of mass communications. Kyiv [in Ukrainian].
5. Kislow, D. V. (2013). Information wars: monograph. Kyiv [in Ukrainian].
6. Gorbunin, V. (2019). My path to the looking glass: not just travel notes. Kyiv [in Russian].
7. Kulyk, V. (2020). Analyzing analytics: on the principles of studying western scientific and expert-analytical publications on the Russian-Ukrainian conflict. In *Interpretations of the Russian-Ukrainian conflict in western scientific and expert-analytical works*. Kyiv [in Ukrainian].
8. Bekeshkina, I. (2015). Donbas – 2015: Some problems of regional reintegration. *Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin. [Ukrainian society: monitoring social change]*, 2 (16), 40–61 [in Ukrainian].
9. Kostenko, N. (2018). Compression of media skepticism contexts. Media: on the edge of truth and suspicion. *Ukrainian society: monitoring social change*, 5 (19), 362–371 [in Ukrainian].
10. (2016). On the second anniversary of Russia's aggression against Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
11. Kotyhorenko, V., Rafalskyi, O. (2013). The ideological project of the “Russian world” and the political preferences and inclinations of the population of Ukrainian Donbas. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy [Scientific notes of the I. F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies, NAS of Ukraine]*, 5 (67), 53–76 [in Ukrainian].
12. Khotyn, R. (2022). “Russian World”, “Victory frenzy”, “Rashism”. What ideologies is the Kremlin fighting for in Ukraine? *Radio Svoboda [Radio Liberty]*. 2022, May, 5. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/rosiya-ukrayina-viyna-ruskiy-mir-pobedobesiye-rashyzm/31835603.html> [in Ukrainian].

13. Dugin, A. (1997). Foundations of geopolitics. The geopolitical future of Russia. Moscow [in Russian].
14. (2013). Diseases of history. URL: <http://dkr.com.ua/index.php?new=12275> [in Russian].
15. Ivanov, A. (2010). The nicotine of nationalism and Tabachnyk. *Doneczkij kryazh [Donetsk ridge]*, March, 19–25 [in Russian].
16. Ivanov, A. (2010). Bandera-European incompatibility. *Doneczkij kryazh [Donetsk ridge]*, March, 5–11 [in Russian].
17. Nabok, S. (2017). Memory politics in modern Ukraine: problems of formation and controversial consequences. In *Ethnopolitical context of sociocultural transformations in modern Ukraine*. Kyiv [in Ukrainian].
18. (2020). The return of Crimea, November, 11. *RBK [RBC]*. URL: <https://www.rbc.ru/story/5422d35dcb20f2aadd4faa0> [in Russian].
19. (2023). The history of the creeping annexation of Crimea: February 2014–2023, March, 16. *Tsentr protydyi dezinformatsii [Center for countering disinformation]*. URL: <https://cpd.gov.ua/articles/istoriya-povzuchoyi-aneksiyi-krymu-lyutyj-2014-2023-roky> [in Ukrainian].
20. Romanenko, M. (2014). “What “annexation”? It was Ukraine that occupied Crimea from 1954 to 2014!”. *Regnum*. URL: <https://regnum.ru/news/polit/3295323.html> [in Russian].
21. Artemiev, M. (2015). Federalization of Ukraine: solution or problem? February, 16. *RBK [RBC]*. URL: <https://www.rbc.ru/opinions/politics/16/02/2015/54e1c25b9a79474dda16d282> [in Russian].
22. (2014). Reverse strike: how Ukraine learned to do without Russian gas, October, 9. *RBK [RBC]*. URL: <https://www.rbc.ru/business/09/10/2014/543658cacbb20fba1b2f6c89> [in Russian].
23. (2018). Russia threatens to reach Kyiv: “These are ancestral Russian lands”, November, 29. *Antikor*. URL: https://antikor.com.ua/articles/272460-v_rf_grozjatsja_dojti_do_kieva_eto_iskonno_russkie_zemli [in Russian].
24. (2014). Putin stated that he wants guarantees for the “residents of Novorossiya” – Kharkiv, Donetsk., April, 17. *Ukrainska pravda [Ukrainian pravda]*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/04/17/7022779> [in Ukrainian].
25. Nabok, S. (2020). The alternative reality of Kremlin propaganda: the conflict “in Ukraine” in Russian political, media, and scientific discourse. *Interpretations of the Russian-Ukrainian Conflict in western scientific and expert-analytical works*. Kyiv [in Ukrainian].
26. (2015). *Donbas in the system of national information security: regional features, external challenges, tools to combat anti-Ukrainian propaganda: analytical report*. Kyiv [in Ukrainian].
27. (2014). Patriarch Kirill considers those who want to “tear southern and western Russian lands from the unified “Russian world” as enemies, March, 14. URL: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/moscow_patriarchy/55715 [in Ukrainian].
28. Ruchka, A. (2014). Value metamorphosis in the mentality of Ukrainian citizens during the extraordinary events of 2014. *Ukrainian society: monitoring social change, 1*. Kyiv [in Ukrainian].
29. Shulha, O. (2014). The end of the vacuum of legitimate values in Ukrainian society? *Ukrainian society: monitoring social change, 1*. Kyiv [in Ukrainian].
30. Prybytkova, I. (2014). Ukraine in the regional-civic and national-linguistic dimension during times of change. *Ukrainian society: monitoring social change, 1*. Kyiv [in Ukrainian].
31. Nikolaets, Yu. (2014). Ethnopolitical context of mass media discourse. *Donbas in the ethnopolitical dimension*. Kyiv [in Ukrainian].
32. (2014). Ukrainians oppose federalization – study, March 3. *Interfax-Ukraine [Interfax-Ukraine]*. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/194120.html> [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 27.05.2025
Схвалено до друку / Accepted: 20.06.2025

УДК 339.9 (0.45)

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-2-27-34

Олена ШИПОТІЛОВА

кандидат історичних наук, доцент кафедри журналістики та мовної комунікації

Одеського національного морського університету, м. Одеса, Україна,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1918-2054>

e-mail: lenakomail@ukr.net

ПОЛЬСЬКА ПРЕСА ЩОДО РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ В ЛИПНІ 2014 – СІЧНІ 2015 рр. (за матеріалами «Gazeta Wyborcza» і «Tygodnik Powszechny»)*

Анотація. Метою дослідження є аналіз ролі польської преси в висвітленні подій російсько-української війни на сході з липня 2014 р. по січень 2015 р., з акцентом на її вплив на формування громадської думки в світовому просторі. **Наукова новизна** полягає в тому, що в статті вперше зроблена спроба дослідити військові операції на сході України в рамках російсько-української війни крізь призму польської преси (липень 2014 – січень 2015 рр.). Оскільки загальна тематика дослідження війни вже активно розроблена вченими-істориками, фахівцями зі споріднених чи суміжних галузей знань, то у науковий обіг прагнемо повноцінно ввести нове коло оприлюднених джерел і вивірених інтерпретацій багатьма мовами, насамперед польською. У статті зроблена спроба розкриття політики агресії Російської Федерації проти України, що розпочалася у 2014 р., крізь призму польської преси. Польські журналісти виїжджали на місця активних бойових дій на сході України, брали інтерв'ю у представників протидіючих таборів із контрольованих українською владою територій та з окупованих сепаратистами регіонів. На сторінках «Gazeta Wyborcza» та журналу «Tygodnik Powszechny» яскраво висвітлено перебіг воєнних операцій на сході України впродовж липня 2014 – січня 2015 рр. **Висновки.** В умовах широкомасштабної російської агресії проти України й розвитку українсько-польської співпраці важливим є показати місце й роль подій на сторінках польської преси. Розкрити специфіку роботи польських воєнних кореспондентів в Україні, продемонструвати солідарність українського та польського народів у напрямі протидії російській дезінформації та вторгненню на територію незалежної української держави.

Ключові слова: бойові операції, Донецька народна республіка, журналіст, медіапростір, польська преса, російсько-українська війна.

Olena SHYPOTILOVA

Candidate of historical sciences, Associate professor of the Department of Journalism and Language Communication, Odesa National Maritime University, Odesa, Ukraine,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1918-2054>

e-mail: lenakomail@ukr.net

POLISH PRESS ON RUSSIAN AGGRESSION AGAINST UKRAINE IN JULY 2014 – JANUARY 2015 (based on materials from “Gazeta Wyborcza” and “Tygodnik Powszechny”)

Abstract. The purpose of the study is to analyze the role of the Polish press in covering the events of the Russian-Ukrainian war in the east from July 2014 to January 2015, with an emphasis on its influence on the formation of public opinion in the world. **The scientific novelty** is that the article is the first attempt to investigate military operations in the east of Ukraine within the framework of the Russian-Ukrainian war through the lens of the Polish press (July 2014 – January 2015). Since the general topic of war research has already been actively developed by historians, specialists in related or related fields of knowledge, we aim to fully introduce a new range of published sources and verified interpretations in many languages, primarily Polish, into the scientific circulation. The article attempts to reveal the policy of aggression of the Russian Federation against Ukraine, which began in 2014, through the prism of the Polish press. Polish journalists went to places of active hostilities in the east of Ukraine, interviewed representatives of opposing camps from territories controlled by the Ukrainian authorities and from regions occupied by separatists. On the pages of “Gazeta Wyborcza” and “Tygodnik Powszechny” magazine, the course of military operations in the east of Ukraine during July 2014 – January 2015 is vividly covered. **Conclusions.** Therefore, in the conditions of large-scale Russian aggression against Ukraine and the development of Ukrainian-Polish cooperation, it is important to show the place and role of events on the pages of the Polish press. To reveal the specifics of the work of Polish war correspondents in Ukraine, to demonstrate the solidarity of the Ukrainian and Polish peoples in the direction of countering Russian disinformation and the invasion of the territory of an independent Ukrainian state.

Keywords: military operations, Donetsk People's Republic, journalist, mediaspace, Polish press, Russian-Ukrainian war.

Постановка проблеми. У сучасному медійному просторі польська преса відіграє важливу роль у висвітленні російсько-української війни. Саме Республіка Польща, однією з перших країн Європейського Союзу підтримала Україну та її громадян під час російського вторгнення в Крим

* Друкується за матеріалами доповіді, виголошеної на Міжнародній науковій конференції «Польсько-українські відносини в умовах російської агресії в Україні: історичні та сучасні контексти» («Stosunki polsko-ukraińskie wobec rosyjskiej agresji na Ukrainę: konteksty historyczne i współczesne»), що відбулася 11–12 квітня 2024 р. у Варшавському університеті (детальніше у рубриці «Наукова хроніка» цього випуску «Вісника»).

та на схід у 2014 р. Окупація Російською Федерацією українських земель кардинально змінила медіапростір не тільки в Україні, а й в усьому світі. Об'єктивне інформування подій на сході України, протидія інформаційній війні з боку Росії, підвищило зацікавленість світової читацької аудиторії. Польська журналістика активно слідувала за розвитком подій у Донецькій та Луганській областях. Журналісти з Польщі були присутніми на всіх організованих заходах прихильниками Росії. Вони інформували світ щодо активних бойових дій на сході, брали інтерв'ю в представників протидіючих таборів з контрольованих українською владою територій та з окупованих сепаратистами регіонів. На сторінках газети «Wyborcza» та журналу «Tygodnik Powszechny» яскраво висвітлено перебіг основних бойових операцій на сході України впродовж липня 2014 – січня 2015 рр. Чільне місце в польській пресі зайняли трагічні події, пов'язані з збиттям проросійськими терористами цивільного малайзійського літака «Боїнг» із майже трьомастами людьми на борту.

Отже, розуміння механізмів роботи польської преси та її впливу на сприйняття подій війни є критично важливим для аналізу інформаційного простору. Кризові події, такі як війна в Україні, вимагають глибокого розуміння ролі преси в сучасному світі. Аналіз висвітлення ключових подій польськими виданнями, допоможе виявити як об'єктивність і неупередженість інформації, так і можливі маніпуляції та спроби впливу на громадську думку. У контексті глобалізації та швидкого розвитку цифрових технологій, способи поширення та споживання інформації зазнають суттєвих змін. Це створює нові виклики та можливості для польської преси в її прагненні привернути увагу читацької аудиторії, особливо під час повномасштабної війни Росії проти України, є не тільки актуальним, але й вкрай необхідним для розуміння сучасних інформаційних процесів та їх впливу на суспільство.

Аналіз останніх досліджень. Історіографія проблеми представлена працями зарубіжних, польських і українських науковців. Більшість робіт – це узагальнюючі праці з тематики російсько-української війни. Лише деякі роботи презентують дослідження війни крізь призму польської преси. До зарубіжної історіографії відносимо книгу Домініка Ареля і Джесі Дрісколла [1], які доводять, що РФ цинічно називала війну на сході України «громадянською війною», щоб заявити про свою непричетність. Професор Гарвардського університету Сергій Плохій у своїй книзі намагався пояснити причини російського вторгнення на схід України, аналізуючи її перебіг й обмірковуючи результати. На думку історика, російсько-українська війна – це всеосяжний конфлікт, який палає з 2014 р. [2].

Польська історіографія проблеми широко представлена різними дослідженнями з зазначеної тематики. На особливу увагу заслуговує праця Лукаша Мамерта Надольського [3]. Професор і науковий співробітник Ягеллонського університету Богуслав Пацек у своїй книзі розглядає поняття «гібридної війни» на сході України, як міжнародна спільнота реагувала на російську агресію з 2014 р. [4]. Щодо сучасної української історіографії загалом, то можемо назвати спроби істориків із України системно підійти до з'ясування витоків і проявів збройного конфлікту між Україною і Росією. У цьому аспекті заслуговує на увагу праця Федора і Галини Турченків [5]. Важливою для дослідження є й монографія Ярослава Грицака, в якій проаналізовані передумови війни на сході України [6].

Мета дослідження полягає в аналізі ролі польської преси в висвітленні подій російсько-української війни на сході з липня 2014 р. по січень 2015 р., з акцентом на її вплив на формування громадської думки в світовому просторі.

Виклад основного матеріалу. Проросійські терористи, серед яких були військові армії РФ, 17 липня 2014 р. з комплексу протиповітряної оборони «Бук» збили над українським сходом цивільний малайзійський літак «Боїнг» із майже трьомастами людьми на борту. Ця подія викликала шок у світі та нові санкції проти Росії з боку США, ЄС та її союзників. У польських виданнях вийшла серія статей, присвячених цій тематиці, на місці події працювали відомі оглядачі та кореспонденти. Одним із перших біля катастрофи рейсу Malaysia Airlines 17 знаходився польський журналіст «Tygodnik Powszechny» – Павел Пенъонжек.

У статті Войцеха Бжезінського повідомляється, що після збиття пасажирського літака над сходом України були зроблені звинувачення на адрес диспетчерів та авіакомпанії. Стояло питання, що вони робили над таким небезпечним районом? Відповідь проста ніхто не вважав цей район небезпечним для цивільної авіації. Принаймні не на тих висотах, на яких літають. Незадовго до катастрофи, російські бойовики збили кілька військових машин, убивши десятки українських солдатів. Проте всі ці інциденти відбувалися на низькій висоті, по збитих машинах били з легких переносних зенітних установок або навіть автоматів Калашникова. Жодна з цієї зброї не становила загрози для літака, що летить на висоті 10 км над землею. Ця мінімальна висота для цивільних машин, що рухаються над цим регіоном, була встановлена європейською організацією управління повітрям Eurocontrol. Трагедія рейсу MH17 була майже безпрецедентною подією [7].

За інформацією журналіста Павела Пенньонжека тіла пасажирів почали забирати лише через три дні; раніше вони лежали на полях і пасовищах. Оглядом тіл мала займатися група так званих експертів з Донецька. Групи проросійських бойовиків із зброєю охороняли доступ до найважливіших місць, де знаходилися рештки літака. Командир бойовиків із позивним «Похмурий» двічі вистрілив у повітря, коли на місце події намагалися потрапити представники місії ОБСЄ. Ці кадри були опубліковані відомими закордонними виданнями, а також польською пресою [8].

Згідно репортажу журналіста, на місці катастрофи літака було багато прихильників «Донецької республіки». Це – найближче оточення Ігоря Гірка (відомий проросійський бойовик), яке здійснювало повний контроль над територіями, окупованими Росією в Донецькій області. На думку Павела Пенньонжека, збити літак могли лише «проросійські повстанці». Ракета була запущена з 70-тисячного міста Торез, який розташований у східній частині Донецької області, недалеко від кордону з Росією. Це територія, повністю контрольована російською армією. Свідками подій стали місцеві жителі прилеглих міст, які спостерігали колону техніки, в тому числі з «Буком», що прямувала в напрямку, звідки була запущена ракета [8].

За словами журналіста російські сепаратисти самі викрили себе. По-перше, коли був втрачений зв'язок із малайзійським літаком, вони на своїх російських сайтах похвалилися, що збили український військовий літак Ан-26. Про це також написав Ігор Гіркін у соціальній мережі «В Контакте». Однак коли з'ясувалося, що це був цивільний літак, інформацію про подію спішно видалили. Голова СБУ Валентин Наливайченко відзначив, що є перехоплені записи двох телефонних розмов між командирами місцевих сепаратистів. Під час першої розмови йдеться про те, що літак збили сепаратисти; під час другого явно збентежений співрозмовник, який дивився на місце падіння уламків літака, доповідає своєму командирі, що це «100%» цивільний літак. Коли з'ясувалося, що літак цивільний, бойовики відразу ж почали звинувачувати українську сторону – хоча вона фізично не могла запустити ракету саме з цього місця. Тому з російського боку з'явилися альтернативні концепції. «Літак збили на Дніпропетровщині», – каже, наприклад, один із ватажків сепаратистів Павло Губарєв. Інші російські джерела припустили, що «Боїнг» збив український винищувач. Або що – це черговий прояв російської інформаційної війни – українці хотіли збити літак Володимира Путіна, який того ж дня повертався до Москви з поїздки до Латинської Америки, але помилилися [8].

Усі керівники «Донецької республіки» стверджували, що вони не оснащені «Буком». Найбільш шокуючу версію подій представив Ігор Стрелков. В інтерв'ю, опублікованому на сепаратистському сайті «Русская весна», він заявив, що «більшість тіл були старими». Їхні тіла були «повністю позбавлені крові». Отже, він припустив, що це був медичний літак, який перевозив трупи. Президент РФ Володимир Путін повідомив, що літак приземлився на території України, то і вина української сторони.

Із інформації Павела Пенньонжека тіла загиблих жертв літака зібрали у мішки та відвезли, наче до донецького моргу, лише після трьох діб після катастрофи. Журналістів, які прийшли туди перевірити цю інформацію, заарештували. Їх доставили до будівлі СБУ, яку з березня окупували проросійські бойовики. Знімальну групу Бі-Бі-Сі протримали майже дві години – причиною стала відсутність акредитації у Стрелкова. Українська влада стверджувала, що російські солдати вивозять тіла та деталі літака до Росії. Зокрема, «чорні скриньки», які могли б багато розповісти. Проросійська «влада» не була впевнена, чи вони у них є. Вони видавали суперечливі повідомлення.

Із публікацій журналу «Tygodnik Powszechny» відомо, що в Донецьку відбувалися бойові зіткнення між українською армією та проросійськими бойовиками в південно-західних районах міста і в Донецькому аеропорту. За інформацією загинуло щонайменше троє мирних жителів, згорів житловий будинок і завод. Через кілька годин українські війська відступили. Це була перша смілива акція української сторони в столиці «Донбасу». Про те, що повстанці слабшають, свідчить і легкість, з якою українці ввійшли в місто. Польський журналіст зазначив, що з квітня 2014 р. з українського боку загинуло майже триста військових і бійців Нацгвардії, близько тисячі поранено. Жертв серед мирного населення та загиблих з боку бойовиків ніхто не порахує. Кореспондент показує зміну настроїв місцевого населення до їх діяльності. Він вказує, що люди втомилися від них. «Я думаю, що в них уже мало хто вірить», – каже донеччанин Артем. Однак багато жителів вирішили не показувати свого справжнього ставлення. Наприклад, Роман говорить їм, що він є прихильником «Донецької республіки», коли зустрічається з ними на вулиці. Відходячи, він тихо додає: «Вони покидьки» [9].

У Лисичанську українська армія пішла в контрнаступ, після завершення запеклих боїв на будівлі міської ради міста, розташованого в західній частині Луганської області, підняли український прапор. Цим бойові дії у місті та його околицях не закінчилися, вони продовжилися.

За спостереженням польського журналіста, війна все більше хвилює мирних жителів. Жителька Артемівська Оксана в інтерв'ю відмітила, що вона втомилася від цього, її чоловік застряг у Лисичанську. Понад тиждень місто було заблоковане. Ніхто не міг ні потрапити, ні виїхати. Жінка просила допомоги в журналіста, розказати її історію громадськості, може так вдасться витягнути чоловіка з Лисичанська [9].

Показовим у польській пресі є ставлення до журналістів із боку проросійських терористів. Відомо, що їх регулярно залякували та проводили акредитацію через прес-службу ДНР, яка дозволяла їм доступ на місця подій. Бойовики захопили Пьотра Андрусечка – журналіста «Gazeta Wyborcza» та доставили його до захопленої будівлі СБУ за те, що він сфотографував на мобільний телефон будівлю залізниці. Як він дізнався потім, вони мали наказ затримувати всіх іноземних журналістів.

Після зникнення з Донецька Ігоря Гірка, єдиним активним представником повстанців став росіянин – прем'єр-міністр невизнаної республіки Олександр Бородай. Він відповідав за контакти зі ЗМІ та за діяльність місії спостерігачів ОБСЄ, яка прибула до Донецька через збиття Боїнга Malaysian Airlines. На думку польського журналіста, Олександр Бородай грав роль «доброго міліціонера». Одягнений у костюм, він регулярно приїжджав на переговори з ОБСЄ. Попри зусилля пана Бородая, співпрацю з ОБСЄ це навряд чи врятувало імідж проросійських повстанців у очах Заходу. Збиття цивільного літака – навіть якщо це сталося випадково, розвіяло ілюзії міжнародної спільноти щодо незаконних проросійських «держав» на сході України.

У середині серпня 2014 р. територія, контрольована терористами, зменшилася втричі. Путін боявся краху своїх маріонеток, що могло підірвати його власні позиції в Росії. На додачу до тих російських підрозділів, що вже були в Україні, почалося широке вторгнення російських кадрових військових. У важких боях частина українських військ була заблокована під містом Іловайськ.

У польській пресі зазначено, що підписаний у Мінську меморандум, який мав стати наступним кроком до встановлення миру, досі залишається аркушем паперу. Учасники чергової зустрічі контактної групи підписали в Мінську меморандум з 9 пунктів, в якому конкретизували умови перемир'я. У меморандумі зазначалося, що заборонено використання всіх видів зброї та ведення будь-яких наступальних дій. Цьому мало сприяти відведення озброєння калібром понад 100 мм з кожного боку не менше ніж на 15 км для створення 30-кілометрової буферної зони. Для контролю за виконанням пунктів меморандуму в зоні безпеки мали бути розміщені групи спостерігачів ОБСЄ. В останньому пункті йдеться про виведення всіх іноземних військових формувань і військової техніки з території України. Підписаний меморандум теоретично набув чинності 20 вересня [10]. Однак, як повідомляло РНБО України, положення меморандуму постійно порушуються і, по суті, не набули чинності. За словами прес-секретаря Ради Андрія Лисенка, навіть перший пункт щодо припинення вогню не виконано. У Донецькій і Луганській областях бойовики продовжували артилерійський обстріл українських військ.

Ситуація на сході України дуже загострилася, коли російські війська в серпні 2014 р. почали заходити до Новоазовська. На сторінках «Gazeta Wyborcza» подана інформація щодо першого зіткнення навколо цього міста, розташованого неподалік від кордону з Росією та про наступ росіян на Маріуполь. Положення навколо майже 16-тисячного Іловайська було також складним. У польській пресі є інформація, що всупереч повідомленням командування АТО анонсовані підкріплення до Іловайська не прибули. Але речник РНБО Андрій Лисенко під час прес-конференції зазначив, що українські сили під Іловайськом отримали підтримку, а поранених евакуювали.

10 серпня 2014 р. українські добровольчі батальйони здійснили спробу звільнення Донецька. Перші підрозділи ввійшли в місто і почали операцію з витіснення повстанців. Українські сили замкнули кільце оточення навколо Донецька. Під час прес-конференції прем'єр-міністра Донецької народної республіки Олександра Бородая журналістів повідомили, що їх акредитація з технічних причин скасовано, це могло свідчити про проведення української армією наступальних дій. Речник Ради національної безпеки та оборони України Андрій Лисенко зазначив, що українські військові звільнили місто Ясинувате, яке фактично розташоване на північній околиці Донецька. Це дозволило перерізати важливі транспортні шляхи проросійських терористів. Водночас повідомлялося, що загинули п'ятеро українських військових, 14 отримали поранення [11].

У статті журналіста Павела Пенъенжека була подана хронологія битви за Донецький аеропорт. Автор зазначає, що північна частина Донецька, розташована біля міжнародного аеропорту більш зруйнована. «Падаючі кулі зруйнують будівлі та вбили багато людей. Таке відбувається щодня – хоча, начебто, перемир'я. Люди, які тут живуть, бояться, що в таких умовах не переживуть зиму. Парадоксально – чи ні, може, зовсім не парадоксально? – бої за аеропорт й інші важливі пункти в Донецьку активізувалися після підписання перемир'я в Мінську 5 вересня [12].

Від терміналу аеропорту, який збудували до Євро-2012, залишилася купа камінь. Росіяни наступають, а українські сили, які займають позиції в аеропорту, відбивають атаки. Вони багато місяців намагалися завоювати «донецький аеропорт». Перші серйозні бої тут відбулися 26 травня – і вже тоді російські війська зазнали серйозних втрат, близько сотні загиблих. Саме тоді зі сходу в Росію поїхали перші труни. У вересні та перших числах жовтня 2014 р. бої стали ще запеклішими. Посилені артилерією та новими піхотними підрозділами, росіяни повільно почали входити в аеропорт» [13]. Обидві сторони надсилали суперечливі меседжі – що вже є нормою цієї війни. Нещодавно прем'єр-міністр невизнаної «Донецької республіки» Олександр Захарченко заявив, що територія аеропорту майже на 100% підконтрольна ними. Українська сторона щодня інформувала про героїчну боротьбу воїнів, які не здаються, незважаючи на величезний тиск ворога та великі втрати. Вороги, а згодом і самі українці за незламність почали називати воїнів із Донецького аеропорту – «кіборгами». Аеропорт, хоч і був вщент зруйнований, був залишений українськими бійцями в січні 2015 р., став ще одним символом мужності українських воїнів.

Із статті «Рокую plan Putina...» відомо, що президенти України та Росії проводили телефонні переговори щодо припинення вогню на сході, але домовленості не були досягнуті. Володимир Путін обнародував мирний план із семи пунктів, але ні повстанці, ні Київ його не підтримали. У світ пішли суперечливі повідомлення щодо українсько-російської розмови. Спочатку на сайті Петра Порошенка повідомлялося, що президенти домовилися про умови припинення вогню на сході. Однак пізніше прес-секретар Президента Росії Дмитро Пєсков виправив: президенти не дійшли згоди з цього питання, оскільки Росія не є стороною конфлікту. Інформаційне агентство ИТАР-ТАСС повідомило, що під час поїздки до Монголії Володимир Путін представив мирний план для України: припинення військових дій обох сторін; відведення українських військ на відстань; міжнародний контроль за припиненням вогню; створення безпольотної зони для військової авіації; обмін полоненими; створення коридорів для біженців та доставки гуманітарної допомоги; реконструкція інфраструктури.

Прем'єр-міністр України Арсеній Яценюк заявив, що пропозиції Путіна є планом порятунку російських терористів і способом заморожування конфлікту. За словами Яценюка, Путін намагається представити Росію у вигідному світлі перед самітом НАТО. На його думку, «найкращий план припинення війни РФ проти України складатиметься лише з одного пункту: Росія виводить свою регулярну армію, найманців і терористів з української території», – сказав прем'єр. Яценюк заявив, що Київ має намір створити «реальний державний кордон між Україною та Російською Федерацією». Проєкт називається «Стіна», що нагадує паркани на кордонах США з Мексикою та Ізраїлем і Палестиною [14].

У вересні в Мінську (Республіка Білорусь) Україна, Росія і Організація з безпеки і співробітництва Європи (ОБСЄ) уклали угоду, за якою сторони мали припинити вогонь, відвести важку зброю від лінії вогню та передати контроль за українсько-російським кордоном Україні. Після складних переговорів, правляча влада України зголосилася надати частинам Донецької і Луганської областей, які опинилися під контролем проросійських сил, широке самоврядування. Був прийнятий закон Верховною Радою України про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей від 16 вересня 2014 р. [15].

Події зими 2014–2015 рр. були одними з найтрагічніших за часів війни на сході. У середині січня 2015 р. під обстріл потрапили пасажирський автобус під Волновахою, тролейбус у Донецьку, був обстріляний аеродром у Краматорську. Весь цей час на Світлодарській дузі тривали запеклі бої за важливий залізничний вузол Дебальцеве. Щоб відволікти українських військових від активних ділянок фронту 24 січня 2015 р. росіяни з ракетних систем залпового вогню обстріляли мікрорайон Східний у Маріуполі, а також прилегле селище Виноградне, де був розташований блокпост Збройних Сил України. Після обстрілу 25 січня Президентом України Петром Порошенком було оголошено Днем жалоби, а надалі цей день став Днем пам'яті загиблих унаслідок теракту. У результаті обстрілу, за офіційними даними, загинуло 29 осіб, поранення отримали 92 людей. Було пошкоджено 30 житлових будинків, 7 закладів освіти, а також низку інфраструктурних об'єктів. Під час обстрілу зазнала травмування маленька дівчинка Мілана Абдурашімова. Матір Мілани загинула, а дівчинка втратила ліву ніжку. Мілана з Маріуполя стала символом війни на сході. У 2018 р. на стіні 15-поверхової будівлі на проспекті Миру було зображено портрет Мілани Абдурашімової – шестирічної маріупольської дівчинки, життя якої покалічила війна.

У травні 2018 р. крапку в розслідуванні поставили журналісти з групи Bellingcat, проаналізувавши низку відкритих даних, а також отримавши дані перехоплених аудіозрозумов бойовиків. Вони встановили, що 23 січня терорист «Горець» отримав від російського командування наказ здійснити операцію на околицях Маріуполя. Ця операція здійснювалась двома артилерійськими батареями із Росії та ще однією або двома, які були включені у так звані підрозділи

бойовиків. Російська артилерія перейшла кордон з Україною неподалік селища Кузнеці та звідти рушили до населеного пункту Безіменне, звідки і здійснила обстріл. За даними перехоплених розмов, російське командування отримало інформацію, що вогонь пішов не по цілях і під обстріл потрапив житловий квартал Маріуполя, однак там наказали продовжувати операцію. Близько 14:00 «Горець» наказав негайно припинити обстріли через появу місії ОБСЄ, заховати техніку та вночі переправити її до Росії.

Bellingcat встановив низку осіб, які безпосередньо керували обстрілами міста. Командував операцією російський генерал-майор Степан Ярошук, який був начальником ракетних військ та артилерії Південного військового округу ЗС РФ. Також у плануванні операції брали участь російські офіцери Олександр Цаплюк («Горець»), Олександр Муратов, Максим Власов («Югра»), Сергій Юрченко («Воронєж»), Олександр Грунчев («Терек»). Також було ідентифіковано осіб, які брали участь у транспортуванні артилерійських систем: полковники Олег Кувшинов та Сергій Лисай, а також генерал-майор Дмитро Клименко. Усі вони є військовими Збройних Сил Російської Федерації. Багатьох із росіян та бойовиків, Україна оголосила у розшук та висунула підозри, однак досі єдиною покараною людиною за теракт лишається коригувальник вогню Кірсанов, якого вже випустили із в'язниці. Усі інші причетні ховаються на окупованій території або в Росії [16].

Попри чергову мирну угоду, укладену в лютому 2015 р. [17], російські війська атакували українські позиції біля Дебальцевого. Метою було оточити і взяти в полон українських військових, деморалізувати суспільство та викликати внутрішні протести. Польські ЗМІ активно висвітлювали події в Дебальцевому, брали інтерв'ю з місця подій в українських військових. До початку конфлікту в Дебальцевому проживало 25 тисяч осіб. За спостереженням польського журналіста у місті стало дуже небезпечно з початку січня 2015 р., чутно було постійні артилерійські обстріли. Поранений під час нещодавніх боїв український водій танка розповів журналістам, як два танки захищали позицію, яку атакували 16 танків противника.

На шпальтах польських газет показано героїзм українських військових, які протистояли росіянам. Щодо інтенсивності бойових дій у районі Дебальцевого свідчить статистика поранених, які були доставлені до лікарні Світлодарська, приблизно за 15 км на північний захід від міста. Туди відправили 39 поранених військових. Деякі жителі звинувачували в обстрілах українських військових. «Назад на захід, бандерівці!» – кричать на них. Але ці військові родом з Донбасу [18].

Як зазначив Пьотр Андрусечко скільки загинуло українських військових у Дебальцевому невідомо. Містечко після Іловайська та Донецького аеропорту стає ще одним символом безсумнівного героїзму української армії. Журналіст зазначив: «До Артемівська з боку Дебальцевого утворилася колона військової техніки, навколо якої скупчилися військові. Чорні личка, видно, що давно не милися. Проте багато хто щасливий, сміється та жартує. Вони щасливі: «мені вдалося вибратися з-під Дебальцевого. – Я воював багато місяців, але останніми днями нас обстріляли чимось новим. Мінометні снаряди з легших сплавів не чути – вони летять вдвічі швидше і чути їх тільки при попаданні. Якщо ти вчасно не сховався в окопі, то шансів не було, – каже один із бійців 128-ї бригади» [19].

Президент України Петро Порошенко заявив, що операція з відведення сил з Дебальцевого пройшла успішно. Було виведено 80 відсотків одиниць. Проте солдати не поділяють цього оптимізму. «Ідіть до Порошенка й скажіть, що ми про нього думаємо, – кричала група військових перед лікарнею в Артемівську. Скільки загинуло, невідомо. Мертвих не вивезли, треба було рятувати живих» [19]. Українські військові розповіли журналісту «Gazeta Wyborcza» про нові зразки озброєння, які використовували росіяни. «Найстрашнішими були ракети на парашутах. У них були кластерні заряди. Ми їхали на БТРі, нас було 20 чоловік, і в якийсь момент я побачив, як наш солдат махає нам з траншеї. Нам не було як його взяти, ми їхали на максимальній швидкості під вогнем танків. Я запам'ятаю це видовище на все життя. Ми залишили його! – розповідає Олег із 128-ї бригади» [19].

На польських шпальтах газет відмічена заява верховного представника ЄС з питань зовнішньої політики Федеріка Могеріні: «Події в Дебальцевому є порушенням підписаного в Мінську режиму припинення вогню». Слова обурення додали віце-президент США Джо Байден у телефонній розмові з Порошенком, міністр закордонних справ Німеччини Франк-Вальтер Штайнмаєр у розмові з російським колегою Сергієм Лавровим, міністр закордонних справ Великої Британії Філіп Хаммонд... – Я закликаю Росію до виведення всіх своїх сил із сходу України! – звернувся глава НАТО Єнс Столтенберг. Президент Польщі Броніслав Коморовський забив на сполох, що «Мінські угоди під загрозою» [19].

Із аналізу подій на Дебальцевському плацдармі 27 січня – 18 лютого 2015 р. під Дебальцевим за інформацією української сорони майже 5 тисяч (4700) українських бійців (50 танків, 40 артсистем, 15 реактивних систем залпового вогню) протистояли близько 19 тисячам російських

військових. «У цілому противник створив потужне угруповання і фактично мав перевагу по всіх зразках важкого озброєння, зокрема по танках – втричі (170 танків, 280 бойових броньованих машин), по артилерії – в чотири рази (290 артсистем), 1 10 реактивних систем залпового вогню» (Із заяви представника Генштабу ЗСУ).

Значення боїв під Дебальцевим порівняне із подіями під Сталінградом в роки Другої світової війни. У цих боях були знищені основні сили і найбільш боєздатні сили противника, оскільки сепаратисти зазнали значних втрат, що й зупинило їх подальші наступальні дії. Враховуючи засекреченість інформації про число загиблих під Іловайськом, подамо цифри за українськими інформаційними агентствами, які посилаються на повідомлення Генеральної прокуратури України – «Вчинено віроломне вбивство 366 українських воїнів, 429 – отримали поранення різного ступеня тяжкості, 300 – потрапили і полон, Збройні Сили України зазнали значних втрат озброєння і військової техніки на суму майже 300 млн грн.».

Висновки. Отже, в статті проаналізований перебіг основних бойових операцій української армії на сході України впродовж липня 2014 р. по січень 2015 р. крізь призму польської преси. Авторка дослідження за матеріалами розслідування польських журналістів підтверджує факт причетності проросійських терористів та російських кадрових військових у збитті цивільного малайзійського літака «Боїнг» у 2014 р. Польська журналістика засудила вчинений акт злочину проросійськими бойовиками. Журналіст Павел Пенъонжек активно висвітлював перебіг подій після збиття літака, намагався донести до світової громадськості правдиву інформацію, що насправді відбувається на сході України. У статті доводимо, що кореспонденти з Польщі детально висвітлювали активні військові операції української армії проти російських бойовиків у Донецьку, Маріуполі, Новоазовську, Лисичанську тощо. Статті в польській пресі найбільше уваги приділяли питанням інформування громадськості щодо битв за Донецький аеропорт, під Іловайськом і Дебальцевим.

Список літератури

1. Arel D., Driscoll J. *Ukraine's Unnamed War. Before the Russian Invasion of 2022*. New York: Cambridge University Press, 2023. 320 p.
2. Plochy S. *The Russo-Ukrainian War: The Return of History* Allen Lane. New York: WW Norton & Company, 2023. 368 p.
3. Łukasz Mamert Nadolski. *Kampania zimowa w 2015 roku na Ukrainie*. Budgoszcz: Museum wojsk Lądowych, 2017. 196 s.
4. Pacek B. *Wojna гибридова на Україні*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM, 2022. 248 s.
5. Турченко Г., Турченко Ф. Проект «Новоросія», 1764–2014. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. 116 с.
6. Hrycak J. *Ukraina. Wyrwać się z przeszłości*. Kraków : Międzynarodowe Centrum Kultury, 2023. 600 s.
7. Brzeziński W. MH17 leciał tamtędy... żeby było bezpieczniej. *Tygodnik Powszechny*. 2014. № 30. URL: <https://www.tygodnikpowszechny.pl/mh17-lecial-tamtedy-zeby-bylo-bezpieczniej-23612>.
8. Pieniążek P. Rosyjskie śledztwo nie będzie uczciwe. *Tygodnik Powszechny*. 2014. № 30. URL: <https://www.tygodnikpowszechny.pl/rosyjskie-sledztwo-nie-bedzie-uczciwe-23611>.
9. Pieniążek P. Ukraińcy: Donbas wyzwolimy sami. *Tygodnik Powszechny*. 2014. № 31. URL: <https://www.tygodnikpowszechny.pl/ukraincy-donbas-wyzwolimy-sami-23650>.
10. Andrusieczko P. Wirtualny rozejm, realna wojna. *Gazeta Wyborcza*. 2014, 22 września. URL: <https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7932851/Wirtualny-rozejm—realna-wojna>.
11. Andrusieczko P. Ukraiński front wschodni: Donieck okrażony, granica niestrzeżona. *Gazeta Wyborcza*. 2014, 5 sierpnia. URL: <https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7914268/Ukraiński-front-wschodni-Donieck-okrażony-granic>.
12. Протокол о результатах консультаций Трехсторонней контактной группы, Минск, 5 сентября 2014 г. URL: <https://www.osce.org/ru/home/123258>.
13. Pieniążek P. Dziwny rozejm. *Tygodnik Powszechny*. 2014. № 42. URL: <https://www.tygodnikpowszechny.pl/dziwny-rozejm-24508>.
14. Andrusieczko P. Pokojowy plan Putina: niech Donbas pójdzie drogą Naddniestrza. *Gazeta Wyborcza*. 2014, 4 września. URL: <https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7925675/Pokojowy-plan-Putina-niech-Donbas-pojdzie-droga-N>.
15. Закон України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей від 16 вересня 2014 року». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1680-18#Text>.
16. П'ята річниця обстрілу Маріуполя: як відбувався теракт та хто винен у смерті 29 цивільних. URL: <https://tsn.ua/ato/p-yata-richnitsya-obstrilu-mariupolya-yak-vidbuvavsya-terakt-ta-hto-vinen-u-smerti-29-civilnih-1480365.html>.
17. Повний текст документів, ухвалених на переговорах у Мінську від 12 лютого 2015 року. URL: <https://tyzhden.ua/povnyj-tekst-dokumentiv-ukhvalenikh-na-perehovorakh-v-minsku>.

18. Andrusieczko P. Na Ukrainie wojna na całego. *Gazeta Wyborcza*. 2015, 28 stycznia. URL: <https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7980901/Na-Ukrainie-wojna-na-calego>.
19. Andrusieczko P. Rosjanie zdobyli Debalcewe. *Gazeta Wyborcza*. 2015, 19 lutego. URL: <https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7989626/Rosjanie-zdobyli-Debalcewe>

References

1. Arel, D., Driscoll, J. (2023). *Ukraine's Unnamed War. Before the Russian Invasion of 2022*. New York.
2. Plokhy, S. (2023). *The Russo-Ukrainian War: The Return of History* Allen Lane. New York.
3. Nadolski, L. M. (2017). Winter campaign in 2015 in Ukraine. Bydgoszcz [in Polish].
4. Pacek, B. (2022). *Wojna gybrydowa na Ukrainie*. Warszawa [in Polish].
5. Turchenko, G., Turchenko, F. (2015). Project "Novorosiia", 1764–2014. Zaporizhzhia [in Ukrainian].
6. Hrycak, J. (2023). *Ukraine. Breaking out of the past*. Krakow [in Polish].
7. Brzeziński, W. (2014). MH17 flew that way... to make it safer. *Tygodnik Powszechny*, 30. Retrieved from: <https://www.tygodnikpowszechny.pl/mh17-lecial-tamtedy-zeby-bylo-bezpieczniej-23612> [in Polish].
8. Pieniążek, P. (2014). Russian investigation will not be fair. *Tygodnik Powszechny*, 30. Retrieved from: <https://www.tygodnikpowszechny.pl/rosyjskie-sledztwo-nie-bedzie-uczciwe-23611> [in Polish].
9. Pieniążek, P. (2014). Ukrainians: we will liberate Donbas ourselves. *Tygodnik Powszechny*, 31. Retrieved from: <https://www.tygodnikpowszechny.pl/ukraincy-donbas-wyzwolimy-sami-23650> [in Polish].
10. Andrusieczko, P. (2014, September 22). Virtual truce, real war. *Gazeta Wyborcza*. Retrieved from: <https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7932851/Wirtualny-rozejm—realna-wojna> [in Polish].
11. Andrusieczko, P. (2014, August 5). Ukrainian eastern front: Donetsk encircled, border ungarded. *Gazeta Wyborcza*. Retrieved from: <https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7914268/Ukraiński-front-wschodni—Donieck-okrazony—granic> [in Polish].
12. (2014, September 5). Protocol on the results of consultations of the Trilateral Contact Group. Minsk. Retrieved from: <https://www.osce.org/ru/home/123258> [in Russian].
13. Pieniążek, P. (2014). A strange truce. *Tygodnik Powszechny*, 42. Retrieved from: <https://www.tygodnikpowszechny.pl/dziwny-rozejm-24508> [in Polish].
14. Andrusieczko, P. (2014, September 4). Putin's peaceful plan: let Donbas go the way of Transnistria. *Gazeta Wyborcza*. Retrieved from: <https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7925675/Pokojowy-plan-Putina—niech-Donbas-pojdzie-droga-N> [in Polish].
15. (2014, September 16). The Law of Ukraine "On the Special Procedure of Local Self-Government in Certain Districts of Donetsk and Luhansk Oblasts of September 16, 2014". Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1680-18#Text> [in Ukrainian].
16. (2020). The fifth anniversary of the shelling of Mariupol: how the terrorist attack took place and who is to blame for the death of 29 civilians. Retrieved from: <https://tsn.ua/ato/p-yata-richnicia-obstrilu-mariupolya-yak-vidbuvavsya-terakt-ta-hto-vinen-u-smerti-29-civilnih-1480365.html> [in Ukrainian].
17. (2015, February 12). The full text of the documents adopted at the negotiations in Minsk. Retrieved from: <https://tyzhden.ua/povnyj-tekst-dokumentiv-ukhvalenykh-na-perehovorakh-v-minsku/> [in Ukrainian].
18. Andrusieczko, P. (2015, January 28). All-out war in Ukraine. *Gazeta Wyborcza*. Retrieved from: <https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7980901/Na-Ukrainie-wojna-na-calego> [in Polish].
19. Andrusieczko, P. (2015, February 19). The Russians have captured Debaltsevo. *Gazeta Wyborcza*. Retrieved from: <https://classic.wyborcza.pl/archiwumGW/7989626/Rosjanie-zdobyli-Debalcewe> [in Polish].

Надійшла до редакції / Received: 07.04.2025
Схвалено до друку / Accepted: 29.05.2025

УДК 316.32:327:94(477+438)“2022/2024”

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-2-35-46

Леонід ЗАШКІЛЬНЯК

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії
Центральної та Східної Європи Львівського національного
університету ім. І. Франка, м. Львів, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0018-5095>
e-mail: leoza10@gmail.com

Роман МАРТИНЧУК

аспірант кафедри історії Центральної та Східної Європи
Львівського національного університету ім. І. Франка, м. Львів, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-2204-7389>
e-mail: martynroman17@gmail.com

ДИНАМІКА ВЗАЄМНОЇ РЕЦЕПЦІЇ УКРАЇНЦІВ І ПОЛЯКІВ УНАСЛІДОК ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ*

Анотація. Мета – дослідити динаміку взаємного сприйняття українців і поляків унаслідок повномасштабної російсько-української війни. **Наукова новизна.** Авторами опрацьовано низку матеріалів преси та соціологічних служб України і Польщі, які вперше введено до наукового обігу. У результаті опрацювання джерельного матеріалу і фахової літератури вдалося виявити зміни у взаємному сприйнятті українців і поляків після початку повномасштабної російсько-української війни, встановити причини незначного зменшення позитивних симпатій польського суспільства щодо українців та біженців з України, а також українського суспільства щодо польських громадян, спрогнозувати загрози й небезпеки такої динаміки для міждержавних відносин України та Польщі. **Висновки.** Повномасштабна російсько-українська війна призвела до встановлення тісніших контактів між українцями та поляками, суттєво зблизивши обидва сусідні народи. Чималий рівень підтримки та допомоги з боку польського суспільства вплинув на суспільні настрої українців і поляків. Відтак, після початку повномасштабного вторгнення Росії на територію України поляки та українці тепліше сприймали одне одного. Проте, в другій половині 2023 – на початку 2024 рр. взаємна рецепція українців і поляків зазнала певних змін. Непорозуміння, що виникло в міждержавних відносинах між Україною та Польщею навколо експорту української аграрної продукції на міжнародні ринки, а також блокада польськими фермерами українсько-польського кордону призвели до зменшення позитивного ставлення та рівня довіри українського суспільства до західних сусідів. Зазнав змін і рівень симпатій поляків до українців, що стало наслідком втоми від війни в Україні, суспільно-політичного суперництва політичних таборів напередодні і після парламентських виборів в Польщі 2023 р., погіршення соціально-економічних позицій агросектора країни, активізації російської пропаганди в Польщі.

Ключові слова: українці, поляки, Україна, Польща, рецепція, повномасштабна російсько-українська війна.

Leonid ZASHKILNYAK

Doctor of Sciences (History), Professor, Chairperson of Department of History of
Central and Eastern Europe, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0018-5095>
e-mail: leoza10@gmail.com

Roman MARTYNCHUK

PhD student of the Department of History of Central and Eastern Europe,
Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-2204-7389>
e-mail: martynroman17@gmail.com

THE DYNAMICS OF THE MUTUAL PERCEPTION OF UKRAINIANS AND POLES AS A RESULT OF THE FULL-SCALE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Abstract. The goal is to explore the dynamics of mutual perception of Ukrainians and Poles as a result of the full-scale Russian-Ukrainian war. **Scientific novelty.** The authors have studied a number of materials from the press and sociological services of Ukraine and Poland, which have been introduced into scientific circulation for the first time. As a result of studying the source material and professional literature, the authors found changes in the mutual perception of Ukrainians and Poles after the outbreak of the full-scale Russian-Ukrainian war, determined the reasons for the decline in

* Друкується за матеріалами доповіді, виголошеної на Міжнародній науковій конференції «Польсько-українські відносини в умовах російської агресії в Україні: історичні та сучасні контексти» («Stosunki polsko-ukraińskie wobec rosyjskiej agresji na Ukrainę: konteksty historyczne i współczesne»), що відбулася 11–12 квітня 2024 р. у Варшавському університеті (детальніше у рубриці «Наукова хроніка» цього випуску «Вісника»).

positive sympathy of Polish society towards Ukrainians and refugees from Ukraine, as well as Ukrainian society towards Polish citizens, and predicted the threats and dangers of such dynamics for interstate relations between Ukraine and Poland. **Conclusions.** The Russian-Ukrainian war has led to closer contacts between Ukrainians and Poles, bringing the two neighboring nations much closer together. The tremendous level of support and assistance from Polish society influenced the public mood of Ukrainians and Poles. As a result, after the start of Russia's full-scale invasion of Ukraine, Poles and Ukrainians became more accepting of each other. In the second half of 2023 and early 2024, the mutual reception of Ukrainians and Poles underwent certain changes. The misunderstanding that arose in interstate relations between Ukraine and Poland over the export of Ukrainian agricultural products to international markets, as well as the blockade of the Ukrainian-Polish border by Polish farmers, somewhat reduced the positive attitude and level of trust of Ukrainian society toward its western neighbors. The level of sympathy among Poles towards Ukrainians has also undergone some changes, as a consequence of growing fatigue from the war in Ukraine, socio-political rivalry between political camps before and after the 2023 parliamentary elections in Poland, the deterioration of the socio-economic position of the country's agricultural sector, and intensification of Russian propaganda in Poland.

Keywords: Ukrainians, Poles, Ukraine, Poland, perception, full-scale Russian-Ukrainian war.

Постановка проблеми. Повномасштабна агресія Росії проти України у 2022 р. створила нову ситуацію на європейському континенті і світі в цілому, змусивши лідерів країн і народи зайняти позицію щодо цього збройного конфлікту. Польща, її політикум і громадяни стали на бік жертви агресії – України, проявивши солідарність з її народом. Польське суспільство в абсолютній більшості було залучене до надання допомоги Україні та постраждалим від війни українцям. Польські підприємці, бізнесмени, громадськість, пересічні мешканці організовували різноманітні збори для України та українців, жертвували власні кошти, брали активну участь в акціях протесту проти повномасштабної російської агресії проти України. Крім того, вони надавали допомогу в облаштуванні мільйонам українських біженців, яких Польща прийняла на свою територію.

Воєнні події на території Української держави суттєво позначилися на суспільній свідомості українців і поляків, зокрема на взаємній рецепції, засвідченій численними соціологічними замірами в обох країнах. Динаміка змін у ставленні до сусіда демонструє загалом різке збільшення симпатій з обох сторін, яке упродовж 2022–2024 рр. поступово еволюціонує в напрямку збільшення цих показників, що особливо помітно на прикладі польської громадської думки. Дослідження динаміки взаємного сприйняття українців і поляків допомагає виявити причини таких змін і зрозуміти можливі наслідки та небезпеки для міждержавних відносин України та Польщі.

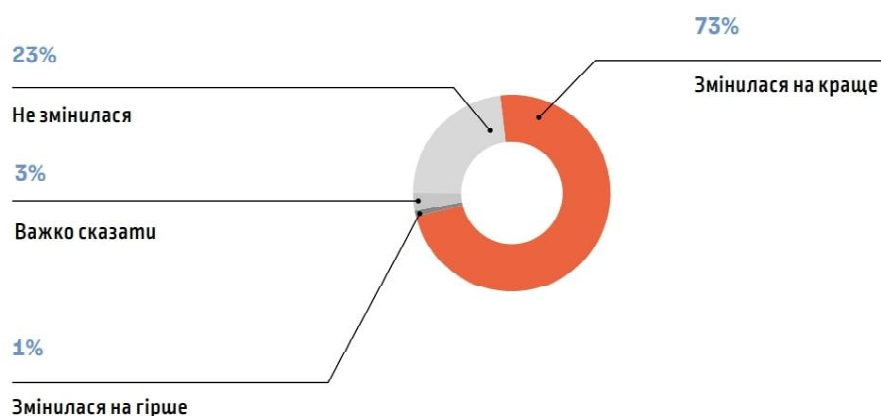
Аналіз останніх досліджень і публікацій. Після падіння комуністичного режиму в Республіці Польща та проголошення незалежності України з'явилися дослідження, присвячені вивченню окремих аспектів взаємного сприйняття українців і поляків. Ці питання порушували українські та польські історики й соціологи: Даріуш Баран [1], Кшиштоф Юрек [2], Світлана Батуріна [3], Любомир Хахула [4] та ін. Менше уваги науковці приділяють дослідженню взаємного сприйняття українців і поляків після початку російсько-української повномасштабної війни у 2022 р. У цьому напрямі можна виділити лише деякі роботи польських та українських соціологинь, зокрема Наталії Бойко та Людмили Скокової [5], Катажини Мацієвської-Мешковської [6]. Основними джерелами статті є матеріали преси та результати соціологічних опитувань, проведених провідними соціологічними установами Польщі та України, зокрема, польськими – Центр досліджень громадської думки, Центр ім. Юліуша Мєрошевського, Інститут польського підприємництва та українськими – Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, центр «Info Sapiens» та соціологічна компанія «Рейтинг».

Метою статті є аналіз динаміки взаємної рецепції українців і поляків унаслідок повномасштабної російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Позитивні зміни у сприйнятті українцями західного сусіда та його громадян відбулися майже одразу після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва спільно з Центром політичної соціології протягом 7–15 травня 2022 р. зафіксував, що в українській громадській думці домінував позитивний образ Республіки Польщі. 65% опитаних українців вважали Польщу найбільшим військовим партнером та найближчим союзником Української держави. Більше симпатій українці мали лише до Великої Британії (66%) [7]. Без сумніву, таким показникам сприяла активна військова, економічна та гуманітарна допомога, надана Україні політичним керівництвом Республіки Польща та пересічними поляками [5, с. 24]. За підрахунками експертів, лише у 2022 р. країна над Віслою надала допомогу Україні, зокрема українським біженцям, на суму близько 56,6 млрд. злотих, тобто трохи більше 2% ВВП Польщі [8].

Ще більші зміни у суспільній свідомості громадян України виявило опитування, проведене протягом 11–15 серпня 2022 р. центром «Info Sapiens» на замовлення Центру ім. Юліуша Мєрошевського – польської державної установи, що займається розбудовою діалогу між поляками та народами Східної Європи. Станом на серпень 2022 р. 73% опитаних українців заявили, що покращили свою думку про поляків після початку повномасштабної російської агресії проти

Як змінилася думка про поляків?

Графік 1. Як змінилася думка українців про поляків, серпень 2022 р. [9]

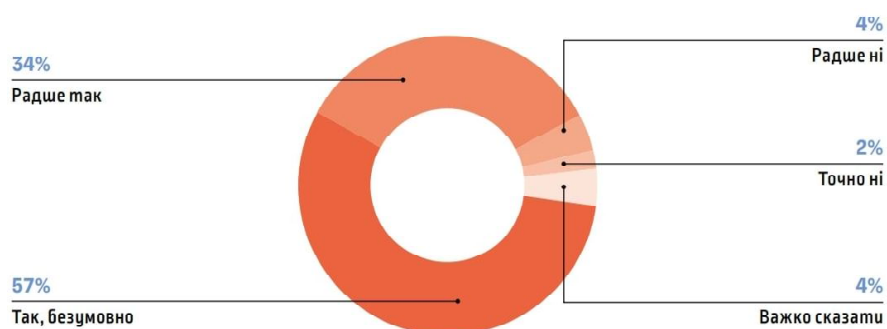
боку Польщі і поляків. Опитані українці здебільшого пояснювали матеріальну допомогу Польщі з усвідомленням її громадянами загроз, які несе поширення російської агресії на Захід (70%), співчуттям поляків українцям (69%), потребою Польщі у робочій силі (27%). У сприйнятті пересічних українців поляки викликали переважно позитивні асоціації: як сусіди (54%), як союзники (52%), як друзі (49%), як брати/сестри (33%). Водночас, лише 1% опитаних респондентів заявили про наявність негативних асоціацій [9].

Важливо відзначити, що поширення на початку 2022 р. російською пропагандою повідомлень про намагання польського політичного керівництва захопити Захід України і приєднати цей регіон до складу Польщі не змогло дискредитувати позитивний імідж Польщі та польського народу в українському суспільстві. Більшість респондентів не сприймала серйозно таку інформацію, вважаючи її абсолютною брехнею – про це висловилися 76% опитаних українців, ще 16% вважали, що деякі елементи таких повідомлень можуть бути правдивими, 7% зазначили, що їм важко дати однозначну відповідь, і лише 1% стверджували, що Польща дійсно має намір приєднати українські території [9].

У 2023 р. ставлення українського суспільства до західних сусідів зазнало невеликих змін. Соціологічне опитування, яке провели протягом 9–15 жовтня 2023 р. працівники центру Info Sapiens на замовлення Центру імені Юліуша Мєрошевського, свідчило про незначне зменшення симпатій українців до поляків. Порівняно з опитуванням 2022 р., число українців, які позитивно ставилися до поляків зменшилося на 16%, у жовтні 2023 р. таких було 67%, ще 30% опитаних респондентів нейтрально сприймали польських громадян, негативно – 1%, стільки ж не відповіло [10].

Наприкінці 2023 р. українці практично не мали сумнівів у непохитності підтримки з боку Польщі. Згідно з отриманими даними, 86% респондентів, стверджували, що Польща підтримуватиме Україну на шляху до євроінтеграції. Натомість 91% опитаних українців безумовно або радше були впевнені у тому, що у боротьбі з російською повномасштабною агресією Україна може розраховувати на підтримку і матеріальну допомогу з боку Польщі (див. графік 2) [10].

А як ви вважаєте, чи Польща буде надалі підтримувати Україну в боротьбі з російським агресором?

Графік 2. Думки українських громадян щодо підтримки України з боку Польщі, жовтень 2023 р. [10]

України, ще 23% інформантів не змінили думку про західних сусідів, лише 1% опитаних змінили свою думку про поляків на гірше, а 3% не визначилися з відповіддю (див. графік 1). Водночас число українців, які добре або дуже добре ставилися до поляків, становило високі 83% [9].

У серпні 2023 р. українські респонденти по-різному оцінювали мотиви підтримки та допомоги для України з

Ймовірно, незначне зменшення позитивного ставлення українців до поляків відбулося внаслідок адаптації українського суспільства до життя в умовах повномасштабної війни. Через це в українській громадській думці менш вираженими були позитивні емоції, зникло відчуття ейфорії, що було притаманне для 2022 р. [10]. На зміну суспільних настроїв українців щодо західних сусідів вплинуло

також непорозуміння, що виникло в міждержавних відносинах України та Республіки Польща навколо експорту української аграрної продукції на міжнародні ринки.

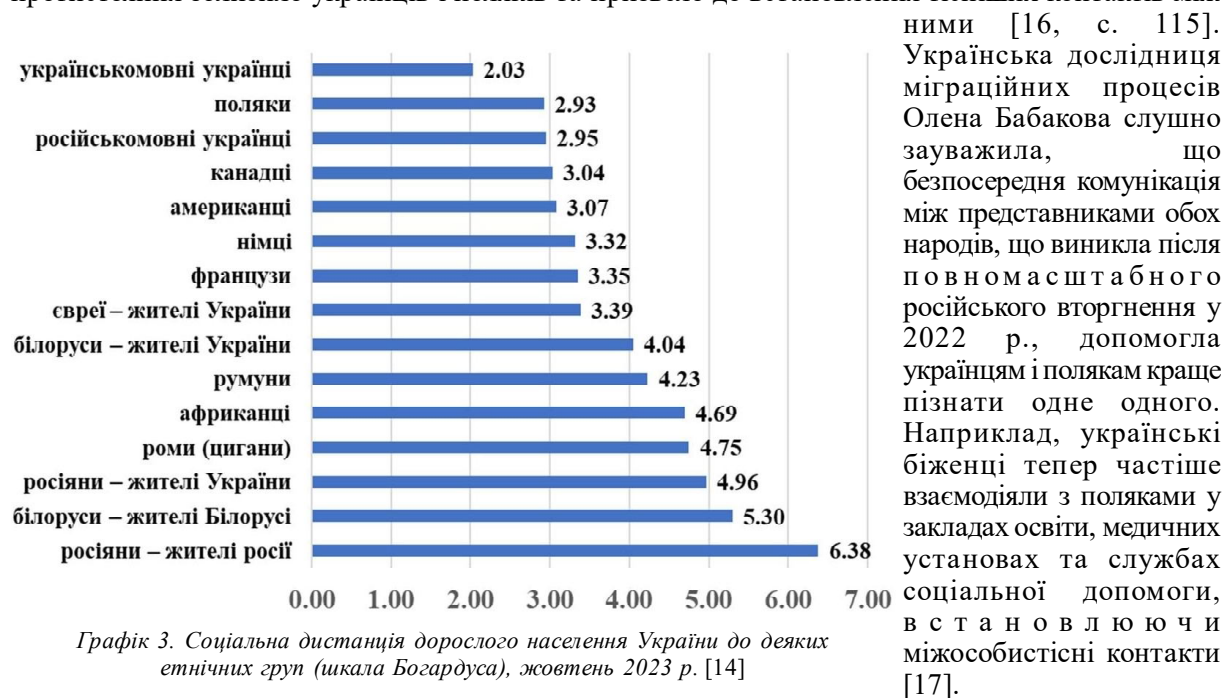
Після початку повномасштабної російської агресії проти України Європейський Союз (далі – ЄС) на знак солідарності та підтримки України скасував обмеження на експорт української сільськогосподарської продукції до країн ЄС. Відносно дешева аграрна продукція з України створила конкуренцію для фермерів з країн ЄС і призвела до зниження цін на збіжжя на європейських ринках. Відчуваючи можливі економічні втрати, виробники сільськогосподарської продукції європейських країн вдались до страйків та акцій протесту. Політичні еліти країн ЄС, зокрема і польські, намагалися припинити страйки фермерів шляхом запровадження обмежень або заборон на експорт сільськогосподарської продукції з України. Такі дії політикуму Республіки Польща негативно сприйняло українське політичне керівництво. Політичні еліти України заявили, що звернуться до Світової організації торгівлі (СОТ) зі скаргою на дії польської влади. Після цього розпочалась хвиля звинувачень, які лунали на рівні органів державної влади України та Польщі на адресу одне одного [11]. Зокрема, під час проведення 78-ї Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй (ООН) президент Республіки Польща Анджей Дуда (2015–2025 рр.) порівняв Україну з потопельником: «Кожен, хто хоч раз брав участь у порятунку людини, яка тоне, знає, що така людина небезпечна, може затягнути вас на глибину» [12]. Відповідь президента України Володимира Зеленського (від 2019 р.) була не менш категоричною: «Тривожно бачити, як у цей час дехто в Європі підриває солідарність і влаштовує політичний театр, роблячи із зерна трилер. Може здаватися, що вони грають власну роль, але натомість вони допомагають підготувати сцену для московського актора» – заявив український президент [13].

Згідно з результатами згаданого вище опитування центру Info Sapiens на замовлення Центру імені Юліуша Мєрошевського, наприкінці 2023 р. більш ніж три чверті опитаних українців (84%) знали або щось чули про «зернову кризу» у відносинах України та Польщі [10].

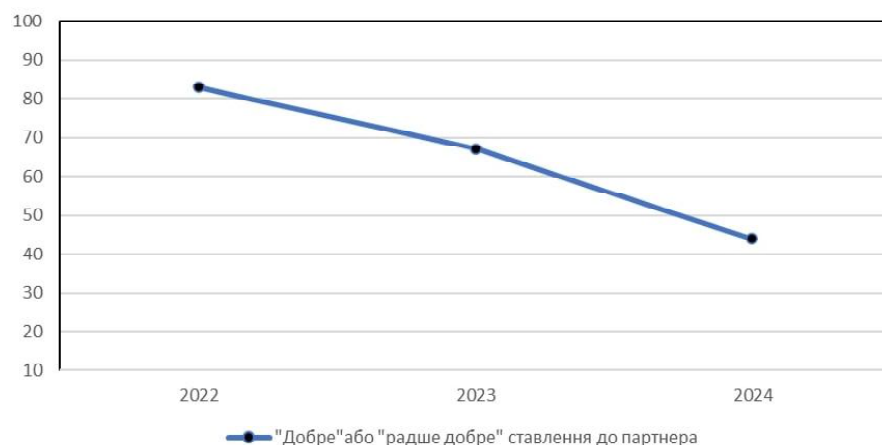
Попри незначне зменшення позитивного ставлення українців до Польщі і поляків, українському суспільству наприкінці 2023 – початку 2024 рр. все ж не були притаманні антипольські настрої. Навпаки, наприкінці 2023 р. серед усіх сусідніх народів українці найбільше симпатизували саме західним сусідам. За шкалою американського соціолога Еморі Богардуса, що вимірює рівень соціальної дистанції, поляки різко перейшли з п'ятого на друге місце після українськомовних українців, відсунувши на нижчі позиції “традиційних” до війни “росіян” і “білорусів” (див. графік 3).

Опитування соціологічної групи «Рейтинг» у лютому 2024 р. також продемонструвало, що 79% опитаних українців все ще вважали Польщу дружньою країною щодо України. Зазначимо, що цей показник був дещо нижчим, ніж у червні 2023 р. (94%) чи у жовтні 2022 р. (97%). Проте рівень довіри українців до Польщі та поляків все ще перевищував показник до початку повномасштабної російсько-української війни, оскільки у грудні 2021 р. Польщу дружньою державою вважали 67% опитаних громадян України (див. графік 4) [15].

Помітні зміни відбулися і в польській громадській думці. Російсько-українське збройне протистояння зблизило українців і поляків та призвело до встановлення тісніших контактів між

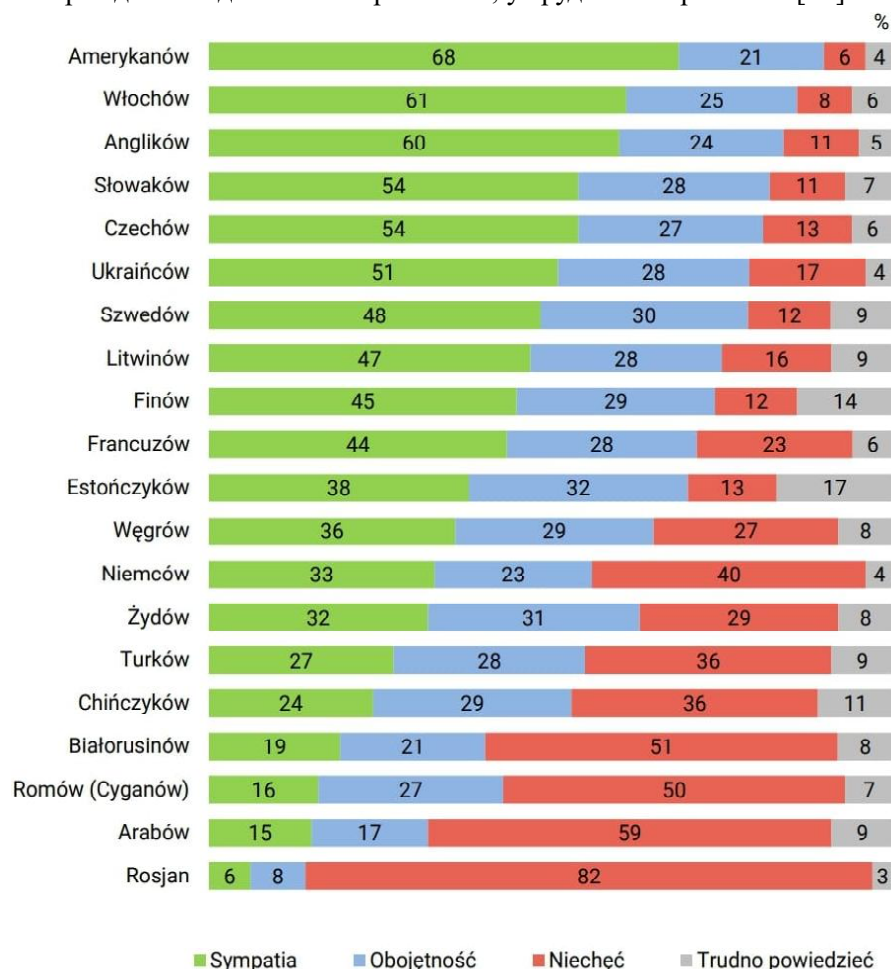
ними [16, с. 115]. Українська дослідниця міграційних процесів Олена Бабакова слушно зауважила, що безпосередня комунікація між представниками обох народів, що виникла після повномасштабного російського вторгнення у 2022 р., допомогла українцям і полякам краще пізнати одне одного. Наприклад, українські біженці тепер частіше взаємодіяли з поляками у закладах освіти, медичних установах та службах соціальної допомоги, встановлюючи міжособистісні контакти [17].

Графік 4. Динаміка позитивного ставлення українців до поляків у 2022–2024 рр. (за даними центру Info Sapiens на замовлення Центру ім. Юліуша Мєрошевського)

Польщі, тим, що поляки відчували певну культурну близькість до українців, а також можливі загрози, які несла повномасштабна російсько-українська війна для безпеки і незалежності самої Польської держави [6, s. 117].

Соціологічні зондажі показують, що після початку повномасштабної російсько-української війни у рецепції поляків переважали здебільшого позитивні оцінки щодо біженців з України. За даними авторитетного польського Центру досліджень громадської думки (CBOS), у березні 2022 р. 94% опитаних поляків були позитивно налаштовані щодо прийняття українських біженців на територію Польщі, і тільки 3% польських інформантів виступили проти прийняття біженців з України, стільки ж не змогло відповісти [18]. Такі високі показники зберігались упродовж усього 2022 р., зокрема у липні 2022 р. 84% польських респондентів ставилися позитивно до постраждалих від війни в Україні осіб, у грудні 2022 р. – 79% [19].

Графік 5. Ставлення поляків до інших народів, лютий 2023 р. [20]

Наплив біженців з України польські громадяни сприйняли переважно зі співчуттям. Поляки надали українським біженцям першу допомогу в облаштуванні, а подекуди навіть приймали людей з України до власних осель. Польська дослідниця Катажина Мацієвська-Мешковська пояснювала всесторонню та чималу підтримку і допомогу, надану українцям громадянами

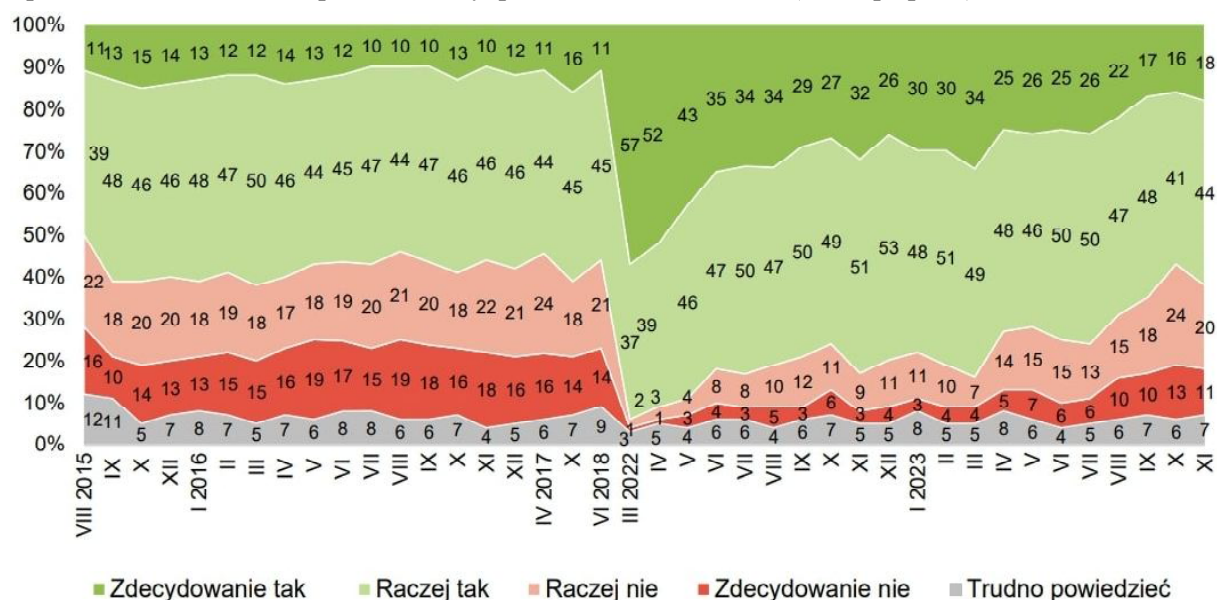
Після початку повномасштабного нападу Російської Федерації на Українську державу у польському суспільстві покращилося не тільки сприйняття біженців з України, але й українців, які проживали в Україні. Це виразно ілюструють результати опитування все того ж Центру досліджень громадської думки, який щорічно вимірює рівень симпатій поляків до інших народів. Як показало дослідження, у лютому 2023 р. майже половина опитаних поляків (51%) позитивно оцінювала українців, 28% респондентів вказали на свою байдужість до громадян України, 17% ставилися до українців негативно, ще 4% не змогло відповісти. Якщо порівнювати рівень позитивних емоцій поляків щодо українців з

результатами за січень 2022 р. (до збройного нападу Росії на Україну), то у лютому 2023 р. він зріс на 10% і став найвищим за час проведення подібних опитувань представниками Центру досліджень громадської думки з 1993 р. Краще, ніж до українців, поляки ставилися лише до американців, італійців, англійців, словаків та чехів (див. графік 5) [20].

Приблизно в середині 2023 р. унаслідок розвитку внутрішньополітичних подій в Польщі позитивне ставлення поляків до українських біженців почало суттєво зменшуватись. Зокрема, з 27 червня по 7 липня 2022 р. представники Центру досліджень громадської думки опитали 1084 пересічних поляків, яким поставили питання: «Як Ви вважаєте, чи буде прийняття Польщею біженців з України в довгостроковій перспективі економічно вигідним для нашої країни?» Лише 38% опитаних поляків були переконані, що польська економіка отримає дивіденди від перебування українців на території їхньої держави, 46% поляків дотримувалися протилежних поглядів, 16% не змогли відповісти на запропоноване питання. Опитані поляки не були готові прийняти українських біженців назавжди чи утримувати їх до кінця воєнних дій в Україні. Наприклад, 78% опитаних респондентів хотіли б, щоб після закінчення війни в Україні постраждали від війни українці повернулися додому, лише 6% виступили за те, щоб українці залишилися надалі в Польщі, 16% респондентів не визначилися з відповіддю [19].

Страхи поляків щодо тривалого перебування українських біженців на території їхньої країни можна пояснити зростанням цін на товари та електроенергію у Польщі внаслідок початку російсько-української повномасштабної війни. За даними Центрального статистичного управління (GUS), на кінець 2022 р. інфляція у Польщі досягла 16,6% у порівнянні з груднем 2021 р. [21]. Це могли відчувати пересічні поляки й асоціювати різке зростання цін з війною в Україні та прибуттям до Польщі українських біженців. З точки зору опитаних респондентів, загострення соціально-економічної ситуації в Польщі та вплив біженців з України могли призвести до втрати поляками робочих місць і стабільного джерела доходу. Треба також врахувати і фактор втоми польського суспільства від війни в Україні, яка тривала понад рік і не мала ознак швидкого завершення. Загалом, сукупність перелічених факторів частково вплинула на зменшення позитивного ставлення поляків до українців та біженців з України станом на середину 2023 р.

Ще більший спад симпатій польських громадян до біженців з України зафіксувало опитування Центру досліджень громадської думки, яке було проведене з 2 по 11 жовтня 2023 р. Під час опитування лише 57% опитаних поляків сприймали українських біженців позитивно й були готові їх надалі приймати на територію Польщі (що є найменшим показником після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну), тоді як 37% висловили негативну думку щодо прийняття біженців з України, а 6% утримались від відповіді (див. графік 6) [22].

Графік 6. Динаміка ставлення поляків до прийняття біженців з України, 2015–2023 рр. [23]

На думку польського соціолога Славоміра Сераковського, зменшення позитивних емоцій поляків щодо українських біженців не було пов'язано безпосередньо з українцями, а скоріше із соціально-економічними проблемами у самій Польщі, які вплив біженців лише проявив. Чинником, що позначився на зміні настроїв поляків щодо українців соціолог назвав конкуренцію на матримоніальному рівні, яку відчували польські жінки з боку українок, що вимушено покинули

Україну. Зменшила позитивне ставлення поляків до біженців з України й антиукраїнська риторика партії Конфедерація (Konfederacja Wolność i Niepodległość), яка напередодні парламентських виборів у Польщі 2023 р. прагнула збільшити число своїх прихильників. Політикум цієї політичної партії у публічних виступах та інтерв'ю наголошував на тому, що тривале перебування біженців з України матиме негативні наслідки для польської економіки [24].

Моніторинг польських та українських ЗМІ показує, що причини суттєвого зменшення симпатій поляків щодо українців треба шукати насамперед у проблемах внутрішньополітичної боротьби з використанням соціально-економічних приводів в самій Польщі, що не виключає і зовнішнього втручання. Українські медіа – «Європейська правда», «Дзеркало тижня», «Укрінформ» зазначали, що зменшення симпатій поляків до українців стало результатом інструменталізації російсько-української війни різними політичними силами у Польщі. Ця тенденція особливо виразно проявилася наприкінці 2023 р. під час парламентських виборів у Польщі і досягла свого апогею на початку 2024 р. під час блокади польськими фермерами кордону з Україною [11; 25–27].

Редакція «Європейської правди» вважала, що політики з партії Право і Справедливість (Prawo i Sprawiedliwość, далі – PiS), які перебували на чолі Польської держави з 2015 р., несли відповідальність за напругу у відносинах між Україною і Польщею, внаслідок чого пересічні поляки зменшили своє позитивне ставлення до українців. Політичний істеблшмент PiS напередодні парламентських виборів у Польщі 2023 р. свідомо, усупереч рішенням Європейської комісії, обмежив експорт української аграрної продукції на міжнародні ринки. Ембарго на українську сільськогосподарську продукцію стало частиною внутрішньополітичної боротьби за виборців, зокрема фермерів та мешканців сіл, яка тривала у Польщі напередодні виборів до Сейму і Сенату, які пройшли 15 жовтня 2023 р. [28].

У свою чергу, в «Дзеркалі тижня» зазначали, що елементи внутрішньополітичної боротьби були помітні не лише напередодні парламентських виборів у Польщі, але й після них. Жодна політична сила у Польщі не розробила план дій щодо врегулювання протестів фермерів, які блокували пункти пропуску на кордоні між Україною і Польщею, виступаючи проти українського збіжжя та «Зеленого курсу» Європейського Союзу*. Ба більше, політикум партії PiS намагався використати ситуацію на кордоні для того, щоб дестабілізувати ситуацію у країні з метою позачергових парламентських виборів. Новообраний коаліційний уряд Дональда Туска, який складався з політиків Громадянської платформи (Platforma Obywatelska, далі – ОП), Польської селянської партії (Polskie Stronnictwo Ludowe, далі – ПСП) та партії Польща 2050 (Polska 2050), також не знайшов способів урегулювання протестних настроїв серед фермерів, оскільки напередодні місцевих виборів у Польщі намагався здобути підтримку у тих виборців, які були на боці протестувальників [26].

Подібні думки лунали і на сторінках польських суспільно-політичних щотижневиків, які виражали погляди, що дозволяють їх класифікувати як ліберально-консервативні. Щотижневик «Polityka», «Newsweek» та «Rzeczpospolita» активно пропагували думку, що партія PiS, розпалюючи антиукраїнські настрої в польському суспільстві, намагалася за будь-яку ціну здобути перемогу на майбутніх парламентських виборах. Натомість напруга у відносинах між Україною і Польщею виникла у результаті намагань політиків з PiS покращити свої рейтинги серед консервативно-націоналістичного електорату. У газеті «Rzeczpospolita» зауважили, що ввівши ембарго на сільськогосподарську продукцію з України, PiS намагалася виступити основним захисником інтересів польських фермерів. У підсумку консервативні кола сподівалися отримати на майбутніх парламентських виборах голоси фермерів, які до цього симпатизували політичній партії Конфедерація [29]. Головний редактор газети «Rzeczpospolita» Міхал Шульдзінський з цього приводу писав, що політична партія PiS зрадила інтереси України та вдарила «ножем у спину» українському народові, що став жертвою російської повномасштабної агресії [30].

Польські пресові видання, які поділяли погляди консервативних політичних середовищ, намагалися стати на захист панівних еліт Польщі. Видання «Do Rzeczy», «Gazeta Polska» на своїх сторінках закликали поляків проводити тверду і прагматичну політику щодо України та українських біженців, зумовлену насамперед національними інтересами Польщі, зокрема й інтересами польських фермерів. Поширеною була думка, що українська влада у виборі головних союзників між Польщею та Німеччиною зробила ставку саме на Берлін. З цієї причини український політикум був особливо зацікавлений у зміні влади у Польщі на користь ліберально-консервативної та проєвропейської партії ОП. Саме тому українські політичні еліти вдалися до звинувачень на адресу польських високопосадовців через рішення останніх накласти ембарго на сільськогосподарську продукцію з України [31].

* Зелений курс – стратегія Європейського Союзу, спрямована на перетворення Європи на кліматично-нейтральний континент шляхом покращення якості життя населення, подолання кліматичних та екологічних проблем.

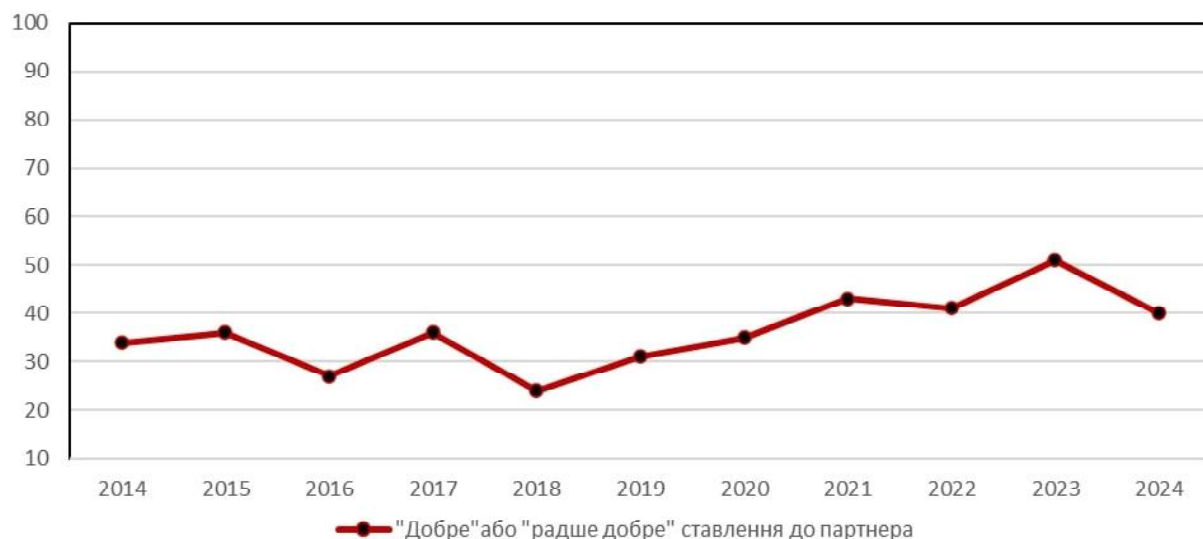
При цьому, частина авторитетних польських видань «Rzeczpospolita», «Dziennik Gazeta Prawna», «Do Rzeczy» неодноразово писала про поширення у польському інформаційному просторі російських пропагандистських наративів щодо України й українських біженців, а також про намагання Кремля цілеспрямовано погіршити відносини України та Польщі, щоб зменшити підтримку для України з боку Польської держави та її суспільства. Російська пропаганда зазвичай намагалася «демонізувати» українських біженців, стверджуючи, що українці є недостатньо вдячними Польщі за надану допомогу, а самі пересічні поляки через наплив біженців з України матимуть обмежений доступ до закладів освіти, медичних установ тощо [32–36].

Результати соціологічних опитувань також свідчили про те, що поляки стали більш чутливими до російської пропаганди. Польський інститут підприємництва (WEI) на початку 2023 р. опитав пересічних поляків, яким запропонували відповісти на 8 провокативних тверджень, що стосувалися польської внутрішньої політики, причин російсько-української війни, ставлення до українців та росіян. Запропоновані твердження звучали таким чином: 1) «Війна в Україні – це змова ліберальних еліт Заходу, тих самих, які спланували пандемію»; 2) «Якщо б не розширення НАТО на Схід, Путін не напав би на Україну»; 3) «Біженці з України – це фактично економічні мігранти»; 4) «Ми не повинні допомагати Україні, доки вона не покається за Волинь і не засудить Бандеру»; 5) «Польща не може дозволити собі біженців»; 6) «Не можна дратувати Росію, оскільки у неї є ядерна зброя»; 7) «Ми повинні домогтися миру за всяку ціну, навіть шляхом територіальних поступок України на користь Росії»; 8) «Ми повинні припинити постачання зброї для України, тому що це розпалює конфлікт, який не має до нас жодного відношення». Позитивні відповіді щонайменше на чотири з запропонованих тез свідчили про серйозний вплив російських пропагандистських меседжів на польську громадську думку. На початку 2023 р. такий поріг подолали 41% опитаних поляків, ще 51% опитаних погодилися з трьома запропонованими твердженнями [37].

Звичайно, ці результати не означали, що майже половина опитаних поляків підтримувала Росію у війні в Україні чи була головним носієм російської пропаганди у Польщі. Тут, скоріше, слід вказати на цілеспрямовані дії Росії з метою реанімувати давні упередження і роз'ятрити рани попередніх міжнаціональних конфліктів між українцями і поляками, послабити солідарність з жертвою агресії, внести розкол в польське суспільство і, тим самим, ізолювати або хоча б послабити Україну в протистоянні з російським агресором.

Не менш важливою залишається проблема поширення російських пропагандистських наративів у Польщі. З урахуванням того, що польське медійне середовище після початку повномасштабної російської агресії проти України здебільшого висловило солідарність та підтримку Україні. Символічними жестами стали синьо-жовті прапори, розміщені на сторінках польських інтернет-видань. Багато видань створили окремі рубрики про «війну в Україні». Видається, що основними шляхами поширення російської пропаганди в Польщі були інтернет-простори та риторика антиукраїнськи налаштованих політиків, серед яких особливо виділялися члени ультраправої партії Конфедерація [38].

Сукупність внутрішніх і зовнішніх чинників призвела до того, що на початку 2024 р. позитивне ставлення поляків до українців суттєво зменшилося. Про це свідчать результати опитування Центру

Графік 7. Динаміка позитивного ставлення поляків до українців у 2014–2024 рр.
(за даними Центру досліджень громадської думки)

досліджень громадської думки. Протягом 11–21 січня 2024 р. представники центру опитали пересічних поляків щодо їхнього ставлення до українців. На початку 2024 р. 40% опитаних поляків висловили симпатії до українців, 30% ставилися негативно до сусідів на сході, 26% вказали на свою байдужість до громадян України, а 4% відмовилися відповісти. Показники позитивного ставлення поляків до українців практично дорівнювали тим, які були до початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну у 2022 р. (див. графік 7) [39].

Висновки. Отже, можна зробити висновок, що після початку російсько-української повномасштабної війни Республіка Польща та її громадяни висловили солідарність з Україною та українцями, надавши значну кількість гуманітарної, військової та економічної допомоги. Збройна агресія Росії проти України зблизила українців і поляків, сформувала позитивний багаж симпатій одне до одного. Проте, з плином часу взаємна рецепція українців і поляків зазнала певних змін. Напруження у міждержавних відносинах між Україною і Польщею, а також блокада кордону, організована польськими фермерами, дещо зменшили позитивне ставлення українців до західних сусідів. Однак станом на кінець 2023 – початок 2024 рр., українці все ще виявляли більшу приязнь до поляків, ніж до інших сусідів.

Унаслідок загострення політичних і соціально-економічних проблем всередині країни в польському суспільстві можна зафіксувати зменшення симпатій до українців та українських біженців. Воно було викликане насамперед розгортанням суспільно-політичного суперництва політичних таборів напередодні і після парламентських виборів в Польщі 2023 р., погіршенням соціально-економічних позицій агросектора країни й намагання використати ситуацію під час політичного суперництва, активізації російської пропаганди в Польщі з метою скомпрометувати Україну шляхом апеляції до давніх історичних стереотипів і упереджень, внести розкол у польське суспільство. В результаті дії вказаних та інших факторів ставлення поляків до України та українців на початок 2024 р. фактично повернулося на довоєнний рівень. Така ситуація створює небезпеки як для України, яка бореться за незалежність за агресором, що переважає її по всіх воєнних параметрах, так і для Польщі та європейських країн, котрі в силу зосередження головної уваги на внутрішньополітичних проблемах, можуть потрапити в ситуацію, коли внутрішні проблеми стануть неактуальними через втрату ними міжнародної суб'єктності, як це вже траплялося у XX столітті.

Список літератури

1. Jurek K. Stereotypy na temat Ukraińców funkcjonujące w Polsce. *Imigranci z Ukrainy w Polsce. Potrzeby i oczekiwania, reakcje społeczne, wyzwania dla bezpieczeństwa* / red. Michała Lubicz Miszewskiego. Wrocław, 2018. S. 31–42.
2. Baran D. Wizerunek Ukraińców na łamach wybranej polskiej prasy. *Państwo i Społeczeństwo*. 2016. № 1. S. 97–116.
3. Батуріна С. Образ Польщі і поляків в українських шкільних підручниках. *Сіверянський літопис*. 2020. № 5. С. 52–62.
4. Хахула Л. Долаючи травматичне минуле: Україна в суспільно-політичній думці Польщі. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2017. № 29. С. 605–613.
5. Бойко Н., Скокова Л. Українсько-польські реляції під час війни 2022 року в Україні: підґрунтя та наслідки (соціологічний аналіз). *The security architecture of European and Euro-Atlantic spaces: Scientific monograph* / eds. T. Astramovich-Leik, Ya. Turchyn, O. Horbach, O. Tsebenko. Riga, 2022. P. 13–28.
6. Maciejewska-Mieszkowska K. Stosunek Polaków do uchodźców w kontekście wojny w Ukrainie. *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne*. 2022. № 4. S. 137–153.
7. Як війна впливає на думку українців про друзів, ворогів та стратегічні цілі держави. *Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва*. URL: <https://dif.org.ua/article/yak-viyna-vplivae-na-dumku-ukraintsiv-pro-druziv-vorogiv-ta-strategichni-tsili-derzhavi>.
8. Курносів А. Туск і Дуда: допомога Польщі у цифрах і на що чекати далі. *Радіо Свобода*. 2024, 28 січня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/nova-polska-polityka-shchodo-ukrayiny-dopomoha-tsyfry/32793574.html>.
9. Польща і поляки очима українців. Результати опитування громадської думки в Україні 2022 р. *Центр імені Юліуша Мерошевського*. URL: <https://mierszewski.pl/upload/2022/11/polska-i-polacy-oczami-ukraincow-2022-ua-www.pdf>.
10. Польща і поляки очима українців. Результати опитування громадської думки в Україні 2023 р. *Центр імені Юліуша Мерошевського*. URL: <https://mierszewski.pl/upload/2023/12/polska-i-polacy-oczami-ukraincow-2023-ua-www.pdf>.
11. Фесенко В. Україна – Польща: конфлікт інтересів на зерновому ринку. *Укрінформ*. 2023, 21 вересня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3764342-ukraina-polsa-konflikt-interesiv-na-zernovomu-rinku.html>.

12. Stelmach W. Duda o zbożu: Ukraina jest jak tonący, który chwyta się wszystkiego. *RMF* 24. 2023, 19 września. URL: <https://www.rmfm24.pl/raporty/raport-wojna-z-rosja/gospodarka/news-duda-o-zbozu-ukraina-jest-jak-tonacy-ktory-chwyta-sie-wszystkiego>,id,7035500#crp_state=1.
13. Ерман Г. Як і чому посварилися Україна та Польща. *BBC Україна*. 2023. 20 вересня. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c9ejzgkydm90>.
14. Паніотто В. Міжетнічні упередження в Україні. Жовтень 2023. *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports>.
15. Рейтинг моніторинг, 26-та хвиля: оцінка дружності країн. *Соціологічна група «Рейтинг»*. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_international_1000_21022024.pdf.
16. Віднянський С., Мартинов А. Російсько-українська війна та міжнародне співтовариство: монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2023. 264 с.
17. Корольова Є. «Контактують в лікарнях і магазинах». Як формується думка пересічного поляка про українців – пояснює дослідниця міграційних процесів. *NV*. 2023, 24 листопада. URL: <https://nv.ua/ukr/world/countries/ukrajinci-v-polshchi-hto-formuye-suspilnu-dumku-polyakiv-ta-de-voni-znayomlyatsya-z-pereselencyami-50370969.html>.
18. Polacy wobec wojny na Ukrainie i ukraińskich uchodźców. *CBOS*. №120/2023. URL: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2023/K_120_23.PDF.
19. Polacy wobec wojny na Ukrainie i ukraińskich uchodźców. *CBOS*. №101/2022. URL: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2022/K_101_22.PDF.
20. Stosunek do innych narodów rok po wybuchu wojny na Ukrainie. *CBOS*. №33/2023. URL: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2023/K_033_23.PDF.
21. Wskaźniki cen towarów i usług konsumpcyjnych w grudniu 2022 roku. *Główny Urząd Statystyczny*. URL: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ceny-handel/wskazniki-cen/wskazniki-cen-towarow-i-uslug-konsumpcyjnych-w-grudniu-2022-roku,2,134.html?pdf=1>.
22. O wojnie na Ukrainie i relacjach polsko-ukraińskich. *CBOS*. №131/2023. URL: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2023/K_131_23.PDF.
23. O wojnie na Ukrainie i scenariuszach jej rozwoju. *CBOS*. №142/2023. URL: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2023/K_142_23.PDF.
24. Духніч О. Друга Угорщина? Чому в Польщі ростуть антиукраїнські настрої, хто незадоволений найбільше та до чого все йде – Сераковський. *NV*. 2023, 20 серпня 2023. URL: <https://nv.ua/ukr/world/countries/polshcha-ukrajina-riven-vplivu-radikaliv-shcho-bude-z-dopomogoyu-varshavi-syerakovskiy-novini-ukrajini-50346074.html>.
25. Банахевич Ю. Вибори в Польщі: між Качинським і Туском. *Укрінформ*. 2023, 13 жовтня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3773515-vibori-v-polsi-miz-kacinskim-i-tuskom.html>.
26. Шевченко О. Польсько-українська катастрофа. Що далі? *Дзеркало тижня*. 2024, 27 лютого. URL: <https://zn.ua/ukr/WORLD/polsko-ukrajinska-katastrofa-shcho-dali.html>.
27. Ісаєв І. Польща захищається від України: 9 тез про причини та перебіг зернової кризи. *Європейська правда*. 2023, 17 квітня. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2023/04/17/7159978>.
28. Бабакова О. «Разом, доки вибори нас не розлучать»: як Польща змінює ставлення до України за великої війни. *Європейська правда*. 2023, 5 травня. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/05/5/7160907>.
29. Szuldrzyński M. PiS walczy o głosy rolników podsycając nastroje antyukraińskie. *Rzeczpospolita*. 2023, 19 września. URL: <https://www.rp.pl/komentarze/art39131471-michal-szuldrzynski-pis-bierze-ukraincow-za-zakladnikow-w-kampanii-wyborczej>.
30. Szuldrzyński M. By ratować poparcie, PiS wbija Ukrainie nóż w plecy. *Rzeczpospolita*. 2023, 16 kwietnia. URL: <https://www.rp.pl/komentarze/art38327961-michal-szuldrzynski-by-ratowac-poparcie-pis-wbija-ukrainie-noz-w-plecy>.
31. Pieczyński M. Kijów – Warszawa, trudna sprawa. *Do Rzeczy*. 2023, 6 sierpnia.
32. Borkowska M. Polacy coraz bardziej podatni na rosyjską propagandę? *Dziennik Gazeta Prawna*. 2023, 30 stycznia. URL: <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/swiat/artykuly/8648057,rosyjska-propaganda-polacy-badanie-wei.html>.
33. Kacprzak I., Zawadka G. Rosja wykorzystuje protest polskich rolników. To już jest wojna. *Rzeczpospolita*. 2024, 21 marca. URL: <https://www.rp.pl/spoleczenstwo/art39878611-rosja-wykorzystuje-protest-polskich-rolnikow-to-juz-jest-wojna>.
34. Kowalczyk M. «Polska chce odzyskać dawne ziemie w Ukrainie i rozbić Zachód». Brednie rosyjskiej propagandy. *Do Rzeczy*. 2022, 25 marca. URL: <https://www.newsweek.pl/swiat/wojna-w-ukrainie-rosyjska-propaganda-przekonuje-ze-wojsko-polskie-zajmie-zachodnia/67r3kq2>.
35. Malinowski P. Jak rosyjska dezinformacja demonizuje ukraińskich uchodźców. *Rzeczpospolita*. 2022, 8 grudnia. URL: <https://www.rp.pl/spoleczenstwo/art37571941-jak-rosyjska-dezinformacja-demonizuje-ukrainskich-uchodzcow>.
36. Makarewicz B. Wojna Putina w social mediach. Tak prorosyjska dezinformacja zalewa Polskę. *Radio ZET*. 2022, 5 marca. URL: <https://wiadomosci.radiozet.pl/polska/Wojna-w-Ukrainie.-Prorosyjska-dezinformacja-w-social-mediach.-Jak-dziala-dowody-analiza>.
37. Kryzys czy propaganda? Postawy Polaków wobec wojny w Ukrainie. Styczeń 2023 r. *Warsaw Enterprise Institute*. URL: <https://wei.org.pl/wp-content/uploads/2023/01/Kryzys-czy-propagadna.pdf>.

38. Michalak A. Mentzen: Gdzie wdzięczność Ukraińców? Wykorzystali frajerstwo polskiego rządu. *Rzeczpospolita*. 2023, 19 września.
39. Stosunek Polaków do innych narodów. *CBOS*. №25/2024. URL: <https://www.cbos.pl/PL/publikacje/raporty.php>.

References

1. Jurek, K. (2018). Stereotypes of the Ukrainians functioning in Poland. In: Lubicz Miszewski, M. (ed.) *Immigrants from Ukraine in Poland: Needs and Expectations, Social Reactions and Security Challenges*. Wrocław [in Polish].
2. Baran, D. (2016). Image of Ukrainians in selected Polish press. *State and Society*, 1, 97–116 [in Polish].
3. Baturina, S. (2020). The image of Poles and Poland in Ukrainian School Textbooks. *Sivrianskyi litopys [Sivrian chronicle]*, 6, 52–62 [in Ukrainian].
4. Khakhula, L. (2017). Overcoming traumatic past: Ukraine in Polish political and public opinion. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist [Ukraine: Cultural Heritage, National Identity, Statehood]*, 29, 605–613 [in Ukrainian].
5. Boyko, N., Skokova, L. (2022). Ukrainian-Polish relations during the 2022 war in Ukraine: background and consequences (sociological analysis). In: Astramovich-Leik T. et al. (ed.) *The security architecture of European and Euro-Atlantic spaces: Scientific monograph*. Riga [In Latvia].
6. Maciejewska-Mieszkowska, K. (2022). Attitude of Poles Towards Refugees in the Context of the War in Ukraine. *Central European Political Studies*, 4, 137–153 [in Polish].
7. How the War Changed the Way Ukrainians Think About Friends, Enemies, and the Country's Strategic Goals. *Fond «Demokratychni initsiatyvy» im. Ilka Kucheriva [Ilko Kucheriv «Democratic Initiatives» foundation]*. Retrieved from: <https://dif.org.ua/article/yak-viyna-vplivae-na-dumku-ukraintsiv-pro-druziv-vorogiv-ta-strategichni-tsili-derzhavi> [in Ukrainian].
8. Kurnosov, A. (2024). Tusk and Duda: Poland's aid in numbers and what to expect next. *Radio Svoboda [Radio Free Europe/Radio Liberty]*. January, 28. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/nova-polska-polityka-shchodo-ukrayiny-dopomoha-tsyfry/32793574.html> [in Ukrainian].
9. Poland and Poles as seen by Ukrainians. The results of the public opinion survey in Ukraine in 2022. *Tsentr imeni Yuliusha Mieroshevskoho [Mieroszewski Centre]*. Retrieved from: <https://mierszewski.pl/upload/2022/11> [in Ukrainian].
10. Poland and Poles as seen by Ukrainians. The results of the public opinion survey in Ukraine in 2023. *Tsentr imeni Yuliusha Mieroshevskoho [Mieroszewski Centre]*. Retrieved from: <https://mierszewski.pl/upload/2023/12/polska-i-polacy-oczami-ukraincow-2023-ua-www.pdf> [in Ukrainian].
11. Fesenko, V. (2023). Ukraine – Poland: conflict of interest in the grain market. *Ukrinform [Ukrinform]*. September, 21. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3764342-ukraina-polsa-konflikt-interesiv-na-zernovomu-rinku.html> [in Ukrainian].
12. Stelmach, W. (2023). Duda about grain: Ukraine is like a drowning man who grabs everything. *RMF 24*. September, 19. Retrieved from: https://www.rmfm24.pl/raporty/raport-wojna-z-rosja/gospodarka/news-duda-o-zbozu-ukraina-jest-jak-tonacy-ktory-chwyta-sie-wszystkiId,7035500#crp_state=1 [in Polish].
13. Erman, H. (2023). How and why Ukraine and Poland quarreled. *BBC Ukraina [BBC Ukraine]*. September, 20. Retrieved from: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c9ejzgkydm9o> [in Ukrainian].
14. Paniotto, V. (2023). Interethnic prejudices in Ukraine. October 2023. *Kyivskyi mizhnarodnyi instytut sotsiologii [Kyiv International Institute of Sociology]*. Retrieved from: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports> [in Ukrainian].
15. Rating Monitoring, 26th wave: Ukrainians' perception of other countries' friendliness *Sotsiologichna hrupa «Reitynh» [Sociological Group «Rating»]*. Retrieved from: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_international_1000_21022024.pdf [in Ukrainian].
16. Vidnianskyi, S., Martynov, A. (2023). *The Russian-Ukrainian war and the international community: a monograph*. Kyiv [in Ukrainian].
17. Korolova, Ye. (2023). «They make contact in hospitals and shops». How the opinion of the average Pole about Ukrainians is formed – explains the researcher of migration processes. *NV*. November, 24. Retrieved from: <https://nv.ua/ukr/world/countries/ukrajinci-v-polshchi-hto-formuye-suspilnu-dumku-polyakiv-ta-devoni-znayomlyatsya-z-pereselencyami-50370969.html> [in Ukrainian].
18. Poles towards the war in Ukraine and Ukrainian refugees. *CBOS*. №120/2023. Retrieved from: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2023/K_120_23.PDF [in Polish].
19. Poles towards the war in Ukraine and Ukrainian refugees. *CBOS*. №101/2022. Retrieved from: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2022/K_101_22.PDF [in Polish].
20. Attitude towards other nations a year after the outbreak of the war in Ukraine. *CBOS*. №33/2023. Retrieved from: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2023/K_033_23.PDF [in Polish].
21. Price indices of consumer goods and services in December 2022. *Statistics Poland*. Retrieved from: <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ceny-handel/wskazniki-cen/wskazniki-cen-towarow-i-uslug-konsumpcyjnych-w-grudniu-2022-roku,2,134.html?pdf=1> [in Polish].
22. About the war in Ukraine and Polish-Ukrainian relations. *CBOS*. №131/2023. Retrieved from: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2023/K_131_23.PDF [in Polish].

23. About the war in Ukraine and scenarios for its development. *CBOS*. №142/2023. Retrieved from: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2023/K_142_23.PDF [in Polish].
24. Dukhnich, O. (2023). Second Hungary? Why are anti-Ukrainian sentiments growing in Poland, who is most dissatisfied and what is it all about – Sierakovskii. *NV*. August, 20. Retrieved from: <https://nv.ua/ukr/world/countries/polshcha-ukrajina-riven-vplivu-radikaliv-shcho-bude-z-dopomogoyu-varshavi-syerakovskiy-novini-ukrajini-50346074.html> [in Ukrainian].
25. Banakhevyh, Yu. (2023). Elections in Poland: between Kaczynski and Tusk. *Ukrinform [Ukrinform]*. October, 13. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3773515-vibori-v-polsi-miz-kacinskim-i-tuskom.html> [in Ukrainian].
26. Shevchenko, O. (2024). The Polish-Ukrainian catastrophe. What's next? *Dzerkalo tyzhnia [Mirror of the week]*. February, 27. Retrieved from: <https://zn.ua/ukr/WORLD/polsko-ukrajinska-katastrofa-shcho-dali.html> [in Ukrainian].
27. Isaiev, I. (2024). Poland defends itself from Ukraine: 9 theses about the causes and course of the grain crisis. *Yevropeiska pravda [European Pravda]*. April, 17. Retrieved from: <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2023/04/17/7159978> [in Ukrainian].
28. Babakova, O. (2023). «Together until elections tear us apart»: how Poland changes its attitude towards Ukraine during the great war. *Yevropeiska pravda [European Pravda]*. May, 5. Retrieved from: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2023/05/5/7160907> [in Ukrainian].
29. Szuldrzyński, M. (2023). PiS is fighting for farmers' votes by stoking anti-Ukrainian sentiments. *Rzeczpospolita*. September, 19. Retrieved from: <https://www.rp.pl/komentarze/art39131471-michal-szuldrzynski-pis-bierze-ukraincow-za-zakladnikow-w-kampanii-wyborczej> [in Polish].
30. Szuldrzyński, M. (2023). To save support, PiS is stabbing Ukraine in the back. *Rzeczpospolita*. April, 16. Retrieved from: <https://www.rp.pl/komentarze/art38327961-michal-szuldrzynski-by-ratowac-poparcie-pis-wbija-ukrainie-noz-w-plecy> [in Polish].
31. Pieczyński, M. (2023). Kyiv – Warsaw, a difficult matter. *Do Rzeczy*. August, 6. [in Polish].
32. Borkowska, M. (2023). Poles increasingly susceptible to Russian propaganda? *Dziennik Gazeta Prawna*. January, 30. Retrieved from: <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/swiat/artykuly/8648057,rosyjska-propaganda-polacy-badanie-wei.html> [in Polish].
33. Kacprzak, I., Zawadka, G. (2024). Russia is taking advantage of the protest of Polish farmers. This is already war. *Rzeczpospolita*. March, 21. Retrieved from: <https://www.rp.pl/spoleczenstwo/art39878611-rosja-wykorzystuje-protest-polskich-rolnikow-to-juz-jest-wojna> [in Polish].
34. Kowalczyk, M. (2022). «Poland wants to regain its former lands in Ukraine and destroy the West». Nonsense of Russian propaganda. *Do Rzeczy*. March, 21. Retrieved from: <https://www.newsweek.pl/swiat/wojna-w-ukrainie-rosyjska-propaganda-przekonuje-ze-wojsko-polskie-zajmie-zachodnia/67r3kq2> [in Polish].
35. Malinowski, P. (2022). Jak rosyjska dezinformacja demonizuje ukraińskich uchodźców. *Rzeczpospolita*. December, 8. Retrieved from: <https://www.rp.pl/spoleczenstwo/art37571941-jak-rosyjska-dezinformacja-demonizuje-ukraińskich-uchodźców> [in Polish].
36. Makarewicz, B. (2022). Putin's war on social media. This is how pro-Russian disinformation is flooding Poland. *Radio ZET*. March, 5. Retrieved from: <https://wiadomosci.radiozet.pl/polska/Wojna-w-Ukrainie.-Prorosyjska-dezinformacja-w-social-mediach.-Jak-działa-dowody-analiza> [in Polish].
37. Crisis or Propaganda? Attitudes of Poles towards the war in Ukraine. January 2023. *Warsaw Enterprise Institute*. Retrieved from: <https://wei.org.pl/wp-content/uploads/2023/01/Kryzys-czy-propagadna.pdf> [in Polish].
38. Michalak, A. (2023). Mentzen: Gdzie wdzięczność Ukraińców? Wykorzystali frajerstwo polskiego rządu. *Rzeczpospolita*. September, 19 [in Polish].
39. The attitude of Poles towards other nations. *CBOS*. №25/2024. Retrieved from: <https://www.cbos.pl/PL/publikacje/raporty.php> [in Polish].

Надійшла до редакції / Received: 07.04.2025
Схвалено до друку / Accepted: 29.05.2025

УДК [37-047.86(477.54)“364”+343.14-054.73“2022/2024”]:341.3(470:477)
DOI: 10.31651/2076-5908-2025-2-47-54

Сергій АДАМОВИЧ

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права
Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, м. Івано-Франківськ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4236-741X>
e-mail: sergey.adamovych@pnu.edu.ua

РУЙНУВАННЯ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ДЕРЖАВНИМИ ОРГАНАМИ РФ НА ОСНОВІ СВІДЧЕНЬ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ (2022–2024 рр.)*

Анотація. Метою дослідження є аналіз дій російської влади щодо цілеспрямованого руйнування освітньої інфраструктури в Харківській області, що включала репресивні заходи щодо українських педагогів та науковців, русифікацію, індоктринацію учнівської та студентської молоді, цілеспрямоване знищення обстрілами освітніх закладів. **Методологія.** Автор статті у своєму дослідженні користується як загальними методами наукового пізнання (аналіз і синтез, сходження від абстрактного до конкретного, системний та організаційний аналіз, синергетичний підхід, моделювання та прогнозування), так і спеціально-науковими методами (інституціональний метод, порівняльно-правовий, статистичний тощо). **Наукова новизна.** На сьогодні, в світовій науці лише почали з'являтися перші доктринальні публікації, що стосуються руйнації державними органами рф українського освітнього середовища. У них вже є присутні оцінки про те, що росія під час війни свідомо знищує освітню галузь України. Однак, вони не базуються на значному джерельному матеріалі. **Оригінальність дослідження.** Автор на основі аналізу даних з відкритих джерел, свідчень більше 1000 очевидців/свідків російських злочинів, які були зібрані Центром документування та дослідження воєнних злочинів Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника провів аналіз дій російської влади задля знищення освітнього середовища в Харківській області, що зазнала руйнівного впливу російської окупації. Результати дослідження будуть корисними для реалізації міжнародної інформаційної політики державних органів влади України. Крім того, вивчення засобів і методів російської влади, які вона застосовує для знищення української освіти, а також аналіз наслідків злочинних дій росіян в освітній галузі дозволить дати узагальнену картину для світової науки, що буде сприяти протидії пропагандистським кліше російської псевдонауки, що виправдовує російську агресію і продовжує проішовхувати путінську пропаганду про українців, звільнення від репресій «руського міра» і т.д.

Висновки. Автор статті на основі свідчень внутрішньо переміщених осіб стверджує, що руйнування освітнього середовища Харківської області є елементом геноцидної окупаційної політики росії стосовно української нації. На його думку обстріли освітньої інфраструктури Харківщини російськими військами носять цілеспрямований характер, індоктринація та русифікація українських дітей і молоді мала комплексний характер і є частиною геноциду рф щодо українців, освітяни та науковці на окупованих територіях Харківської області піддавалися репресіям за проукраїнську позицію. Дії військово-політичного керівництва рф по відношенню до українського освітнього середовища порушують численні міжнародно-правові норми.

Ключові слова: Харківська область, російська окупація України, русифікація освіти, індоктринація дітей і молоді, знищення росіянами українського освітнього простору, репресії щодо українських освітян і науковців.

Sergii ADAMOVYCH

PhD hab. (History), Professor, Head of the Department of Theory and History of State
and Law of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4236-741X>
e-mail: sergey.adamovych@pnu.edu.ua

DESTRUCTION OF EDUCATIONAL ENVIRONMENT OF THE KHARKIV REGION BY STATE AUTHORITIES OF THE RUSSIAN FEDERATION ON THE BASIS OF TESTIMONIES OF INTERNALLY DISPLACED PEOPLE (2022–2024)

Abstract. The purpose of the study is to analyze the actions of russian authorities concerning the purposeful destruction of educational infrastructure in the Kharkiv region, which included repressive measures against Ukrainian teachers and scientists, russification, indoctrination of pupils and student youth, and purposeful destruction of educational institutions by shelling. **Methodology.** The author of this article in his research applies both general methods of scientific knowledge (analysis and synthesis, ascent from abstract concrete, system and organizational analysis, synergistic approach, modeling and forecasting) and special scientific methods (institutional method, comparative legal, statistical etc). **Scientific novelty.** Nowadays, the first doctrinal publications regarding destruction of the Ukrainian educational environment by the state authorities of the russian federation have only begun to appear in world science. They already have estimates that russia during the war deliberately destroys the educational field of Ukraine. However, they are not based on significant source material. **Originality of research.** Based on the analysis of data from open sources, the testimony of more than 1,000 eyewitnesses/witnesses of Russian crimes, which were collected by the Centre for Documentation and Research of War

* Друкується за матеріалами доповіді, виголошеної на Міжнародній науковій конференції «Польсько-українські відносини в умовах російської агресії в Україні: історичні та сучасні контексти» («Stosunki polsko-ukraińskie wobec rosyjskiej agresji na Ukrainę: konteksty historyczne i współczesne»), що відбулася 11–12 квітня 2024 р. у Варшавському університеті (детальніше у рубриці «Наукова хроніка» цього випуску «Вісника»).

Crimes of Vasyl Stefanyk Pre-Carpathian National University, the author conducted an analysis of the actions of the Russian authorities to destroy the educational environment in the Kharkiv region, which was subjected to a destructive influence of Russian occupation. The results of the study will be useful for the implementation of the international information policy of the state authorities of Ukraine. In addition, the study of the means and methods of the Russian government, which it uses to destroy Ukrainian education, as well as the analysis of the consequences of the criminal actions of the Russians in the field of education, will provide a generalized picture for world science, which will contribute to counteracting the propaganda clichés of Russian pseudoscience, which justifies Russian aggression and continues to push Putin's propaganda about Ukrainian Nazis, liberation from the repressions of the "Russian peace", etc.

Conclusions. *The author of this article on the basis of testimonies of internally displaced people claims that destruction of the educational environment in the Kharkiv region is an element of Russia's genocidal occupation policy towards the Ukrainian nation. In his opinion, the shelling of the educational infrastructure in Kharkiv region by Russian troops is purposeful, indoctrination and russification of Ukrainian children and youth is complex and is part of the Russian genocide against Ukrainians, educators and scientists on the occupied territories of the Kharkiv region were subject to repression for their pro-Ukrainian position. The actions of military and political leadership of the Russian Federation in relation to the Ukrainian educational environment violate numerous international legal norms.*

Keywords: *Kharkiv region, Russian occupation of Ukraine, russification of education, indoctrination of children and youth, destruction of the Ukrainian educational space, repression towards Ukrainian educators and scientists.*

Постановка проблеми. Після початку повномасштабного вторгнення росії в Україну державні чинники рф розпочали руйнування освітнього середовища для знищення української ідентичності (витравлювання української культурної спадщини, історії та мови, нав'язування російських наративів, сприяння асиміляції і втраті національної самосвідомості). Російські агресори здійснюють на окупованих територіях русифікацію та індоктринацію дітей і молоді, піддають репресіям українських освітян і науковців. Українські території, що не перебувають під безпосереднім контролем росії зазнають цілеспрямованого руйнування освітньої інфраструктури – знищення в результаті обстрілів шкіл, дошкільних закладів, вишів тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідження, свідчення очевидців і дані відкритих джерел дозволяють стверджувати, що руйнацію освіти росіяни використовують як один з гібридних засобів у веденні війни щодо України. Відзначимо, що у 2023 р. дослідники Лабораторії гуманітарних досліджень Єльської школи громадського здоров'я (К. Хошнуд, Н. Раймонд, К. Ховарт) опублікували працю, яка присвячена російській систематичній програмі перевиховання та усиновлення дітей України [1]. Польська дослідниця І. Замковська аналізує вплив війни на порушення прав людини в чотирьох освітніх середовищах: на території України, на окупованій території, у таборах перевиховання в Російській Федерації та в європейських країнах, що приймають українських біженців і вважає, що освіта є потужним знаряддям війни проти майбутнього української нації [2]. Проблеми застосування міжнародного публічного права в механізмі запобігання порушенням миру в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України торкалися С. Адамович, О. Гнатів, Ю. Микитин [3; 4]. Перспективи притягнення до відповідальності за порушення прав дітей в Україні проаналізувала І. Басиста [5]. Міжнародний досвід та українські реалії захисту прав дітей на окупованих територіях зачеплені в публікації І. Щебетун, Т. Михайліної [6]. Становище дітей на окупованих територіях з 2014 р. і освітній процес в ДНР-ЛНР досліджується О. Караман, О. Хоменко [7; 8]; руйнування освітньої інфраструктури з 2014 р. рф – І. Грідіною [9]. У працях О. Висувань, В. Молоткової, Ю. Фігурного, Н. Брегунець знайшло відображення становище освіти на окупованих територіях в контексті релігійних свобод [10]. О. Пашкова на підставі аналізу діяльності воєнізованих таборів в ДНР/ЛНР визначила першорядні аспекти їхньої роботи, особливості функціонування тощо [11]. Проблеми насильства проти українських вчителів; зменшення або повне припинення навчання та деградація інфраструктури на окупованих територіях вивчена у статті Ю. Ненько, О. Орендарчук, Ю. Присяжнюк, О. Шевченко [12]. Спеціальний звіт, який був підготований Human Rights Watch, стосується примусової русифікації освіти на окупованих територіях України [13].

Метою дослідження є аналіз дій російської влади, які спрямовані на цілеспрямоване руйнування освітньої матеріально-технічної бази, карально-репресивні заходи щодо українських науково-педагогічних кадрів, русифікацію, індоктринацію учнівської та студентської молоді в Харківській області. Відзначимо, що на Харківщині показово помітна геноцидна політика рф щодо українців, оскільки приміщення освітніх закладів в області зазнали значних руйнувань в результаті обстрілів, а під час російської окупації влада рф широко застосувала репресії щодо вчительських колективів і розгорнула діяльність з русифікації закладів освіти.

Виклад основного матеріалу. Відзначимо, що агресія Росії поставила під сумнів право на освіту в Україні як фундаментальне право людини в усіх аспектах. Як визначено у заувазі загального порядку № 13 Комітету ООН з економічних, соціальних і культурних прав від 8 грудня 1999 р., «освіта є як правом людини сама по собі, так і незамінним засобом реалізації інших прав людини» [14]. За підрахунками ЮНІСЕФ на середину літа 2022 р., у середньому 22 школи за день пошкоджувалися в Україні внаслідок атак росіян і щонайменше дві дитини гинули та ще

більше отримували поранення [15]. Від бомбардувань і обстрілів руйнувань зазнали 3798 навчальних закладів, 365 ліквідовано, з них 82 заклади було зруйновано і 704 пошкоджено в Харківській області [16]. Відзначимо, що згідно з офіційною статистикою, станом на 14 серпня 2024 р. в результаті воєнних дій загинуло 569 дітей, 1508 – зазнало поранень, до Росії з окупованих територій депортовано 19546 дітей, де вони піддаються примусовому перевихованню [17].

Попри швидку окупацію на початку широкомасштабного вторгнення у 2022 р. значної частини Харківської області росіянами, в результаті ворожих обстрілів було поруйновано багато освітніх закладів. Так, в м. Ізюм обстрілів зазнали школи № 1, 4, 3, 5, 10, Ізюмський професійний ліцей [18; 19]. У Чугуєві 12 березня 2022 р. була пошкоджена школа №8, протягом року школи №7 і 2 [20]. У Балаклії у березні 2022 р. обстрілів зазнав ліцей №5 і дитсадок поруч [21].

Значних руйнувань зазнали освітні заклади Харкова. В. Дібаров став свідком бомбардування школи №127 [22], а Т.Гусейнов бачив як зірвалася ракета біля ЗОШ № 122 [23], в гімназії № 144 від вибухової хвилі було вибито вікна [24], школа № 17 була вщент зруйнована станом на 5 березня 2022 р., зазнала руйнувань школа № 123 [25; 26]. У мікрорайоні № 524 було зруйновано школу № 111, 124, дитячі садочки [27; 28]. За даними свідків постраждали від ворожих обстрілів також школи № 78, 80, 145, 158, 161, 164, 165, 166, 168. На проспекті Гагаріна весною 2022 р. були зруйновані школа № 16, гімназія № 12, спортивна школа № 9 [29]. Значних руйнувань в березні 2022 р. зазнали школа № 157 на вулиці Гарібальді [30].

Ю.Гладкова описала як переживав Харківській науковий ліцей «Обдарованість» і його учні російські бомбардування: «З 16 лютого 2022 в інтернаті почали готувати підвали від бомбардувань. 4 березня було потрапляння снарядів у перший навчальний корпус. 6 березня згоріли всі авто, пошкоджено було перший корпус. Близько 180 людей ховалися у першому корпусі в інтернаті. Також у березні пошкоджено було третій корпус. Будинки поруч теж сильно постраждали, бо були на лінії вогню. Дирекція школи дозволила залишатися у сховищі мешканцям, які постраждали. Їх годували і забезпечували теплими речами. Під час евакуації з дітьми йшли пішки 20 км. через Харків» [31].

2 березня 2022 р. відбувся ракетний обстріл будівлі економічного факультету Харківського національного університету ім. В. Каразіна [32]. У березні 2022 р. також був пошкоджений Національний аерокосмічний університет ім. М. Жуковського [33]. Наприкінці березня 2022 р. ракетою було пошкоджено головний корпус Харківського національного університету повітряних сил ім. І. Кожедуба [34].

Цілеспрямованими були удари рашистів по цивільних цілях, де могли бути військові. Так, 2 березня 2022 р. літаки скинули бомби на Харківський професійний машинобудівний ліцей. Попали в будівлю, загинуло 90% присутніх в будівлі в той час військовослужбовців. Наступного дня в теж саме приміщення літак знову вдарив авіабомбою [35].

Натомість школу № 134 навіть захопили спецпризначенці ворога 27 лютого 2022 р. і вона була знищена в результаті боїв [36]. А. Макаренко згадував, що «зранку, приблизно о 7–8 годині ранку, побачив колону з 4 російських броньованих машин, які направлялись зі сторони Великої Данилівки у бік центру міста. Ця колона зупинилася біля школи № 134... Із броньованих машин вийшли окупаційні війська і почали рух у бік школи. На той момент у школі знаходився охоронець, який зачинив школу і намагався не впустити російських військових всередину. Російські війська виломили двері школи та увірвалися до неї. Охоронцю вони завдали тілесних ушкоджень та викинули його з території школи. Після цього російські військові забарикадувалися на верхніх поверхах будівлі. Через деякий час почався бій, у якому українські військові почали зачищати школу від загарбників» [37].

Частими були випадки, коли росіяни знищували матеріально-технічну базу освітніх закладів, облаштовували в них катівні або розквартировували військові гарнізони. Так, в результаті обстрілів був пошкоджений ліцей і дитячий садочок в с. Капітолівка Ізюмського району, в школі до того ж спалили меблі, вкрали комп'ютери [38].

На окупованих територіях на місцеву владу чинився тиск із вимогою знову відкрити школи, оскільки окупаційні сили прагнули сигналізувати про повернення до «нормального життя». Як зауважує Т. Журженко, у цій ситуації онлайн-навчання, запроваджене українськими школами було не просто прагматичним рішенням, а актом пасивного опору, який дозволив тимчасово обійти вплив окупаційних військ. На початку квітня 2022 р. Міністерство освіти дозволило школам самостійно вирішувати, коли закінчиться навчальний рік залежно від місцевих умов. Школам також наказали перевести всіх учнів до наступного класу та призупинити іспити в кінці року [39].

Проте російські атаки на критично важливу інфраструктуру, внаслідок яких були зруйновані або виведені з ладу електричні, телефонні та інтернет-мережі, ускладнили або зовсім унеможливили доступ до дистанційного навчання для дітей та викладачів. Окрім того російська влада переслідувала вчителів за участь в українських програмах дистанційного навчання.

З квітня 2022 р. окупаційна влада в Харківській області проводила наради, метою яких було набрати українських вчителів. На них окупанти розповідали про плани щодо освіти та називали неминучими перехід на російську навчальну програму. На зустрічі в Боровій «вони сказали, що якщо не знайдуть достатню кількість вчителів, то привезуть вчителів з Росії», і що «Росія тут надовго». Окупанти також повідомили, що лише «четверо чи п'ятеро» з десятків вчителів погодилися викладати за російською програмою, але пізніше окупаційна влада привезла ще 15 викладачів з Донбасу [13].

У так званому «відділі освіти», що був сформований в Ізюмі під час окупації міста, правоохоронці вилучили папку з документами, у яких зазначено, як мала проходити «розбудова» російської освіти на Харківщині. Зокрема, окупанти планували видавати випускникам на окупованій Харківщині атестати на базі шкіл Белгородської області РФ. Серед планів було запрошення до регіону викладачів з РФ, особливо істориків і літераторів з метою запровадження «патріотичного виховання» [40].

Українські педагоги, які продовжували залишатися під окупаційною владою зазнавали викрадень і репресій. Так, тренера спортивної школи у м. Вовчанськ – В. Галича тримали в неволі 15 діб в катівні у м. Вовчанськ на агрегатному заводі [41]. Директорку Іванівського ліцею Л. Тільну вивезли і катували. Жінку 5 діб тримали у катівні без їжі й води [42]. Вчителька з Шевченкового розповіла: «До мене додому прийшли чоловіки та наказали мені з'явитися до їхнього директора. Він сказав, що якщо я не погоджусь розпочати роботу у навчальному році, то піду на два дні на “підвал”» [13].

Директор школи в селі Борівське В. Чернов сховав комп'ютери та шкільні документи, але 2 вересня 2022 р. шестеро чоловіків у балаклавах наказали віддати всі шкільні документи, конфіскували ноутбук та інші пристрої та відвезли до Куп'янська, де утримували протягом трьох днів на підвір'ї місцевого СІЗО просто неба, а потім катували з застосуванням електричного струму. Визволитися В. Чернову вдалося тільки завдяки контрастному ЗСУ [13].

З початком нового навчального року у 2022 р. окупанти посилили тиск на педагогічні колективи з метою приведення освіти до російських стандартів. Директорам шкіл погрожували; деякі були викрадені і зазнали репресій. Однак оскільки дуже мало місцевих вчителів бажали співпрацювати, волонтерів набирали із Росії. За даними незалежного російського ЗМІ «Медіазона», у 2022 р. зголосилося понад 200 вчителів з Росії [39]. Після деокупації Харківщини, у вересні 2022 р. затримали вчителів із Росії, які приїхали русифікувати українських дітей. Однак російські війська відступили й кинули їх напризволяще [42].

Навесні та влітку 2022 р., окупаційна влада намагалася залучити вчителів обіцянками платити зарплату та надавати гуманітарну допомогу. Так, у Шевченковому та Боровій росіяни обіцяли щомісячно платити вчителям 20 тис. рублів і більше [13]. Водночас окупанти не дозволили запровадити перехідний період для забезпечення переведення на російську мову викладання в українських школах. У селищі Шевченковому у червні 2022 р. делегація з Росії повідомила місцевим вчителям, що «можливо, буде одна година української мови на тиждень, якщо батьки напишуть заяву... Але... тут буде тільки російська мова» [13].

Попри все, лише незначна меншість українських викладачів на Харківщині погодилися працювати під окупаційною владою. Так, у місті Ізюм лише 30 з-поміж 700 учителів дев'яти шкіл, які працювали до вторгнення, підозрювались у співпраці з окупаційною владою [13].

Водночас окупанти намагалися зразу завезти російські підручники, що фальсифікували історію і виправдовували агресивну імперську політику. Зокрема, в одній зі шкіл на Харківщині у вересні 2022 р. знайшли підручники з історії, суспільствознавства, російської мови та літератури. Більшість книжок були надруковані в 2022 р. [43]. Перед тим, як виїхати разом з російськими військовими, окупаційна влада Борової спалила частину українських підручників, а частину забрала [13].

Крім цього, росіяни чинили тиск на батьків. Окупаційна влада накладала штрафи на батьків, які не віддали своїх дітей до підконтрольних Росії шкіл, було заборонено навчання в українських школах дистанційно. У Балаклії окупаційна влада створила «вуличні комітети», яким серед іншого було доручено інформувати батьків, що або вони подають документи до школи, або дітей відвозять до Белгорода на навчання. Вчителька з Шевченкового Ольга згадує, що окупаційна влада пропонувала батькам дітей шкільного віку безкоштовні шкільні рюкзаки, а також одноразові виплати в розмірі 10 тис. рублів за зарахування дітей до школи, але і погрожувала їм, що якщо не віддадуть дітей, то вони потраплять до дитбудинку. Однак українці не повелися на тиск окупаційної влади. Так, у Шевченковому до повномасштабного вторгнення в 11 школах навчалось 1600 учнів, але згідно з документами, що залишилися після відступу російських військ у вересні 2022 р., до російських шкіл було зараховано лише 60 дітей, і бракувало персоналу для проведення занять [13].

Ще одним напрямом впливу на українських дітей стала часто без дозволу батьків примусова депортація та перевиховання українських дітей з окупованих Росією територій у так званих літніх таборах. У цих закладах був акцент на російській мові, інтеграції дітей в російське життя, культуру, суспільство, історію, військову підготовку. Навчальні предмети викладалися за російськими стандартами освіти. Деякі табори були розміщені в регіональних університетах по всій Росії та мали на меті заохотити вступ до цих університетів депортованих українців [2, с.10-11]. Так, згідно виявлених в Ізюмі документів «1–2 особливо зразкових дітей» росіяни планували відправити до табору в Криму, а учнів 7–9 класів – до Белгорода для поширення російської пропаганди [40].

Незаконна політика депортації була визнана військовими злочинами та створила основу для видачі Міжнародним кримінальним судом 17 березня 2023 р. ордерів на арешт двох ключових злочинців В. Путіна та М. Львової-Белової, «за воєнний злочин у вигляді незаконної депортації населення та незаконної переміщення населення з окупованих територій України до Російської Федерації на шкоду українським дітям» [44].

Водночас військову підготовку неповнолітніх із окупованих територій у воєнізованих таборах можна розглядати як порушення Закону України «Про охорону дитинства», що забороняє пропаганду війни, а також навчання дітей з метою використання у збройних конфліктах або насильницьких діях, спрямованих на повалення державної влади чи порушення територіальної цілісності. Зомбування дітей в цьому напрямку свідчить про намір військово-політичного керівництва росії вербувати і використовувати місцеву молодь проти України [11, с. 30–31].

У результаті Харківського контрнаступу Збройними силами України вдалося звільнити 8500 кв. км української території – 388 міст, сіл і селищ із загальним населенням приблизно 150000 осіб [45, с.253]. Однак після звільнення Харківщини восени 2022 р. обстріли Харкова і звільнених територій області продовжувалися. Так, лише внаслідок ударів РФ по Харкову 2 січня 2024 р. число поранених становило 62 людини, одна жінка померла і було пошкоджено 55 будинків [46]. Ввечері того ж дня терористи РФ ракетами типу С-300 пошкодили школу, дитсадок та житлові будинки в Основ'янському районі міста [47].

Обстріли ускладнювали налагодження освітнього процесу через необхідність евакуації дітей з зони активних обстрілів. Так, у серпні 2023 р. через поновлення російських обстрілів Україна евакуювала 600 дітей з міста Куп'янськ. Багато складнощів було і з онлайн-навчанням після звільнення. На Харківську область припало 17% усіх пошкоджень телекомунікаційних мереж в Україні протягом першого року повномасштабного вторгнення. За словами голови Куп'янської районної військової адміністрації, більш ніж за місяць після деокупації лише в одній частині району був інтернет-зв'язок і можливість проводити заняття за дистанційною формою навчання [13]. Більше того у травні 2024 р. росіяни поновили наступальні дії на Харківщині в районі Вовчанська, що призвело до чергової хвилі евакуації дітей з території бойових дій і з ускладнень в освітній галузі.

Висновки. Отже, на прикладі освітнього середовища Харківської області можемо стверджувати, що українська система освіти цілеспрямовано стала мішенню та була використана росією з порушенням усіх елементів освітніх прав та міжнародного права як інструмент війни. З початком агресії у 2022 р. освітні заклади Харкова і області цілеспрямовано зазнають руйнувань в результаті обстрілів, приміщення шкіл і садків окупанти використовували як бази для особового військового складу чи місця для тортур. На окупованих територіях росіяни розгорнули широкомасштабну діяльність з ціллю русифікації, примусового наповнення дитячої свідомості російськими імперськими наративами історії та культури, мілітаризації освіти. Водночас репресії зазнавали педагоги і науковці, що відмовлялися співпрацювати за окупаційними освітніми програмами.

Список літератури

1. Khoshnood K., Raymond N., Howarth C. Russia's Systematic Program for the Re-education and Adoption of Ukraine's Children. *Humanitarian Research Lab at Yale School of Public Health*. 2024, 3 December. New Haven. URL: <https://conflictobservatory.org>.
2. Zamkowska I. The System of Education as an Instrument of War in the Russia-Instigated. Ukrainian Crisis International. *Journal of Education Reform*. 2024. P. 1–21. DOI: <https://doi.org/10.1177/10567879241226696>.
3. Адамович С., Микитин Ю. Перспективи притягнення до кримінальної відповідальності росіян за воєнні злочини в Україні в контексті реалізації конституційного права на судовий захист. *Проблеми реалізації норм Конституції України в умовах воєнного стану: мат. міжн. наук.-практ. інтернет-конф.* Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника, 2022. С. 94–106.
4. Hnativ O. Public International Law in the Mechanism for Preventing Violations of Peace in the Context of an Armed Aggression by the Russian Federation on Ukraine. *Pakistan Journal of Criminology*. 2023. Vol. 15, № 2. P. 293–303.

5. Басиста І. Перспективи притягнення до відповідальності за порушення прав дітей в Україні та злочини щодо дітей, скоєні російськими загарбниками під час широкомасштабної війни, розв'язаної Росією 24 лютого 2022 р. (співробітництво із Міжнародним кримінальним судом). *Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах війни та післявоєнний період: матеріали наукового семінару*. Львів: ЛьвДУВС, 2023. С. 13–17.
6. Щебетун І., Михайліна Т. Захист прав дітей на окупованих територіях: міжнародний досвід та українські реалії. *Політичне життя*. 2019. № 2. С. 33–37.
7. Караман О. Соціальні характеристики дітей і молоді – жертв гібридної війни на сході України. *Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія: Педагогічні науки*. 2019. № 1. С. 14–23.
8. Хоменко О. Довгий тунель без світла в кінці: середня школа на теренах «народних республік» у перший рік російсько-української війни. *Українознавство*. 2016. № 2. С. 8–17.
9. Грідіна І. М. Освітнянський фронт війни на Сході України. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: історія, політологія*. 2016. Вип. 16. С. 199–208.
10. Vysoven O., Figurnyi Y., Molotkina V., Brehunets N. Repressive policy of the occupiers during the declared Russian-Ukrainian hybrid war against religious communities of Ukraine 2014-2022. *Occasional papers on religion in Eastern Europe*. 2022. Vol. 42, Iss. 6. P. 14–35. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2368>.
11. Пашкова О. Воєнізовані табори для неповнолітніх на тимчасово окупованих територіях Донецької і Луганської областей: організаційний і змістовий аспекти роботи. *Український історичний журнал*. 2023. № 1. С. 20–35.
12. Nenko Y., Orendarchuk O., Prysiazniuk Y., Shevchenko O. Ukrainian education during War: a scoping. *Revista praxix educacional*. 2023. Vol. 19, № 50. P. 1–18. DOI: <https://doi.org/10.22481/praxisedu.v19i50.11951>.
13. Есвельд Б., Квітка К., Локшина Т. Навчання в окупації: примусова русифікація системи освіти на окупованих територіях України. *Human Rights Watch*. 2024, June 20. URL: <https://cutt.ly/ErNh3eys>.
14. Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. *U. N. Economic and Social Council, Committee on Economic, Social and Cultural Rights*. 1999. URL: <https://undocs.org>.
15. Втрати української системи освіти через війну: інфраструктура та людський капітал. Частина 2. *ОсвітАналітика – Аналітичний центр Університету Грінченка*. 2022, 15 липня. URL: <https://osvitanalityka.kubg.edu.ua/2022/07/15>.
16. 7 мільйонів дітей війни в Україні. URL: <https://saveschools.in.ua/en/>
17. Діти війни. URL: childrenofwar.gov.ua.
18. Чернова Н. м. Ізюм Харківської області. Опитано свідка 18.03.2022. Архів Навчально-наукового юридичного інституту (далі – ННЮІ ПНУ) Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника.
19. Рябенка А. м. Ізюм Ізюмської міської ради Ізюмського району Харківської області. Опитано свідка 09.03.2024 р. Архів ННЮІ ПНУ.
20. Литвинов В. м. Чугуїв Чугуївського району Харківської області. Опитано свідка 25.07.2023 р. Архів ННЮІ ПНУ.
21. Наретя А. м. Балаклія Балаклійської міської ради Ізюмського району Харківської області. Опитано свідка 17.10.2023 р. Архів ННЮІ ПНУ.
22. Дібаров В. м. Харків Харківської області. Опитано свідка 22.03.2022. Архів ННЮІ ПНУ.
23. Гусейнов Т. м. Харків Харківської області. Опитано свідка 22.03.2022. Архів ННЮІ ПНУ.
24. Калмикова І. м. Харків Харківської області. Опитано свідка 05.04.2022. Архів ННЮІ ПНУ.
25. Руденко І. м. Харків Харківської області. Опитано свідка 17.01.2024 р. Архів ННЮІ ПНУ.
26. Ріяка В. м. Харків Харківської області. Опитано свідка 09.03.2024 р. Архів ННЮІ ПНУ.
27. Басалига С. м. Харків Харківської області. Опитано свідка 20.04.2022. Архів ННЮІ ПНУ.
28. Скуба О. м. Харків Харківської області. Опитано свідка 30.05.2022 р. Архів ННЮІ ПНУ.
29. Рубцова Н. м. Харків Харківської області. Опитано свідка 10.08.2023 р. Архів ННЮІ ПНУ.
30. Кондратович Н. м. Харків Харківської області. Опитано свідка 08.02.2024 р. Архів ННЮІ ПНУ.
31. Гладкова Ю. м. Харків Харківської області. Опитано свідка 12.05.2022. Архів ННЮІ ПНУ.
32. Мхітарян К. м. Харків Харківської області. Опитано свідка 24.03.2022. Архів ННЮІ ПНУ.
33. Поліщук А. м. Харків Харківської області. Опитано свідка 28.10.2022 р. Архів ННЮІ ПНУ.
34. Тішенінов В. м. Харків Харківської області. Опитано свідка 13.12.2023 р. Архів ННЮІ ПНУ.
35. Борис І. м. Харків Харківської області. Опитано свідка 12.04.2022. Архів ННЮІ ПНУ.
36. Гипич Н. У Харкові догорає спеціалізована школа № 134. *Діло.Харків*. 2022, 27 лютого. URL: <https://kh.dero.ua/ukr/kh/u-kharkovi-dogorae-spetsializovana-shkola-134-foto-202202271429647>.
37. Макаrenchенко А. м. Харків Харківської області. Опитано свідка 09.12.2022 р. Архів ННЮІ ПНУ.
38. Осташок О. с. Капітолівка Ізюмського району Харківської області. Опитано свідка 15.12.2023 р. Архів ННЮІ ПНУ.
39. Zhurzenko T. Education Under Fire: The Ukrainian School System Under Occupation. Centre for East European and International Studies (ZOIS). 2022. 07.09. URL: <https://www.zois-berlin.de/en/publications/zois-spotlight/education-under-fire-the-ukrainian-school-system-under-occupation>.
40. Клочко Н. Русифікація освіти на Харківщині: оприлюднено секретні документи окупантів. *Главком*. 2022, 8 листопада. URL: <https://glavcom.ua/country/science/rusifikatsija-osviti-na-kharkivshchini-opriljudneno-sekretni-dokumenty-okupantiv-887747.html>.
41. Пономарьова Н. с. Бугаївка Вовчанської міської ради Чугуївського району Харківської області. Опитано свідка 29.08.2023 р. Архів ННЮІ ПНУ.

42. Волошин М. Учителів кидали «на підвал» і катували: як росіяни знищували українську освіту на Харківщині. *24 Освіта*. 2022, 1 жовтня. URL: <https://cutt.ly/erNh7EtF>.
43. Волошин М. На деокупованій території Харківщини знайшли сотні російських підручників: чим «зомбували» дітей. *24 Освіта*. 2022, 5 жовтня. URL: <https://cutt.ly/ArNh7NRm>.
44. Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. *International Criminal Court*. 2023, 17 March. URL: <https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and>.
45. Плохій С. Російсько-українська війна: повернення історії. Харків: КСД, 2023. 400 с.
46. Кількість постраждалих внаслідок атаки на Харків зросла до 62. *Укрінформ*. 2024, 2 січня. URL: <https://cutt.ly/prNh5D9S>.
47. Кравченко О. Росія знову обстрілює Харків. *LB.ua*. 2024, 2 січня. URL: https://lb.ua/society/2024/01/02/591938_rosiya_znovu_obstrilyuie_harkiv.html.

References

1. Khoshnood, K., Raymond, N., Howarth, C. (2023). *Russia's Systematic Program for the Re-education and Adoption of Ukraine's Children*. Humanitarian Research Lab at Yale School of Public Health. Retrieved from: <https://conflictobservatory.org>.
2. Zamkowska, I. (2024). The System of Education as an Instrument of War in the Russia-Instigated. Ukrainian Crisis International. *Journal of Education Reform*, 1–21.
3. Adamovych S., Mykityn, Yu. (2022). Prospects of bringing russians to criminal responsibility for war crimes in Ukraine in the context of the implementation of the constitutional right to judicial protection. *Problems of implementation of the norms of the Constitution of Ukraine under martial law: materials of the international scientific and practical internet conference*, 94–106. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
4. Hnativ, O. (2023). Public International Law in the Mechanism for Preventing Violations of Peace in the Context of an Armed Aggression by the Russian Federation on Ukraine. *Pakistan Journal of Criminology*, 15/2, 293–303.
5. Basysta, I. (2023). Prospects for prosecution of violations of children's rights in Ukraine and crimes against children committed by russian invaders during the large-scale war launched by Russia on February 24, 2022 (cooperation with the International Criminal Court). *Constitutional rights and freedoms of a person and a citizen in the conditions of war and the post-war period: materials of the scientific seminar*, 13–17. Lviv [in Ukrainian].
6. Shchebetun, I. Mikhaylina, T. (2019). Protection of children's rights in the occupied territories: international experience and Ukrainian realities. *Politychne zhyttia [Political life]*, 2, 33–37 [in Ukrainian].
7. Karaman, O. (2019). Social characteristics of children and youth – victims of the hybrid war in the east of Ukraine. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya: Pedagogichni nauky [Bulletin of Luhansk Taras Shevchenko National University. Series: Pedagogical sciences]*, 1, 14–23 [in Ukrainian].
8. Khomenko, O. (2016). A long tunnel without light at the end: a high school on the territory of the “people's republics” in the first year of the russian-Ukrainian war. *Ukrainoznavstvo [Ukrainian studies]*, 2, 8–17 [in Ukrainian].
9. Gridina, I. (2016). The educational front of the war in the East of Ukraine. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnogo universytetu. Seriya: istoriia, politolohiia [Bulletin of Mariupol's state university. Series: history, political science]*, vol. 16, 199–208 [in Ukrainian].
10. Vysoven, O., Figurnyi, Y., Molotkina, V., Brehunets, N. (2022). Repressive policy of the occupiers during the declared Russian-Ukrainian hybrid war against religious communities of Ukraine 2014–2022. *Occasional papers on religion in Eastern Europe*, XLII/6, 14–35.
11. Pashkova, O. (2023). Paramilitary camps for minors in the temporarily occupied territories of Donetsk and Luhansk regions: organizational and substantive aspects of work. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 1, 20–35 [in Ukrainian].
12. Nenko, Y., Orendarchuk, O., Prysiazhniuk, Y., Shevchenko, O. (2023). Ukrainian education during War: a scoping. *Revista praxix educacional [Praxix educational magazine]*, 19/50, 1–18 [in Portuguese].
13. Esveld, B., Kvitka, K., Lokshyna T. (2024). Education in occupation: forced russification of the educational system in the occupied territories of Ukraine. Retrieved from: <https://cutt.ly/ErNh3eys> [in Ukrainian].
14. U.N. Economic and Social Council, Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*. Retrieved from: <https://undocs.org/E/C.12/1999/10>.
15. Losses of the Ukrainian education system due to the war: infrastructure and human capital. Part 2. (2022). Retrieved from: <https://osvitanalitika.kubg.edu.ua/2022/07/15/> [in Ukrainian].
16. 7 million children of war in Ukraine. Retrieved from: <https://saveschools.in.ua/en/> [in Ukrainian].
17. Children of war. Retrieved from: childrenofwar.gov.ua [in Ukrainian].
18. Chernova, N. Izyum town of the Kharkiv region. The witness was interviewed on 18/03/2022. Archive of the Educational and Scientific Legal Institute of PNU (NNYUI of PNU) [in Ukrainian].
19. Ryabenka, A. Izyum town of the Kharkiv region. The witness was interviewed on 09/03/2024. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].

20. Lytvynov, V. Chuguyiv town of the Chuguyiv district of the Kharkiv region. The witness was interviewed on 25/07/2023. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
21. Naretya, A. Balakliya town of the Balakliya Town Council, Izyum District, Kharkiv region. The witness was interviewed on 17/10/2023. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
22. Dibarov, V. Kharkiv city of the Kharkiv city. The witness was interviewed on 22/03/2022. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
23. Huseynov, T. Kharkiv city of the Kharkiv city. The witness was interviewed on 22/03/2022. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
24. Kalmykova, I. Kharkiv city of the Kharkiv city. The witness was interviewed on 05/04/2022. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
25. Rudenko, I. Kharkiv city of the Kharkiv city. The witness was interviewed on 17/01/2024. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
26. Riyaka V. Kharkiv city of the Kharkiv city. The witness was interviewed on 09/03/2024. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
27. Basalyga, S. Kharkiv city of the Kharkiv city. The witness was interviewed on 20/04/2022. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
28. Skuba, O. Kharkiv city of the Kharkiv city. The witness was interviewed on 30/05/2022. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
29. Rubtsova, N. Kharkiv city of the Kharkiv city. The witness was interviewed on 10/08/2023. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
30. Kondratyevych, N. Kharkiv city of the Kharkiv city. The witness was interviewed on 08/02/2024. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
31. Hladkova, Yu. Kharkiv city of the Kharkiv city. The witness was interviewed on 12/05/2022. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
32. Mkhitarian, K. Kharkiv city of the Kharkiv city. The witness was interviewed on 24/03/2022. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
33. Polishchuk, A. Kharkiv city of the Kharkiv city. The witness was interviewed on 28/10/2022. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
34. Tisheninov, V. Kharkiv city of the Kharkiv city. The witness was interviewed on 13/12/2023. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
35. Borys, I. Kharkiv city of the Kharkiv city. The witness was interviewed on 12/04/2022. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
36. Hypych, N. (2022). A specialized school №134 is burning down in Kharkiv. Retrieved from: <https://kh.depo.ua/ukr/kh/u-kharkovi-dogorae-spetsializovana-shkola-134-foto-202202271429647> [in Ukrainian].
37. Makarchenko, A. Kharkiv city of the Kharkiv city. The witness was interviewed on 09/12/2022. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
38. Ostashuk, O. Kapytolivka village of the Izyum district of the Kharkiv region. The witness was interviewed on 15/12/2023. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
39. Zhurzhenko, T. (2022). Education Under Fire: The Ukrainian School System Under Occupation. Centre for East European and International Studies (ZOiS). Retrieved from: <https://www.zois-berlin.de/en/publications/zois-spotlight/education-under-fire-the-ukrainian-school-system-under-occupation>.
40. Klochko, N. (2022). Russification of education in the Kharkiv region: secret documents of occupiers are made public. Retrieved from: <https://glavcom.ua/country/science/rusifikatsiya-osviti-na-kharkivshchini-opriljudneno-sekretni-dokumenty-okupantiv-887747.html> [in Ukrainian].
41. Ponomaryova, N. Buhayivka village of the Vovchansk Town Council of the Kharkiv region. The witness was interviewed on 29/08/2023 Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
42. Voloshyn, M. (2022). Teachers were thrown “into the basement” and tortured: how the russians destroyed Ukrainian education in the Kharkiv region. Retrieved from: <https://cutt.ly/erNh7EtF> [in Ukrainian].
43. Voloshyn, M. (2022). Hundreds of russian textbooks were found in the occupied territory of the Kharkiv region: what children were “zombified” with. Retrieved from: <https://cutt.ly/ArNh7NRm> [in Ukrainian].
44. Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. (2023). *International Criminal Court*. Retrieved from: <https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and-maria-alekseyevna-lvova-belova>.
45. Plokhyy, S. (2023). Russian-Ukrainian war: the return of history. Kharkiv [in Ukrainian].
46. The number of victims as a result of the attack on Khrakiv increased to 62. (2024). Retrieved from: <https://cutt.ly/prNh5D9S> [in Ukrainian].
47. Kravchenko, O. (2024). Russia is shelling Kharkiv again. Retrieved from: https://lb.ua/society/2024/01/02/591938_rosiya_znovu_obstrilyuie_harkiv.html [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 07.04.2025
Схвалено до друку / Accepted: 29.05.2025

УДК 930.1+355.48+32(045)

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-2-55-67

Костянтин ІВАНГОРОДСЬКИЙ

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4052-5253>

e-mail: iwakos@ukr.net

РОСІЙСЬКА ГУМАНІТАРИСТИКА ЯК ЗАСІБ УТВЕРДЖЕННЯ
ІДЕОЛОГІЇ РАШИЗМУ В УМОВАХ ТАК ЗВАНОЇ «СВО»*

Анотація. Мета – аналіз досліджень, опублікованих представниками різних секторів «наукової гуманітаристики» РФ упродовж 2022–2023 рр., який підтверджує їхню суцільну заполітизованість і спрямованість на утвердження ідеології рашизму в інтелектуальному просторі РФ. **Наукова новизна.** Одним із важливих завдань у протистоянні з ідеологією рашизму має бути наукове розвінчання новітніх історичних міфів, вигаданих російською пропагандою й історичною політикою Кремля, оскільки вони спрямовані на вилучення українців, їхньої національної ідентичності та культури з історичної реальності. Для цього Росія сьогодні застосовує різноманітні маніпулятивні інформаційні технології, у тому числі й «гуманітарну наукову спільноту», для якої відведена місія обґрунтування «науковості» рашизму. «Гуманітарії» країни-агресора РФ, міфологізуючи «СВО» та утверджуючи рашизм, не намагаються навести для цього жодних наукових доказів. Натомість вони надалі залишаються сліпими та покірними волі та фантазіям кремлівського диктатора, одночасно перебуваючи в рамках ідеології рашизму та формуючи її базові міфологеми. **Висновки.** Не важко побачити, що вся так звана «російська гуманітаристика» як частина ідеології рашизму є антинауковим явищем, що має обслуговувати геноцидну політику та пропаганду Кремля. Намагаючись виправдати агресивну війну РФ проти України, російські «гуманітарії», звертаючись до тематики так званої «СВО», наголошуючи на своїй невинності, насправді лише продовжують формувати конструктивні орієнтири ідеологічної оболонки рашизму. Російським «гуманітаріям» властивий переважно дискурс ненависті, в якому немає місця пошуку істини, але переважає тенденційність, спрямована на неоімперську пихатість, шовінізм, ресентимент, нетерпимість, зверхність відносно всіх «інших», але особливо щодо українців. Саме від початку агресивного нападу на Україну в 2022 р. аморфна система рашистських поглядів доволі швидко перетворилася на державну ідеологію Росії, котра намагається в такий спосіб перетворитися знову на імперію.

Ключові слова: російсько-українська війна, рашизм, «спеціальна воєнна операція» («СВО»), російська гуманітаристика, російська пропаганда, історіографія.

Kostiantyn IVANGORODSKY

Doctor of Sciences (History), Professor of Department of History of Ukraine,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, UkraineORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4052-5253>

e-mail: iwakos@ukr.net

RUSSIAN HUMANITIES AS A TOOL OF CONFIRMING THE IDEOLOGY
OF RACISM IN THE CONDITIONS OF THE SO-CALLED “SVO”

Abstract. The purpose of the article is to analyze the research, published by representatives of various sectors of the “scientific humanities” of the Russian Federation during 2022–2023. That confirms their complete politicization and focus on establishing the ideology of «racism» in the intellectual space of the Russian Federation. **Scientific novelty.** One of the important tasks in confronting the ideology of «racism» should be the scientific debunking of the latest historical myths invented by Russian propaganda and the Kremlin’s historical policy, since they are aimed at removing Ukrainians, their national identity and culture from historical reality. For this Russia uses various manipulative information technologies, including the “humanitarian scientific community”, which is assigned the mission of substantiating the “scientificity” of “racism”. The “humanities” of the aggressor country Russian Federation, are mythologizing the “SVO” and affirming racism, they do not try to provide any scientific evidence for this. Instead, they continue to remain blind and submissive to the will and fantasies of the Kremlin dictator, while simultaneously remaining within the framework of the ideology of “racism” and forming its basic mythologies. **Conclusions.** It is not difficult to see that the entire so-called “Russian humanitarian studies” as part of the ideology of “racism” is an anti-scientific phenomenon that should serve the genocidal policy and propaganda of the Kremlin. Trying to justify the aggressive war of the Russian Federation against Ukraine, Russian “humanities”, turning to the topic of the so-called “SVO”, emphasizing their innocence, in fact only continue to form constructive guidelines for the ideological shell of racism. Russian “humanities” are characterized mainly by a discourse of hatred, in which there is no place for searching for truth, but a tendency towards neo-imperial arrogance, chauvinism, resentment, intolerance, and superiority towards all “others”, but especially towards Ukrainians. It was from the beginning of the aggressive attack on Ukraine in 2022 that the amorphous system of racist views quickly turned into the state ideology of Russia, which is trying to turn itself into an empire again.

Keywords: Russian-Ukrainian war, racism, “special military operation” (“SVO”), Russian humanitarian studies, Russian propaganda, historiography.

* Статтю підготовлено в межах держбюджетної теми «Протидія історичній політиці країни-агресора РФ у процесі деокупації українських територій» (номер державної реєстрації 0123U101598).

Постановка проблеми. Одним із важливих завдань у протистоянні з ідеологією рашизму має бути наукове розвінчання як уже сталих, так і по гарячих слідах новітніх історичних міфів, продюгованих кремлівськими пропагандою й історичною політикою та спрямованих на вилучення українців, їхньої національної ідентичності та культури з історичної реальності. Для цього сьогодні застосовуються різноманітні маніпулятивні інформаційні технології, у тому числі й російська «наукова спільнота», для якої, на наше глибоке переконання, відведена місія обґрунтування «науковості» рашизму, одним із елементів якого має стати й «міф СВО» як «визвольної операції». Такий стан речей вимагає від українського гуманітарного сегменту науки належного аналізу та вироблення механізмів протидії, що має базуватися на неупередженості, об'єктивності та незаангажованості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З огляду на хронологічну близькість до сьогодення порушеної проблематики, безпосередньо присвячених їй праць поки що немає. Разом із тим важливими є новітні студіювання істориками дотичних аспектів окресленої нами тематики. Передусім, мова йде щодо інтерпретацій сутності явища «рашизму», оприлюднені в останні роки такими дослідниками, як І. Гирич, Я. Грицак, С. Громенко, Н. Давидова, Е. Еплблом, М. Епштейн, Т. Кузьо, Т. Снайдер, В. Ткаченко, Л. Якубова та ін.

Мета статті полягає в аналізі досліджень, опублікованих представниками різних секторів «наукової гуманітаристики» РФ упродовж 2022–2023 рр., який підтверджує їхню суцільну заполітизованість і спрямованість на утвердження ідеології рашизму в інтелектуальному просторі РФ.

Виклад основного матеріалу. Попередні студіювання окресленої проблематики [1–2] чітко доводять, що в гуманітарному сегменті російської науки в останні роки спостерігається цілковита деградація. Причини такої ситуації багато в чому зрозумілі, адже на це передусім вплинула монополізація та приватизація російською владою комеморативних практик, що перетворені на додаток до пропагандистської машини. Фактично сьогодні російська академічна наука зачинена у своєрідному «науковому гетто», де домінує тон апологетики державної влади й тенденції до «ексклюзивного» розуміння історії [3, с. 594]. І суспільство, і наука як соціальні феномени деградували разом із соціальною системою путінської Росії. Інституційно російська гуманітаристика відтворюється лише в парадигмі поточного обслуговування інтересів режиму та доведення у псевдонауковий спосіб його легітимності [4, с. 38]. Тому за самовихвалянням російських «гуманітаріїв» насправді приховується інтелектуальна порожнеча. Одним із факторів деградації російської гуманітаристики безумовно є й те, що в авторитарному суспільстві просто немає дебатов на складні історичні теми, адже в основному панують тиск пропаганди та страх [5].

Показово, що «гуманітарії» країни-агресора РФ, міфологізуючи «СВО» та угрунтовуючи рашизм, не намагаються навести ані найменших наукових доказів своїм пустопорожнім деклараціям, воліючи й надалі залишатися сліпими та покірними волі та фантазіям кремлівського диктатора, одночасно перебуваючи в рамках ідеології рашизму та формуючи її базові міфологеми. Відтак не доводиться дивуватися, що російські «науковці», слідом за кремлівським наративом, намагаються подавати «СВО» як теперішнє повторення ВВВ і слідом за Путіним зациклюватися на темі нацизму. Простежується у працях путінських «гуманітаріїв» й прагнення реабілітації та героїзації через «СВО» комуністичного режиму. Однак подібні меморіальні анахронізми не тільки не сприяють суспільній консолідації російського населення, а навпаки – поглиблюють поміж ними істотний світоглядний розкол. На цьому, зокрема, наголошує І. Антошук, акцентуючи, що через «СВО» російське суспільство близьке до стану «ментальної громадянської війни», яка характеризується «неймовірною агресією» та ненавистю відносно один до іншого [6, с. 21].

Зі свого боку, А. Ваторопін та І. Тепляков також вважають, що «СВО в Україні докорінно змінила соціальну ситуацію в Росії в усіх її аспектах». Приміром, ця операція стала «фактором, який загострив і активізував прояви молодіжного екстремізму, в тому числі у вигляді націоналістичного сепаратизму в РФ» [7, с. 137–138]. Схожа ситуація спостерігається й у Криму, де також «найбільш нестабільною групою щодо політичного позиціонування в межах СВО є молодь» [8, с. 28]. Саратовський політолог А. Казаков також звернув увагу на ставлення російської молоді щодо агресивної війни РФ проти України та з'ясував, що вона зумовила в цієї верстви «доволі неочікувану реакцію», адже «хтось вважає її абсолютно неправильною». Головними причинами цього він називає «відсутність цілеспрямованої ідеологічної роботи з підростаючим поколінням» та те, що «молоді люди практично не дивляться телевізор (! – К. І.), а це робить їх більш вразливими перед маніпуляціями з боку ворожих акторів, тому вони стають жертвами фейків, неправдивих інтерпретацій і трактувань». Це й зумовлює, буцімто, скепсис молоді відносно «СВО» [9, с. 460, 464].

До речі, одним із механізмів долучення російської молоді до ідеологічної орбіти рашизму, на що вже звертали увагу й українські історики, стало видання єдиного (!) підручника з історії, де

цілковито переписано новітню історію та додано параграф щодо «СВО». Погоджуємося з В. Смолієм, що сучасні російські підручники з історії взагалі складно назвати власне підручниками, позаяк протягом кількох десятиліть вони відіграють лише «роль засадничих інструментів агресивної й реваншистської політики РФ». У такому розумінні вони «перетворилися на свого роду освітнє та культурне відображення рашизму» [10, с. 4–5]. Питання стосовно складання образу історії України та трансформації його змісту останніми роками у сучасному російському шкільному наративі в контексті антиукраїнської історичної політики Кремля не так давно дослідив В. Яремчук [11]. Саме у такому контексті фахово проаналізував і нововведений єдиний підручник з історії, авторства В. Медінського і А. Торкунова, український історик С. Громенко. Зокрема, він зауважив, що, оскільки молоді росіяни майже не дивляться підконтрольний Кремлю телевізор, обов'язкове вивчення теми «СВО» в російських школах є єдиним способом нав'язати їм офіційну версію щодо неї [12].

Ще одним прийомом адаптації «міфу СВО» у суспільному сприйнятті є намагання російських «учених» переконати власне «суспільство» в тому, що воно «природно» підтримує війну проти України та сприймає її як саме собою зрозуміле й «необхідне» явище. Так, вплив висвітлення війни у ЗМІ на російське населення став предметом соціологічного дослідження Н. Велікої і А. Зайцевої. В результаті, вони виокремили 4 основні тематичні кластери, пов'язані з так званою «СВО»: військові зведення, події навколо операції, часткова мобілізація та мирне життя в умовах СВО. У підсумку авторки стверджують: «Незважаючи на те, що громадяни частково скептично ставилися до інформації, що одержується з різних джерел, про події в Україні, загальний рівень довіри до друкованих ЗМІ становить біля 40 %, що корелює із фактом високого ступеня підтримки СВО росіянами» [13, с. 165, 170]. Хоча, згідно з результатами іншого дослідження, у травні 2022 р. більшість російських громадян хвилювали проблеми, пов'язані зі «зростанням цін на продукти харчування» (58 %) та загальною «дорожнечою життя» (50 %). Найменшою мірою при цьому росіян турбувала якість «СВО» (лише 3 %), тоді як 7–8 % значно більше хвилювали «наркоманія» та «алкоголізм» [14, с. 9–10]. Доводиться, з огляду на це, визнати, що «масове російське світосприйняття тотально дисонує з постіндустріальною та інформаційною сучасністю, котра продукує безліч можливостей і каналів для вироблення більш-менш адекватної палітри дійсності» [15, с. 56].

Разом із тим російських «соціологів» куди більше «турбує» той сегмент соціуму, котрий не підтримує війну проти України та дії злочинної кремлівської влади. Звідси й бажання за радянською звичкою затаврувати всілякими ярликами та жупелами всіх інакомислячих. Приміром, А. Мєренков обурюється проявами «культури егоїзму», котру насадила поміж росіян ліберальна ідеологія, а тому вони «керуються особистими інтересами, а не потребами Вітчизни» та «приховують свою злість до нинішньої влади, ненавидять більшість тих, хто виступає за *реальну* ідеологічну, політичну незалежність Росії» [16, с. 311]. Л. Грищенко і А. Ізмайлов у часописі «Академічна думка» ще безжальніше «громлять» російську опозицію, котра «складається з непримиренних лібералів, лівих і націоналістів усіх мастей, що приєдналися до них і *майже відкрито зізнаються* у сповідунні нацизму, фашизму та інших теорій національної і расової переваги». Так сталося тому, що представники цих рухів, на їхню думку – це «діячі антикультури і постмодерну, зокрема гомосексуальні активісти, які *непримиренно воюють* із традиціями і культурою народів Росії». Більше того виявляється (хто б сумнівався) Заходом «саме несистемній опозиції відводилася роль “п'ятої колони”, яка мала знести державність у Росії» [17, с. 184, 185].

Однак, замість визнати факт неухильного перетворення кремлівськими диктатором Росії на тоталітарну державу, тамтешні «гуманітарії», навпаки, впадають у ще більші псевдонаукові фантазування стосовно соціополітичної «корисності» війни. Приміром, так чинить А. Шатілов, коли стверджує, що саме завдяки «СВО» в Росії з'явилося якесь «третє громадянське суспільство». Останнє, «зберігаючи лояльність політичному режиму загалом та В. Путіну зокрема, підтримуючи спецоперацію, воно, проте, *дуже вимогливо і критично ставиться до дій влади*, вимагаючи від неї більшої послідовності, жорсткості та справедливості». Такий «тип громадянського суспільства» він іменує «страхуючим», бо своє «завдання воно бачить у сприянні військової кампанії за рахунок “підстрахування” та “компенсації” помилок та прорахунків влади» [18, с. 11–12]. Очевидно, саме до цієї сюрреалістичної фантазмагорії належить віднести й дослідження двох «філософів», які потішаються дотепністю «комічних карикатур» щодо атак на мирні українські міста російських дронів і ракет [19].

Загалом, подібний «креатив» російських «гуманітаріїв», зумовлений війною проти України, є лише невеликою частиною того явища, котре дедалі частіше кваліфікується як «ідеологія рашизму». Хоча справедливіше називати його своєрідною «ідеологічною кашею», де намішана безліч ідей, спрямованих на виопуклення російської величч, месіанізму, пихи, демагогії, хамства та нахабства. Водночас цей російський неототалітаризм є сплавом імперських смислових кліше,

євразійських мисленнєвих штампів, більшовицьких репресивних практик та всеохопних цинічних брехні та злочинності [20, с. 40]. Так, і член-кореспондент РАН В. Гарбузов відзначає ідейну невизначеність країни-агресора РФ, котра є колишньою імперією, спадкоємицею радянської держави, що переживає вкрай болючий синдром раптово втраченої імперської величі та намагається сформувати власну глобальну геополітичну програму. Остання ж надто хитка, нестійка та еклектична, оскільки цей «набір установок заснований на змішуванні ідей євразійства, “руського міра”, на агресивному антиамериканізмі, протиборстві із “загниваючим” Заходом». Проте за умов інформаційної епохи, «замінюючи реалії ілюзіями, Росія немов застигла в минулому, все ще сподіваючись на царя-батюшку, намагаючись при цьому безуспішно повернути собі колишню велич і світовий вплив» [21].

Не позбавлений сенсу й психоаналітичний підхід до інтерпретації «феномену рашизму», котрий демонструє, що в цьому випадку ми маємо справу із зовсім іншою психічною структурою, інтуїтивно нам незрозумілою і зовсім відмінною від нашої. При цьому фаховий аналіз дозволяє зробити висновок, що в основі путінського нацизму лежить збочення (перверсія) – садизм, а головні бажання садиста – руйнація, вбивство та влада. Водночас, як переконує Н. Давидова, з особливостей рашистської перверсивної структури можна пояснити багато незрозумілих проявів «руського міра», наприклад, нелюдську жорстокість на окупованих територіях. Суб'єктність перверта-рашиста не сформована, а це є, зокрема, причиною обмеженої здатності до глибокого вивчення, аналізу, рефлексії, що заповнюється маренням (наприклад, конспірологією) та магічним мисленням (цим пояснюється часте поверхневе та примітивне копіювання речей і процесів, притаманне росіянам). Крім того, рашистська пропаганда на сьогодні не породжує якихось смислів, захоплюючих ідей, адже їй це вже не потрібно, бо вона вже вбудована у психіку прихильника рашизму, за яку він і тримається [22, с. 4–5]. Саме такою беззмістовною та примітивною є сьогодні й путінська «наукова гуманітаристика», котра бездумно та слухняно ретранслює винятково рашистські вигадки та постулати.

Якщо уважніше розглянути риси «руського міра», яким він бачиться його ідеологам і реалізується в ході «СВО», то з погляду М. Епштейна, він весь складається з «анти», з антитез світу як такому (античас, антипростір, антижиття, антимораль, антихристиянство, антисоціум). «Руський мір» – головна ідея сучасної Росії, а його розширення – головна мета держави, але, порівняно з попередніми пануючими ідеями («православне царство», «Третій Рим», «православ'я, самодержавство народність», «комунізм», «всесвітня революція»), він здається ідеєю бідною, позбавленою будь-якого змісту. Росія, – продовжує філософ, – тепер взагалі не ототожнюється з жодним загальним поняттям – тільки з самою собою, з «російською» як такою («масло масляне»). Залишається незрозумілим, заради чого, крім самої себе, вона має розширитися. І щоб визначити причину цього розширення, слід виходити не з якихось «позитивних властивостей “руського міра”», а саме з того, що він заперечує; і тоді з'ясується, що цей світ за суттю – антисвіт (*антимір*): він визначається суто негативними ознаками, які стали самодостатніми після краху попередніх ідеологій». Особливість Росії у XXI ст. – це формування суто негативної ідентичності, «від протилежного» [23, с. 7–10]. Або як зауважує А. Ассман, коли суспільство не шукає правди і не перевіряє реальність, воно впадає в повну залежність від картини світу, що отримується згори [24].

Значна кількість російських «гуманітаріїв» неприховано демонструє змученість за відсутністю лінії партії та єдиновірного вчення, закликаючи владу, нарешті, запровадити в РФ державну ідеологію, попри її заборону в Конституції країни-агресора. Тому навіть звичайний путінський указ про «концепцію гуманітарної політики за кордоном» сприймається деkim як «альтернативний Заходу ціннісний проєкт» і нова ідеологія, котра захищає «традиційні цінності», закріплює на офіційному рівні поняття «руський мір» і формулює «концепцію євразійства», що становить у підсумку «тотальну ідеологічну альтернативу з боку Росії» [25, с. 13]. Таких «учених» навіть не бентежить настільки еклектична ідеологічна оболонка, де намішані «скрепне» радикально-консервативне православ'я та конструкції «руського міра», з елементами російського націоналізму й імперської симпатії до сталінізму. Занурення ж росіян у стан самонавіювання імперативами «величі» і всездозволеності лише зміцнює путінську диктатуру. Втім погоджуємося з Я. Грицаком: «Видається так, що за російською мегаломанією стоїть глибоко прихований комплекс меншовартості... Відповідно росіяни готові самі терпіти неймовірні страждання та завдавати таких же страждань своїм сусідам, аби лише довести всьому світові свою велич» [26].

Зануреність у минуле, де панує ілюзія про колишню «велич», підживлює й великоросійську пиху, що виступає декомпенсатором безперспективності існування сучасних росіян. Подібна зацикленість стала синкретичним ментальним наркотиком, покликаним тримати понад сотню мільйонів людей у стані імперського нарцисизму і рабської покори владі водночас. При цьому «всі поводяться як одурілі від запаху крові і відчуття всездозволеності дикунки, для яких нема межі

розлюднення й, попри зовнішні ознаки цивілізованості, росіяни демонструють, що вони залишаються племенем, яке сповідує поганство і сіє смерть в її первісному вимірі» [27, с. 54]. Таку саму «звірність» можна спостерігати й у студиях путінських «гумантаріїв». Приміром, вони не соромляться прямо закликати до ідей «соціального дарвінізму», адже «на Землі стало надто багато людей», а тому потрібен «перехід від гуманітарного до прайдового права» [28, с. 214].

Не в останню чергу тотальна «гуманітарна» архаїка в Росії зумовлена безпосередньо обмеженим світоглядом самого В. Путіна. Так, А. Міллер, оцінюючи його «промови про історію» вважає, що своїми поглядами цей диктатор перебуває в «добільшовицькому дискурсі» [29]. Вважаємо, що оскільки він як «особистість» сформувався вже у більшовицький період, постільки єдина ідеологія, котру він може сповідувати нині, в умовах нафантазованої «війни із колективним Заходом» – це російський націоналізм. Скажімо досить тонко цей шлейф відчув доктор історичних наук, декан факультету державного управління Московського університету (і, до речі, онук того самого В. Молотова) В. Ніконов, який схвалює проведення так званої «СВО», завдяки чому «помітно прискорився процес націоналізації російських еліт» [30, с. 9]. Фактично мова йде про «імперський націоналізм» – звучить як оксюморон, – зауважує Г. Касьянов, – але, можливо, в цьому якраз і полягає унікальність Росії ХХІ ст. [31]. В. Янов, дивуючись відсутності історії «російського націоналізму», прийшов до висновку, що останній завжди уникав власного «імені», віддаючи перевагу евфемізмам, як-то «русская ідея» або «русскій мір» [32, с. 7].

Тісно переплетена з імперською свідомістю росіян й ідея їхнього особливого шляху, що також багато в чому визначає великоросійський шовінізм. Як відомо, в цьому контексті найбільш популярною (й загалом підтримуваною Кремлем) є псевдонаукова ахінея ультраконсервативного російського політичного філософа А. Дугіна про Росію як «окрему цивілізацію» («євразійську»), котра не може бути «національною державою». Звідси, й популярність так званого цивілізаційного підходу в російській «гуманітаристиці», зокрема й щодо інтерпретації агресивної війни проти України. Приміром, пітерський історик А. Фортунатов чомусь навіть вважає, що «СВО дозволяє *по-новому* оцінити методологічні засади сучасних гуманітарних наук, адже Росія характеризується як самостійна унікальна цивілізація» [33, с. 496]. Дехто виходить із того, що цей «конфлікт Росії із країнами Заходу, який має цивілізаційний характер», потребує окремого «євразійського пояснення», адже, буцімто, його «результатом стане виникнення єдиного євразійського соціально-економічного та політичного простору», тому «керівництву РФ ближчий євразійський підхід» [34, с. 86]. Показово, що В. Путін неодноразово наголошував на прихильності й до псевдонаукової «теорії пасіонарності» Л. Гумільова [35]. Цей «останній євразієць» завжди називав Захід головною «екзистенційною загрозою», запевняючи, що він «споконвічно ворожий» і хоче захопити територію Росії.

Не оминули увагою російські «історики» й концепцію «зіткнення цивілізацій» С. Гантінгтона. Намагаючись розглянути так звану «СВО» через цю призму, В. Сальніков (зокрема, член організації «Об'єднання православних учених»; виявляється, наука в Росії може існувати й на суто конфесійній основі!?) побачив у ній «не лише конфлікт західної та православної, а й застарілий конфлікт аграрної та індустріальної цивілізацій, пов'язаний із протистоянням між духовною та матеріалістичною цивілізацією». Для подолання цього конфлікту «автор вважає за необхідне відновлення російської ідентичності та канонічного православ'я в Україні, що можна зробити лише за допомогою “руського міра” й військова спецоперація, яка ведеться в Україні, цьому сприяє». Існування ж в Україні якогось «цивілізаційного розлому» цей «автор» пояснює її тривалим перебуванням у Речі Посполитій, яка, будучи не в змозі поширити там католицизм, пішла на підтримку уніатів, котрих відтоді використовує Захід (Ватикан, Габсбурги, нацисти, а тепер і англосакси) для створення «буферної зони» між православно-російським культурно-цивілізаційним типом та західною цивілізацією. До того ж, «народжений на *уніатській духовній основі* “український проект”, підтриманий австрійцями та німцями (? – К. І.), був *практично реалізований в СРСР*, де придушувалися російсько-православні цивілізаційні засади та створювалися нові “соціалістичні нації”». Відтак для «перемоги в СВО» РФ потрібно, «на думку автора, звернутися до православної цивілізації, євразійського імперства та загальноросійської національної єдності» [36, с. 154–156], хоча, звісно, які смисли вкладаються у названі категорії та як їх поєднати в одну ідеологічну конструкцію цей «історик» не пояснює.

Колега останнього по тому ж «Об'єднанню православних учених» Г. Шайрян опублікував у тому ж видавництві «Научная книга» не менш «містично-науковий» опус стосовно «чистоти православної віри та унікальності культурно-історичного типу локальної слов'янської цивілізації з абсолютним домінуванням російського етносу», які може зберегти тільки «обрана Богом наша Вітчизна», що «з есхатологічної точки зору» втілює «ідею Третього Риму». Оскільки «автора» турбує відсутність у Росії «конституційно закріпленого ідеологічного стрижня», постільки «теорія “Москва – Третій Рим” актуальна як ніколи»: «Промислом Божим Росія повертається до

ініціативного стримання світу від впливу глобалізму як *нероздільного сатанинського панування* над людством. Отже, формула Третього Риму має стати квінтесенцією ідеології православного російського відродження». При цьому «православний вчений» не потребує жодних доказів, аби переконатися, що «початок СВО 24 лютого 2022 р. став початком відродження функції Катехона, а Третій Рим вкотре відкрито виступив проти *аномічного глобалізму* (? – К. І.), що руйнує державний суверенітет та традиційні цінності Росії, яка продовжує відігравати роль Катехона на шляхах Божественного домобудівництва, а месіанська роль Третього Риму в Божому Промислі цілком очевидна» [36, с. 249–250, 253]. Ні, очевидно лиш те, що подібна ахінея аж ніяк не може стати державною ідеологією, як і те, що «автор» навіть не усвідомлює – насамперед, суспільну аномію потрібно подолати російським населенню та «гуманітаристиці».

Увесь цей еклектичний набір ідеологічних кліше, як відзначалося вище, становить домінуючу світоглядну концепцію в РФ – «рашизм», котрий згідно Заяви Верховної Ради України від 2 травня 2023 р. означає «сучасний російський фашизм». У ньому відображена сутність політичного режиму В. Путіна як неоімперської, тоталітарної диктатури, що наслідуює найгірші практики минулого та втілює ідеї фашизму. Крім цього, базовою ознакою путінського режиму є покладання в основу державної ідеології поглядів «російського націоналізму», що зумовлює самозвеличування Росії та росіян за рахунок насильницького пригнічення, заперечення права на самовизначення, або взагалі – права на існування інших народів [38]. Основою «рашизму» українські депутати небезпідставно вважають концепцію так званого «русского міра». У нещодавно прийнятому Законі України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» від 21 серпня 2025 р. термін «рашизм» набув офіційного визначення. Під ним розуміється різновид тоталітарної ідеології та практик, які лежать в основі російського нацистського тоталітарного режиму, сформованого у державі-агресорі, та ґрунтуються на традиціях російського шовінізму й імперіалізму, практиках комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів [39].

Проте сучасна ідеологія рашизму в Росії зовсім не нова, оскільки продовжує стару загарбницьку практику Московії та Російської імперії ще від XIV ст. З часом до неї увійшла й ідеологема «Москва – Третій Рим», а в XIX ст. вона модифікувалася в уваровську формулу «Православ'я, самодержавство, народність». Стосовно України ця формула тоді одержала уточнююче звучання про «триєдиний русский народ», що нібито складався з великоросів, малоросів і білоросів. Із часів Івана III практика Московії була спрямована на агресивне загарбання земель на захід від Москви, зокрема, й завоювання України. При цьому маховик завоювань йшов у парі з політикою гвалтовної русифікації теренів, підбитих під владу московсько-петербурзького імператора [40, с. 27]. Формула «триєдиного народу» від слов'янофілів через російсько-більшовицьке «братні народи» відродилася тепер у путінській «единой русской идентичности». Водночас повторюються й такі ж самі, але в неоімперському представленні твердження В. Путіна про те, що української нації ніколи не існувало, а тому всі ті, хто вважає інакше, є нацистами й мають бути денацифіковані (тобто, знищені) [41, с. 99].

Отже, теперішня війна проти України є прямим наслідком рашизму як різновиду тоталітарної ідеології та практики. Адже, відмовившись в останні десятиліття «осмислити і засудити історію тоталітаризму в його комунобільшовицькій версії, росіяни тим самим покликали до життя його новітню версію – рашизм» [27, с. 21]. Найбільш одіозними формами рашизму, на думку О. Лисенка, стали сталінізм і путінізм. Якщо сталінізм засуджений цивілізованим світом як злочинний, то путінізм сприймають у світі поки що не так серйозно, хоча вони мають однакову природу. Міжнародний трибунал обов'язково повинен дати йому історичну, моральну, політичну і правову оцінку, оскільки йдеться про Зло вселенського масштабу і загрозу всьому людству [42, с. 96].

Проведений нами аналіз чітко демонструє, що сучасна російська «гуманітарна наука», виправдовуючи та підтримуючи агресивну війну РФ проти України, у своїх трактуваннях цієї події свідомо та послідовно дотримується основних постулатів ідеології рашизму. До них відносяться держаний шовінізм, знищення будь-якого інакодумства, тотальна цензура, возвеличення особливої місії, етнокультурна нетерпимість, тоталітарне мислення, неоімперіалізм, реабілітація сталінізму, ресентимент, реваншизм, фундаменталістське православ'я як моральна доктрина, дискурс ненависті, гендерна нетерпимість, антиінтелектуалізм, некрофільська політика пам'яті, фальсифікація історії, культ особи, тотальна (цивілізаційна) війна. Ще одна особливість рашизму, на яку звернув увагу Т. Снайдер, це коли справжні фашисти називають «фашистами» інших – це «фашизм, доведений до нелогічного краю у своєму схилинні перед ірраціональним, це фінальна точка, в якій мова ненависті вивертає реальність навиворіт, а пропаганда перетворюється на заклинання»; «називати фашистами інших, будучи фашистом, – це основа путінського методу» [43]. У цій же статті американський історик запропонував позначати рашизм як «шизофашизм».

Втім М. Епштейн дорікнув йому, що «насправді, цей термін був вперше запропонований у моїх публікаціях 2015–2017 рр.» і ним позначається «фашизм під маскою боротьби з фашизмом». Водночас «шизофашизм – це розколотий світогляд, свого роду пародія на фашизм, але серйозна, небезпечна, агресивна пародія; це фашистська істерика, за якою ховається цілком холодна свідомість меркантильних розрахунків» [23, с. 43].

Хоч Я. Грицак вважає, що рашизм почав формуватися лише з «другим пришестям» В. Путіна на президентський пост у 2012 р. [44], все ж корені російського фашизму мають значно глибшу протяжність. На цьому, зокрема, наголошує й російський історик Н. Сванідзе, відзначаючи, що цей феномен виник навіть раніше більшовизму, наприкінці XIX ст. Першим його паростком стала «жандармсько-чорносотенна фальшивка під назвою “Протоколи сіонських мудреців”», яка невдовзі «просто зачарувала Гітлера». Ще до початку Другої світової війни російські мислителі-емігранти відзначали, що «більшовизм – це культура тоталітарної злості, Росія – найпослідовніша країна фашизму, а соціальний зміст московського фашизму нічим не відрізняється від німецького» (Г. Федотов) або, що «сталінізм перероджується на своєрідний російський фашизм, якому притаманні всі особливості фашизму: тоталітарна держава, державний капіталізм, націоналізм, вождизм і як базис мілітаризована молодь» (Н. Бердяєв) [45]. Зрештою, світ має сьогодні усвідомити, що Росія за останні сто років мала три версії власного фашизму в різних варіантах, тобто фактично йдеться про спільноту, яка за весь цей час так і не спромоглася модернізуватися.

На думку М. Епштейна, витоки означеного явища почалися набагато раніше, ніж хвороблива реакція (ресентимент) на крах радянської системи. Таку ж соціальну психопатію, поєднання масового раболіпства, гордині та панфобії (істеричної ненависті до всього), яка зараз проходить емоційним тлом всіх російських подій, можна спостерігати вже в часи опричнини. Для сучасної Росії, як в кочовій архаїці, краще відвоювати ще один шмат землі, ніж побудувати осілу та розвинену цивілізацію. У ХХІ ст. Орда під ім'ям РФ скинула з себе всі європейські оболонки, які так старанно на ній нарощувалися, та піднялася з глибини минулого, обернулася до Європи своєю «азіатською пикою». Філософ вважає, що історична шизофренія ще більше посилюється внаслідок петровських спроб «з'європєти» Росію – вона розкололася надвоє, не лише соціально та культурно, а й психічно, майже в кожній душі, на «азійське» та «європейське». Звідси і опричнина, звідси і марксизм, цивілізація – і бунт проти неї, закон – і зневага до закону, побудова інституцій – і недовіра до них, готовність їх зруйнувати. Ці дві душі, осіла і кочова, продовжують виробляти шизофренічний розкол та психопатію у російському народі та державі. Якщо такий дуалізм глибоко вбудований у структуру національної ментальності, то зрозуміло, чому навіть фашизм, який за своєю політичною суттю є найбільш однорідним і тоталітарним, у сучасній Росії також набуває шизофренічних рис [23, с. 50, 52, 54].

На думку Л. Якубової, термін «рашизм» сьогодні навряд чи доцільно розглядати як усталене поняття. Адже преліментарно можна вважати, що під ним розуміються декілька окремих феноменів. Зокрема, комплекс політтехнологічних продуктів, квазіфілософських і квазіісторичних явищ, стигм, забобонів, відвертих фальсифікацій, які складають основу масової свідомості росіян, що покликані бути ідеологічною основою і виправданням збройної агресії РФ проти України. Поряд із цим, у ньому вбачають основу новітньої державної доктрини Росії як країни реінстальованого тоталітаризму (фашизму), що ненауковими інструментами обґрунтовує російський неоімперіалізм, претензії на світовий гегемонізм і знищення державного суверенітету України. Також рашизмом позначають злочинну практику окупаційних військ РФ, які на українських теренах здійснюють справжній геноцид. Крім цього, в ньому бачать історично нову форму феномену тоталітаризму, що сформувалася на російському політично-культурному ґрунті, та маніфестує перетворення Росії на історично нову форму режиму фашистського толку [20, с. 196–197].

Якщо раніше зауваження про те, що РФ перетворюється на фашистську державу були поодинокими, то після деокупації Бучі та інших військових злочинів росіян в Україні, порівняння путінської Росії з нацистською Німеччиною стало загальним трендом у науковому середовищі, змушеному переглядати проблеми методології й теорії фашизму/нацизму та корелювати їх зі страшною сучасністю [46, с. 81]. Приміром, Ф. Фукуяма вже прямо стверджує: «Росія перетворилася на фашистську державу. Це екстремально націоналістичний режим, який централізував всю владу. Зрештою, це фашистська диктатура із реваншистською зовнішньою політикою» [47]. Тому, коли нині тоталітарна держава РФ, «за масової захопливої підтримки населення розпочинає СВО у сусідній країні, це – зауважує Н. Сванідзе, – неминуче викликає важкі та цілком певні історичні асоціації. Чисто естетично не вистачає лише зорового символу... і він звісно з'являється та породжує ті самі асоціації. Треба віддати належне тим, хто його вигадав: почуття стилю їм не змінило. Готика, гострі кути, брутальність – те, що треба. Одного цього

знаку “Z” достатньо, щоб зрозуміти те, що відбувається в історичному контексті» [45]. Натомість М. Епштейн зауважує, що одним із найуживаніших сучасних слів, що починаються з цієї літери, є *zombie* (зомбі) і саме на них перетворює росіян той «зомбоящик», який вселяє їм Z-ідеологію, а використання цієї літери зомбує її носіїв. Він навіть вважає, що від початку вторгнення в Україну, виник новий «мілітаристський напрямок російської політики та ідеології – *зедизм* (від назви літери Z – “зед”))» [23, с. 214, 226].

Показово, що для російських «гуманітаріїв» від початку агресивного вторгнення РФ до України відповідна символіка стала досить неочікуваною, насамперед через її неросійську приналежність і відсутність офіційних пояснень щодо застосування. Відповідно, це породило чергову хвилю «наукового» вгадування чергової кремлівської «багатоходівки». Так, А. Шиліна й О. Субботіна спробували розкрити функціональний секрет латинських літер «Z» і «V», якими позначена окупаційна техніка їхніх співвітчизників, у контексті таких собі «прецедентних знаків» як «концептуальних вербально-візуальних репрезентантів інформаційно-комунікативної спеціальної операції» (що б під цим не ховалося). Не менш інтригуючою є їхня теза, згідно якої «застосування латинограм в кириличному (російськомовному) медіадискурсі стало відповіддю на лінгвополітичне заміщення (? – К. І.) кирилиці латиницею», але «“чужі” знаки Z, V, O почали застосовувати в медіатекстах для “своїх”, що ідентифікується як комунікативний хід із запобігання інформаційній дестабілізації» [48]. Тобто, не важко переконатися, що кримські філологині навряд чи самі зрозуміли, яку власне функцію виконують ці «прецедентні знаки».

Молодий краснодарський дослідник С. Панченков зауважив ще декілька дивних аспектів застосування цих рашистських «знаків». Передусім його здивувало, що лише через тиждень від початку російської агресії оборонне відомство РФ запропонувало їхнє трактування (буцімто, Z означає «За перемогу», а V – «Сила V правді») – відтак, «тепер складно судити, чи використовувало командування російської армії публічний потенціал символу навмисно чи просто скористалося його раптовою популярністю?». Крім того, він теж резонно підкреслює, що літера «Z» як сучасний поп-символ неодноразово використовувалася у сфері медіа-розваг переважно як атрибут теми про зомбі-апокаліпсис. Тому навіть у Росії відповідне сприйняття «Z» як частини міфології живих мерців громадськості одразу пов’язала з людьми, зомбованими російською пропагандою. Найбільш істотний недолік використання «Z» аспірант вбачає в його західному походженні. Адже на хвилі антизахідної істерії в РФ «латинська літера як символ гасла “За русский мир” виглядає якось асиметрично і навіть асемантично» [49, с. 87–88]. Втім шукати логіку у сучасному гуманітарному просторі Росії – марна справа, коли однією з базових засад рашизму є антиінтелектуалізм.

Головним же елементом конструкції «міфу СВО» в наративах російських «учених» є зміцнення стереотипу щодо України як головного екзистенційного ворога. Відповідний дискурс ненависті «рашистів-гуманітаріїв» особливо показовий щодо сприйняття ними Держави Україна, котра, на їхнє переконання, не має ані найменшого права на незалежне існування. Загалом, уся російська «гуманітаристика» слухняно «доводить» у (як їй здається) науковий спосіб кремлівську риторику щодо «жахливих» України та українців, які, буцімто, й спровокували РФ на війну. Укорінення «міфу СВО» до світоглядної матриці рашизму спостерігається й на ефекті віддзеркалення власної сутності та дій росіян саме на українцях, на яких вони екстраполюють свої злочини, уявлення та спотворене мислення. У такому ракурсі своє рашистське бачення світу, що поступово перетворюється на справжній неонацизм, російська пропаганда (а за нею й «гуманітаристика») досить експліцитно проектує на українців, з метою їх суцільної демонізації [2].

Висновки. Таким чином, не важко переконатися, що вся так звана «російська гуманітаристика», будучи частиною ідеології рашизму, є антинауковим явищем, покликаним, передусім, обслуговувати геноцидну політику та пропаганду Кремля. У теперішньому форматі, намагаючись будь яким чином виправдати агресивну війну РФ проти України, російські «гуманітарії», звертаючись до тематики так званої «СВО», наголошуючи на своїй невинності та вимушеності її початку, по суті лише продовжують формувати основні орієнтири ідеологічної оболонки рашизму. Російським «гуманітаріям» властивий переважно дискурс ненависті, в якому немає місця пошуку істини, але переважає тенденційність, спрямована на неоімперську пихатість, шовінізм, ресентимент, нетерпимість, зверхність відносно всіх «інших», але особливо щодо українців. Саме від початку агресивного нападу на Україну в 2022 р. аморфна система рашистських поглядів доволі швидко перетворилася на державну ідеологію Росії, котра намагається в такий спосіб перетворитися знову на імперію. На цьому шляху їй беззаперечно й активно допомагає так звана «гуманітарна наука», покликана легітимізувати злочинні дії кремлівського диктатора та виступаючи прямим співучасником його злочинної політики, що свого часу неодмінно отримає відповідну правову оцінку світового співтовариства.

Список літератури

1. Івангородський К., Синявська Л. Виправдання повномасштабної агресії РФ проти України (так звана «СВО») російською академічною «гуманітаристикою»: історіографічний огляд. *Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія*. Дрогобич, 2023. Випуск 13/55. С. 141–161. DOI: <https://doi.org/10.24919/2664-3715.11/53>.
2. Івангородський К. Дегуманізація українців і демонізація України російською історіографією як засіб виправдання так званої «СВО». *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2024. № 1. С. 8–24. DOI: <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2024-1-8-24>.
3. Гудков Л. Возвратный тоталитаризм. Т. 1. Москва: Новое литературное обозрение, 2021. 816 с.
4. Якубова Л. Російсько-українські «історичні війни»: введення в дискурс ненависті і знищення. Київ: Інститут історії України НАН України, 2023. 68 с.
5. Курилла І. Все закончиться крахом. *Север.Реалии*. 2022, 25 февраля. URL: <https://bit.ly/41PCgo5>.
6. Антошук І. Сторонники специальной военной операции в Украине: социальное окружение и стратегии общения. *Социодиггер*. 2022. № 7. С. 21–29.
7. Ваторопин А., Тепляков И. Молодежный экстремизм в России в контексте специальной военной операции. *Образование и право*. 2022. № 8. С. 133–139.
8. Цуприк М. Политическая идентичность жителей Республики Крым в контексте специальной военной операции. *Закон и власть*. 2023. № 2. С. 26–29.
9. Казаков А. Отношение российской молодежи к СВО: роль медийного сопровождения государственной политики. *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Социология. Политология*. 2022. Т. 22, вып. 4. С. 460–467.
10. Російські підручники з історії: школа ненависті і ворожнечі. Аналітична записка / ред. В. Смолій; авт. кол.: О. Удод (керівник) та ін. Київ: ПУ НАНУ, 2023. 57 с.
11. Яремчук В. Україна у шкільній історії путінської Росії (до 2021 р.). *Український історичний журнал*. 2023. № 3. С. 176–196. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.176>.
12. Громенко С. «Короткий курс СВО». Російська офіційна версія війни стала обов'язковою. *Локальна історія*. 2023, 10 серпня. URL: <https://bit.ly/4pnt4kV>.
13. Великая Н., Зайцева А. Репрезентация специальной военной операции в печатных СМИ в контексте консолидации российского общества. *Caucasian Science Bridge*. 2022. № 5. С. 160–172.
14. Как живешь, Россия? Экспресс-информация. 52 этап социологического мониторинга, май 2022 года / В. Левашов и др. Москва: ФНИСЦ РАН, 2022.
15. Смолій В., Ясь О. Українська соціогуманітаристика воєнної доби: виклики, перспективи, можливості. *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С. 55–70. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.055>.
16. Меренков А. Культура эгоизма в условиях специальной военной операции. *Вестник Удмуртского университета. Серия: Социология. Политология. Международные отношения*. Ижевск, 2022. Т. 6, вып. 3. С. 305–316.
17. Грищенко Л., Измайлов А. Несистемная оппозиция – современная угроза общественной безопасности. *Академическая мысль*. 2022. № 2. С. 183–189.
18. Шатилов А. Гражданское общество в России: третий путь. *Власть*. 2023. Т. 31, № 4. С. 9–14. DOI: <https://doi.org/10.31171/vlast.v31i4.9682>.
19. Мусийчук М., Мусийчук С. Комическое как инструмент контрпропаганды в информационно-психологической войне на примере креализованных текстов в период специальной военной операции. *Мир науки. Педагогика и психология*. 2023. Т. 11, № 1. URL: <https://mir-nauki.com/PDF/15PSMN123.pdf>.
20. Якубова Л. Рашизм: Звір з безодні. Київ: Академперіодика, 2023. 318 с.
21. Гарбузов В. Утраченные иллюзии уходящей эпохи. *Независимая газета*. 2023, 29 августа. URL: https://www.ng.ru/ideas/2023-08-29/7_8812_illusions.html.
22. Давидова Н. Путінський нацизм: погляд крізь психоаналітичну призму. *Український інститут майбутнього*. 2022, 30 червня. URL: <https://bit.ly/3VgEjxU>.
23. Эпштейн М. Русский антимир. Политика на грани апокалипсиса. Нью-Йорк: Franc-Tireur USA, 2023. 248 с.
24. Ассман А. Как правильно завершать войны и диктатуры? *Meduza*. 2023, 23 октября. URL: <https://bit.ly/4n1cupk>.
25. Ильин В., Морев М. Специальная военная операция выявляет новые черты гражданского общества. *Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз*. 2022. Т. 15, № 5. С. 9–32.
26. Hrytsak Ya. Russia's Problems Go Far Beyond Putin. *Time*. 2022, April 5. URL: <https://time.com/6164291/russias-problems-beyond-putin>.
27. Якубова Л. Російсько-українські «історичні війни»: введення в дискурс ненависті і знищення. Київ: Інститут історії України НАН України, 2023. 68 с.
28. Тимошук А. Защита исторической правды в контексте СВО. *Государство, право и общество в контексте обеспечения национальной безопасности Российской Федерации*: материалы научно-практической конференции. Владимир, 2022. С. 210–214.
29. Миллер А. Национальная идентичность на Украине: история и политика. *Россия в глобальной политике*. 2022. Т. 20. № 4. С. 46–65. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/identichnost-na-ukraine/#>.

30. Никонов В. Специальная военная операция и новый миропорядок. *Государственное управление*. 2023. № 99. С. 7–34. DOI: <https://doi.org/10.24412/2070-1381-2023-99-7-34>.
31. Касьянов Г. Пригожин – не Ленін, Росія – не імперія. *Українська правда*. 2023, 23 червня. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/06/23/7408050>.
32. Янов А. Русская идея. От Николая I до Путина. Книга первая (1825–1917). Москва: Новый хронограф, 2015. 240 с.
33. Фортунатов В. Специальная военная операция как выход из методологического тупика в гуманитарных науках. *Переломные моменты истории: люди, события, исследования*: мат. науч. конф. в 3 т. / под ред. С. Бугашева и др. Т. 1. Санкт-Петербург: СПбГУПТД, 2022. С. 496–501.
34. Самойлов С. Террористическая организация полк «Азов» как политический и правовой феномен на Украине. *Общество и право*. 2023. № 2. С. 85–89.
35. Перцев А. Кажется, Путин и правда думает, что может победить Запад. *Meduza*. 2022, 14 ноября. URL: <https://bit.ly/46it1yd>.
36. Сальников В. Современный кризис на Украине сквозь призму концепции «столкновения цивилизаций». *Основные проблемы сохранения и укрепления традиционных духовно-нравственных ценностей в системе российского образования*: коллективная монография / под ред. Г. Заридзе; Межрегиональная просветительская общественная организация «Объединение православных учёных». Воронеж: Научная книга, 2023. С. 154–157.
37. Шайрян Г. Духовный суверенитет России: Третий Рим, самодержавие и функция Катехона. *Основные проблемы сохранения и укрепления традиционных духовно-нравственных ценностей в системе российского образования*: коллективная монография / под ред. Г. Заридзе. Воронеж: Научная книга, 2023. С. 247–254.
38. «Рашизм в законі». Навіщо Верховна Рада визначила, як називати режим Путіна. *BBC News Україна*. 2023, 2 травня. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-64976427>.
39. Закон України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» від 21 серпня 2025 р., № 4579-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-IX#Text>.
40. Гирич І. «З крові і руїни постає новітня Україна». *Над Бугом і Нарвою*. 2022. Ч. 3. С. 25–27.
41. Гирич І. Національно-визвольний рух та ідеологія рашизму в XIX – на початку XX ст. *Заборонити рашизм* / за ред. В. Піскун. Київ: КУБГ, 2023. С. 85–100.
42. Лисенко О. Феноменологія війни Росії проти України як об'єкт гуманітарних досліджень. *Вісник Національної академії наук України*. 2022. № 7. С. 85–98. DOI: <https://doi.org/10.15407/visn2022.07.085>.
43. Snyder T. We Should Say It. Russia Is Fascist. *The New York Times*. 2022, May 19. URL: <https://www.nytimes.com/2022/05/19/opinion/russia-fascism-ukraine-putin.html>.
44. Грицак Я. Рашизм – це фашисти, які готові бути бідними, щоб вважатися сильними [Інтерв'ю]. *Радіо НВ*. 2022, 30 квітня. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=KwtU-LuY54s>.
45. Сванидзе Н. Обыкновенный фашизм. *The Insider*. 2022, 1 апреля. URL: <https://theins.ru/opinions/nikolai-svanidze/249865>.
46. Якубова Л. Онтологія рашизму: Україна як alter ego Росії. *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С. 78–92. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.078>.
47. Френсіс Фукуяма про кінець війни, розпад Росії та деокупацію Криму [Інтерв'ю]. *Радіо Свобода*. 2023, 18 жовтня. URL: <https://bit.ly/3JZjFjn>.
48. Шилина А., Субботина О. Информационно-коммуникативная специальная операция: особенности функционирования прецедентных знаков Z, V, O в медиапространстве (на материале telegram-канала и vk-страницы Министерства обороны Российской Федерации). *Ученые записки Крымского федерального университета. Филологические науки*. 2022. Т. 8, № 3. С. 167–177.
49. Панченков С. Литеры «Z» и «V» как символы специальной военной операции на территории Украины. *Вестник Хакасского государственного университета*. 2022. № 1. С. 85–90.

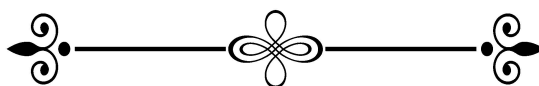
References

1. Ivangorodsky, K., Syniavska, L. (2023). Justifications of the full-scale aggression of the Russian Federation against Ukraine (the so-called “SVO”) by the Russian academic “humanitarian”: a historiographical review. *Problemy humanitarnykh nauk. Seriya Istoriia [Problems of Humanities. History Series]*, 13/55, 146–161 [in Ukrainian].
2. Ivangorodsky, K., (2024). Dehumanization of Ukrainians and demonization of Ukraine by russian historiography as a tool to justify the so-called “SVO”. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriya: Istorychni nauky [Bulletin of Cherkasy University. The series “Historical Sciences”]*, 1, 8–24 [in Ukrainian].
3. Gudkov, L. (2021). Returning totalitarianism. Vol. 1. Moscow [in Russian].
4. Yakubova, L. (2023). Russian-Ukrainian “historical wars”: an introduction to the discourse of hatred and destruction. Kyiv [in Ukrainian].
5. Kurilla, I. (2022). Everything will end in collapse. *Sever.Realii*. Retrieved from: <https://bit.ly/41PCgo5> [in Russian].
6. Antoshchuk, I. (2022). Supporters of the special military operation in Ukraine: social environment and communication strategies. *Sociodigger*, 7, 21–29 [in Russian].

7. Vatoropin, A., Teplyakov, I. (2022). Youth extremism in Russia in the context of a special military operation. *Obrazovaniye y pravo [Education and Law]*, 8, 133–139 [in Russian].
8. Tsuprik, M. (2023). Political identity of the residents of the Republic of Crimea in the context of a special military operation. *Zakon y vlast [Law and Power]*, 2, 26–29 [in Russian].
9. Kazakov, A. (2022). Attitude of Russian youth to the SVO: the role of media support of state policy. *Yzvestiya Saratovskoho unyversyteta. Novaia seryia. Seryia: Sotsyolohiya. Polytolohiya [News of the Saratov University. New series. Series: Sociology. Political Science]*, 22/4, 460–467 [in Russian].
10. Smolii, V. (ed.). (2023). Russian history textbooks: a school of hatred and enmity. Analytical note. Kyiv [in Ukrainian].
11. Yaremchuk, V. (2023). Ukraine in the school history of Putin's Russia (until 2021). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 3, 176–196 [in Ukrainian].
12. Gromenko, S. (2023). "Short Course of the SVO". The Russian Official Version of the War Became Mandatory. *Local History*. Retrieved from: <https://bit.ly/4pnt4kV> [in Ukrainian].
13. Velikaya, N., Zaitseva, A. (2022). Representation of a special military operation in print media in the context of consolidation of Russian society. *Caucasian Science Bridge*, 5, 160–172 [in Russian].
14. Levashov, V. et al. (ed.). (2022, May). How are you, Russia? Express information. 52nd stage of sociological monitoring. Moscow [in Russian].
15. Smolii, V., Yas, O. (2022). Ukrainian socio-humanitarianism of the wartime: challenges, prospects, opportunities. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 4, 55–70 [in Ukrainian].
16. Merenkov, A. (2022). The Culture of Egoism in the Context of a Special Military Operation. *Vestnyk Udmurtskoho unyversyteta. Seryia: Sotsyolohiya. Polytolohiya. Mezhdunarodnye otnosheniya [Bulletin of the Udmurt University. Series: Sociology. Political Science. International Relations]*, 6/3, 305–316 [in Russian].
17. Grishchenko, L., Izmailov, A. (2022). Non-systemic opposition – a modern threat to public security. *Academicheskaya mysl [Academic opinion]*, 2, 183–189 [in Russian].
18. Shatilov, A. (2023). Civil society in Russia: the third way. *Vlast [Power]*, 31/4, 9–14 [in Russian].
19. Musiyshchuk, M., Musiyshchuk, S. (2023). The comic as a tool of counter-propaganda in information and psychological warfare on the example of realized texts during a special military operation. *Mir nauki. Pedagogika i psikhologiya [The world of science. Pedagogy and psychology]*, 11/1. Retrieved from: <https://mir-nauki.com/PDF/15PSMN123.pdf> [in Russian].
20. Yakubova, L. (2023). Rashism: The Beast from the Abyss. Kyiv [in Ukrainian].
21. Garbuzov, V. (2023). Lost illusions of a passing era. *Nezavisimaya Gazeta [Independent newspaper]*, August 29. Retrieved from: https://www.ng.ru/ideas/2023-08-29/7_8812_illusions.html [in Russian].
22. Davydova, N. (2022). Putin's Nazism: A View Through a Psychoanalytic Prism. *Ukrainian Institute of the Future*. Retrieved from: <https://bit.ly/3VgEjxU> [in Ukrainian].
23. Epstein, M. (2023). Russian antiworld. Politics on the brink of apocalypse. New York [in Russian].
24. Assman, A. (2023). How to properly end wars and dictatorships? *Meduza*, October 23. Retrieved from: <https://bit.ly/4n1cupk> [in Russian].
25. Ilyin, V., Morev M. (2022). Special military operation reveals new features of civil society. *Ekonomicheskiye i sotsial'nyye peremeny: fakty, tendentsii, prognoz [Economic and social changes: facts, trends, forecast]*, 15/5, 9–32 [in Russian].
26. Hrytsak, Ya. (2022). Russia's Problems Go Far Beyond Putin. *Time*. April 5. Retrieved from: <https://time.com/6164291/russias-problems-beyond-putin>.
27. Yakubova, L. (2023). Russian-Ukrainian "historical wars": an introduction to the discourse of hatred and destruction. Kyiv [in Ukrainian].
28. Timoshchuk, A. (2022). Protection of Historical Truth in the Context of the SVO. *Gosudarstvo, pravo i obshchestvo v kontekste obespecheniya natsional'noy bezopasnosti Rossiyskoy Federatsii [State, Law and Society in the Context of Ensuring National Security of the Russian Federation]*. Vladimir, 210–214 [in Russian].
29. Miller, A. (2022). National Identity in Ukraine: History and Politics. *Rossiia v global'noy politike [Russia in Global Politics]*, 20/4, 46–65. Retrieved from: <https://globalaffairs.ru/articles/identichnost-na-ukraine/#> [in Russian].
30. Nikonov, V. (2023) Special military operation and the new world order. *Gosudarstvennoye upravleniye [Public administration]*, 99, 7–34 [in Russian].
31. Kasyanov, G. (2023). Prigozhin is not Lenin, Russia is not an empire. *Ukrayins'ka pravda [Ukrainian Pravda]*, June 23. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/06/23/7408050> [in Ukrainian].
32. Yanov, A. (2015). Russian idea. From Nicholas I to Putin. Book One (1825–1917). Moscow [in Russian].
33. Fortunatov, V. (2022). Special military operation as a way out of the methodological impasse in the humanities. *Perelomnyye momenty istorii: lyudi, sobytiya, issledovaniya [Turning points in history: people, events, research]*, 1, 496–501 [in Russian].
34. Samoilov, S. (2023). Terrorist organization regiment "Azov" as a political and legal phenomenon in Ukraine. *Obshchestvo i pravo [Society and Law]*, 2, 85–89 [in Russian].
35. Pertsev, A. (2022). It seems that Putin really thinks that he can defeat the West. *Meduza*. November 14. Retrieved from: <https://bit.ly/46it1yd> [in Russian].

36. Salnikov, V. (2023). The modern crisis in Ukraine through the prism of the concept of the “clash of civilizations”. *Osnovnyye problemy sokhraneniya i ukrepleniya traditsionnykh dukhovno-nravstvennykh tsennostey v sisteme rossiyskogo obrazovaniya [The main problems of preserving and strengthening traditional spiritual and moral values in the Russian education system]*. Voronezh, 154–157 [in Russian].
37. Shayryan, G. (2023). Spiritual sovereignty of Russia: Third Rome, autocracy and the function of Katechon. *Osnovnyye problemy sokhraneniya i ukrepleniya traditsionnykh dukhovno-nravstvennykh tsennostey v sisteme rossiyskogo obrazovaniya [The main problems of preserving and strengthening traditional spiritual and moral values in the Russian education system]*. Voronezh, 247–254 [in Russian].
38. “Racism in Law.” Why did the Verkhovna Rada determine what to call Putin’s regime? (2023, May 2). *BBC News Ukraine*. Retrieved from: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-64976427> [in Ukrainian].
39. Law of Ukraine “On the Principles of the State Policy of the National Memory of the Ukrainian People” of August 21, 2025, No. 4579-IX. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-IX#Text> [in Ukrainian].
40. Hyrych, I. (2022). “From blood and ruins, a new Ukraine emerges”. *Nad Buhom i Narvoyu [Over the Bug and Narva]*, 3, 25–27 [in Ukrainian].
41. Hyrych, I. (2023). The National Liberation Movement and the Ideology of Racism in the 19th and Early 20th Centuries. In: Piskun, V. (ed.). *Ban Racism*. Kyiv, 85–100 [in Ukrainian].
42. Lysenko, O. (2022). Phenomenology of Russia’s war against Ukraine as an object of humanitarian research. *Visnyk Natsional’noi akademii nauk Ukrainy [Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine]*, 7, 85–98 [in Ukrainian].
43. Snyder, T. (2022). We Should Say It. Russia Is Fascist. *The New York Times*. May 19. Retrieved from: <https://www.nytimes.com/2022/05/19/opinion/russia-fascism-ukraine-putin.html>.
44. Hrytsak, Ya. (2022). Racism is fascists who are ready to be poor in order to be considered strong [Interview]. *Radio NV*. April 30. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=KwtU-LuY54s> [in Ukrainian].
45. Svanidze, N. (2022, April 1). Ordinary fascism. *The Insider*. Retrieved from: <https://theins.ru/opinions/nikolai-svanidze/249865> [in Russian].
46. Yakubova, L. (2022). Ontology of Racism: Ukraine as an Alter Ego of Russia. *Ukrayinskyi istorychnyy zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 4, 78–92 [in Ukrainian].
47. Francis Fukuyama on the end of the war, the collapse of Russia and the de-occupation of Crimea [Interview] (2023, October 18). *Radio Svoboda [Radio Liberty]*. Retrieved from: <https://bit.ly/3JZjFjn> [in Ukrainian].
48. Shilina, A., Subbotina, O. (2022). Information and communication special operation: features of functioning of precedent signs Z, V, O in the media space (based on the telegram channel and vk-page of the Ministry of Defense of the Russian Federation). *Uchenyye zapiski Krymskogo federal’nogo universiteta. Filologicheskiye nauki [Scientific notes of the Crimean Federal University. Philological sciences]*, 8/3, 167–177 [in Russian].
49. Panchenkov S. (2022). Letters “Z” and “V” as symbols of a special military operation on the territory of Ukraine. *Vestnik Khakasskogo gosudarstvennogo universiteta [Bulletin of the Khakass State University]*, 1, 85–90 [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 21.05.2025
Схвалено до друку / Accepted: 20.06.2025

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ

УДК 737:94(477)

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-2-67-73

Наталія ПАРГАН

аспірантка Центральнотехнічного національного технічного
університету, м. Кропивницький, Україна; старший фахівець
Департаменту грошового обігу Національного банку України, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4288-7220>
e-mail: nataliyatrifonova615@gmail.com

НУМІЗМАТИЧНА ПРОДУКЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО БАНКУ УКРАЇНИ, ВИПУЩЕНА ПІД ЧАС ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ: РОЛЬ У ПРОСУВАННІ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО НАРАТИВУ*

Анотація. *Мета* – дослідження нумізматичної продукції Національного банку України, випущеної після повномасштабного вторгнення Російської Федерації (далі – РФ) в Україну на предмет їх значення у протистоянні російській історіографії та творенні національного історичного наративу. *Методологія* дослідження ґрунтується на наукових принципах історизму та об'єктивності. В роботі застосовано загальнонаукові методи евристики, аналізу, порівняння, систематизації та узагальнення. *Оригінальність* розробки зумовлена залученням історичних джерел, що були досі неактуалізовані на предмет нашого дослідження. *Наукова новизна* роботи зумовлена відсутністю наукових праць, присвячених пам'ятним монетам як історико-культурному феномену, а також історичним аспектам діяльності Національного банку України доби Незалежності та повномасштабного вторгнення. У статті детально розглянуто всю монетарну продукцію Національного банку України, випущену з лютого 2022 по січень 2024 рр. Зібрано статистичний матеріал про обсяги випуску та тираж. Проведено аналіз кожної з серій пам'ятних монет на предмет їх тематичної приналежності та зв'язку з актуальними подіями української історії зазначеного хронологічного періоду. Систематизовано всю монетарну продукцію за змістовним значенням. Виділено основні категорії монет, що мають вплив на деміфологізацію пропагандистської історіографії. **Висновки.** В результаті дослідження вдалося дійти висновків, що повномасштабне вторгнення внесло корективи у тематичну стратегію випуску пам'ятних монет Національним банком України. Нумізматична продукція набула рис відображення актуальних сучасних подій та суспільних настроїв. Встановлено відмінності між тенденціями у тематиці пам'ятних монет у 2022 та 2023 рр. та доведено, що пам'ятні монети цього періоду є важливими елементами творення українського історичного наративу.

Ключові слова: пам'ятні монети, Національний банк України, повномасштабне вторгнення, історичний наратив, історична пам'ять.

Nataliia PARGAN

Post-graduate student of the Central Ukrainian National
Technical University, Kropyvnytskyi, Ukraine; senior specialist of the
Money Circulation Department, National Bank of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4288-7220>
e-mail: nataliyatrifonova615@gmail.com

NUMISMATIC PRODUCTS OF THE NATIONAL BANK OF UKRAINE ISSUED DURING THE FULL-SCALE INVASION OF THE RUSSIA: THE ROLE IN PROMOTING THE UKRAINIAN HISTORICAL NARRATIVE

* Друкується за матеріалами доповіді, виголошеної на Міжнародній науковій конференції «Польсько-українські відносини в умовах російської агресії в Україні: історичні та сучасні контексти» («Stosunki polsko-ukraińskie wobec rosyjskiej agresji na Ukrainę: konteksty historyczne i współczesne»), що відбулася 11–12 квітня 2024 р. у Варшавському університеті (детальніше у рубриці «Наукова хроніка» цього випуску «Вісника»).

Abstract. *The purpose* is to study the numismatic products of the National Bank of Ukraine, issued after the full-scale invasion of Ukraine by Russian Federation, on the subject of their significance in resisting Russian historiography and creating a national historical narrative. *The methodology* of research is based on the scientific principles of historicism and objectivity. The work uses general scientific methods of heuristics, analysis, comparison, systematization and generalization. *The scientific novelty* of the work is due to the lack of scientific works devoted to commemorative coins as a historical and cultural phenomenon, as well as to historical aspects of the activity of the National Bank of Ukraine during the period of Independence and the full-scale invasion. *The originality of the development* is due to the involvement of historical sources that have not yet been updated for the subject of our research. The article details all monetary products of the National Bank of Ukraine issued from February 2022 to January 2024. Statistical materials on the volumes of issue and circulation have been collected. An analysis of each of the series of commemorative coins was carried out in terms of their thematic affiliation and connection with the actual events of Ukrainian history of the specified chronological period. All monetary products are systematized according to their meaningful meaning. The main categories of coins that have an impact on the demythologizing of propaganda historiography are highlighted. **Conclusions.** As a result of the research, it was possible to come to the conclusions that the full-scale invasion made adjustments to the thematic strategy of issuing commemorative coins by the National Bank of Ukraine. Numismatic products have acquired the characteristics of reflecting current modern events and social attitudes. The differences between the trends in the issue of commemorative coins in 2022 and 2023 were established and it was proved that the commemorative coins of this period are important elements of the creation of the Ukrainian historical narrative.

Keywords: commemorative coins, National Bank of Ukraine, full-scale invasion, historical narrative, historical memory.

Постановка проблеми. Пам'ятні монети – невід'ємна частина історії кожної країни. З їх випуском держава фіксує важливі події, культурні досягнення та виражає національні цінності. Вони є спадщиною та унікальним інструментом для трансляції національної гордості, самосвідомості та історичної пам'яті. Можливість держави самостійно карбувати монети, зокрема пам'ятні, є не лише важливим аспектом політичного суверенітету, але й справжнім портретом її національного бренду. Кожна випущена монета – це своєрідна історична капсула, що передає відображення тогочасного культурного контексту та сучасних досягнень держави.

Власне українські гроші з'явилися в період Української Народної Республіки (далі – УНР). 1 березня 1918 р. Центральна Рада прийняла закон про запровадження нової грошової одиниці – гривні, яка поділялася на 100 шагів і дорівнювала 1/2 карбованця [1]. Передбачався і випуск монет, проте в контексті складної політичної та економічної обстановки цей план так і залишився нереалізованим. Їх роль тимчасово виконували поштові марки – шаги. Зі здобуттям незалежності Україна створила власне виробництво грошових знаків. 23 квітня 1998 р. у Києві було відкрито Монетний двір Національного банку України (далі – Національний банк) [2, с. 271].

З того часу Національний банк розвинув власне монетне виробництво, увів до обігу понад 1000 найменувань монет і започаткував більше 30 серій пам'ятних монет, зокрема, присвячених видатним особистостям, відзначенню державних подій, спортивним досягненням та подіям вітчизняного і світового рівня, унікальній природі нашої землі, традиціям та спадщині, а нині – Збройні сили України. Монетний двір Національного банку під час повномасштабного вторгнення постав перед новими викликами та завданнями. Питання відбору дат, подій і явищ для увіковічнення їх у пам'ятних монетах в умовах повномасштабного вторгнення набуло нових сенсів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність Національного банку в сучасній історіографії представлена відносно малою кількістю досліджень. Вони переважно стосуються економічної та правової сфери його функціонування. Саме в такому ключі нумізматичну продукцію Національного банку розглянула О. Кузьменко [3]. Водночас історичний аспект діяльності головної фінансової установи держави тільки починає висвітлюватися у працях науковців. Це, зокрема, дослідження В. Стельмаха [4] та І. Д'яконої [5]. Монетарну політику Національного банку саме в історичному контексті висвітлює О. Гайдай та Н. Тріфонова [6], однак пам'ятні монети не є основним предметом цього дослідження.

Мета статті – з'ясувати місце нумізматичної продукції, випущеної Національним банком у період повномасштабного вторгнення з 24 лютого 2022 року, в соціокультурній сфері життя українського суспільства та боротьбі з ворожою пропагандистською історіографією.

Виклад основного матеріалу. Національний банк випускає монети на відзначення пам'ятних дат і ювілеїв, що мають суспільно-політичне, історичне або культурне значення для держави та покликані презентувати країну з урахуванням міжнародного попиту. Річна потужність Національного банку становить 1,2 млрд. шт. розмінних та обігових монет, близько 1,5 млрд. шт. пам'ятних монет із дорогоцінних та недорогоцінних металів. Щорічно підприємство вводить до обігу близько 40 найменувань пам'ятних монет. Наразі з метою задоволення зростаючого попиту на нумізматичну продукцію Національний банк випускає пам'ятні монети з недорогоцінних сплавів тиражами від 35 до 75 тис. шт. (у залежності від популярності тематичної серії). Тиражі пам'ятних монет з дорогоцінних металів визначаються індивідуально, в залежності від їх технічних характеристик, якості карбування, ваги дорогоцінного металу та тематики.

Монета «Надання статусу країни-кандидата на членство в ЄС»

Початок повномасштабного вторгнення РФ призвів до серйозних змін у роботі Національного банку. Протягом періоду активних бойових дій, пов'язаних із російською військовою агресією, виконання Плану випуску пам'ятних та інвестиційних монет України, сувенірної продукції на 2022 р. було призупинено. Це обумовлювалося загрозою життю співробітників Банкотно-монетного двору Національного банку. Така ситуація вимагала

здійснити коригування плану, як у кількісному, так і у якісному виразі.

Після відновлення роботи Банкотно-монетного двору, першочерговим завданням Національного банку було виконання державного замовлення з виготовлення нагород, якими держава відзначає мужність та героїзм українських захисників. Це важливе завдання в контексті підтримки та визнання внеску військовослужбовців у забезпечення національної безпеки та територіальної цілісності. Тоді ж було визначено необхідність перегляду концепції випуску української нумізматичної продукції, що враховувала б актуальну тематику, технічні можливості виробництва, логістичні змін та існуючі можливості реалізації.

У 2022 р. Національний банк увів в обіг 17 найменувань пам'ятних монет, зокрема одну з них до початку повномасштабного вторгнення. Всього було відкарбовано 825 тис. пам'ятних монет (зокрема, з нейзильберу номіналом 2 грн – 150 тис. шт., з нейзильберу номіналом 5 грн – 650 тис. шт., зі срібла номіналом 10 грн – 22,5 тис. шт., зі срібла номіналом 20 грн – 2,5 тис. шт.), обігових пам'ятних монет 12 млн шт. (сплав на основі цинку з нікелевим покриттям номіналом 10 грн)) [7, с. 2].

Випуск пам'ятних монет у 2022 р. розпочався з нумізматичної продукції патріотичного спрямування. Національний банк в той час провів відкритий конкурс ескізів, де свої роботи на тему війни міг подати кожен охочий, а переможців визначали народним голосуванням [8]. Першими пам'ятними монетами, введеними Національним банком під час війни, стали монети «В єдності – сила». Саме вони започаткували нову серію «Безсмертна моя Україно». Пам'ятна монета «В єдності – сила» є символом всеукраїнського об'єднання у боротьбі проти російського агресора та у міжнародній підтримці, що надавалася нашій державі з усього світу, сприяючи наближенню перемоги [9].

До цієї серії також входила пам'ятна монета «Ой у лузі червона калина». Відсилка до пісні-гімну Української повстанської армії, яка своєю чергою була піснею Українських Січових Стрільців [10, с. 707], стала першим елементом з української історії, меморіалізованим у пам'ятній монеті. Наступною з цієї серії стала пам'ятна монета «Надання статусу країни-кандидата на членство в ЄС», номіналом 10 та 5 грн [9]. Вона відображає значення цієї події для країни на шляху євроінтеграції та меморіалізує важливий крок у розвитку нашої держави, визнання її зусиль у впровадженні європейських стандартів та засвідчує європейську цивілізаційну приналежність.

Водночас у 2022 р. було доповнено серію, присвячену Збройним Силам України. Її було продовжено випуском обігових пам'ятних монет «Сили спеціальних операцій Збройних Сил

Пам'ятні монети з серії «Збройні Сили України»

України», «Військово-морські Сили Збройних Сил України» та «Сили територіальної оборони Збройних Сил України» [9]. Крім того, випуски пам'ятних монет також були присвячені Архистратигу Михаїлу – борцю із силами зла, захиснику віри, покровителю воїнів; Єлизаветі Ярославівні – київській княжні, старшій доньці Ярослава Мудрого; Павлу Глазовому – одному з найпопулярніших українських поетів-гумористів, заслуженому діячеві мистецтва України; Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації України; XXIV зимовим Олімпійським іграм. Також було продовжено серії «Флора і фауна України» та «Східний календар» [9].

Окрасою нумізматичної програми став випуск набору із трьох монет у сувенірній упаковці «Державні символи України». Набір присвячений головним атрибутам держави – символам України, що втілюють національну ідею та відображають державну історичну тяглість. Одночасно були випущені монети, присвячені ювілеям та пам'ятним датам, безпосередньо не пов'язаним з подіями повномасштабного вторгнення, зокрема, на відзначення 150-річного ювілею видатної постаті української музичної сцени Соломії Крушельницької, 100-річчя Харківського національного університету міського господарства ім. О. Бекетова [9].

З нагоди відзначення 300-річчя від дня народження українського філософа Г. Сковороди Національним банком було введено в обіг пам'ятну монету «Сад божественних пісень» та пам'ятну банкноту номіналом 500 гривень зразка 2015 р., на якій застосовано айдентику «300 світ Сковороди». Вона повторювала дизайн, відповідала розмірам та містила усі елементи захисту національної валюти України з додатковим нанесенням на лицьовій стороні, на місці водяного знаку, трафаретним друком фарбою OVMІ айдентику – «300 світ Сковороди» [9].

У 2023 р. Національний банк випустив 22 найменування пам'ятних монет загальною кількістю 820 тис. шт. (зокрема, з нейзильберу номіналом 2 грн – 60 тис., з нейзильберу номіналом 5 грн – 725 тис., зі срібла номіналом 5 грн – 5 тис. і зі срібла номіналом 10 грн – 31512 шт.), обігових пам'ятних монет 40 млн шт. (сплав на основі цинку з нікелевим покритвом номіналом 10 грн) [7, с. 1]. Слід окремо відзначити тенденцією випусків пам'ятних монет у 2023 р., коли Національний банк надавав першочергового значення висвітленню і репрезентації тематики мужності, героїзму, незламності українських захисників, відзначенню силу духу українського народу.

Пам'ятна монета «Сміливість бути. UA» присвячена хоробрості української нації. Вона передає ідею, що сміливість властива кожному українцю. Монета стала алюзією на події стійкості під час обстрілів та «блекауту», однак відсилала і до прояву героїзму пересічних українців всього періоду протистояння з росією. Суть цієї ідеї знайшла своє втілення на аверсі монети. Він був відкарбований дзеркальним, аби кожен, хто дивиться на монету, міг побачити своє відображення і відчутти себе частиною сміливої нації. Ролі жінки та її внеску в культуру та захист своєї нації на фронті, в тилу та у волонтерстві відображає пам'ятна монета «Захисниці» [11].

Три наступні пам'ятні монети, випущені Національним банком у 2023 р., присвячені суспільним та професійним категоріям, роль яких була винятковою у тогочасних умовах. Їх об'єднує серія «Країна супергероїв». Перша з них – «Країна супергероїв. Дякуємо енергетикам» меморіалізує працю фахівців відновлення енергосистеми, яку активно атакувала росія восени–взимку 2022–2023 рр. Пам'ятна монета «Країна супергероїв. Дякуємо залізничникам!» відзначає важливість праці залізничників і залізничного транспорту загалом у забезпеченні життєздатності країни. З перших днів повномасштабного вторгнення залізниця стала «дорогою життя» для мільйонів українців, змушених евакуюватися до безпечніших регіонів, надійним шляхом, що з'єднувала Україну з європейськими країнами-партнерами, важливою логістичною артерією для перевезення стратегічно важливих для населення і держави вантажів. Пам'ятна монета «Країна супергероїв. Дякуємо волонтерам!» [11] підкреслює важливість феномену українського волонтерства. Пожертвування, організація збору коштів, забезпечення технікою, спорядженням, продуктами, ліками, активний пошук шляхів вирішення найбільш нагальних потреб Сил оборони України – ця суспільна діяльність волонтерів від початку повномасштабного вторгнення набула неабиякого розмаху та значення.

Ще одна пам'ятна монета, випущена Національним банком у 2023 р., присвячена українським дітям і має назву «Народжений в Україні» [11]. Цим підкреслено, що

Пам'ятна монета «Захисниці»

Монета «Дружба та братство – найбільше багатство»

Україна сьогодні бореться за свободу дітей, які ростуть на рідній землі.

Наступна група пам'ятних монет стосується українських культурних концептів. Саме ці монети користуються неабиякою популярністю серед населення. Так, у 2022 р. ЮНЕСКО визнала український борщ нематеріальною культурною спадщиною, яка потребує особливого захисту. Це визнання сприяє поширенню

знань про культурні та гастрономічні традиції України у всьому світі, відкриваючи нові горизонти для любителів кулінарних шедеврів. Український борщ, ставши символом української кухні та втіленням національної традиції, знайшов своє відображення на пам'ятній монеті. Тоді ж була випущена пам'ятна монета «Українська мова» [11], що відзначає її роль не лише як засобу спілкування, але й як невід'ємної частини національної культурної спадщини та національної ідентичності.

Окремо важливо відзначити набори, що вийшли в обіг в 2023 р. та стосуються української культурної спадщини. Окрасою нумізматичної програми став випуск набору із трьох монет у сувенірній упаковці «Щедрик – колядка дзвонів» у футлярі, присвячений одному з національних музичних символів – всесвітньовідомій колядці «Щедрик» в обробці М. Леонтовича. Вперше застосовано нову, нестандартну форму монет у вигляді дзвоників [11]. Інший набір – «Володимирський собор у м. Київ» – складається з двох пам'ятних монет, представлених у футлярі [7, с. 1]. Цей набір присвячений одній з архітектурних перлин національного значення. Собор славиться не лише своєю багатою історією, але й внутрішнім розписом, що є справжнім шедевром мистецтва.

У 2023 р. було продовжено серію, присвячену Збройним Силам України. Національний банк здійснив випуск обігових пам'ятних монет «Сили підтримки Збройних Сил України», «ППО – надійний щит України», «Командування об'єднаних сил Збройних Сил України». Окремо була випущена монета «Воєнна розвідка України», присвячена високоінтелектуальній складовій сил безпеки і оборони України. Безпосередньо пов'язані з подіями російсько-української війни були пам'ятні медалі: «Місто героїв – Охтирка», «Місто героїв – Волноваха», «Місто героїв – Чернігів», «Місто героїв – Миколаїв», а також «Маріупольський драмтеатр – місце невимовного болю», «Об'єднані заради справедливості», «Сержантський корпус», випущенні Банкотно-монетним двором. До річниці визволення Херсонщини від окупантів Національний банк у листопаді 2023 р. увів до обігу пам'ятну монету «Антонівський міст» [11].

12 липня 2022 р. між Національним банком України та Національним банком Польщі був підписаний договір про спільний випуск набору срібних монет «Дружба та братство – найбільше багатство» [11]. Цей крок став виявом партнерства народів Польщі та України в умовах російської агресії проти України та відображенням солідарності й підтримки, яку надавала Польща українському народу в його боротьбі за свободу та незалежність. Цей випуск має важливе значення для всієї Європи, а також є символом партнерства двох країн. Монети були випущені до Дня Незалежності України в 2023 р. і стали продовженням серії «Безсмертна моя Україно».

Нумізматична діяльність Національного банку в 2023 р. продовжила традицію вшанування пам'ятних дат. Зокрема, випущені пам'ятні монети, присвячені 150-річчю від дня народження В. Кричевського, однієї з найпотужніших, самотніх постатей українського мистецтва кінця XIX – середини XX ст.; 150-річчю від дня народження українського державного і політичного діяча, воєначальника, гетьмана України П. Скоропадського; 100-річчю Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса». Водночас продовжено серії «Флора і фауна України» та «Східний календар» [11]. Крім нумізматичної продукції, тема протистояння військовій агресії росії знайшла відображення у пам'ятній банкноті «Пам'ятаємо! Не пробачимо» (у конверті) [7, с. 1], що була введена в обіг на відзначення стійкості, незламності, героїзму та сили духу українського народу, котрий протистоїть військовій агресії сусіда.

Варто відзначити, що Національний банк постійно працює над просуванням української нумізматичної продукції на міжнародному нумізматичному ринку з метою розширення її географії. Так, у 2023 р. Нацбанк взяв участь у міжнародній виставці World Money Fair у статусі її віртуального

учасника, а в лютому 2024 р. його 4 співробітники стали учасниками 51-го Міжнародного ярмарку грошей World Money Fair у Берліні, де були представлені 60 монетних дворів та національних банків від 50 націй світу (Німеччина, Китай, Тайланд, Італія, Польща, Австралія, Австрія, Велика Британія, Бельгія, Болгарія, Франція, Гібралтар, Японія, Хорватія, Нідерланди, Португалія, Швейцарія, Чехія, Угорщина, Ватикан та ін.). У такий спосіб пам'ятні події, явища й відомі діячі української історії популяризуються у світі.

Висновки. Отже, історичний зв'язок між Національним банком та Українським державним банком часів УНР відображає важливий етап у становленні банківської системи України та покликаний підкреслити значення фінансової стабільності та розвитку періоду формування державності. З відродженням незалежності, політика Національного банку спрямована на забезпечення фінансової стабільності, де важливе місце посідає нумізматична програма Національного банку, адже кожна випущена ним продукція є свідченням історичних, культурних та економічних подій в країні. Звісно, нумізматична діяльність Національного банку України в період повномасштабного вторгнення РФ зазнала об'єктивних змін. Поряд із серіями, започаткованими до лютого 2022 р., з'явилися нова за змістом нумізматична продукція. Пам'ятні монети стали свідченням актуальних подій та суспільних настроїв.

У пам'ятних монетах першого року повномасштабної війни передусім відображений підйом патріотичного духу українців і їхня віра в перемогу над ворогом. Звернення до історичних подій, явищ та осіб, таких як Єлизавета Ярославна, пісня «Червона калина» та надання Україні статусу країни-кандидата на членство в ЄС, стало одним з методів протидії російському історичному наративу. У 2023 р. акцент дещо змістився на меморіалізацію героїчних Збройних Сил України та осіб, чия праця стала ключовою для життєдіяльності країни. Тоді ж були випущені пам'ятні медалі, присвячені перемогам українського війська та звільненню українських міст. Важливим елементом творення національної пам'яті стало відображення у пам'ятних монетах низки соціокультурних феноменів, зокрема української мови, приналежності до нації, національної нематеріальної спадщини та духовності. Таким чином, нумізматична продукція Національного банку України, випущена після повномасштабного вторгнення, є важливим історичним джерелом для вивчення сучасних подій у майбутньому та сприяє утвердженню українського історичного наративу в умовах сьогодення.

Список літератури

1. Закон про грошову одиницю, биття монети та друк кредитових державних білетів. *Українська Центральна Рада: док. і мат. у 2 т.* Т. 2. 10 грудня – 29 квітня 1918 р. / упор. В. Смолій та ін. Київ, 1997. С. 171.
2. Банкнотно-монетний двір. *Словник фінансово-правових термінів* / за ред. Л. Воронової. Київ, 2011. С. 39.
3. Кузьменко О., Чорна В., Кожура Л. Нумізматична продукція Національного банку України: адміністративно-правовий аспект. *Наукові записки. Серія: Право*. 2023. Вип. 15. С. 154–158.
4. Стельмах В.С. Національний банк України: перші десять років діяльності. *Вісник НБУ*. 2001. № 4. С. 2–5. DOI: <https://doi.org/10.36550/2522-9230-2023-15-154-158>.
5. Д'яконова І. Історичні аспекти розвитку банківської системи України. *Економіка промисловості*. 2008. № 2. С. 10–18.
6. Gaidai O., Trifonova N. The Creation of the National Bank of Ukraine and the Establishment of the Monetary and Coin Production in the Independent Ukraine. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*. 2021. № 8. P. 110–122.
7. Архів випущених монет по роках. *Національний банк України*. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Archive_of_released_coins_ua.pdf?v=7.
8. Правила подання робіт для конкурсу ескізів. *Національний банк України*. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Rules_coin_15032022.pdf?v=4.
9. Про введення в обіг інвестиційних монет, пам'ятних монет і банкнот та реалізацію сувенірної продукції: Витяг з рішення Правління Національного банку України 2022 року. URL: <https://bank.gov.ua/ua/uah/introduction>.
10. Кузьменко О. «Ой у лузі червона калина...» або чому стрілецька пісня стала символом визвольної війни та маркером української ідентичності. *Народознавчі зошити*. 2022. № 3. С. 706–720. DOI: <https://doi.org/10.15407/nz2022.03.706>.
11. Про введення в обіг інвестиційних монет, пам'ятних монет і банкнот та реалізацію сувенірної продукції: Витяг з рішення Правління Національного банку України 2023 року. URL: <https://bank.gov.ua/ua/uah/introduction>.

References

1. Law on monetary unit, coinage and printing of credit state tickets. (1997). In: Smoliiy, V. et al. (ed.). *Ukrainian Central Rada: documents and materials, vol. 2. December 10–April 29, 1918*. 171. Kyiv [in Ukrainian].
2. Voronova, L. (ed.). (2011). Banknote and mint yard. *Dictionary of financial and legal terms*, 39. Kyiv [in Ukrainian].
3. Kuzmenko, O., Chorna, V., Kozhura, L. (2003). Numismatic products of the National Bank of Ukraine: administrative and legal aspect. *Naukovi zapysky. Seria: Parvo. [Proceedings. Series: Law.]*, 15, 154–158 [in Ukrainian].
4. Stelmakh, V. (2001). The National Bank of Ukraine: the first ten years of activity. *Visnyk NBU. [Bulletin of the NBU]*, 4, 2–5 [in Ukrainian].
5. Dyakonova, I. (2008). Historical aspects of the development of the banking system of Ukraine. *Ekonomika promyslovosti [Economy of industry]*, 2, 10–18 [in Ukrainian].
6. Gaidai, O., Trifnova, N. (2021). The Creation of the National Bank of Ukraine and the Establishment of the Monetary and Coin Production in the Independent Ukraine. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 8(3), 110–122. Retrieved from: <https://czasopisma.uwm.edu.pl/index.php/ep/article/view/9310>.
7. Archive of released coins by year. *The National Bank of Ukraine*. Retrieved from: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Archive_of_released_coins_ua.pdf?v=7 [in Ukrainian].
8. Rules for submitting works to the sketch competition. *The National Bank of Ukraine*. Retrieved from: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Rules_coin_15032022.pdf?v=4 [in Ukrainian].
9. On the introduction of investment coins, commemorative coins and banknotes into circulation and the sale of souvenir products (Excerpt from the decision of the Board of the National Bank of Ukraine). (2022). Retrieved from: <https://bank.gov.ua/ua/uah/introduction> [in Ukrainian].
10. Kuzmenko, O. «Oh, there's a red viburnum in the meadow...» or why the rifle song became a symbol of the liberation war and a marker of Ukrainian identity. (2022). *Etnolohichnyi zoshyt [Ethnological notebooks]*, 3, 706–720 [in Ukrainian].
11. On the introduction of investment coins, commemorative coins and banknotes into circulation and the sale of souvenir products (Excerpt from the decision of the Board of the National Bank of Ukraine). (2023). Retrieved from: <https://bank.gov.ua/ua/uah/introduction> [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 08.04.2025
Схвалено до друку / Accepted: 29.05.2025

УДК 94:316.64]:323.215(430)

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-2-74-87

Сергій КОРНОВЕНКО

доктор історичних наук, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, директор Науково-дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>
e-mail: s-kornovenko@ukr.net

Лариса КОРНОВЕНКО

кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри слов'янської філології, зарубіжної літератури та методики навчання Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2587-6995>
e-mail: lkornovenko@gmail.com

ІНСТИТУЦІЇ ТА ІНСТРУМЕНТИ РЕАЛІЗАЦІЇ КУЛЬТУРИ ПАМ'ЯТІ В НІМЕЧЧИНІ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Анотація. *Мета дослідження* – розкрити, що в Німеччині національна система інституцій та інструментів культури пам'яті пройшла тернистий шлях еволюції. **Наукова новизна.** Це було зумовлено кількома посутніми чинниками. По-перше, півстолітнім роз'єднанням держави, що завершилося 3 жовтня 1990 р. По-друге, довготривалим процесом «подолання минулого» – спадщини Третього Райху. Результатом нелінійних трансформацій у сфері культури пам'яті Німеччини стали 1) багатосуб'єктність інституцій, що опікуються різними аспектами культури пам'яті, провідними з-поміж яких, наприклад, є Інститут та Фонд; 2) множинність інструментарію практичної реалізації культури пам'яті; 3) концепція культури пам'яті; 5) партисипативний підхід в обговоренні, реалізації та відповідальності культури пам'яті. **Висновки.** Окремі успішні німецькі практики можуть стати у нагоді для української стратегії та тактики реалізації політики пам'яті. На думку авторів статті, ними є такі: 1) культура пам'яті у Німеччині – спільна справа держави, громадянського суспільства, бізнесу. В Україні поки, на жаль, відсутній такий підхід, його перенесення в українські реалії сприятиме консолідації української політичної нації; 2) діяльність німецьких інституцій культури пам'яті підпорядкована меті – суспільний консенсус у ставленні до минулого, що є актуальним і для України; 3) німецькі інституції культури пам'яті свою діяльність ґрунтують на партисипативному підході, застосування якого є доцільним і в Україні в політиці національної пам'яті; 4) імплементувати німецьку практику фінансування культури пам'яті, наприклад шляхом надання податкових пільг зацікавленому бізнесу.

Ключові слова: культура пам'яті, політика пам'яті, Німеччина, Україна, Український інститут політики пам'яті, Інститут сучасної історії, Фонд «Пам'ять, Відповідальність і Майбутнє».

Serhii KORNOVENKO

Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of Archaeology and Special Branches of Historical Science, Director of the Research Institute of Peasantry and Agrarian History, Bohdan Khmelnytsky Cherkasy National University, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>
e-mail: s-kornovenko@ukr.net

Larysa KORNOVENKO

PhD in Philology, Associate Professor, Head of the Department of Slavic Philology, Foreign Literature and Teaching Methods, Bohdan Khmelnytsky Cherkasy National University, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2587-6995>
e-mail: lkornovenko@gmail.com

INSTITUTIONS AND INSTRUMENTS FOR IMPLEMENTING THE CULTURE OF REMEMBRANCE IN GERMANY: EXPERIENCE FOR UKRAINE

Abstract. The purpose. The authors of the article reveal that Germany's national system of institutions and instruments of memory culture has undergone a thorny path of evolution. **The scientific novelty.** This was due to several significant factors. First, the half-century division of Germany, which ended on October 3, 1990. Second, the long process of «coming to terms with the past» — the legacy of the Third Reich. The result of these nonlinear transformations in the field of German memory culture was 1) the multi-subject nature of institutions dealing with various aspects of memory culture, the leading ones among which are, for example, the Foundation, Institute; 2) the multiplicity of tools for the practical implementation of memory culture; 3) the concept of memory culture; 5) a participatory approach to the discussion, implementation, and responsibility of memory culture. **Conclusions.** Certain successful German practices may be useful for Ukraine's strategy

and tactics for implementing memory policy. According to the authors of the article, these are: 1) memory culture in Germany is a joint effort of the state, civil society, and business. Unfortunately, such an approach is currently lacking in Ukraine, but its transfer to Ukrainian realities would contribute to the consolidation of the Ukrainian political nation; 2) the activities of German institutions of memory culture are subordinated to the goal of achieving social consensus on the past, which is also relevant for Ukraine; 3) German institutions of memory culture base their activities on a participatory approach, the application of which is also appropriate in Ukraine in the policy of national memory; 4) Implement the German practice of financing memory culture, for example by providing tax incentives to interested businesses.

Keywords: culture of memory, memory policy, Germany, Ukraine, Ukrainian Institute of Memory Policy, Institute of Contemporary History, Foundation «Memory, Responsibility and Future».

Постановка проблеми. Загальновизнаною у вітчизняному та зарубіжному науковому дискурсі є теза про те, що багатограним феноменом індивідуальної та колективної/суспільної свідомості є історична/національна пам'ять. Ці дві категорії тісно взаємопов'язані, мають багато спільного, тому ми їх пишемо через «/», водночас вони не є ідентичними, а швидше схожими, що є предметом спеціального обговорення. Завдяки їй індивід стає особистістю, народ – нацією, країна – державою. Історична/національна пам'ять – потужний фактор консолідації спільноти, формування її ідентичності, самобутності, співіснування з іншими спільнотами. Цим її функціонал і характеристика як складного феномену не вичерпується. Окрім іншого, вона може бути героїчною, травматичною, конфліктногенною тощо.

Антиподом пам'яті загалом та історичної/національної зокрема є забуття. Його природа також не є лінійною, схематичною. Умовно можна виокремити штучне і природне забуття. Перше – коли «історію пишуть переможці», стираючи пам'ять у теперішніх і майбутніх поколінь про їхнє минуле. Друге – як захисна реакція спільноти на травму. Як говорить народна мудрість, наприклад, «забути як жажливий сон» чи «хто старе згадає, тому око геть».

Значущість історичної/національної пам'яті складно переоцінити. Водночас не просто віднайти оптимальні моделі інституцій, які б нею опікувалися та інструменти політики пам'яті, які б задовольняли потреби та інтереси громадян, громадянського суспільства, політичної нації, держави. Йдеться про розумний баланс у ставленні до минулого, яке не змінити, але з яким жити: своєрідний серединний шлях між крайнощами – надмірною пам'яттю і забуттям. Перша призводить до того, що спільнота циклиться на минулому, живе лише ним, втрачаючи відчуття реальності та не бачучи перспективи. Друга – спільнота втрачає власну ідентичність, перетворюючись на тих, хто нічого не пам'ятає, не пам'ятає себе у минулому, а відповідно втрачає зв'язок з набутою спадщиною, перетворюючись на «безбатьківців», які тимчасово проживають на тій чи іншій території. Очевидним варіантом, позбавленим крайнощів, може бути осмислене сприйняття минулого як майданчика, фундамента знань про минуле як платформи для успішного сьогодення і майбутнього спільноти.

Беручи до уваги викладене вище, вивчення питань, що стосуються інституцій та інструментів політики пам'яті, досвіду успішних європейських практик, наприклад ФРН, у цій сфері є актуальним. Особливої значущості ця проблематика для України набула в останні роки, зважаючи на євроінтеграційний курс держави та справедливую війну за свою самобутність, ідентичність.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання, дотичні до теми запропонованої авторами статті, відображені в українському та зарубіжному науковому дискурсі. Вони представлені напрацюваннями В. Бабки [1], В. В'ятровича [2], О. Волянук [3], А. Киридон [8], І. Колесник [9], А. Кудряченка [10–11; 18; 21], Ю. Литвиновської [13], В. Огієнка [15], В. Опанащука [17], М. Петракова [19], В. Солдатенка [22], Г. Стародубець [23], С. Стельмаха [24], І. Юхновського [27], Н. Фрая [28], Дж. Кремера [58], А. Вайнке [60] та інших авторів.

У фокусі їхньої наукової уваги перебувають різні аспекти вітчизняного і німецького досвіду в сфері політики пам'яті в Україні та Німеччині, що стосуються Українського інституту національної пам'яті, теоретичних і практичних засад його діяльності; наукового забезпечення політики національної пам'яті; політики пам'яті в Україні упродовж 1990-х – першої чверті ХХІ ст.; еволюції культури пам'яті та ідентичності в Німеччині; німецького досвіду формування політики пам'яті крізь призму осмислення тоталітарної історії; політики пам'яті та повернення культурних цінностей як складової подолання тоталітарної спадщини у ФРН та інше.

Водночас, на думку авторів статті, поза належним вивченням опинилися питання, що стосуються інституцій та інструментів політики пам'яті у ФРН, аналіз цього досвіду з можливим запровадженням в українську аналогічну практику. Вибір німецького досвіду зумовлено такими чинниками: 1) Німеччина посідає провідні позиції в ЄС стосовно реалізації гуманітарної політики; 2) є лідером і задає тренд у науково-інноваційній та освітній сферах європейського співтовариства; 3) має позитивний і прикладний досвід подолання «тоталітарного минулого» – націонал-соціалістичного. Україна долає схоже «тоталітарне минуле» – комуністичне; 4) застосовує ефективні практики культури історичної пам'яті, спрямовані на консолідацію німецької політичної нації.

Мета статті – дослідити німецький досвід інституцій та інструментів культури пам'яті в контексті трансформацій, озвучених 5 серпня 2025 р. в інтерв'ю директором Українського інституту політики пам'яті О. Алфьоровим [16].

Виклад основного матеріалу. З-поміж німецьких інституцій, що опікуються різними питаннями культури пам'яті, провідними є Institut für Zeitgeschichte (Інститут сучасної історії, далі – Інститут, IfZ) та Stiftung «Erinnerung, Verantwortung und Zukunft» (Фонд «Пам'ять, Відповідальність і Майбутнє», далі – Фонд, EVZ).

Формування IfZ як позауніверситетської науково-дослідної установи, що науково вивчає нацистську диктатуру, збіглося у часі зі створенням ФРН і розпочалося у 1949 р. Вже 8 вересня 1950 р. було затверджено статут «Німецького інституту з історії націонал-соціалістичного часу». Своїм підписом документ затвердив федеральний міністр внутрішніх справ Густав Гайнеман. Ним визначалися ключові моменти в існуванні інституції: структура, функції, повноваження, напрями діяльності тощо. Зокрема, документом юридично визначалися і закріплювалися джерела фінансування: федеральний бюджет та бюджет землі Баварія. 11 вересня 1950 р. відбулося перше засідання опікунської та наукової ради під головуванням президента Федералі Теодора Гойса. Невдовзі, 8 листопада 1952 р., було затверджено і друкований орган IfZ – наукове періодичне видання «Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte» (VfZ) – «Щоквартальник з новітньої історії». Він спеціалізується на дослідженнях сучасної історії, зокрема періоду після 1918 р., з особливим акцентом на історію нацизму, Другої світової війни та післявоєнної Німеччини [56].

Реагуючи на виклики часу, на стан і перспективи реалізації політики пам'яті у ФРН, 17 травня 1952 р. опікунська рада та наукова рада ухвалили офіційну зміну назви Інституту. Його було перейменовано з «Німецького інституту з історії націонал-соціалістичного часу» на «Інститут новітньої історії» [56]. Зміна назви установи створила передумови для розширення тематичного спектру. Від тоді Інститут спеціалізувався і продовжує спеціалізуватися на дослідженні таких основних чотирьох напрямів: 1) диктатури XX століття; 2) демократії та їхнє історичне самоусвідомлення; 3) трансформації в недавній історії; 4) міжнародні та транснаціональні зв'язки [57].

У межах першого тематичного напрямку науковці Інституту досліджують XX ст. у контексті такої його особливості, як фундаментальна протилежність між демократією та диктатурою, починаючи від Першої світової війни. Ними виокремлені два діаметральні процеси, що посутньо вплинули на перебіг європейської та світової історії у XX ст. Перший – прискорений розвиток парламентської демократії в Європі, каталізатором якого стала Перша світова війна. Другий – поява авторитаризму як моделі управління та мобілізації людських і матеріальних ресурсів та першої диктатури нового, тоталітарного типу – більшовицького режиму в СРСР. Упродовж 1917–1989/1990 рр. в Європі, окрім демократії, існували найрізноманітніші диктаторські форми правління.

Відтак провідними підтемами першого тематичного напрямку досліджень Інституту є причини і поява диктатур, їх внутрішня структура та трансформації, відносини та взаємозв'язки, занепад, наслідки та оцінка, а також подібності та відмінності. Предметно і спеціально науковцями IfZ вивчається націонал-соціалістична диктатура, її історія та політика, а також історія суспільства під час нацистського правління. На додаток до досліджень нацизму, Інститут реалізує наукові проекти, що стосуються вивчення диктатури Б. Муссоліні в Італії та Й. Сталіна в СРСР.

Наприклад, дослідження сталінізму виходить за межі 1945 р. і охоплює другу диктатуру в Німеччині – комуністичний/соціалістичний режим у Східній Німеччині (НДР), встановлений під контролем СРСР після Другої світової війни. Історія радянської окупаційної зони/НДР не розглядається IfZ ізольовано, а досліджується як частина радянської території, так і в німецькому контексті, що є компонентом загальної німецької історії XX ст. Такий підхід дозволяє нерозривно досліджувати диктатури та їх види в історії Німеччини XX ст., усувати прогалини в дослідженнях центральних тем історії ФРН і НДР [5].

Проблематика першого тематичного напрямку відображена у результатах досліджень 12 актуальних наукових проектів:

1. Нацизм на екрані: ідеологія та повсякденне життя в німецькому кіно 1933–1945 [30];
2. «Чутки і розмови»: неформальна комунікація та інформація «знизу» в нацистській Європі (INFOCOM) [31];
3. Приватне життя і приватність у нацистській Німеччині [32];
4. Транспорт у Німеччині [33];
5. Маленьке місто та нацизм: нацистські організації у місті Міндельгайм [53];
6. Історія націонал-соціалізму в Кемптені [40];
7. Інгольштадт у період нацизму [52];
8. Націонал-соціалізм у Мекленбурзі [35];
9. Дитинство під час війни в окупованій Білорусі (1941–1944): досвід, пам'ять, наслідки [47];
10. Повсякденне життя окупантів у радянській зоні (1945–1949): документи та свідчення очевидців [44];

11. Серія «Диктатори XX століття» [54];

12. Документальна серія: «Переслідування та знищення європейських євреїв нацистською Німеччиною, 1933–1945» [51].

У межах другого тематичного напрямку працює робоча група «Демократія та гендер». Вона досліджує такі питання: 1) умови виникнення та процеси змін демократії в Європі; 2) інституційні структури, нормативні дискурси та соціальні практики, пов'язані з поняттям демократії; 3) мотиви та перспективи акторів, які пов'язували свої дії з демократією; 4) історичне самоусвідомлення, яке розвинули демократії, та наслідки, до яких це призвело.

Дослідницька програма робочої групи «Демократія та гендер» охоплює такі основні чотири напрями.

Перший – демократична держава та її інституції. Він зосереджений на німецькій історії, досліджуючи розриви, амбівалентності та антиномії розвитку демократичної держави та її інституцій між Веймарською та Боннською республіками. У центрі уваги – питання про вплив системних розривів 1918–1919, 1933 та 1945–1949 рр. на формування демократичних адміністративних практик у федеральних та земельних міністерствах. Предметне поле досліджень стосується таких аспектів, як самосвідомість, досвід і дії чиновників, ставлення державних інститутів до парламентської системи, а також безперервність і розриви між диктатурою і демократією в державних діях, самосприйняття державних інститутів, взаємодія між державою і громадянами.

Другий – демократії та їхній вплив на особистість – досліджує біографії та кар'єрні шляхи еліт крізь призму німецької історії XX ст. Науковці вивчають уявлення про власну біографію і про демократію, процеси адаптації та дистанціювання, провідні системи цінностей і норм та історичні легітимізаційні наративи, а також напруженість між публічною роллю та особистими переконаннями, системні практики дій та їх значення для самопозиціонування в демократії, а також реконструюють особисті мережі та їх вплив.

Третій – демократія та гендер – вивчає в міжнародній перспективі зв'язок між демократією та гендером у XX ст. Демократія базується на обіцянці громадянської та громадянської рівності. Це призводило до суперечок, коли рівність щодо категорії статі дійсно вимагалася. Принципи демократичного суспільства регулярно розбиваються об традиційні основи гендерного порядку. Ця конфліктогенність є центром досліджень цього напрямку.

Четвертий – культури демократії. Предметним полем дослідників цього тематичного напрямку є процеси культурного самоусвідомлення та нормування. Науковці, що працюють у ньому, з одного боку, зосереджені на постійному обговоренні того, що властиве, особливе, специфічне у демократії, вивчаючи їх у контексті процесів розмежування, привласнення та порівняння. З іншого – на діалектичному зв'язку стабільності та крихкості в демократії. У фокусі студій – емоції та політичні мови, а також політичні рухи та партії, які розглядаються як культурні, соціально вбудовані явища, зміни яких тісно пов'язані зі змінами в демократії [4]. Нові знання з окресленої проблематики здобуто під час реалізації шістнадцяти актуальних наукових проєктів [34]:

1. Журнал *Stern* та його історії: історичне підґрунтя, теми, діячі та трансформації у перші десятиліття Федеративної Республіки Німеччина;
2. Історія Федерального міністерства фінансів (1945–1990);
3. «Райхсбюргери» та «самоврядники» – сучасноісторичне дослідження конспірологічного ідеологічного руху з елементами праворадикалізму;
4. Демократія та гендер: конфлікти навколо суспільного устрою Німеччини у XX ст.;
5. Федеральний трудовий суд між тяглістю та новим початком після 1945 р.;
6. Федеральний конституційний суд після епохи націонал-соціалізму;
7. Культури адміністрації: міністерства внутрішніх справ Німеччини між тяглістю та залежністю від політичної системи, 1919–1975;
8. Процеси зради в Норвегії після Другої світової війни у гендерно-історичному контексті;
9. Політична біографія юриста-міжнародника Фрідріха Грімма (1888–1959);
10. Від Рейхсбанку до Бундесбанку: люди, покоління й ідеї між традицією, тяглістю та новим початком (1920–70-ті рр.);
11. Біографія Гільдегард Гамм-Брюхер;
12. Ганнелоре Мабрі та Баварський архів жіночого руху;
13. Федеральна канцелярія Німеччини. Демократія і нацистське минуле;
14. Демократична культура і нацистське минуле. Політика, кадри та вплив у Баварії (1945–1975);
15. Критичне онлайн-видання щоденників кардинала Міхаеля фон Фаульгабера (1911–1952);
16. Веймарська республіка: Німеччина між традицією, модерністю та націонал-соціалізмом.

Кластер «Трансформації в новітній історії» присвячений політико-соціально-економічному, соціально-культурному, постсоціалістичному та соціально-екологічному дослідженню цих тісно пов'язаних між собою трансформацій, започаткованих у 1970-х рр. У пріоритеті досліджень –

німецькі та європейські перспективи, але глобальні контексти завжди присутні. Центральною аналітичною категорією є багатогранне поняття «трансформації». Під ним розуміються культурні, соціальні, економічні та екологічні виміри.

Методологічною основою наукових студій цього напрямку є сприйняття новітньої історії, починаючи з 1970-х рр., як епохи прискорених глобальних та регіональних трансформацій. Останні були позначені стрімким технологічним розвитком, новими економічними невизначеностями та динамікою, що слідували за післявоєнним бумом, глибокими суспільними змінами, а також соціокультурними потрясіннями, наприклад, у ставленні до сексуальності (сексуальностей) або в екологічній свідомості.

Поява цього напрямку зумовлена і радикальними політичними змінами. Насамперед завершення «холодної війни» започаткувало не тільки перехід від соціалістичної планової економіки до капіталістичної, але й паралельно з цим – перехід від тоталітарних або авторитарних систем до демократичних, хоча в довгостроковій перспективі можна спостерігати частково суперечливі тенденції до формування «гібридних» демократично-авторитарних змішаних систем. Важливу роль у цьому відіграла інтенсифікація процесу інтеграції ЄС. Значних змін зазнала політична культура. Це було спричинено поширенням нових цифрових медіа та форм комунікації. Фундаментальні потрясіння часто приносили з собою більшу свободу, але також і зростання невпевненості та появу нових обмежень – трансформації, які в довгостроковій перспективі вплинули на політичну культуру, насамперед у Східній (Центральній) Європі, але також, у сенсі ко-трансформаційних ефектів, і на політичну культуру «старого Заходу» [25]. Зважаючи на актуальність цих викликів в Інституті й розпочалися їх дослідження. Результати відображено під час реалізації восьми наукових проєктів [50]:

1. Протистояння занепаду. Виклики деіндустріалізації в західних суспільствах з 1970-х рр.;
2. Соціальні наслідки змін у світі праці у другій половині XX століття;
3. Історія Тройганданштальт – установи з приватизації підприємств Східної Німеччини);
4. Історія сталого розвитку: дискурси та практики з 1970-х рр.;
5. Співпраця і конкуренція в науці;
6. Історія сексуальності в Німеччині, 1965–2000 рр.;
7. Міська автентичність: Спілка друзів старого міста та міське планування в Нюрнберзі;
8. «Ми багато досягли». Східнонімецькі профспілкові діячки в процесі об'єднання.

Четвертий дослідницький кластер «Міжнародні та транснаціональні відносини» охоплює дослідження міжнародних відносин у світі, що динамічно глобалізується. Особлива увага приділяється, по-перше, структурам мінливих держав, процесам інтеграції та дезінтеграції. По-друге, недержавним, колективним та індивідуальним акторам і мережам у політиці, економіці, науці та суспільстві, які стали важливими транснаціональними гравцями міжнародної системи. Досліджуються їхні концепції, стратегії та уявлення про порядок, а також горизонти їхнього сприйняття, досвіду та очікувань [14]. Нові знання з окресленої проблематики набуто під час реалізації восьми актуальних наукових проєктів [49]:

1. Мюнхен 1972: Напад на ізраїльську олімпійську команду – історія та пам'ять;
2. Перегони за «третій світ»? Допомога у розвитку та міжнародна солідарність у Східній і Західній Німеччині;
3. Німеччина і піднесення Китаю після Мао: сприйняття та політика;
4. Пошук зниклих безвісти: Служба розшуку Німецького Червоного Хреста між наслідками Другої світової війни та холодної війни;
5. Запах інших: Ольфакторна історія поділеної Німеччини;
6. Документи із зовнішньої політики Федеративної Республіки Німеччина;
7. Німеччина та Радянський Союз, 1933–1941: документи з російських і німецьких архівів;
8. Центр досліджень холодної війни в Берліні.

Таким чином, сучасний Інститут – науково-дослідна інституція, що спеціалізується на вивченні історії Німеччини XX–XXI ст. в європейському та глобальному контексті з особливим акцентом на історію нацизму, Другої світової війни та післявоєнної Німеччини [57]. Організаційно IfZ у першій чверті XXI ст. є публічною фундацією цивільного права. Він є членом спільноти Leibniz і фінансується федеральним урядом та урядами земель. У структурі Інституту – дослідницькі відділи в Мюнхені та Берліні, редакція документів у Міністерстві закордонних справ та документація Оберзальцберґ.

У головному офісі в Мюнхені вчені досліджують період Веймарської республіки та націонал-соціалізму, а також нацистську диктатуру в її європейському вимірі. Іншим пріоритетним напрямом є післявоєнна історія Німеччини та основні тенденції розвитку Федеративної Республіки в європейському та глобальному контекстах. Важливими є також дослідження, що стосуються

політичних та соціальних змін в Німеччині та Європі впродовж 1970-х рр. – першої чверті ХХІ ст. [57].

У 2013 р. з ініціативи IfZ у Мюнхені створено міжнародний центр досліджень Голокосту (далі – Центр) [26]. Він організовує конференції та проводить такі форми інтенсивної колективної роботи, як навчання чи обмін досвідом, що поєднує елементи семінару, тренінгу й практикуму, реалізує власні дослідницькі та видавничі проєкти. Центр тісно пов'язаний з історичним факультетом Мюнхенського університету імені Людвіга-Максиміліана. Співробітники Центру викладають там курси з історії Голокосту.

Центр був створений як форум для міжнародних досліджень Голокосту з особливим акцентом на Східну Європу. Він надає стипендії запрошеним дослідникам з усього світу, забезпечуючи привабливу дослідницьку інфраструктуру. Спільна стипендіальна програма також реалізується у партнерстві з Меморіальним музеєм Голокосту в США (US Holocaust Memorial Museum). Мюнхенський осередок пропонує належні умови для досліджень завдяки розгалуженій інфраструктурі Інституту та його потужній дослідницькій мережі. Центр також бере участь у проєкті European Holocaust Research Infrastructure (Європейська дослідницька інфраструктура Голокосту, далі – EHRI), який фінансується ЄС і має на меті підтримку мережі дослідницьких і архівних ресурсів, пов'язаних з історією Голокосту. Через EHRI Центр співпрацює з 24 установами з різних країн Європи. Після початкового етапу фінансування Федеральним міністерством освіти і науки Німеччини, у 2017 р. Центр отримав сталу фінансову підтримку з федерального та земельного бюджетів. Відтоді він інтегрований як повноцінна частина Інституту та Лейбніц-Асоціації.

За дванадцять років існування Центром було реалізовано одинадцять масштабних проєктів, що стосуються різних аспектів Голокосту [29]:

1. Смерть громад – Друга світова війна та Голокост у Житомирі [48];
2. Усвідомлення катастрофи: єврейське лідерство в Румунії (1938–1948) [41];
3. Звіти дипломатів про переслідування євреїв і Голокост у Європі, 1939–1945 [37];
4. «На Схід»: коротке життя німецькомовних євреїв після депортації до окупованої Східної Європи [45];
5. Радикальне зло: суд над групою Einsatzgruppe в Ульмі 1958 р. й повторне відкриття Голокосту [42];
6. ФК Баварія Мюнхен 1929–1949: злет і занепад футбольного клубу в контексті розвитку німецького футболу [39];
7. Центри терору – канцелярії командирів поліції та служб безпеки (KdS) в рейхскомісаріаті Україна [36];
8. Політичний щоденник Альфреда Розенберга та початок Голокосту;
9. Енциклопедія гетто Лодзь/Ліцманштадт [38];
10. Візити до нацистських концтаборів у 1933–1945 рр. [46];
11. Рудольф Гьосс – практики, стосунки й приватне життя коменданта концентраційного табору [43].

Від другої половини 1990-х рр. у Берліні працює дослідницький відділ IfZ. Він спеціалізується на вивченні історії радянської окупаційної зони (SBZ), НДР, а також політичних та суспільних перетворень у новітній німецькій та європейській історії. Також в IfZ Берлін працює частина співробітників відділу досліджень нацизму та післявоєнного періоду. Зокрема, реалізовано проєкт з видання документів про переслідування та вбивства європейських євреїв (VEJ). Ще один відділ IfZ розташований безпосередньо в Міністерстві закордонних справ. Його завданням є опрацювання «Документів про зовнішню політику Федеративної Республіки Німеччини» (AAPD). Щороку Інститут видає новий коментований том з таємними документами про німецьку зовнішню політику.

Питаннями поширення набутих знань у суспільстві, їхньої імплементації в історичну та політичну освіту опікується документаційний центр Оберзальцберг біля Берхтесгадена – структурний підрозділ IfZ. На замовлення Вільної держави Баварія Інститут модерує там постійну виставку, яка поєднує історію місця другої резиденції Гітлера з висвітленням центральних аспектів нацистської диктатури. Програма документаційного центру також включає спеціальні виставки та інші освітньо-просвітницькі заходи, спрямовані на поширення знань у німецькому громадянському суспільстві [57].

Окрім того, IfZ – живий форум, ефективний майданчик для суспільного і міждержавного діалогу. Інститут зі своєю бібліотекою та архівом у Мюнхені пропонує висококласну наукову інфраструктуру і таким чином виконує важливу сервісну функцію для німецьких та міжнародних досліджень сучасної історії. Бібліотека та архів, які є центрами передачі знань, є відкритими для громадськості та задовольняють різноманітні запити на інформацію та консультації.

Завдяки численним конференціям, лекціям та презентаціям книг у всіх своїх філіях Інститут активізує науковий дискурс та забезпечує інтенсивний діалог між науковцями та зацікавленою громадськістю. Мережа і IfZ охоплює міжнародний науковий світ і постійно розширюється завдяки обміну з іноземними партнерськими установами. Особливий акцент Інститут робить на підтримку молодих науковців. Вона реалізується такими практиками, як спеціальні програми для аспірантів, а також викладацька діяльність науковців IfZ в університетах по всій території Німеччини [57].

Отже, беручи до уваги наведене вище, є достатньо підстав обґрунтовано стверджувати, що Інститут виконує декілька важливих функцій у сфері культури пам'яті ФРН. Перша – формування якісних сучасних знань. Друга – підготовка професійних дослідників. Третя – майданчик конструктивного як суспільного, так і міждержавного діалогу. Четверта – трансфер знань для суспільства. П'ята – важливий чинник у формуванні суспільного консенсусу стосовно історичного минулого Німеччини.

2 серпня 2000 р. Бундестагом було ухвалено Закон про заснування Фонду «Пам'ять, Відповідальність і Майбутнє» (Stiftung Erinnerung, Verantwortung und Zukunft, далі – Фонд, EVZ). Документ набув чинності 12 серпня 2000 р. Створення Фонду, як зазначено у преамбулі документу, зумовлене усвідомленням засновників – Федеративна Республіка Німеччини та підприємства, що доєдналися до ініціативи держави – несправедливості, якої зазнали підневільні працівники за Третього Райху, та історичної відповідальності перед потерпілими. Аналогічну позицію обстоювали і парламентарі Бундестагу. Ухваленням Закону вони заявили про свою відданість політичній та моральній відповідальності перед жертвами націонал-соціалізму, про своє прагнення зберегти для прийдешніх поколінь пам'ять про безчинства, яких зазнали жертви націонал-соціалізму [6].

Створенню Фонду передувало укладання міждержавної німецько-американської угоди. Нею визначався принцип правової визначеності, що захищав німецькі кампанії від колективних позовів США. Документ відображав колективну згоду ФРН, США, шести інших держав та асоціацій жертв націонал-соціалізму стосовно створення Фонду – єдиного адресату для всіх позовів [55].

Заснування EVZ передбачало досягнення двоєдиної мети. З одного боку – матеріальна компенсація примусовим робітникам-жертвам націонал-соціалізму, що вижили. З іншого – формування та реалізація відповідної культури пам'яті, спрямованої на незабуття небезпеки тоталітарних систем і тиранії, що сприяє взаєморозумінню як в середині німецької політичної нації, так і між народами. Практикою реалізації першого складника визначалося надання через партнерські організації коштів для їх виплати колишнім підневільними робітникам, а також тим, хто потерпів від безчинства у роки націонал-соціалізму. Другий компонент реалізовувався за рахунок фінансової підтримки проєктів, спрямованих на взаєморозуміння між народами, на задоволення інтересів жертв націонал-соціалізму, хто вижив, на організацію молодіжних обмінів, на підтримку пам'яті про небезпеку тоталітарних систем і тиранії. В пам'ять про жертв націонал-соціалізму, що не вижили, EVZ брав на себе зобов'язання підтримувати проєкти, що стосувалися задоволення інтересів їхніх нащадків [6].

Наведені вище обставини створення Фонду, юридично зафіксоване визначення його місії є достатньою підставою для обґрунтованого судження про те, що його поява ознаменувала принциповий момент у культурі пам'яті Німеччини на початку XXI ст. Три основні Актори соціально-економічного та суспільно-політичного життя ФРН – держава, громадянське суспільство і бізнес – усвідомили і взяли на себе морально-політичну відповідальність за страждання примусових робітників за панування націонал-соціалізму. Окрім того, така позиція викликала схвалення світової спільноти. По суті, на нашу думку, спокутуючи за минуле націонал-соціалізму, Німеччина повернулася остаточно у лоно європейських демократій.

Як один із німецьких інститутів культури пам'яті, EVZ активно діє в Центральній і Східній Європі, Ізраїлі та Німеччині, трансформується відповідно до викликів, адекватно реагуючи на них. Завдяки своїй стратегічній переорієнтації Фонд позиціонує себе як діяльна та ефективна організація в світлі нових цивілізаційних викликів.

На початку третього десятиліття своєї діяльності Фонд зіткнувся з особливими деструктивними процесами, що безпосередньо стосуються його установчих цілей і виявляються з новою силою і в новій формі. З-поміж них такі: цілеспрямована історична та політична дезінформація; наростання людиноненавистницької агресії як в очній формі, так і в інтернет-просторі; скорочення фактичних історичних знань про історію націонал-соціалізму мають безпосереднє відношення до наших. Відповіддю EVZ на ці процеси стала розробка у 2020 р. і реалізація у наступні роки стратегії «Порядок денний на майбутнє: стратегічний прорив у третє десятиліття існування» [61]. Вона стала результатом діалогу, що тривав між членами Опікунської ради Фонду, 150 експертами, що представляли різноманітні напрями його діяльності, а також незалежного аналізу перспектив та очікувань різних зацікавлених сторін.

На підставі діалогу та консенсусу на початку третього десятиліття діяльності були сформульовані цінності та місія Фонду, відповідно до новопосталих викликів, EVZ засвідчив прихильність таким цінностям: 1) підтримка жертв націонал-соціалістичних переслідувань і зміцнення активності їхніх нащадків; 2) спільно з молоддю збереження живої пам'яті про долі переслідуваних; 3) організація сучасної освіти з метою критичного розгляду націонал-соціалізму та його наслідків; 4) виступає за забезпечення рівної гідності та рівних прав усіх людей, а також проти антисемітизму, антициганізму, расизму та всіх форм дискримінації; 5) забезпечує ефективну діяльність самоорганізацій і є стратегічним партнером та донором громадянського суспільства.

Окрім досягнення тематично-практичних цілей, стратегією Фонду передбачено виконання організаційних завдань. Зокрема, EVZ позиціонує себе як ефективну організацію, що виступає за різноманітність і проти дискримінації, орієнтовану на майбутнє, на цифровізацію, залучення стороннього фінансування.

Привертає увагу принцип, на якому ґрунтується діяльність Фонду – партнерський та партисипативний підхід. Характерними рисами останнього є такі: залучення зацікавлених сторін: держави, громадянського суспільства, бізнесу; взаємодія та співпраця: відкритий діалог, обмін думками, врахування різних точок зору; спільна відповідальність; прозорість і підзвітність; спільне навчання: обмін знаннями та досвідом, що призводить до спільного навчання [20].

Стратегічними пріоритетами EVZ є два напрями. Перший – «Освіта». Другий – «Дія». «Освіта» структурована у чотирі кластери: освіта – рушій майбутнього; освіта для живої пам'яті; освіта у культурних просторах; освіта у цифрових просторах. «Дія» структурована у три кластери: заходи на благо жертв націонал-соціалізму, які вижили; співпраця з самоорганізаціями; заходи проти структурного антисемітизму, антициганізму та расизму.

Кожний із кластерів напрямів має свою тематику, мету, цільову групу, регіон реалізації, партнерів і програми. Наприклад, перший кластер напрямку «Освіта» включає такі теми: міжнародне взаєморозуміння; міжнародний молодіжний обмін; участь молоді; побудова демократії; боротьба з антисемітизмом, антициганізмом і расизмом; рівноправна участь; транснаціональні проблеми майбутнього.

Його мета – розширення освітніх біографій: створення умов для сучасного транснаціонального проєктного навчання та набуття компетенцій критичного розгляду історичних наративів; популяризація маловідомих пам'ятних і навчальних місць в Європі для цілей історико-політичної освіти; створення мереж і підвищення професіоналізму учасників міжнародної діяльності в сфері молодіжної освіти в цільових країнах. Цільова група – молоді люди від 14 до 35 років, учасники міжнародного молодіжного обміну. Регіон реалізації – Німеччина, Центральна та Східна Європа, Європа, країни Східного партнерства. Партнери і програми – грантодавець Федеральне міністерство закордонних справ Німеччини для програм «МОЛОДЬ пам'ятає» та «Meet Up+», меморіальні комплекси, неурядові організації та урядові установи в Європі.

Перший кластер другого напрямку «Дія» включає такі теми: гідна старість тих, хто вижив, їхня участь у суспільному житті; добровільні зобов'язання; наслідки екстремальної травматизації; нащадки та внутрішньосімейна пам'ять; примирення та визнання переслідувань націонал-соціалізму; запобігання досвіду дискримінації та расизму.

Його мета – зробити все можливе, щоб жертви націонал-соціалізму, які вижили, почувалися психологічно, фізично і соціально стабільно, забезпечити їм гідну старість у безпечному життєвому середовищі; створити умови для їхньої участі в суспільному житті й захистити їх від самотності; привернути увагу до тих, хто вижив, до жертв та їх біографій, життєвих досягнень, їхнього сьогоденного внеску в суспільне; сприяти цілеспрямованому структуруванню і нарощуванню потенціалу організацій громадянського суспільства для подальшого задоволення мінливих потреб літніх людей; підтримувати соціальну активність нащадків.

Регіон реалізації – Центральна та Східна Європа, Ізраїль, Німеччина. Партнери – організації громадянського суспільства, включаючи безліч самоорганізацій євреїв, синти та рома, асоціації жертв націонал-соціалізму, урядові установи, неурядові та урядові партнери з фінансування проєктів, спонсори.

Початок широкомасштабної війни країни-агресора проти України 24 лютого 2022 р. вніс корективи у діяльність Фонду. Зокрема, EVZ ініціював нову програму фінансування ЄМістечко – місце для всіх в Україні, щоб протидіяти цим загрозам. Основна мета програми – підтримка українських культурних інституцій у їх трансформації на простори взаємодії та співіснування. Програма охоплює різні групи, зокрема і меншини (євреїв, ромів), осіб, які пережили переслідування з боку націонал-соціалістичного режиму, ветеранів, внутрішніх переміщених осіб та біженців, які повертаються додому.

Окрім того, Фонд активно працює над зміною російського наративу міфів, що тривалий час визначав суспільний і професійний дискурс у Німеччині. Для його подолання EVZ розроблено серію заходів, які дозволяють вивчати інші точки зору на українську історію, насамперед власне український погляд. За допомогою програми фінансування local.history Фонд на локальному та регіональному рівні підтримує історичні ініціативи в Центральній та Східній Європі, передусім в Україні [7].

9 березня 2022 р., у відповідь на російську агресію, кілька меморіальних місць, музеїв, асоціацій та історичних ініціатив з усієї Німеччини створили мережу для збору пожертв у Німеччині для допомоги особам, які пережили переслідування з боку націонал-соціалістичного режиму, а також їхнім рідним та близьким в Україні. Завдяки зібраним 822200 євро екстрену фінансову допомогу та предмети першої необхідності отримали 5838 постраждалих, а також 935 їхніх родичів. Зокрема, 183 особи, які пережили переслідування з боку націонал-соціалістичного режиму, отримують щомісячну спонсорську підтримку (станом на листопад 2024 р.). Ця мережева ініціатива, координована берлінською асоціацією «Kontakte-Kontakty» за фінансової підтримки EVZ, стала символом солідарності міжнародної спільноти з Україною [7].

Фонд є ініціатором багатомірного моніторингу пам'яті: Multidimensionaler Erinnerungsmonitor (далі – МЕМО: Багатовимірний монітор пам'яті) – щорічне репрезентативне дослідження культури пам'яті в Німеччині, яке аналізує, як різні групи населення сприймають і осмислюють нацистське минуле. Упродовж 2017–2022 рр. реалізовано п'ять таких науково-дослідницьких проєктів [59]. Він орієнтований на збір цінних емпіричних даних, що є підставою для осмислення і обговорення культури пам'яті у Німеччині, основою професійного і суспільного дискурсу. Результати МЕМО не претендують на те, щоб пояснити «культуру пам'яті» як особливе явище, вони лише представляють спектр питань і позицій у контексті культури пам'яті у Німеччині. В основі дослідження – концепція культури пам'яті, розроблена у серпні 2017 р. профільними експертами у цій сфері. Її методологічні складники: 1) що є об'єктом історичної пам'яті; 2) як, і в який спосіб/способи забезпечити пам'ять та критичний розгляд історії; 3) чому зберігається пам'ять або чому її потрібно зберігати; 4) які наслідки критичного розгляду минулого; 5) яке співвідношення між аспектами культури пам'яті, з одного боку, та актуальними соціально-політичними позиціями і соціально-демографічними даними з іншого.

Проєкт МЕМО V реалізовувався впродовж грудня 2021 – січня 2022 рр. і передбачав досягнення двох цілей. Перша – визначення тематичних напрямів, що є поки малознаними. Наприклад, таких, як питання пам'яті ромів, синті про тих, хто загинув від націонал-соціалізму; пам'ять про Другу світову в європейському контексті. Друга – додатково розглянути питання, що вже вивчалися у попередніх проєктах. У такий спосіб розробники, по-перше, мали можливість вивчити первинні тенденції у розвитку пам'яті, що зафіксовані у попередніх результатах; по-друге, отримали порівняльні дані з ключових питань культури пам'яті про період націонал-соціалізму.

Згідно з результатами дослідження багатовимірно досліджено ставлення німецької політичної нації до минулого, панорамно з'ясовано:

- 54 % респондентів цікавляться історією Німеччини і відкриті до історичної аргументації та історичних наративів. Отже, історико-політична освіта не охоплює все населення країни. Однак, оскільки ще одна третина респондентів (33 %) має подвійну точку зору («частково зацікавлений»), існує значний потенціал, який може бути розкритий при застосуванні відповідних підходів. Як досягти цієї мети ефективно – ось головне завдання майбутньої історико-політичної освіти;
- 54 % опитаних вважають, що історичний контекст націонал-соціалізму має ключове значення, а 25 % називають основними події, пов'язані з поділом або возз'єднанням Німеччини;
- історичний факт і пам'ять про нього не тотожні. Майбутні покоління непропорційно рідко згадують про своїх дідів і прадідів як про злочинців, сторонніх спостерігачів або вигодонабувачів злочинів, які здійснювали, підтримували або допускали безправ'я і переслідування людей в період націонал-соціалізму. З іншого боку, вони непропорційно часто пам'ятають про своїх предків як про жертв або їхніх помічників. Ця розбіжність пояснюється соціально-психологічними та психологічними ефектами. Для нащадків людей, які зазнали переслідувань, і жертв цей висновок є дуже болючим: у сімейних спогадах більшої частини суспільства пам'ять про злочини витісняється або спотворюється, незважаючи на всі зусилля, що вживаються у сфері культури пам'яті;
- відповідаючи на питання про те, як самі респонденти «поводилися б у той час», більшість із них заявили, що допомагали б потенційним жертвам націонал-соціалістичних переслідувань.

На перший погляд, це може здатися успіхом тих зусиль, які докладаються у сфері освіти. Однак до цієї відповіді слід ставитися скептично, адже отримані дані лише підтверджують, що люди охочіше ідентифікують себе з помічниками і жертвами, ніж зі злочинцями, сторонніми спостерігачами або вигодонабувачами злочинів. Якщо, як показали результати досліджень, пам'ять про злочинців, обставини злочинів і їх мотиви порівняно слабка, є всі підстави вважати, що ця самооцінка завищена і не витримала б перевірки реальністю. Для сфери політичної освіти це означає, що заяви про громадянську мужність як мету освіти нічого не значать, якщо вони не підкріплені серйозним критичним розглядом соціальної динаміки ігнорування факту злочинів або співучасті;

- виявлено дві протилежні усталені позиції та концепції: з одного боку, є люди, які обережно відповідають на питання про національну гордість, які зазвичай добре поінформовані про історичні контексти і виступають за культуру пам'яті з урахуванням точки зору жертв, критикують дискримінацію, теорії змови і прояви антисемітизму, а також заперечують можливість припинення дискусій. З іншого боку, є люди, які хочуть відчувати національну гордість і прагнуть поставити крапку в дискусіях про пам'ять, схильні вірити в конспірологічні наративи і ставлять під сумнів відповідальність злочинців. Крім того, є велика третя група, яка по-різному відповідає на питання досліджень з урахуванням цих критеріїв і не дотримується послідовної позиції;
 - критичний розгляд історії періоду націонал-соціалізму здійснюється через фільми (75 %), сім'ю/друзів (70 %), читання романів або документальної літератури (45 %), тексти/відео в інтернеті (45 %), а також відвідування меморіалів (27 %). З іншого боку, спеціальні цифрові підходи, такі як цифрові свідчення, комп'ютерні ігри або формати змішаного навчання, поки що представлені досить слабо (10 % або менше). Однак, згідно з очікуваннями, до них все частіше вдаються молоді респонденти;
 - трохи більше 50 % респондентів вважають свої знання «досить хорошими» або «дуже хорошими». Відповіді на питання про конкретні групи жертв націонал-соціалізму або про кількість підневільних працівників, яких примусили до праці в колишньому Третьому Райху, істотно розходяться з фактами. Лише трохи менше половини респондентів знає, наприклад, про переслідування синти та рома в період націонал-соціалізму. Це підтверджує, що передача основних знань про націонал-соціалізм та його наслідки залишається важливим завданням у сфері освіти. Весь практичний досвід показує, що передача знань може бути успішною, тільки якщо вона включена в контекст партиципативних, творчих або художніх форм засвоєння, але в той же час сформульована як самостійна «освітня мета». Такий комбінований підхід надалі буде впроваджений у всіх програмах EVZ;
 - європейські виміри пам'яті німців меншою мірою асоціюються з націонал-соціалістичними злочинами під час Другої світової війни, а більшою мірою – з «класичними» військовими подіями. Франція (75 %) і Польща (60 %) найбільш яскраво асоціюються у респондентів з Другою світовою війною. У цьому контексті як державу-правонаступницю Радянського Союзу здебільшого згадують лише Росію (36 %). На момент проведення опитування (грудень 2021 – січень 2022 рр.) Україну (1 %) або Білорусь (0,1 %) респонденти практично не згадували. Це тим більше примітно, що територія обох цих країн була повністю окупована під час війни, проти їхнього цивільного населення у межах політики колонізації вчинялися геноцидальні злочини, а мільйони людей з них були змушені займатися примусовою працею в Німеччині. Ігнорування цих двох країн у німецькій культурі пам'яті потребує особливого пояснення та комплексного відображення [59].
- Також були визначені питання для подальшого вивчення. З-поміж них:
- пам'ять в Європі: чи існують аналогічні моделі в інших європейських країнах, і яке кількісне вираження вони мають, у чому відмінності між суспільствами «злочинців» і «жертв»? Для вивчення цього питання заплановано провести порівняння в європейському контексті. Чи можуть зусилля в сфері освіти певним чином змінити результати досліджень або ключове значення мають інші соціальні фактори? Яку роль у формуванні пам'яті відіграють політичні рухи або кампанії, соціальні кризи або вирішальні події, такі як війна в Україні? Які концепції необхідні, щоб пояснити динаміку культур пам'яті та стати основою для подальших кількісних або якісних досліджень;
 - подвійний досвід диктатури: зв'язки між пам'яттю про період націонал-соціалізму та другою німецькою диктатурою все ще не вивчені. Існуючий підхід розглядає пам'ять про розділення та возз'єднання Німеччини як певний контекст, але не як невід'ємну частину «культури пам'яті»

німців. Таким чином, він відображає ситуацію, за якої в Німеччині дві культури пам'яті співіснують, не переплітаючись одна з одною. У майбутньому він потребує застосування інтегративних підходів;

- (пост-)мігрантська культура пам'яті: чинна поки методика не дозволяє провести диференційований аналіз пам'яті людей з так званим міграційним минулим. Поняття міграційного минулого не має достатньої аналітичної гостроти. Більше того, воно є політично дискусійним. Аналітична категорія, яка використовується для його заміни, – «люди без сімейного біографічного зв'язку з періодом націонал-соціалізму» – лише частково задовольняє цілі дослідження. У подальших дослідженнях необхідно стандартизувати поняття, наприклад, такі як «багатоспрямована пам'ять», таким чином, щоб можна було аналізувати культуру пам'яті міграційного суспільства Німеччини у всьому різноманітті його перспектив і досвіду [59].

Зазначене вище дослідження та його результати стали підставою для розуміння німецькими фахівцями, наприклад А. Шаван, культури історичної пам'яті як процесу, а не готового продукту. На її думку, питання поколінь, походження та освіти визначають історичну пам'ять, а також дозволяють зрозуміти, що осмислення неправового режиму націонал-соціалізму – частина навчання впродовж життя. А. Ерль культуру історичної пам'яті визначив як «історично та культурно мінливі вияви колективної пам'яті». Відповідно, на переконання професора, навіть в однорідних культурах не існуватиме лише однієї спільноти з властивою лише їй історичною пам'яттю, оскільки культура історичної пам'яті – специфічний спосіб ставлення суспільства до минулого [12].

Сьогодні пам'ять про німецьку історію та відповідальність, що випливає з неї, є частиною основоположної парадигми державної політики Німеччини. Для її реалізації, для досягнення суспільного консенсусу в ставленні до минулого використовуються різноманітні інструменти, про які ми вже писали вище. Окрім того, популярними є й такі, як документальні кіно- та телефільми, меморіальні комплекси та пам'ятники жертвам трагічних подій; зустрічі з тими, хто пережив націонал-соціалістичні переслідування і роблять свій внесок у збереження пам'яті про епоху націонал-соціалізму та її жертв у колективній свідомості; проекти, спрямовані на рефлексію історії націонал-соціалізму та інші [12].

Висновки. Отже, узагальнивши викладене вище, є достатньо підстав констатувати, що у Німеччині національна система інституцій та інструментів культури пам'яті пройшла тернистий шлях еволюції. Це було зумовлено кількома присутніми чинниками. По-перше, півстолітнім роз'єднанням Німеччини, що завершилося 3 жовтня 1990 р. По-друге, довготривалим процесом «подолання минулого» – спадщини Третього Райху. Результатом нелінійних трансформацій у сфері культури пам'яті Німеччини стали: 1) чисельність інституцій, що опікуються різними аспектами культури пам'яті, провідними з-поміж яких, наприклад, є Інститут та Фонд; 2) множинність інструментарію практичної реалізації культури пам'яті; 3) концепція культури пам'яті; 5) партисипативний підхід в обговоренні, реалізації та відповідальності культури пам'яті.

Окремі успішні німецькі практики можуть стати у нагоді для української стратегії та тактики реалізації політики пам'яті. На думку авторів статті, ними є такі: 1) культура пам'яті у Німеччині – спільна справа держави, громадянського суспільства, бізнесу. В Україні поки, на жаль, відсутній такий підхід, його перенесення в українські реалії сприятиме консолідації української політичної нації; 2) діяльність німецьких інституцій культури пам'яті підпорядкована меті – суспільний консенсус у ставленні до минулого, що є актуальним і для України; 3) німецькі інституції культури пам'яті свою діяльність ґрунтують на партисипативному підході, застосування якого є доцільним і в Україні в політиці національної пам'яті; 4) імплементувати німецьку практику фінансування культури пам'яті, наприклад шляхом надання податкових пільг зацікавленому бізнесу.

Фінансування дослідження. Статтю написано відповідно до держбюджетної теми Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка «Освіта і наука як чинники післявоєнної відбудови: історичний досвід, уроки для України (№ 0124U000787)».

Список літератури

1. Бабка В. Історична пам'ять як фактор політичного впливу в незалежній Україні: дис. ... канд. пол. наук; 23.00.03. Ніжин, 2016. 249 с.
2. В'ятрович В. Рік змін. *Дзеркало тижня*. 2015. 27 березня.
3. Волянчук О. Memory studies у категоріях: пошук канонічних моделей та міждисциплінарних новацій. *Національна та історична пам'ять*: зб. наук. пр. Київ, 2012. Вип. 3. С. 118–128.
4. Демократії та їхнє історичне самоусвідомлення. URL: <https://www.ifz-muenchen.de/forschung/demokratien-und-ihr-historisches-selbstverstaendnis>.
5. Диктатури у 20 столітті. URL: <https://www.ifz-muenchen.de/forschung/diktaturen-im-20-jahrhundert>.

6. Закон про заснування Фонду «Пам'ять, Відповідальність і Майбутнє». URL: <https://www.stiftung-evz.de/wer-wir-sind/geschichte/gesetz>.
7. Збереження культурної спадщини України. URL: <https://www.stiftung-evz.de/themen/ukraine>.
8. Киридон А. Політика пам'яті в Україні (1991–2015 pp.). *Україна-Європа-Світ. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2015. Вип. 15. С. 244–250.
9. Колесник І. Концепт «пам'ять» як аналітична структура: український вимір. *Національна та історична пам'ять*: зб. наук. пр. Київ, 2012. Вип. 3. С. 171–181.
10. Кудряченко А. Проблема історичної пам'яті: європейський дискурс (1945–2020 pp.) (за матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 11 січня 2023 р.). *Вісник Національної академії наук України*. 2023. № 3. С. 60–71.
11. Кудряченко А. Становлення та розвиток політики «подолання минулого» в національній пам'яті ФРН. *Проблеми всесвітньої історії*. 2018. № 1. С. 96–121.
12. Культура (культури) історичної пам'яті: ставлення до минулого. URL: <https://www.stiftung-evz.de/themen/erinnerungskulturen>.
13. Литвиновська Ю. Етапи реалізації політики пам'яті в Україні (1991–2023 pp.). *Консенсус*. 2024. № 1. С. 92–104.
14. Міжнародні та транснаціональні відносини. URL: <https://www.ifz-muenchen.de/forschung/internationale-und-transnationale-beziehungen>.
15. Огієнко В. Травматична подія, індивідуальна пам'ять про неї та особистий наратив: між травматичною подією і її репрезентацією. *Національна та історична пам'ять*: зб. наук. пр. Київ, 2012. Вип. 3. С. 227–244.
16. Олександр Алфьоров: «Ми не можемо собі дозволити травмоване майбутнє». URL: <https://cutt.ly/crNlyxga>.
17. Опанащук П. Діяльність Українського інституту національної пам'яті як складова інституційного механізму реалізації державної політики пам'яті в Україні. *Економіка та держава. Серія: Державне управління*. 2021. № 1. С. 60–64.
18. Пам'ять про Другу світову війну: історичний дискурс європейських країн: монографія / за ред. А. Кудряченка. Київ: ІВІ НАНУ, 2023. 280 с.
19. Петраков М. Еволюція культури пам'яті та ідентичності в Німеччині: від національної до постнаціональної ідентичності. *Політикус*. 2024. № 3. С. 103–112.
20. Предметніше дивись: Кравчук Р. Партисипативний підхід що це таке: в демократії, стилі управління та педагогіці. URL: <https://nexpress.com.ua/statti/partysypatyvnyj-pidhid-shho-cze-take-v-demokratiyi-styli-upravlinnya-ta-pedagogiczi-4536.html>; Барбер Б. Сильна демократія: політика учасницького типу. *Демократія: антологія* / упор.: О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 2005. С. 254–262; Батюк Б., Батюк О. Партисипативний менеджмент як один з методів прийняття управлінських рішень. *Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій*. 2010. Т. 12, № 2. С. 3–7; Знаткова О. Фасилітація як партисипативна технологія в системі державного управління в Україні. *Актуальні проблеми державного управління*. 2018. № 2. С. 13–20.
21. Проблема історичної пам'яті у всесвітньо-історичному дискурсі (1945–2015 pp.): монографія / за ред. В. Солошенка. Київ: ІВІ НАНУ, 2021. 312 с.
22. Солдатенко В. Проблеми політики національної пам'яті і завдання її наукового забезпечення. *Вісник Національної академії наук України*. 2011. № 12. С. 52–63.
23. Стародубець Г. Німецький досвід формування політики пам'яті крізь призму осмислення тоталітарної історії. *Політика пам'яті: досвід Європи для України*. Запоріжжя, 2023. С. 169–172.
24. Стельмах С. «Минуле, яке минає»: націонал-соціалізм в політиці пам'яті ФРН та історичній політиці НДР. *Проблеми всесвітньої історії*. 2023. № 4. С. 7–26.
25. Трансформації в новітній історії. URL: <https://www.ifz-muenchen.de/forschung/transformationen-in-der-neuesten-zeitgeschichte>.
26. Центр досліджень Голокосту. URL: https://www.ifz-muenchen.de/en/center-for-holocaust-studies?utm_source=chatgpt.com.
27. Юхновський І. Про ідеологію і політику Українського інституту національної пам'яті. *Дзеркало тижня*. 2007. 26 жовтня.
28. Frai N. 1945–1949: Dealing with Two German Pasts. *Australian Journal of Politics and History*. 2010. Vol. 56, № 3. P. 410–422.
29. <https://www.ifz-muenchen.de/en/center-for-holocaust-studies/research-projects-at-the-center-for-holocaust-studies/project-overview>.
30. <https://www.ifz-muenchen.de/en/news/topics/feature-film-under-national-socialism>.
31. <https://www.ifz-muenchen.de/en/news/topics/man-hoert-man-spricht#c6784>.
32. <https://www.ifz-muenchen.de/en/news/topics/private-life-and-privacy-in-nazi-germany>.
33. <https://www.ifz-muenchen.de/en/news/topics/transportation-in-germany>.
34. <https://www.ifz-muenchen.de/en/research/democracies-and-their-historical-self-perceptions/project-overview-democracies>.
35. <https://www.ifz-muenchen.de/en/research/dictatorships-in-the-20th-century/project-overview-dictatorships/private-life/national-socialism-in-mecklenburg>.

36. <https://www.ifz-muenchen.de/en/research/ea/research/centers-of-terror-the-offices-of-the-commanders-of-the-security-police-and-the-security-service-kds-in-the-reich-commissariat-ukraine>.
37. <https://www.ifz-muenchen.de/en/research/ea/research/diplomats-reports-on-the-persecution-of-jews-and-the-holocaust-in-europe-1939-1945>.
38. <https://www.ifz-muenchen.de/en/research/ea/research/encyclopedia-of-the-ghetto-lodz-litzmannstadt>.
39. <https://www.ifz-muenchen.de/en/research/ea/research/fc-bayern-munich-1929-1949-the-rise-and-decline-of-a-football-club-within-the-context-of-the-development-of-german-football>.
40. <https://www.ifz-muenchen.de/en/research/ea/research/history-of-national-socialism-in-kempten>.
41. <https://www.ifz-muenchen.de/en/research/ea/research/making-sense-of-catastrophe-the-jewish-leadership-in-romania-1938-1948-working-title>.
42. <https://www.ifz-muenchen.de/en/research/ea/research/radical-evil-the-1958-ulm-einsatzgruppe-trial-and-the-rediscovery-of-the-holocaust>.
43. <https://www.ifz-muenchen.de/en/research/ea/research/rudolf-hoess-practices-relationships-and-private-life-of-a-concentration-camp-commandant>.
44. <https://www.ifz-muenchen.de/en/research/ea/research/the-everyday-lives-of-occupiers-in-the-soviet-zone-documents-and-eyewitness-reports-1945-1949>.
45. <https://www.ifz-muenchen.de/en/research/ea/research/to-the-east-the-short-life-of-german-speaking-jews-after-their-deportation-to-occupied-eastern-europe>.
46. <https://www.ifz-muenchen.de/en/research/ea/research/visits-to-nazi-concentration-camps-between-1933-and-1945>.
47. <https://www.ifz-muenchen.de/en/research/ea/research/war-childhoods-in-occupied-belarus-1941-1944-experiences-consequences-remembrances>.
48. <https://www.ifz-muenchen.de/en/research/ea/research/world-war-ii-and-the-making-of-the-soviet-jew>.
49. <https://www.ifz-muenchen.de/en/research/international-and-transnational-relations/project-overview-international-relations>.
50. <https://www.ifz-muenchen.de/en/research/transformations-in-most-recent-history/project-overview-transformations>.
51. <https://www.ifz-muenchen.de/en/the-edition-vej/the-edition-vej#c7655>.
52. <https://www.ifz-muenchen.de/forschung/ea/forschung/geschichte-des-nationalsozialismus-in-kempten>.
53. <https://www.ifz-muenchen.de/forschung/ea/forschung/kleinstadtgesellschaft-nationalsozialismus-und-ns-organisationen-mindelheim-im-ns-regime>.
54. <https://www.ifz-muenchen.de/publikationen/reihen/diktatoren-des-20-jahrhunderts>.
55. <https://www.stiftung-evz.de/wer-wir-sind/geschichte/gruendungsgeschichte>.
56. Institut für Zeitgeschichte. URL: <https://75jahre.ifz-muenchen.de/chronik>.
57. Institut für Zeitgeschichte. URL: <https://www.ifz-muenchen.de/das-institut/ueber-das-institut/unser-profil>.
58. Kramer J. The Politics of Memory: Looking for Germany in the New Germany. October 1, 1996. Random House. 293 p.
59. MEMO Studie 2022. URL: <https://www.stiftung-evz.de/was-wir-foerdern/memo-studie/#c3562>.
60. Weinke A. Gewalt, Geschichte, Gerechtigkeit. Transnationale Debatten über deutsche Staatsverbrechen im 20. Jahrhundert. Wallstein, Göttingen, 2016. 372 s.
61. Zukunftsagenda: Strategischer Aufbruch. URL: <https://www.stiftung-evz.de/wer-wir-sind/stiftung/zukunftsagenda>.

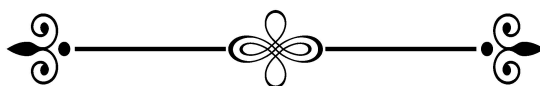
References

1. Babka, V. (2016). Historical memory as a factor of political influence in independent Ukraine. Dissertation candidate of political sciences. Nizhyn [in Ukrainian].
2. Viatrovych, V. (2015). Year of changes. *Dzerkalo tyzhnya [Mirror of the Week]*. March 27 [in Ukrainian].
3. Volyanyuk, O. (2012). Memory studies in categories: search for canonical models and interdisciplinary innovations. *Natsionalna ta istorychna pamiat [National and historical memory]*, 3, 118–128 [in Ukrainian].
4. Democracies and their historical self-awareness. Retrieved from: <https://www.ifz-muenchen.de/forschung/demokratien-und-ihr-historisches-selbstverstaendnis> [in Ukrainian].
5. Dictatorships in the 20th century. Retrieved from: <https://www.ifz-muenchen.de/forschung/diktaturen-im-20-jahrhundert> [in Ukrainian].
6. Law on the Establishment of the Foundation “Memory, Responsibility and Future”. Retrieved from: <https://www.stiftung-evz.de/wer-wir-sind/geschichte/gesetz> [in Ukrainian].
7. Preservation of the Cultural Heritage of Ukraine. Retrieved from: <https://www.stiftung-evz.de/themen/ukraine> [in Ukrainian].
8. Kyrydon, A. (2015). The Politics of Memory in Ukraine (1991–2015). *Ukraina-Yevropa-Svit. Serii: Istoriia, mizhnarodni vidnosyny [Ukraine-Europe-World. Series: History, International Relations]*, 15, 244–250 [in Ukrainian].
9. Kolesnyk, I. (2012). The Concept of “Memory” as an Analytical Structure: Ukrainian Dimension. *Natsionalna ta istorychna pamiat [National and historical memory]*, 3, 171–181 [in Ukrainian].
10. Kudryachenko, A. (2023). The problem of historical memory: European discourse (1945–2020) (based on materials from a report at a meeting of the Presidium of the NAS of Ukraine on January 11, 2023). *Visnyk*

- Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy [Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine]*, 3, 60–71 [in Ukrainian].
11. Kudryachenko, A. (2018). The formation and development of the policy of “overcoming the past” in the national memory of Germany. *Problemy vsesvitnoi istorii [Problems of world history]*, 1, 96–121 [in Ukrainian].
 12. Culture (cultures) of historical memory: attitude to the past. Retrieved from: <https://www.stiftung-evz.de/themen/erinnerungskulturen> [in Ukrainian].
 13. Lytvynovska, Yu. (2024). Stages of implementation of memory policy in Ukraine (1991–2023). *Consensus*, 1, 92–104 [in Ukrainian].
 14. International and transnational relations. Retrieved from: <https://www.ifz-muenchen.de/forschung/internationale-und-transnationale-beziehungen> [in Ukrainian].
 15. Ogienko, V. (2012). Traumatic event, individual memory of it and personal narrative: between traumatic event and its representation. *Natsionalna ta istorychna pamiat [National and historical memory]*, 3, 227–244 [in Ukrainian].
 16. Oleksandr Alfiorov: “We cannot afford a traumatized future”. Retrieved from: <https://cutt.ly/crNlyxga> [in Ukrainian].
 17. Opanaschuk, P. (2021). The activities of the Ukrainian Institute of National Remembrance as a component of the institutional mechanism for implementing the state policy of memory in Ukraine. *Ekonomika ta derzhava. Seriya: Derzhavne upravlinnia [Economy and State. Series: State Administration]*, 1, 60–64 [in Ukrainian].
 18. Kudryachenko, F. (ed.) (2023). Memory of the Second World War: Historical Discourse of European Countries: Monograph. Kyiv [in Ukrainian].
 19. Petrakov, M. (2024). The Evolution of the Culture of Memory and Identity in Germany: From National to Postnational Identity. *Politicus*, 3, 103–112 [in Ukrainian].
 20. For more information: Kravchuk, R. Participatory Approach What Is It: In Democracy, Management Styles and Pedagogy. Retrieved from: <https://nexpress.com.ua/statti> [in Ukrainian]; Barber, B. (2005). Strong Democracy: Participatory Type Politics. *Democracy: anthology*. Kyiv [in Ukrainian]; Batiuk, B., Batiuk, O. Participatory management as one of the methods of making managerial decisions. *Naukovyi visnyk Lvivskoho natsionalnoho universytetu veterynarnoi medytsyny ta biotekhnologii [Scientific Bulletin of the Lviv National University of Veterinary Medicine and Biotechnology]*, 12/2, 3–7 [in Ukrainian]; Znatkova, O. (2018). Facilitation as a participatory technology in the system of public administration in Ukraine. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinnia [Current problems of public administration]*, 2, 13–20 [in Ukrainian].
 21. Soloshenko, V. (ed.) (2021). The problem of historical memory in the world-historical discourse (1945–2015). Kyiv [in Ukrainian].
 22. Soldatenko, V. (2011). Problems of the policy of national memory and the tasks of its scientific support. *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy [Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine]*, 12, 52–63 [in Ukrainian].
 23. Starodubets, G. (2023). German experience in the formation of memory policy through the prism of understanding totalitarian history. *The politics of memory: the experience of Europe for Ukraine*. Zaporizhzhia [in Ukrainian].
 24. Stelmakh, S. (2023). “The past that passes”: National Socialism in the policy of memory of the Federal Republic of Germany and the historical policy of the GDR. *Problemy vsesvitnoi istorii [Problems of World History]*, 4, 7–26 [in Ukrainian].
 25. Transformations in modern history. Retrieved from: <https://www.ifz-muenchen.de/forschung/transformationen-in-der-neuesten-zeitgeschichte> [in Ukrainian].
 26. Holocaust Research Center. Retrieved from: https://www.ifz-muenchen.de/en/center-for-holocaust-studies?utm_source=chatgpt.com [in Ukrainian].
 27. Yukhnovsky, I. (2007). On the ideology and politics of the Ukrainian Institute of National Remembrance. *Dzerkalo tyzhnya [Mirror of the Week]*, October 26 [in Ukrainian].
 28. Frai, N. (2010). 1945–1949–1989: Dealing with Two German Pasts. *Australian Journal of Politics and History*, 56/3, 410–422.
 29. Kramer, J. (1996). The Politics of Memory: Looking for Germany in the New Germany. Random House.
 30. Weinke, A. (2016). Violence, History, Justice. Transnational Debates on German State Crimes in the 20th Century. Wallstein, Göttingen [in German].

Надійшла до редакції / Received: 28.05.2025

Схвалено до друку / Accepted: 20.06.2025

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВІДНОСИНИ

УДК 94(477.83/.86)(438)

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-2-88-97

Marek MIKOŁAJCZYK

доктор habilitowany z historii, profesor Instytutu Historii
Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Poznań, Polska

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3991-9340>

e-mail: mabe6569@amu.edu.pl

KONFLIKT POLSKO-UKRAIŃSKI O GALICJĘ WSCHODNIĄ W WYPOWIEDZIACH I RELACJACH PRZEDSTAWICIELI PAŃSTW ENTENTY*

Streszczenie. 11 listopada 1918 r. rozpoczęły się polsko-ukraińskie walki o Lwów, które dały początek konfliktowi o Galicję Wschodnią. W konflikcie tym celem obu walczących stron było przejęcie kontroli nad całym spornym terenem. **Celem artykułu** było pokazanie, iż konflikt ten był przedmiotem zainteresowania ze strony państw Ententy, które próbowały obu walczącym stronom narzucić warunki jego zakończenia. **Innowacją** niniejszego artykułu jest wykorzystanie mało znanych źródeł polskich, francuskich, brytyjskich i amerykańskich, przede wszystkim z czasów konferencji pokojowej w Paryżu. Znajdziemy w nich nie tylko wypowiedzi przywódców rządów Francji, Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii, ale też relacje i opinie ich przedstawicieli z miejsc objętych walkami. Ważnym ich uzupełnieniem są wspomnienia uczestników tamtych wydarzeń oraz artykuły prasowe. Autor przychodzi do **wniosku** że działania dyplomatyczne państw Ententy nie przyniosły powodzenia, gdyż ani Polacy, ani też Ukraińcy nie zamierzali zrezygnować ze swoich planów wobec Galicji Wschodniej. Ostatecznie o losie Galicji Wschodniej przesądzić miała siła oręża, która była po stronie Polaków. Do zakończenia walk przyczyniło się także coraz silniejsze przekonanie, że w obliczu rosnącego zagrożenia ze strony Rosji bolszewickiej Polacy i Ukraińcy powinni nawiązać współpracę, by się mu przeciwstawić. To przekonanie zaowocować miało sojuszem militarnym i politycznym zawartym w kwietniu 1920 r. między Piłsudskim i Petlurą.

Słowa kluczowe: Galicja Wschodnia, Ententa, konflikt polsko-ukraiński, Lwów, Piłsudski, Misja Miedzysojusznicza.

Марек МІКОЛАЙЧИК

доктор історичних наук, професор Інституту історії
Університету ім. Адама Міцкевича в Познані, м. Познань, Польща

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3991-9340>

e-mail: mabe6569@amu.edu.pl

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОНФЛІКТ ЗА СХІДНУ ГАЛИЧИНУ У ЗАЯВАХ ТА ЗВІТАХ ПРЕДСТАВНИКІВ КРАЇН АНТАНТИ

Анотація. 1 листопада 1918 р. розпочалися польсько-українські бої за Львів, які породили конфлікт за Східну Галичину. У цьому конфлікті метою обох протиборчих сторін було взяти під контроль всю спірну територію. **Мета** статті – показати, що цей конфлікт був предметом інтересу з боку країн Антанти, які намагалися нав'язати обом ворогуючим сторонам умови припинення конфлікту. **Новизною** статті є використання маловідомих польських, французьких, британських та американських джерел, насамперед з Паризької мирної конференції. До них належать не лише заяви лідерів французького, американського та британського урядів, а й розповіді та думки їхніх представників з полів битв. Вони суттєво доповнені мемуарами учасників тих подій та статтями в пресі. Автор приходить до **висновку**, що дипломатичні дії країн Антанти не принесли успіху, оскільки ні поляки, ні українці не

* Друкується за матеріалами доповіді, виголошеної на Міжнародній науковій конференції «Польсько-українські відносини в умовах російської агресії в Україні: історичні та сучасні контексти» («Stosunki polsko-ukraińskie wobec rosyjskiej agresji na Ukrainę: konteksty historyczne i współczesne»), що відбулася 11–12 квітня 2024 р. у Варшавському університеті (детальніше у рубриці «Наукова хроніка» цього випуску «Вісника»).

збиралися відмовлятися від своїх планів щодо Східної Галичини. Остаточно долю Східної Галичини мала визначити сила зброї, яка була на боці поляків. Завершенню боротьби сприяло також зораз міцніше переконання, що напередодні зростаючої загрози з боку більшовицької Росії, поляки та українці повинні співпрацювати, щоб протистояти їй. Результатом цього переконання став військово-політичний союз, підписаний між Пiлсудським і Петлюрою у квітні 1920 року.

Ключові слова: Східна Галичина, Антанта, польсько-український конфлікт, Львів, Пiлсудський, Міжсоюзницька місія.

Marek MIKOŁAJCZYK

*Habilitated Doctor of History, Professor at the Institute of History,
Adam Mickiewicz University in Poznań, Poznań, Poland
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3991-9340>
e-mail: mabe6569@amu.edu.pl*

THE POLISH-UKRAINIAN CONFLICT OVER EASTERN GALICIA IN THE STATEMENTS AND REPORTS OF REPRESENTATIVES OF THE ENTENTE COUNTRIES

Abstract. On November 1, 1918, Polish-Ukrainian battles for Lviv began, sparking the conflict over Eastern Galicia. Both sides aimed to gain control over the entire disputed territory. **The aim** of the article was to show that this conflict was a subject of interest on the part of the Entente countries, which tried to impose conditions on both warring parties to end the conflict. **The innovation** of this article is its use of little-known Polish, French, British, and American sources, primarily from the Paris Peace Conference. These include not only statements by the leaders of the French, American, and British governments, but also accounts and opinions of their representatives from the battlefields. These are significantly supplemented by the memoirs of participants in those events and press articles. The author comes to **the conclusion** that diplomatic efforts of the Entente countries proved unsuccessful, as neither the Poles nor the Ukrainians were willing to abandon their claims to Eastern Galicia. Ultimately, the fate of the region was decided by military strength, which favored the Poles. Another factor contributing to the end of the fighting was the growing belief that, in the face of the increasing threat from Bolshevik Russia, Poles and Ukrainians should cooperate to resist it. This belief led to the military and political alliance between Piłsudski and Petlura in April 1920.

Keywords: Eastern Galicia, Entente, Polish-Ukrainian conflict, Lviv, Piłsudski, Inter-Allied Mission.

Istotność problemu. Rozpad Austro-Węgier, przegrana Niemiec czy też rewolucja w Rosji to wydarzenia, które otworzyły nowe perspektywy przed narodami Europy Środkowo-Wschodniej w momencie zakończenia I wojny światowej. Polacy stanęli przed szansą odbudowy państwowości utraconej pod koniec XVIII w., z kolei Ukraińcy zamierzali stworzyć swoje własne państwo. Jedni i drudzy nie wyobrażali sobie rozwiązań, które nie oddawałoby im kontroli nad Galicją Wschodnią. Takie nastawienie otwierało drogę do wojny.

Konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią budził zaniepokojenie rządów państw zachodnich, które po zakończeniu I wojny światowej były zainteresowane zaprowadzeniem pokoju na wschodnich rubieżach Europy z uwagi na dwa poważne zagrożenia. Pierwszym z nich były stacjonujące tam siły niemieckie, drugim zaś Rosja bolszewicka. Polska w tej układance miała do odegrania kluczową rolę. Nie znaczy to jednak, że Francuzi i Brytyjczycy gotowi byli spełnić wszystkie jej oczekiwania. W tej kwestii były jednak między nimi dość istotne różnice. Francja, w większym stopniu niż Wielka Brytania, gotowa była wspierać interesy Polski, także na wschodzie, widząc w niej przyszłego sojusznika. W porównaniu z Polakami, sytuacja międzynarodowa Ukraińców była duża gorsza. W koncepcjach państw zachodnich po zakończeniu I wojny światowej nie było miejsca dla niepodległej Ukrainy. Problem ukraiński sprowadzał się do pytania, czy obszar Ukrainy ma przypaść Rosji, czy Polsce.

W niniejszym artykule wykorzystane zostały źródła polskie, francuskie, brytyjskie i amerykańskie, przede wszystkim z czasów konferencji pokojowej w Paryżu. Znajdziemy w nich nie tylko wypowiedzi przywódców rządów Francji, Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii, ale też relacje i opinie ich przedstawicieli z miejsc objętych walkami. Ważnym ich uzupełnieniem są wspomnienia uczestników tamtych wydarzeń oraz artykuły prasowe. Biorąc pod uwagę poruszane w niniejszym artykule zagadnienia, dwa pytania wydają się być kluczowe, a mianowicie jakie stanowisko zajęły państwa Ententy wobec wojny polsko-ukraińskiej o Galicję Wschodnią oraz jaki miały wpływ na jej przebieg.

Początek walk

Działania na rzecz powstania państwa ukraińskiego na terenie Ukrainy Zachodniej podjęto zaraz po tym, jak 16 października 1918 r., cesarz Austrii Karol I wydał manifest *Do moich wiernych austriackich ludów*, w którym zapowiedział przekształcenie Austro-Węgier w państwo federalne. Trzy dni później na zjeździe we Lwowie ukonstytuowała się Ukraińska Rada Narodowa, która przyjęła rezolucję o utworzeniu państwa ukraińskiego w ramach federacyjnej monarchii austriackiej. Z jej inicjatywy 27 października we Lwowie powstała Delegacja Galicyjska. Sprawa przyszłości Lwowa stanęła na ostrzu noża, kiedy to Polska Komisja Likwidacyjna postanowiła przenieść do tego miasta z dniem 2 listopada swoją siedzibę z

Krakowa. Na wieść o tym Ukraińcy postanowili uprzedzić Polaków [1, s. 37]. 1 listopada nad ranem ukraińskie oddziały zajęły główne gmachy publiczne i obiekty wojskowe we Lwowie [1, s. 46]. Ogłoszono powstanie Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej (ZURL) ze stolicą we Lwowie. Jeszcze tego samego dnia rozpoczęły się polsko-ukraińskie walki o Lwów i Galicję Wschodnią. Początkowo przeciwko siłom ukraińskim wystąpiły polskie organizacje konspiracyjne i polscy mieszkańcy Lwowa. Po trzech tygodniach walk, w nocy z 22 na 23 listopada 1918 r., siłom polskim udało się usunąć oddziały ukraińskie z miasta. Nie był to jednak koniec walk o Lwów, gdyż oddziały ukraińskie rozpoczęły oblężenie miasta [2, s. 84–86].

Strona polska od samego początku walk o Galicję Wschodnią oczekiwała pomocy ze strony państw Ententy, podkreślając, że atak przeciwko armii polskiej był atakiem wymierzonym także przeciwko sojusznikom. Ponadto Polacy dowodzili, że Lwów czy Przemyśl były miastami bezsprzecznie polskimi. Jednakże do czasu rozpoczęcia konferencji pokojowej w Paryżu zabiegi te nie przyniosły efektu z uwagi na brak jednolitego rządu polskiego [1, s. 84]. Swoich racji bronili też Ukraińcy. 29 grudnia 1918 r. prezydent Rady Narodowej Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej Eugeniusz Petruszewicz tak pisał do amerykańskiego sekretarza stanu Lansinga: „Rząd polski w Warszawie w dalszym ciągu wysyła do Galicji Wschodniej w dużych ilościach oddziały wojskowe. Jego celem jest obalenie przy pomocy wojska dawnego ukraińskiego państwa halickiego, utworzonego znowu na swym terytorium przez naród ukraiński w oparciu o prawo narodów do samostanowienia, a obecnie ukonstytuowanego jako „Zachodnio-Ukraińska Republika” – oraz przyłączenie jej gwałtem do polskiego państwa” [3, s. 224]. W tym jednak czasie Stany Zjednoczone stały na stanowisku, że Galicja Wschodnia powinna znaleźć się w granicach Rosji. Z kolei Wielka Brytania w nocy z 8 listopada 1918 r. zaprotestowała przeciwko polskiej polityce faktów dokonanych wobec Lwowa i Galicji Wschodniej [4, s. 61]. Rząd brytyjski gotów był przyznać Polsce jedynie te tereny, na których Polacy stanowili większość. W jego ocenie w przypadku Galicji Wschodniej tworzyli oni nieliczną napływową warstwę posiadaczy ziemskich. Bardziej przychylnie do polskich oczekiwań odniosła się Francja, która opowiadała się za włączeniem Galicji Wschodniej do Polski, ale jako prowincji autonomicznej i dwujęzycznej. Jednak ta życzliwość nie była bezinteresowna. Francuzi, którzy mieli własne plany wobec złóż ropy naftowej znajdujących się w Galicji Wschodniej, zakładali, że jedynie włączenie Galicji Wschodniej do Polski stwarzało szansę na ich wykorzystanie przez francuski kapitał [1, s. 38–43].

W tym czasie sympatia prasy zachodniej była raczej po stronie Polski. Siły ukraińskie były często określane mianem bolszewickich albo oskarżane o współpracę z bolszewikami. Brytyjski dziennik „The Times” zwrócił uwagę na dylemat, przed którym w tym momencie stanęli Polacy wobec jednoczesnego zagrożenia ze strony Ukraińców we Lwowie i bolszewików atakujących w kierunku Wilna. Polski sztab generalny musiał dokonać dramatycznego wyboru, dokąd wysłać nieliczne siły. Lwów z jego 200 tys. mieszkańców, muzeami, księgarniami i kolekcjami sztuki wydawał się ważniejszy od Wilna, które tym samym miało zostać poświęcone, chyba że alianci zmuszą siłą Niemców, by tam pozostali. Polacy nie mieli bowiem wystarczająco broni, by podjąć się obu zadań. Jeśli chodzi o Lwów, to w ocenie gazety sytuacja Polaków w mieście była trudna. Oddziały ukraińsko-bolszewickie dowodzone przez Symona Petlurę zmusiły ich do wycofania się o kilka kilometrów i atakowały miasto nieustannie z trzech stron [5].

Na początku stycznia 1919 r. do sytuacji Polaków we Lwowie odniósł się przedstawiciel misji amerykańskiej w Polsce porucznik Reginald Foster w liście skierowanym do Amerykańskiej Komisji Rokowań Pokojowych. Z jego relacji wynikało, że miasto było otoczone z trzech stron, jedynie linia kolejowa była czynna, ale przejeżdżające nią pociągi były nieustannie bombardowane. Praktycznie nie było żywności, odcięte były dostawy wody i brakowało węgla. Miasta wraz z mężczyznami broniły kobiety i dzieci. Foster ostrzegał, że jeżeli Lwów padnie, to wówczas wchodzące wojska przystąpią do rabunków. Za główne zagrożenie uważał bolszewików, których barbarzyństwo przechodziło ludzkie pojęcie. Inaczej było w przypadku sił ukraińskich. Jak się dowiedział od pewnego oficera, który rozmawiał z trzema rannymi żołnierzami, oddziały ukraińskie natychmiast ustępowały, gdy tylko natrafiały na zdecydowaną obronę lub atak, gdyż tworzący je chłopci-żołnierze byli zmęczeni walką. Pojawiły się także doniesienia, że oddziałami ukraińskimi kierowali niemieccy i austriaccy oficerowie [3, s. 13].

Nieudane próby mediacji

Mediacji między walczącymi stronami podjęła się Wielka Brytania. Rząd brytyjski obawiał się bowiem destabilizacji sytuacji wewnętrznej w Polsce w przypadku utraty Galicji Wschodniej z Lwowem oraz przyjęcia rozwiązań sprzecznych z jego oczekiwaniami. Brytyjczycy uważali przy tym, że lepszym gwarantem dla ich interesów w Galicji Wschodniej będzie strona ukraińska niż Polska, która była pod coraz większym wpływem Francji. Ich propozycja zakładała wytyczenie tymczasowej linii demarkacyjnej na linii Bug–San. W imieniu rządu brytyjskiego mediacje miał prowadzić szef brytyjskiej misji wojskowej pułkownik Harry Wade. Jednakże brytyjska koncepcja podziału Galicji Wschodniej miała niewielkie szanse na realizację, gdyż obie strony dążyły do przejęcia kontroli nad całym obszarem. Ostatecznie więc próba mediacji zakończyła się fiaskiem, chociaż przyczyniła się do osłabienia intensywności walk [1, s. 90–97].

Po niepowodzeniu misji brytyjskiej zapadła decyzja o skierowaniu do Lwowa misji alianckiej, na czele której stanął gen. Joseph Berthélemy [1, s. 98–102]. Tworzyli ją dwaj Brytyjczycy: pułkownik Smith i major Fordham oraz dwaj Francuzi: major de l'Etoile oraz porucznik Lamarque. Po przybyciu do Lwowa członkowie misji zapoznali się ze stanem sił polskich. W rozmowie z gen. Rozwadowskim Berthélemy namawiał do prowadzenia działań zaczepnych [6, s. 167]. Członkowie misji alianckiej podjęli rozmowy z delegatami polskimi i ukraińskimi, a także duchowieństwem różnych wyznań. Co istotne, celem misji było nie tylko zakończenie walk, ale też rozwiązanie konfliktu polsko-ukraińskiego. Podczas rozmów strona polska przekonywała, że tylko siły polskie zdolne są powstrzymać bolszewików. Od Ententy Polacy oczekiwali pomocy polityczno-militarnej dla obrony Galicji Wschodniej przed Armią Czerwoną. Berthélemy liczył, iż w krótkim czasie uda mu się doprowadzić do rozejmu. Zaproponował linię demarkacyjną na linii Bug–Stryj i pozostawienie zagłębia naftowego po stronie polskiej, co było korzystniejszym rozwiązaniem od wcześniejszych propozycji misji brytyjskiej. Ale i tym razem stanowiska obu stron były rozbieżne, co doprowadziło do impasu w rozmowach. Zasadniczy spór dotyczył Lwowa, z którego żadna ze stron nie zamierzała zrezygnować. Dla Ukraińców Lwów był miejscem związanym z narodowym odrodzeniem, dla Polaków było to miasto polskie, które w czasach autonomii galicyjskiej stało się polityczną, społeczną, naukową i kulturalną stolicą Polski [7, s. 355–357].

12 lutego 1919 r. do Warszawy przybyła Misja Międzysojusznicza, która została powołana decyzją Rady Najwyższej Głównych Mocarstw Sprzymierzonych i Stowarzyszonych*. Tworzyło ją po dwóch przedstawicieli – wojskowym i cywilnym – reprezentujących Wielką Brytanię (E. Howard i gen. A. Carton de Wiart), Francję (gen. H. Niessel i J. Noulens), Włochy (G.C. Montagna i gen. G. Romei Longhena) oraz Stany Zjednoczone (gen. F. J. Kernan i dr R. H. Lord). Na jej czele stanął francuski dyplomata Joseph Noulens [8, s. 3–5]. W Polsce członków Misji Międzysojusznicznej witano jako ważnych przedstawicieli konferencji pokojowej, którzy mieli zdecydować o jej przyszłych granicach. Z góry przy tym zakładano, że jej członkowie reprezentują propolskie stanowisko [8, s. 3–5]. Trzy dni po przybyciu do Polski Misja Międzysojusznicza zapoznała się z dotychczasowymi działaniami medyjnymi w sprawie Galicji Wschodniej. Gen. Berthélemy proponował trzy warianty rozwiązania: 1) przekazanie Galicji Wschodniej Polsce, 2) wspólne zajęcie Galicji Wschodniej przez Polskę i Rumunię lub 3) narzucenie walczącym stronom konwencji rozejmowej. Wyjaśnił, że celem było jak najszybsze zakończenie konfliktu z uwagi na zagrożenie ze strony bolszewickiej. Był jednocześnie zdania, że Ukraińcy nie byli zdolni do stworzenia samodzielnego państwa. Misja Międzysojusznicza opowiedziała się ostatecznie za narzuceniem konwencji rozejmowej. W tym celu utworzyła specjalną Podkomisję do Spraw Zawieszenia Broni na Froncie Walk Polsko-Ukraińskich w Galicji Wschodniej, którą miał kierować gen. Berthélemy. Jej zadaniem miało być doprowadzenie do przerwania wojny, by konferencja pokojowa w Paryżu mogła podjąć ostateczną decyzję w sprawie przynależności Galicji Wschodniej. W przypadku braku porozumienia mocarstwa zachodnie miały narzucić własny projekt konwencji rozejmowej [3, s. 238; 1, s. 107–108].

Wraz z gen. Berthélemy we Lwowie pojawili się dr Lord, gen. Carton de Wiart i major Stabile. Brytyjski generał tak pisał o sytuacji, jaką zastał: „Mimo że Ukraińcy oblegali miasto, to raczej trudno było zauważyć jakąś aktywność z ich strony. Tylko raz znaleźliśmy się pod ostrzałem lekkiej artylerii, zapewne dla potwierdzenia, że trwa wojna. Ukraińcy nie odcieśli miasta i wszystkie pociągi kursowały bez problemu” [9, s. 134]. We Lwowie przedstawiciele Misji Międzysojusznicznej zostali owacyjnie powitani przez miejscową ludność polską. W swoim wystąpieniu gen. Berthélemy zapewnił, że ich celem jest doprowadzenie do pokoju. Zaś dr Lord oświadczył, że sprawa Polski nie jest mu obca i dobrze wie, że Lwów jako gród kresowy zawsze odpierał najazdy wrogów [3, s. 244].

21 lutego szef Misji Międzysojusznicznej generał Noulens poinformował Sekretariat Generalny Konferencji Pokojowej w Paryżu o dotychczasowym wyniku prac jej przedstawicieli we Lwowie. W swoim raporcie uwzględnił uwagi przedstawione przez Carton de Wiarta, którego zdaniem strona ukraińska nie tylko ponosiła odpowiedzialność za brak porozumienia, ale też starała się nie dopuścić przedstawicieli Misji do Lwowa, atakując tory kolejowe [10, s. 201]. Brytyjski generał uważał w związku z tym, że rozmowy z Ukraińcami były tylko stratą czasu [9, s. 136–137].

24 lutego udało się wynegocjować zawieszenie broni i wprowadzić je w życie następnego dnia. Jednakże po kilku dniach walki zostały wznowione. Winą za zerwanie porozumienia gen. Berthélemy obarczył Ukraińców [3, s. 253]. Miał jednak nadzieję, że rozejm jest nadal możliwy, o ile przedstawiciele ZURL zmienią podejście do negocjacji. Francuski generał apelował do ich politycznego rozsądku [11, s. 243]. Chcąc wznowić rozmowy w sprawie zawieszenia broni, generałowie Berthélemy i Carton de Wiart udali się do Chodorowa na spotkanie z dowódcą oddziałów ukraińskich, którym był generał Mychajło

* Był to organ kierowniczy paryskiej konferencji pokojowej, który składał się z szefów Francji, Japonii, Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Włoch. Po zakończeniu konferencji pokojowej funkcje Rady Najwyższej w kwestii realizacji traktatów pokojowych przejęła Rada Ambasadorów, która działała pod przewodnictwem przedstawiciela Francji i składała się z ambasadorów tychże państw akredytowanych w Paryżu.

Omelianowicz-Pawlenko. W spotkaniu wziął także udział Symon Petlura, który od 13 lutego, po połączeniu Ukraińskiej Republiki Ludowej z Zachodnio-Ukraińską Republiką Ludową, piastował stanowisko przewodniczącym Dyrektoriatu Ukraińskiej Republiki Ludowej [6, s. 176].

Zabiegi dyplomatyczne

Podczas konferencji paryskiej strona ukraińska wielokrotnie próbowała wpłynąć na stanowisko mocarstw zachodnich w sprawie Galicji Wschodniej. 25 lutego władze Republiki Ukraińskiej wystosowały protest na ręce przewodniczącego konferencji pokojowej w Paryżu, w którym skarżyły się, że Republika Ukraińska, będąc w stanie wojny z Rosją bolszewicką, została zaatakowana przez swoich sąsiadów – Polskę i Rumunię, co było pogwałceniem zasady samostanowienia narodów. Strona ukraińska dowodziła, że historycznie Lwów był ukraiński, gdyż został założony w XIII wieku przez króla ukraińskiego Daniela. Ponadto ludność polska stanowiła jedynie 30% jego mieszkańców, resztę stanowili Ukraińcy i Żydzi. Ci ostatni nie chcieli się uważać za Polaków i z tego powodu oddziały polskie dokonały na nich okrutnych pogromów po zajęciu Lwowa. W swojej nocie Delegacja Ukraińska utrzymywała również, że okolice Lwowa, jak i cała strefa od Przemyśla do Lwowa, były w większości ukraińskie i dlatego Republika Ukraińska nigdy z nich nie zrezygnuje [3, s. 250].

Skargi na działania Polaków w Galicji Wschodniej składane na ręce przedstawicieli państw zachodnich przez stronę ukraińską początkowo nie przynosiły większego efektu. W szczególności Francuzi nie mieli wątpliwości, iż za konflikt odpowiadali Ukraińcy. Z informacji przekazanych na początku marca rządowi francuskiemu przez Noulensa jednoznacznie wynikało, że ich postawa była pełna złej woli i arogancji. Jak podkreślał szef Misji Międzysojusznicej, była to ocena wszystkich jej członków. On sam za pożądane uznał usunięcie z Francji przedstawicieli rządu ukraińskiego, gdyż odrzucali pokojowe sugestie Ententy [10, s. 209–210].

Misja Międzysojusznicza pozytywnie wypowiedziała się w sprawie prośby szefa polskiego rządu Ignacego Jana Paderewskiego o przekazanie Polsce pomocy zbrojnej przez Ententę, przypominając przy tym, że Polacy wyrażali gotowość zawarcia rozejmu, na co z kolei nie chcieli się zgodzić Ukraińcy [3, s. 429]. Brytyjczycy obawiali się jednak, że wysłanie wojsk alianckich do Galicji Wschodniej mogłoby wciągnąć ich w wojnę z Rosją bolszewicką, której za wszelką cenę chcieli uniknąć [12, s. 429]. Mogli oni liczyć na wsparcie w tej kwestii ze strony Wilsona.

12 marca na posiedzeniu Komisji Spraw Polskich w Paryżu członkowie Misji Międzysojusznicej – gen. Berthélemy, gen. Carton de Wiart oraz dr Lord powtórzyli swoje wcześniejsze ustalenia, iż sytuacja we Lwowie była krytyczna i o ile Polacy nie otrzymają rychłej pomocy, to grozi im klęska z rąk Ukraińców. Ponownie też ostrzegli, że utrata Lwowa wywarłaby olbrzymie wrażenie w całej Polsce i byłaby interpretowana jako klęska Ententy, co wzmocniłoby pozycje bolszewików, a ponadto dodałoby to otuchy wszystkim agentom używanym przez Niemców do organizowania spisków przeciwko Entencie w Europie wschodniej [3, s. 262].

Dwa dni później Komisja Spraw Polskich wystosowała pismo do Rady Najwyższej, w której poparła wniosek Misji Międzysojusznicej w sprawie udzielenia wsparcia Polsce [3, s. 266]. Był to jednak pozorny sukces Polski, gdyż ze strony Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii narastała krytyka polskich działań przeciwko Ukraińcom. Rosło też zrozumienie dla ukraińskich oczekiwań. Gen. F. Kernan w sprawozdaniu przygotowanym dla prezydenta Wilsona zaznaczył, że po rozmowach z członkami władz ukraińskich doszedł do wniosku, iż pragną oni wstrzymania działań wojennych. W jego ocenie byli to ludzie inteligentni, a ich pragnieniem było utworzenie wielkiej republiki ukraińskiej. Jak zapewnił generał, w żadnym razie nie byli to bolszewicy. Nie miał też wątpliwości co do tego, że wstrzymanie działań wojennych z Polską było dla nich bardzo ważne, gdyż jednocześnie byli narażeni na ataki ze strony bolszewików. Amerykański generał, biorąc w obronę stronę ukraińską, w konkluzji stwierdza: „Ukraińcy są całkowicie odizolowani od Europy i zostali, jak sądzę, w znacznym stopniu błędnie przedstawieni światu, ponieważ odpowiada to polityce ich wrogów, aby określić ich jako zbójów i bolszewików” [3, s. 288].

Po stronie Polski niezmiennie stała Francja, ale jej pozycja zdawała się słabnąć. 17 marca podczas posiedzenia Rady Najwyższej Wojennej Foch zwrócił uwagę przedstawicielom pozostałych mocarstw alianckich na powagę sytuacji w Polsce, która pod znakiem zapytania stawiała samo istnienie państwa. W jego ocenie szczególnie trudne było położenie Lwowa, któremu zagrażali Niemcy, bolszewicy i Ukraińcy. Przestrzegając, że upadek miasta pociągnie za sobą upadek rządu polskiego, co z kolei doprowadzi do stanu anarchii w kraju. W związku z tym za konieczne Foch uznał wysłanie pomocy dla Lwowa. Jednak jego propozycji ponownie sprzeciwił się Lloyd George, który uznał, że taka pomoc byłaby równoznaczna z wyrządzeniem wielkiej krzywdy. Propozycja marszałka oznaczała bowiem wystawienie większej armii w celu ewentualnej inwazji na Rosję. Co więcej, przypominał, że nie zostały jeszcze podjęte żadne decyzje co do przyszłości Lwowa. Dlatego więc mocarstwa zachodnie miałyby pomóc Polakom w jego obronie przeciw Ukraińcom przed ostatecznym zbadaniem sprawy – pytał brytyjski premier. Zamiast tego zaproponował użycie wszelkich możliwych perswazji w celu doprowadzenia do „tymczasowego załagodzenia sporu między Polakami a Ukraińcami” [3, s. 115].

19 marca sprawa Galicji Wschodniej była ponownie omawiana na posiedzeniu Rady Dziesięciu, w którym wziął udział dr Lord. Amerykanin, w przeciwieństwie do pozostałych członków Misji Międzysojuszniczej, nie był zwolennikiem podjęcia akcji wojskowej i zaproponował szukanie rozwiązań dyplomatycznych. Jego propozycja sprowadzała się do wysłania wezwania do Polaków i Ukraińców, aby wyrazili zgodę na natychmiastowe wstrzymanie działań wojennych w oparciu o istniejące wojskowe *status quo*, przy czym warunki rozejmu miałyby zabezpieczyć Lwów w polskich rękach. Dalsze rozmowy miały być prowadzone w Paryżu.

W dyskusji na temat propozycji dr. Lorda głos zabrał Lloyd George, który stwierdził, że z posiadanych przezeń map wynikało, iż w Galicji Wschodniej większość mieszkańców stanowili Ukraińcy i w związku z tym zgodnie z zasadą samostanowienia to im powinno się przyznać te tereny. Przy okazji skrytykował Polaków, że domagają się więcej, niż im prawnie przysługuje. Ostatecznie po dyskusji uczestnicy spotkania podjęli decyzję, by sugestie dr. Lorda zostały przedstawione obu stronom konfliktu [3, s. 267]. To rozstrzygnięcie zostało przyjęte z dużym rozczarowaniem przez rząd polski, jak też spotkało się z protestami ze strony części środowisk politycznych [3, s. 274]. Piłsudski, chociaż rozumiał niepodległościowe aspiracje Ukraińców, to jednak ze względu na naciski opinii publicznej, domagającej się udzielenia pomocy obrońcom Lwowa, odrzucił propozycję Rady Dziesięciu [1, s. 131]. Także Ukraińcy nie byli zadowoleni z decyzji Ententy, w efekcie czego próby doprowadzenia do zawieszenia broni podejmowane przez aliantów zachodnich po raz kolejny napotkały na sprzeciw obu stron.

Tymczasem Misja Międzysojusznicza w oświadczeniu z dnia 1 kwietnia wydanym w związku z wyjazdem do Paryża zapewniła, że granice wschodnie będą wkrótce ustalone zgodnie z zasadami etnograficznymi i historycznymi [3, s. 156]. Walczącym stronom przedstawiono projekt linii demarkacyjnej, który po stronie polskiej pozostawiał Lwów z Przemyślem oraz Drohobycz z Boryslawiem, Ukraińcom zaś oddawano dwie trzecie Galicji Wschodniej [13, s. 158–160].

Dwa tygodnie później podczas kolejnego spotkania przywódców Ententy Wilson przedstawił skargę Ukraińców, z której wynikało, że Polacy przeciągają rozmowy, by uzyskać korzyści militarne. Prezydent zaproponował w związku z tym wezwanie Paderewskiego, by przedstawił stanowisko Polski, co zostało przyjęte przez pozostałych uczestników spotkania [14, s. 247–248].

Konsekwencją decyzji Rady Najwyższej z 19 marca było utworzenie Komisji Międzysojuszniczej do Rokowań Rozejmowych Polsko-Ukraińskich, na czele której stanął Louis Botha. W jej składzie znaleźli się ponadto brytyjski pułkownik Fryderyk Herman Kisch, generał Le Rond, baron Georges Degrand z francuskiego MSZ, pułkownik Stanley Embick – doradca wojskowy delegacji amerykańskiej oraz Isaiah Bowman – geograf, ekspert delegacji USA. Zdaniem członków delegacji polskiej, inaczej niż w przypadku komisji Cambona, przewagę w Komisji Bothy mieli politycy zajmujący krytyczne stanowisko wobec Polski [14, s. 567].

Polska ofensywa

Co prawda Paderewski zastrzegł na swój honor, że żadna ofensywa na froncie lwowskim z udziałem wojska Hallera nie zostanie podjęta, ale – jak pisał ambasador Stanów Zjednoczonych w Warszawie Hugh Gibson do prezydenta Wilsona – wieści o zbrodniach popełnianych przez Ukraińców na Polakach spowodowały w kraju takie oburzenie, że konieczne było rozpoczęcie działań [3, s. 309]. Z kolei Esme Howard w liście do Piłsudskiego i Paderewskiego ostrzegł, że gdyby doszło do polskiej ofensywy z udziałem gen. Hallera, to wówczas na konferencji pokojowej przedstawiciele brytyjscy, a także z innych krajów odniosą się do niej z głęboką niechęcią [3, s. 301]. Gen. Carton de Wiart nie wierzył jednak, że Polacy zrezygnują z ofensywy w Galicji Wschodniej, gdyż „przygotowania wojskowe były zbyt daleko posunięte, a opinia publiczna zbyt zdecydowana, aby działania zostały wstrzymane przez Polskę i że walki mogłyby być zakończone tylko poprzez bezpośrednią interwencję Konferencji Pokojowej” [3, s. 315].

I to Carton de Wiart miał rację. W Warszawie zwyciężyli zwolennicy polityki faktów dokonanych. Na początku kwietnia, dzięki reorganizacji armii polskiej w Galicji Wschodniej oraz wysłaniu tam wojsk z Poznańskiego, sytuacja sił polskich wokół Lwowa uległa znacznej poprawie. Po uwolnieniu linii kolejowej do miasta dotarły wagony wypełnione dostawami Amerykańskiej Misji Żywnościowej. Niemniej, jak informował porucznik Foster, sytuacja na froncie wschodnim nadal pozostawała trudna. Ludność głodowała, szerzyły się choroby, brakowało w zasadzie wszystkiego. Na dodatek oddziały polskie musiały walczyć z licznymi agentami i organizacjami, pozostawionymi przez bolszewików [15, s. 75].

W tym samym czasie na konferencji pokojowej dało się zauważyć dalszy spadek poparcia dla Polski w konflikcie z Ukraińcami. Nie umknęło to uwadze polskich przedstawicieli w Paryżu. Dłuski pisał do Piłsudskiego, że pojawiały się tendencje zmierzające do porozumienia się z Ukrainą i do uznania jej niepodległości [16, s. 597]. Pod koniec kwietnia w rozmowie z członkami polskiej delegacji w Paryżu dr Lord przyznał wprost, że w opinii amerykańskiej nie ma dostatecznych argumentów za przyznaniem Polsce Galicji Wschodniej, gdyż Polacy stanowili tam mniejszość [16, s. 713]. Z kolei jak donosił z Londynu w połowie kwietnia specjalny wysłannik polskiego ministra spraw zagranicznych, Foreign Office

stało na stanowisku, że Galicja Wschodnia winna raczej przypaść Ukrainie, nie Polsce. Polski wysłannik był przekonany, że podobnie myślało wielu wpływowych członków parlamentu [16, s. 630].

Mimo polskich obaw przywódca Ententy nadal sceptycznie odnosili się do ukraińskich oczekiwań związanych z utworzeniem własnego państwa. 8 maja Lloyd George stwierdził, że Ukraina jest bytem stworzonym przez Niemcy. Nie widział dla niej przyszłości poza Rosją. Nieco inaczej na problem Ukrainy spoglądał Wilson, który dostrzegał szczerze dążenia Ukraińców do autonomii [17, s. 7].

Tymczasem coraz bardziej niepokojące sygnały dochodzące z konferencji pokojowej, które wskazywały na rosnącą niechęć państw Ententy do polskich żądań w Galicji Wschodniej, potwierdziły się. Projekt linii demarkacyjnej, jaki Komisja Bothy przedstawiła w dniu 9 maja, był dla Polski niekorzystny, gdyż poważnie ograniczał jej kontrolę nad spornym terytorium. W związku z tym, mimo nacisków ze strony brytyjskiej i amerykańskiej, rząd polski go odrzucił [1, s. 183–193]. W odpowiedzi na to 14 maja Esme Howard w rozmowie z członkami delegacji polskiej zagroził, że jeżeli Polacy nie przyjmą warunków zawieszenia broni, to niemożliwym będzie zaręczenie, iż utrzymane zostaną zachodnie granice Polski w ich obecnym zarysie [16, s. 797]. W tym jednak momencie naciski ze strony zachodnich mocarstw nie miały już większego znaczenia. W Galicji Wschodniej rozwijała się bowiem polska ofensywa, w której udział brały także oddziały armii Hallera.

Wojna polsko-ukraińska była ponownie tematem posiedzenia przywódców Francji, Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych w dniu 17 maja. Lloyd George winą za brak porozumienia w sprawie konfliktu w Galicji Wschodniej obarczył ponownie stronę polską. Przestrzegał, że Rada Najwyższa Głównych Mocarstw Sprzymierzonych i Stowarzyszonych wystawia się na lekceważenie z powodu postawy Polaków. Podkreślił też, że Ukraina jest jedynym państwem powstałym z dawnej Rosji, któremu nie dostarczono broni, chociaż walczyła z bolszewikami. Clemenceau był jednak innego zdania i zauważył, że ponad połowa Ukraińców to bolszewicy [3, s. 75].

Po raz kolejny wojna polsko-ukraińska była przedmiotem dyskusji przywódców Ententy w dniu 19 maja. Prezydent Wilson poinformował pozostałych uczestników spotkania o rozmowie, jaką odbył z Paderewskim w Warszawie jego specjalny wysłannik. Wynikało z niej, że polski premier bezskutecznie starał się powstrzymać polskie działania wojenne. Nie pomogła nawet groźba dymisji ani też przypomnienie o zobowiązaniach wobec zachodnich aliantów. Premier w Sejmie opowiedział się za połączeniem Galicji Wschodniej z Polską, ale pod warunkiem zapewnienia jej autonomii. W relacji amerykańskiego wysłannika znalazły się także wzmianki o nastrojach panujących w Warszawie, gdzie opinia publiczna, oburzona doniesieniami o okrucieństwach popełnianych przez Ukraińców, wręcz domagała się prowadzenia działań wojennych przez armię polską. Lloyd George, odnosząc się do treści raportu przedstawionego przez Wilsona, za konieczne uznał sprawdzenie informacji o ukraińskich okrucieństwach wobec Polaków, czym miałby się zająć generał Botha. Clemenceau propozycję tę uznał za dobrą [3, s. 108–109].

21 maja doszło do pierwszego spotkania przywódców Ententy z przedstawicielami strony ukraińskiej, którzy mówili o strasznych cierpieniach narodu ukraińskiego. Ukraińcy zapewnili, że pragną żyć w przyjaźni i pokoju z Polakami, a podejmowane przez nich działania mają jedynie charakter obronny. Wyrazili ponadto gotowość do zaprzestania działań militarnych i uregulowania konfliktu polsko-ukraińskiego zgodnie z zasadami prawa i sprawiedliwości przyjętymi przez mocarstwa Ententy, których autorem był prezydent Wilson. Ukraińcy skarżyli się, iż muszą bronić się nie tylko przed Polakami, ale też bolszewikami, którzy byli dla nich największym zagrożeniem.

Na pytanie, czy w przypadku, gdyby część rosyjska Ukrainy otrzymała autonomię w ramach państwa rosyjskiego, chcieliby z tej autonomii skorzystać czy też pozostać poza państwem rosyjskim, członkowie delegacji ukraińskiej odparli, że trudno jest im odpowiedzieć, gdyż autonomia nie rozwiązuje kwestii niepodległości, która jest ich celem. W odpowiedzi na te słowa Lloyd George zauważył, że jest jeden punkt, co do którego bolszewicy i ich przeciwnicy w Rosji są zgodni – Ukraina powinna być integralną częścią Rosji. Brytyjski premier chciał więc wiedzieć, czy w związku z tym woleliby autonomię w ramach Rosji czy Polski. Odpowiedź delegacji ukraińskiej nie była zaskoczeniem. Jedynym celem była niepodległość oraz połączenie Ukraińców mieszkających w Rosji z Ukraińcami z Galicji. W ocenie delegacji ukraińskiej włączenie 40 milionów Ukraińców do 20-milionowej Polski byłoby absurdem. Z kolei celem polityki rosyjskiej wobec Ukraińców była niezmiennie ich eksploatacja w interesie Rosji.

Przywódcy Ententy zdawali sobie sprawę, że ich możliwości oddziaływania na Polaków były ograniczone, gdyż mieli przeciwko sobie nie tyle rząd polski, co naród polski. Generał Botha był jednak zdania, że za wszelką cenę należało powstrzymać działania wojenne i doprowadzić do rozejmu. W kwestii tej Rada Najwyższa Głównych Mocarstw Sprzymierzonych i Stowarzyszonych powinna zająć bardziej zdecydowane stanowisko wobec Polaków. Nie uważał, by groźba wstrzymania dostaw dla armii polskiej w razie kontynuowania wojny z Ukraińcami była zbyt daleko idąca. Przyznał, że był szczęśliwy, gdy armia Hallera została wysłana do Polski. Ale zamiast walczyć z bolszewikami, walczyła z Ukraińcami. W związku z tym Botha nie miał wątpliwości, iż pomoc taką należy wstrzymać. Jeśli alianci będą tolerować działania Polaków, to tym samym oddadzą Ukrainę w ręce bolszewików – ostrzegł na koniec swojego wystąpienia.

Prezydent Wilson zgodził się z powyższą wypowiedzią. Chciał jednak wiedzieć, jak poważne miałyby być ewentualne sankcje aliantów i czy powinny obejmować również dostawy żywności. Obawiał się także o los rządu Paderewskiego, który uważał za tamę przeciwko chaosowi. Nie wykluczał, że w przypadku upadku jego rządu po władzę w Polsce mogą sięgnąć bolszewicy. Swoje stanowisko przedstawił też Lloyd George. Brytyjski premier przyznał, że dotychczasowe działania mocarstw wobec Polski cechowały się słabością. Zapytał nawet, w jaki sposób alianci zamierzają narzucić warunki pokojowe Niemcom, skoro nie radzą sobie z Polakami. W jego przekonaniu wszystko to, co mówili Polacy o walce z bolszewikami, było jedynie pretekstem do zajęcia Galicji. Wyraził przy tym obawę, że w przypadku, gdyby 40 milionów Ukraińców zostało przypartych do muru, to mogą wówczas zwrócić się przeciwko Entencie i wybrać bolszewizm [3, s. 146–156].

Ostatecznie, mimo pewnych rozbieżności w ocenie sytuacji, Rada Najwyższa Głównych Mocarstw Sprzymierzonych i Stowarzyszonych w depeszy skierowanej do Piłsudskiego zagroziła, że jeśli nadal Polska na froncie ukraińskim używać będzie siły dla spełnienia swoich roszczeń, to wówczas reprezentowane przez nią rządy „nie będą już miały żadnych podstaw do dalszego udzielania Polsce zaopatrzenia i pomocy jakiegokolwiek rodzaju” [18, s. 177].

Ostrzeżenia ze strony państw zachodnich nie zrobiły w Warszawie większego wrażenia. Paderewski w swoim wystąpieniu w Sejmie Ustawodawczym w dniu 22 maja, odnosząc się do kresów dawnej Rzeczypospolitej, podkreślił, że Polska bierze pod opiekę wszystkich ich mieszkańców „bez różnicy krwi, wiary i mowy”. Dodał ponadto, że działania podejmowane przez stronę polską nie były żadną wojną, ale akcją przeciwko bandytom, od których należy uwolnić tak ludność polską, jak i rusińską. O odwecie i zemście nikt nie myślał. Zadeklarował, że Polska nie chce prowadzić wojny z narodem ukraińskim, ale pragnie, „ażeby na tej ziemi historycznie, kulturalnie i gospodarczo polskiej nastąpiła wolność, równość i sprawiedliwość dla wszystkich” [18, s. 178].

W nocy wysłanej 27 maja do władz polskich Rada Czterech ostrzegła, iż wszelkie próby ustalenia granicy podejmowane przy użyciu siły zarówno ze strony Polski, jak i władz ukraińskich będą uważane za pogwałcenie całego ducha i arbitralną ingerencję w cele konferencji pokojowej. Jeśli władze polskie nie będą respektować tego stanowiska, to wówczas rządy reprezentowane w Radzie Czterech nie będą miały żadnego uzasadnienia w dostarczaniu Polsce zaopatrzenia lub pomocy [16, s. 881, prz. 109]. Polska odpowiedź na powyższą notę została przekazana kilka dni później. Piłsudski dowodził w niej, iż ofensywa polska spowodowana była koniecznością obrony przez ofensywą ukraińską, która groziła zajęciem polskiego Lwowa. Pisał też o okrucieństwach popełnianych przez Ukraińców na bezbronnej ludności polskiej. W dalszej części odpowiedzi Naczelnik Państwa, powołując się na zasadę Wilsona o samostanowieniu narodów, zapewnił, że ludność ukraińska Galicji Wschodniej otrzyma autonomię w ramach państwa polskiego. Jej rozmiar i charakter zostanie ustalony w porozumieniu z przedstawicielami narodu ukraińskiego [16, s. 893].

Zakończenie walk

Problem polsko-ukraiński był ponownie omawiany przez Radę Czterech na spotkaniu w dniu 5 czerwca [16, s. 348]. Tym razem w rozmowach wziął udział Paderewski, który wyjaśnił, że Polska prowadzi działania zbrojne tylko i wyłącznie w obronie swoich granic. Na pytanie Lloyde’a George’a, czy Polska domaga się całej Galicji, polski premier odparł twierdząco, dodając jednocześnie, że chce zapewnić jej autonomię. W odpowiedzi na te słowa brytyjski premier po raz kolejny wygłosił ostrą tyradę przeciwko Polakom, zarzucając im brak wdzięczności wobec wielkich mocarstw, które poniosły w czasie wojny wielkie ofiary, by Polska odzyskała niepodległość, a 20 milionów Polaków mogło cieszyć się wolnością. Zamiast okazywać z tego powodu wdzięczność, Polska chce dodatkowo trzy i pół miliona mieszkańców Galicji, którzy nie tylko, że nie są Polakami, ale też nie chcą nimi być. Lloyd George dodał też, że ze smutkiem patrzy na to, jak narody jeszcze niedawno prześladowane zaczynają prześladować innych, stają się imperialistyczne.

Po rozmowach z Polakami szefowie mocarstw zachodnich byli coraz bardziej skłonni podjąć decyzję o przeprowadzeniu plebiscytu w Galicji Wschodniej. Pomysł ten w szczególności wpierali Wilson i Lloyd George. Problemem było jednak wyznaczenie terenu, który miałby zostać nim objęty [3, s. 337–338]. Pojawiła się także propozycja przyznania Galicji Wschodniej autonomii w ramach Polski. Jak jednak zauważył amerykański sekretarz stanu Lansing, ludność rusińska zamieszkująca te tereny składała się w 60% z analfabetów i dlatego niezdolna była do samorządności. Musiałaby przejść przez okres wychowania, zanim mogłaby osiągnąć dojrzałość do autonomii. Dodał też, że jej „naturalne związki łączą ją z Ukraińcami, jednakże wydaje się, że skłania się ona raczej ku Polakom, a to z powodu względnej stałości rządu w Polsce w porównaniu z Ukrainą” [3, s. 338].

Ostatecznie szefowie dyplomacji wielkich mocarstw postanowili, że „wojska polskie powinny mieć pełną swobodę posunięcia się aż do rzeki Zbrucz, co nie przesądzałoby o przyszłym statusie kraju” [3, s. 339]. Zapis ten znalazł się w memoriale Balfoura z 18 czerwca w sprawie czasowej okupacji wojskowej

Galicji Wschodniej przez wojska polskie. Jak pisał jego autor, plan ten powinien dążyć do realizacji dwóch celów. Pierwszym z nich miało być powstrzymanie inwazji bolszewickiej w Galicji, drugim natomiast ochrona interesów większości rusińskiej zamieszkującej Galicję Wschodnią. Balfour zalecał jak najszybsze powołanie wysokiego komisarza dla Galicji Wschodniej pod nadzorem Ligi Narodów. Opowiadał się też za tym, by powiadomić Polaków, że ich okupacja Galicji Wschodniej ma charakter czasowy i będzie trwała tak długo, jak długo będzie to konieczne ze względu na potrzebę obrony przed bolszewikami. Decyzja o jej zakończeniu należeć będzie do wysokiego komisarza [3, s. 344].

25 czerwca przewodniczący konferencji pokojowej George Clemenceau powiadomił rząd polski o zgodzie Rady Najwyższej na prowadzenie przez wojska polskie operacji militarnych przeciwko bolszewikom po rzekę Zbrucz. Rada Najwyższa jednocześnie zastrzegła, że to upoważnienie w niczym nie przesądza o jej przyszłym stanowisku w sprawie Galicji [3, s. 353]. Władze polskie zostały zobowiązane do przeprowadzenia w tym regionie plebiscytu i zagwarantowania mu w przyszłości autonomii [13, s. 166–168]. Decyzja Rady Najwyższej została bardzo ostro skrytykowana przez rząd Republiki Ukraińskiej, który podkreślił, że oznacza naruszenie suwerenności terytorialnej Republiki Ukraińskiej oraz oddanie ludności ukraińskiej w ręce jej historycznego wroga, a także skazuje ziemie ukraińskie na polonizację. Ponadto Galicja Wschodnia pod polską okupacją stanie się terenem zaciętych walk, które doprowadzą ją do kompletnej ruiny i anarchii [3, s. 354].

Pod koniec czerwca siły polskie przystąpiły do nowej ofensywy w Galicji Wschodniej, w wyniku której zajęły tereny aż po Zbrucz [1, s. 223]. 1 września zawarty został układ o rozejmie i linii demarkacyjnej między Polską a Dyrektoriatem Ukraińskiej Republiki Ludowej. Trudno jest oszacować, jakie straty poniosły obie strony podczas walk w Galicji Wschodniej, które trwały od listopada 1918 do lipca 1919 r. Być może było to 10 tys. zabitych po stronie polskiej i 15 tys. po stronie ukraińskiej. Do tego trzeba by dodać jeńców wojennych zmarłych w wyniku chorób. Po stronie ukraińskiej mogło to być nawet 20 tys. osób [19, s. 120–121].

Kolejne miesiące rozmów nie przyniosły rozstrzygnięć satysfakcjonujących obie walczące strony. 21 listopada mocarstwa zachodnie na wniosek Komisji Cambona powierzyły Polsce mandat do zarządzania Galicją Wschodnią na okres 25 lat. Po tym czasie Liga Narodów miała zadecydować o jego ewentualnym przedłużeniu [20, s. 906]. Strona polska zaprotestowała przeciwko tej decyzji, uznając ją za akt nieprzychylny Polsce [21, s. 57]. W wyniku tych protestów 22 grudnia 1919 r. mocarstwa zachodnie zawiesiły swoją wcześniejszą decyzję i zarządziły kolejną fazę negocjacji na temat przyszłości Galicji Wschodniej [3, s. 376]. W tym jednak czasie decyzja ta nie miała już żadnego znaczenia. Zarówno Polacy, jak i Ukraińcy coraz lepiej rozumieli, że w Galicji Wschodniej nie służy ani jednemu, ani drugiemu w momencie, kiedy umacniał się ich wspólny wróg – bolszewicy. Tym samym nadeszła pora na nowe rozwiązania.

Podsumowanie. Państwa Ententy z dużą uwagą śledziły konflikt polsko-ukraiński w sprawie Galicji Wschodniej. Był on przedmiotem licznych rozmów podczas konferencji pokojowej w Paryżu, a także ich przedstawicieli na terenach objętych walkami. Jednak ich działania mające na celu doprowadzenie do zakończenia walk zakończyły się niepowodzeniem, gdyż żadna ze stron nie zamierzała ustąpić. Narzuceniu pokoju walczącym stronom nie sprzyjał ponadto fakt, iż trzy najważniejsze mocarstwa Ententy dość istotnie różniły się w ocenie wydarzeń. Francja gotowa była wspierać polskie działania, widząc w tym swój interes. Ostrożniejsze stanowisko początkowo zajęli Amerykanie. Z kolei Brytyjczycy przeciwni byli polskim roszczeniom wobec Galicji Wschodniej, podkreślając, że Polacy mogli zajmować tylko te obszary, na których stanowili większość. W przypadku strony ukraińskiej państwa Ententy początkowo nie brały pod uwagę jej oczekiwań, wychodząc z założenia, że idea państwa ukraińskiego jest mrzonką. Jednak z czasem dało się zauważyć rosnące zrozumienie, a nawet sympatię dla Ukraińców, w szczególności ze strony Amerykanów. Jednocześnie nasilała się krytyka polskiej polityki faktów dokonanych, zwłaszcza w momencie, gdy do walk zostały włączone wojska Hallera. Coraz liczniejsze groźby ze strony Ententy pod adresem Polaków na nic się jednak zdały, gdyż poza naciskami dyplomatycznymi jej przywódcy nie dysponowali żadnymi innymi środkami, przy pomocy których mogliby zmusić Polaków do powstrzymania ofensywy. Chociaż o losie Galicji Wschodniej przesądzić miała siła oręża, a ta była po stronie Polaków, to jednak jeszcze w czasie trwania walk po obu stronach umacniało się przekonanie o potrzebie współpracy przeciwko wspólnemu zagrożeniu, którym byli bolszewicy. To przekonanie zaowocować miało sojuszem militarnym i politycznym zawartym w kwietniu 1920 r. między Piłsudskim i Petlurą.

Bibliografia

1. Galuba R. Niech nas rozsądzi miecz i krew. Konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią w latach 1918–1919. Poznań, 2004. 345 s.
2. Czubiński A. Walka Józefa Piłsudskiego o nowy kształt polityczny Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1918–1921. Toruń, 2002. 443 s.

3. Sprawy polskie na konferencji pokojowej, t. II. Warszawa, 1967. 481 s.
4. Nowak-Kiełbikowa M., Polska – Wielka Brytania w latach 1918–1923. Kształtowanie się stosunków politycznych. Warszawa, 1975. 448 s.
5. The Times. 1919. 1, I.
6. Klimecki M. Wojna polsko-ukraińska. Lwów i Galicja Wschodnia 1918–1919. Warszawa, 2014. 296 s.
7. Nowik G., Odrodzenie Rzeczypospolitej w myśli politycznej Józefa Piłsudskiego 1918–1922, cz. II. Sprawy zagraniczne. Warszawa, 2020. 781 s.
8. Sierpowski S., Działalność Misji Międzysojuszniczej w Polsce w 1919 r. *Dzieje Najnowsze*. 2013. № XLV, t. 3. S. 3–24.
9. Carton de Wiart A. Moja Odyseja. Warszawa, 2016. 400 s.
10. Jędruszczak T., Francuskie dokumenty archiwalne o sytuacji w Polsce w pierwszej połowie 1919 r. *Najnowsze Dzieje Polski*. 1969. T. XIV. S. 195–219.
11. Kozłowski M. Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919. Kraków, 1990. 243 s.
12. Polskie Dokumenty Dyplomatyczne: 1919, styczeń-maj / red. S. Dębski. Warszawa, 2016. LXXXVI+986 s.
13. Mroccka L. Spór o Galicję Wschodnią, 1914–1923. Kraków, 1998. 228 s.
14. Mantoux P. Les délibérations du Conseil des Quatre (24 mars – 28 juin 1919). T. 1. Jusqu'à la remise à la délégation allemande des conditions de paix. Paris, 1955. 579 s.
15. Sprawy polskie na konferencji pokojowej. T. 3. Warszawa, 1967. 339 s.
16. PDD, 1919, styczeń-maj. 597 s.
17. Mantoux P. Les délibérations du Conseil des Quatre (24 mars – 28 juin 1919). T. 2. Depuis la remise à la délégation allemande des conditions de paix jusqu'à la signature du traité de Versailles. Paris, 1955. 580 s.
18. Sprawy polskie na konferencji pokojowej. T. 1. 463 s.
19. Böhler J. Wojna domowa. Nowe spojrzenie na odrodzenie Polski. Kraków, 2018. 336 s.
20. Documents of British Foreign Policy, First Series. T. 3. 1919. 1160 s.
21. Archiwum Polityczne Ignacego Jana Paderewskiego. T. 5. 1909–1941 / wybór i oprac. A. Dąbrowski, M. Drozdowski (red. naukowy). Warszawa, 2001. 268 s.

References

1. Galuba, R. (2004). Let the sword and blood judge us. The Polish-Ukrainian conflict over Eastern Galicia in 1918–1919. Poznań [in Polish].
2. Czubiński, A. (2002). Józef Piłsudski's struggle for a new political shape of Central and Eastern Europe in the years 1918–1921. Toruń [in Polish].
3. (1967). Polish Affairs at the Peace Conference, vol. II. *Warsaw, Sprawy polskie na konferencji pokojowej*. Warszawa [in Polish].
4. Nowak-Kiełbikowa, M. (1975). Poland – Great Britain in the years 1918–1923. The formation of political relations. Warsaw [in Polish].
5. (1919). *The Times*, 1.
6. Klimecki, M. (2014). The Polish-Ukrainian War. Lviv and Eastern Galicia 1918–1919. Warsaw [In Polish].
7. Nowik, G. (2020). The Rebirth of the Republic of Poland in the Political Thought of Józef Piłsudski 1918–1922, part 2. *Foreign Affairs*. Warsaw [in Polish].
8. Sierpowski, S. (2013). The Activities of the Inter-Allied Mission in Poland in 1919. *Dzieje Najnowsze*, XLV/3, 3–24 [in Polish].
9. Carton de Wiart, A. (2016). My Odyssey. Warsaw [in Polish].
10. Jędruszczak, T. (1969). French archival documents on the situation in Poland in the first half of 1919. *Najnowsze Dzieje Polski*, XIV, 195–219 [in Polish].
11. Kozłowski, M. (1990). Between the San and the Zbruch. Battles for Lviv and Eastern Galicia 1918–1919. Kraków [in Polish].
12. Dębski, S. (ed.). (2016). Polish Diplomatic Documents (PDD), 1919 January–May. Warsaw [in Polish].
13. Mroccka, L. (1998). The dispute over Eastern Galicia 1914–1923. Kraków [in Polish].
14. Mantoux, P. (1955). The deliberations of the Council of Four (March 24 – June 28, 1919), vol. 1. *Until the delivery of peace conditions to the German delegation*. Paris [in French].
15. (1967). Polish Affairs at the Peace Conference, vol. 3. Warsaw [in Polish].
16. (1919). PDD, January–May [in Polish].
17. Mantoux, P. (1955). The deliberations of the Council of Four (March 24 – June 28, 1919), vol. 2. *From the delivery of the peace conditions to the German delegation until the signing of the Treaty of Versailles*. Paris [in French].
18. (1967). Polish Affairs at the Peace Conference, vol. 1 [in Polish].
19. Böhler, J. (2018). Civil War: A New Look at Poland's Rebirth. Krakow [in Polish].
20. (1919). Documents of British Foreign Policy, First Series, vol. 3.
21. (2001). The Political Archive of Ignacy Jan Paderewski, vol. 5. *1909–1941*. Warsaw [in Polish].

Надійшла до редакції / Received: 07.04.2025
Схвалено до друку / Accepted: 29.05.2025

УДК 94 (438)“1918–1939”

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-2-98-103

Володимир КОМАР

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Центральної та Східної Європи і спеціальних галузей історичної науки Карпатського національного університету ім. В. Стефаника, м. Івано-Франківськ, Україна
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5475-5084>
 e-mail: volodymyr.komar@pnu.edu.ua

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАВЛА ШАНДРУКА В ЕМІГРАЦІЇ У ПОЛЬЩІ (1921–1939 рр.)*

Анотація. Мета – комплексно дослідити військово-політичну діяльність генерала Павла Шандрука в міжвоєнній Польщі, який протягом 1927–1936 рр. очолював на її території Генеральний штаб Міністерства військових справ (МВС) Армії Української народної республіки (УНР). Діяльність генерала П. Шандрука розгорталася в руслі польської концепції прометеїзму, спрямованої на розчленування Радянського Союзу на окремі національні держави з перспективою їх об'єднання у федерацію з II Річчю Посполитою. Українці-петлюрівці виступали головною рушійною силою в реалізації прометеївських планів санаційної Польщі, а Генеральний штаб УНР на чолі з генералом Павлом Шандруком розробляв стратегію і тактику участі військової еміграції УНР у майбутній війні з Радянським Союзом. **Наукова новизна.** У цій публікації розкрито невідомий в сучасній історіографії аспект військово-політичної діяльності українського генерала Павла Шандрука, а саме його участі в міжнародному прометеївському русі під егідою Польщі. Об'єднуючи в своїх лавах азербайджанський, грузинський, північнокавказький, козацький та інші еміграційні центри, що вимушено перебували на території Польщі і всього світу, польська влада під керівництвом Ю. Пілсудського головну роль в протистоянні з Радянським Союзом відводила українській петлюрівській еміграції. У цьому контексті розвивалася діяльність генерала Павла Шандрука, який був начальником Генерального штабу Армії УНР на території Польщі. Згадана тема чи не вперше актуалізована в сучасній українській історіографії і розкрита на основі документів і матеріалів із зарубіжних архівів.

Висновки. У результаті поразки українських національно-визвольних змагань Павло Шандрук та інші воєначальники армії УНР емігрували на територію свого недавнього союзника – Польщі. Опинившись у таборах для інтернованих, вони продовжували готуватися до майбутнього протистояння з СРСР. У цій боротьбі вони знаходили підтримку з боку владних структур Польщі на чолі з Начальником держави Ю. Пілсудським. Після його відходу від влади розпочалося формування антирадянської еміграції у руслі польської концепції прометеїзму, спрямованої на формування сепаратистських рухів і розпаду СРСР на окремі національні держави. У зв'язку з цим протягом 1927–1936 рр. на території II Речі Посполитої розгорнув свою діяльність Генеральний штаб Армії УНР, начальником якого був призначений генерал Павло Шандрук. Головним завданням цього законспірованого і союзного Війську польському осередку була організація української петлюрівської еміграції як головної ударної сили, спрямованої на її використання у майбутній польсько-радянській війні. Зусилля генерала П. Шандрука були спрямовані на реалізацію завдань, в результаті яких протягом згаданого періоду на території Польщі були сформовані відповідні секції Генерального штабу Армії УНР зі всіма необхідними підрозділами, зокрема з розвідкою і контррозвідкою. Однак, розвиток ситуації в СРСР і міжнародної кон'юнктури у світі довели утопічність польських планів відродження Речі Посполитої «від моря до моря». У зв'язку з цим концепція прометеїзму не була реалізована. Однак, діяльність генерала П. Шандрука, який залишався вірним традиціям Варшавської угоди 1920 р. заслуговує на увагу в контексті вивчення польсько-української військової співпраці.

Ключові слова: генерал Павло Шандрук, петлюрівська еміграція, концепція прометеїзму, прометеїзм, міжвоєнна Польща.

Volodymyr KOMAR

Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of Department of history of Central and Eastern Europe and special branches of historical science, Vasyl Stefanyk Carpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5475-5084>
 e-mail: volodymyr.komar@pnu.edu.ua

ACTIVITIES OF PAVLO SHANDRUK IN EMIGRATION IN POLAND (1921–1939)

Abstract. The goal is to comprehensively investigate the military and political activities of General Pavlo Shandruk in interwar Poland, who during 1927–1936 headed the General Staff of the Ministry of Military Affairs (MIA) of the Army of the Ukrainian People's Republic (UNR) on its territory. The activities of General P. Shandruk unfolded along the lines of the Polish concept of Prometheus, aimed at the dismemberment of the Soviet Union into individual national states with the prospect of their unification into a federation with the Second Polish-Lithuanian Commonwealth. The Ukrainians from

* Публікація здійснена у межах стипендіальної програми Центру діалогу ім. Юліуша Мєрошевського (Publikacja powstała w ramach programu stypendialnego Centrum Dialogu im. Juliusza Mieroszewskiego). Друкується за матеріалами доповіді, виголошеної на Міжнародній науковій конференції «Польсько-українські відносини в умовах російської агресії в Україні: історичні та сучасні контексти» («Stosunki polsko-ukraińskie wobec rosyjskiej agresji na Ukrainę: konteksty historyczne i współczesne»), що відбулася 11–12 квітня 2024 р. у Варшавському університеті (детальніше у рубриці «Наукова хроніка» цього випуску «Вісника»).

*Petlyur were the main driving force in the implementation of the Promethean plans for the recovery of Poland, and the General Staff of the Ukrainian People's Republic, headed by General Pavel Shandruk, was developing the strategy and tactics of the participation of the military emigration of the Ukrainian People's Republic in the upcoming war with the Soviet Union. **Scientific novelty.** In this publication, an aspect of the military and political activity of Ukrainian general Pavlo Shandruk, unknown in modern historiography, is revealed, namely his participation in the international Promethean movement under the auspices of Poland. Uniting in its ranks the Azerbaijani, Georgian, North Caucasian, Cossack and other emigration centers that were forcibly located on the territory of Poland and the whole world, the Polish authorities under the leadership of Y. Pilsudski assigned the main role in the confrontation with the Soviet Union to the Ukrainian Petliur emigration. In this context, the activities of General Pal Shandruk, who was the Chief of the General Staff of the Army of the Ukrainian People's Republic, developed. The mentioned topic is not the first time actualized in modern historiography and disclosed on the basis of documents and materials from foreign archives.*

Conclusions. As a result of the defeat of the Ukrainian national liberation struggle, Pavlo Shandruk and other military commanders of the UNR army moved to the territory of their recent ally, Poland. Once in the internment camps, they continued to prepare for the upcoming confrontation with the USSR. In this struggle, they found support from the power structures of Poland, led by the Head of State Yu. Pilsudski. After his departure from power, the formation of anti-Soviet emigration began in line with the Polish concept of Prometheus, aimed at the formation of separatist movements and the disintegration of the USSR into separate national states. In this regard, during 1927–1936, the General Staff of the Army of the Ukrainian People's Republic, whose chief was General Pavlo Shandruk, developed its activities on the territory of the Second Republika Srska. The main task of this conspiratorial and allied Polish Army cell was the organization of the Ukrainian Petliur emigration as the main strike force, aimed at being used in the war between Poland and the USSR. The efforts of General P. Shandruk were aimed at the implementation of these tasks, as a result of which, during the mentioned period, relevant sections of the General Staff of the Army of the Ukrainian People's Republic were formed on the territory of Poland with all the necessary attributes, in particular with intelligence and counter-intelligence. However, the development of the situation in the USSR and the international situation in the world proved the utopian nature of the Polish plans for the revival of the Polish-Lithuanian Commonwealth "from sea to sea", and in this regard, the concept of Prometheus was not implemented. However, the activity of General P. Shandruk, who remained faithful to the traditions of the Warsaw Pact of 1920, deserves attention in the context of studying the traditions of Polish-Ukrainian military cooperation.

Key words: General Pavlo Shandruk, Petliur emigration, the concept of prometheism in Poland, prometheism, interwar Poland.

Постановка проблеми. Генерал П. Шандрук – відома постать в історії українських національно-визвольних змагань. Однак, його еміграційний період, зокрема, пов'язаний із діяльністю в міжнародному прометеївському русі під егідою Польщі, й надалі залишається маловідомою історіографічною проблемою. Цей рух розвивався в 1920–30-х рр. у руслі польської концепції прометеїзму, спрямованої на розчленування Радянського Союзу на окремі національні держави з перспективою їх подальшого об'єднання з Польщею. Активну участь у цьому русі брали українські, азербайджанські, грузинські, північнокавказькі, козацькі та інші емігранти з колишньої Росії.

Українське питання, з огляду на геополітичний, економічний і людський потенціал, відігравало ключову роль у реалізації концепції прометеїзму. Створення незалежної України над Дніпром та інтеграція західноукраїнських земель до складу Польщі були складовими цієї геополітичної концепції. В структурі прометеївського руху українцям-петлюрівцям відводилася роль координаторів багатьох прометеївських організацій. Найактивнішими серед українців були: у Варшаві – А. Лівіцький, Р. Смаль-Стоцький, В. Сальський і П. Шандрук.

Шандрук Павло Феофанович (15.02.1889 – 15.02.1979) – генерал-хорунжий Армії УНР народився у с. Борсуки Крем'янецького повіту Волинської губернії, закінчив Острозьку класичну гімназію, три курси Ніжинського історико-філологічного інституту, Олексіївське військоve училище. Як професійний військовий П. Шандрук став учасником Першої світової війни і його останнє звання в російській армії – штабс-капітан. У роки українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. – П. Шандрук – воював у лавах військ Центральної Ради, Армії УНР і армії Української держави гетьмана Павла Скоропадського, а також у військах Директорії. З кінця грудня 1918 р. він командир Окремого стрілецького Запорізького куреня Дієвої армії УНР, а згодом Залізної дивізії цієї ж армії. З 25 липня 1920 р. він одержав звання полковника [1, с. 487–488].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Біографія П. Шандрука детально описана в спеціальних енциклопедичних виданнях. Діяльності цієї непересічної особистості присвятили свої енциклопедичні статті Я. Тинченко [1] та О. Колянчук [2]. А. Руккас присвятив свою розвідку періоду діяльності П. Шандрука, коли він навчався у Вищій військовій школі в Рембертові [3]. У контексті дослідження життєвого шляху П. Шандрука слід виокремити доробок українського дослідника з Тернополя – Я. А. Середницького, який видав низку монографій присвячених його діяльності [4–6].

У польській історіографії військово-політична діяльність П. Шандрука, була відображена зокрема в працях А. Гживача та А. Йоньчика [7, с. 122–133] і Р. Потоцького [8, 9]. Польський дослідник П. Готовецький, вивчаючи біографію українського генерала, акцентував увагу на символічній події 1961 р. – нагородженні П. Шандрука найвищою відзнакою польського

еміграційного уряду – орденом *Virtuti Militari* за героїчну військову службу на боці Польщі в 1939 р. Цей факт викликав неоднозначні оцінки з боку польського і українського суспільства, оскільки поряд з його прометеївською діяльністю в міжвоєнний період і службою у Війську польському, відомі факти військово-політичної співпраці генерала П. Шандрука з владою нацистської Німеччини в кінці війни та зв'язків з 14-ю гренадерською дивізією СС [10, с. 50–57].

Однак вищезгадані дослідники з тих чи інших причин обійшли увагою участь П. Шандрука в міжнародному прометеївському русі. Тому, ми вирішили заповнити цю маловідому сторінку в його біографії і присвятили цій темі свою наукову розвідку, опираючись, в основному, на документи і матеріали з польських архівів. Важливе значення у контексті нашого дослідження мають праці П. Шандрука [11–13] і його спогади [14; 15], а також ті, які були перевидані в Івано-Франківську за редакцією І. Монолатія [16].

Виклад основного матеріалу. Після поразки українських національно-визвольних змагань наприкінці 1920 р. за Збруч на територію Польщі були змушені перейти десятки тисяч солдатів і старшин армії Української народної республіки (УНР) й українських цивільних емігрантів, так звана петлюрівська еміграція [17, с. 313]. На територію свого недавнього союзника перейшло 26 тис. офіцерів і рядових, зберігаючи військову дисципліну і внутрішню організацію [18, с. 228]. Згідно з наказом польського уряду, вони були інтерновані у таборах для військовополонених: Вадовіце, Ланьцут, Пікулице, Тухоль і Каліш, в якому опинився зокрема й П. Шандрук [19, арк. 140].

У політиці польської влади щодо еміграції УНР від самого початку визначилися два підходи. Група, що об'єднувалася навколо Начальника держави Ю. Пілсудського, яка мала впливи в Генеральному штабі Війська польського (ГШ ВП), не відмовлялася від використання «української карти», розраховуючи на відновлення збройного конфлікту з Радянською Росією [20, с. 9–10]. Другий представляли ті польські політики, як відверто не сприймали політику Ю. Пілсудського та його оточення. Негативну позицію щодо української еміграції зайняло МЗС Польщі, яке очолив К. Скірмунт, що зобов'язався виконувати умови Ризького договору [21, с. 102].

Спочатку настрої козаків у таборах для інтернованих був пригнічений. Всі жили надією на швидке повернення в Україну. Але з кожним днем вони відчували її нереальність. Невідомий українець 19 червня 1921 р. так описував становище в Ланцуті: «Коли уважно придивитися до населення табору, то можна побачити, який вплив зробило і робить це задротяне життя на масу. Неволь сучасна й невідомість майбутнього так гніть душу, туманять мозок і волю, що людина поневолі теряє під собою ґрунт, стає безсилою і безвольною цяцькою різних авантюристів і провокаторів» [22, с. 175]. Похмурий настрої виливався в незадоволення керівництвом УНР. Називалася причина, що полягала в «пропасті» між простими козаками й старшиною. Хоча певні кола деструктивного характеру піддавалися таким настроям, однак переважаючи більшість залишалася відданою проводу [23]. Учасник описуваних подій генерал П. Шандрук, який перебував у таборі в Каліші, згадував, що загалом «всі наші інтерновані вояки в Польщі показали себе якнайкраще в усіх відношеннях. Вони зберегли свій патріотичний дух, високу мораль і військову дисципліну, що опиралася в тих умовах головним чином на взаємну повагу і довіру» [16, с. 100].

П. Шандрук брав активну участь у громадському житті української еміграції. У той час на території Польщі розпочали свою діяльність «Вищі українознавчі курси» – серія лекцій, зорганізованих культурно-освітньою секцією Українського центрального комітету (УЦК) під егідою комісії в складі О. Лотоцького, В. Біднова і В. Краснопільського. Лекції з історії, етнографії, географії, української мови, військової справи, що їх виголошували О. Лотоцький, В. Біднов, Л. Чикаленко, І. Шовгенів, Микола Ковалевський, М. Кордуба, Р. Смаль-Стоцький, П. Шандрук, відбувалися щонеділі в приміщенні Східного Інституту [24]. «Вищі українознавчі курси» стали фундаментом Українського наукового інституту у Варшаві (УНІ), який був створений у 7 лютого 1930 р. Він не одержав статусу навчального закладу, а став науково-дослідним інститутом [25, с. 89].

4 серпня 1926 р. А. Лівіцький і В. Сальський через полковника В. Славека передали доповідну записку Ю. Пілсудському, в якій обґрунтовували необхідність політичної та військової активізації УНР в еміграції. До цього додавався план майбутньої польсько-української військової співпраці в антирадянському напрямку. Ця пропозиція дістала підтримку з боку вищого політичного і військового керівництва Польщі, оскільки збігалася з так званими прометеївськими планами Ю. Пілсудського. За допомогою петлюрівців санаційна влада розраховувала на початок повстання в УРСР у випадку сприятливої політичної ситуації [26, к. 4].

Першим позитивним сигналом відновлення двосторонніх відносин стало прийняття на контрактній основі до Війська польського (ВП) 35-и офіцерів-українців. Навесні 1928 р. 10 українців закінчили школу підхорунжих у Польщі й поповнили ряди її збройних сил. Окрім українців за умовами контракту в ВП служили офіцери інших народів, колишні армії яких

вважалися союзницькими Польщі. Станом на 31 грудня 1938 р. у ВП служило офіцерів-контрактників: українців – 40; грузинів – 51; азербайджанців – 5; горців Північного Кавказу – 8; разом – 104 особи [27, к. 62].

На початку 1927 р. за розпорядженням начальника Східного відділу МЗС Т. Голувка, більшість закордонних польських організацій відновили стосунки з представниками УНР як легітимним державним органом українського народу. З А. Лівницьким, як президентом УНР, вели переговори міністр закордонних справ Польщі А. Залеський, заступник міністра Р. Кноль, директор політичного департаменту Ю. Лукасевич, начальник Східного відділу МЗС С. Янковський і Т. Голувко, який став його наступником на цій посаді [8, s. 235]. Посередником між урядами Польщі й УНР був Р. Смаль-Стоцький, а у військовій співпраці генерал – В. Сальський. З українців, окрім названих осіб, у переговорах брали участь М. Ковалевський, В. Прокопович і М. Лівницький [28, к. 101–102].

1 лютого 1927 р. на території Польщі розпочав роботу Генеральний штаб Міністерства військових справ УНР. З польського боку кураторами цього законспірованого органу стали начальник Відділу II ГШ Польщі полковник Т. Шаєтцель, який був організатором Другого зимового походу армії УНР у 1921 р., і капітан Г. Сухенек-Сухецький, що згодом став начальником Відділу національностей МВС [28, к. 68–69]. Полковник Т. Шаєтцель визначив завдання, які стояли перед емігрантським українським військовим підрозділом. Він позиціонувався як штаб союзницької армії, що тимчасово вимушено перебуває на території Польської держави. У зв'язку з цим, структури УНР отримували організаційну, технічну й матеріальну допомогу ГШ ВП.

Першим начальником українського Генерального штабу став генерал-хорунжий В. Куц, який підпорядковувався міністрові військових справ УНР генерал-хорунжому В. Сальському [2, s. 154]. Окрім В. Куца, до Генштабу УНР увійшли: генерал-хорунжий М. Безручко, генерал-хорунжий В. Змієнко, генерал-хорунжий П. Шандрук, полковник І. Литвиненко, підполковник О. Виговський, підполковник О. Доценко, капітан І. Зваричук, поручик Я. Фартушний [8, s. 237]. Відділ II ГШ Польщі залишив за собою право остаточного вирішення персональних призначень штабу УНР і можливого звільнення офіцерів, які були задіяні у військових інституціях. Першим кроком у цьому напрямку була заміна колишнього начальника штабу армії УНР, генерал-хорунжого В. Куца на призначеного Відділом II ГШ Польщі генерал-хорунжого П. Шандрука.

Генеральний штаб Міністерства військових справ УНР складався з трьох секцій: перша – «Організаційно-мобілізаційна», друга – «Інформаційна» (розвідки і контррозвідки) і третя – «Пропаганди» (на батьківщині і в еміграції). 1-а секція знаходилася в приміщенні польського Військово-історичного бюро і працювала під його патронатом. Керівником бюро був генерал Ю. Стахевич, який підпорядковувався безпосередньо Генеральному інспекторові збройних сил маршалові Ю. Пілсудському й за його дорученням курував прометеївську акцію [8, s. 240]. За військовою традицією керівником 1-ї секції був начальник штабу УНР генерал-хорунжий П. Шандрук.

У складі законспірованого штабу армії УНР діяла 2-га секція, яку очолював генерал В. Змієнко. Вона працювала у контакті з польською розвідкою і контррозвідкою, яка так само була зосереджена у Відділі II Генштабу Польщі («двуйка») [29, к. 10]. Розвідувальну діяльність скеровував сектор «Наступ» 2-ї секції ГШ Військового міністерства уряду УНР. Спочатку його очолював сотник В. Недайкаша, а згодом сотник В. Шевченко. Загальне керівництво сектором у свій час здійснювали М. Чеботарів та В. Змієнко [30, s. 59].

Зовнішній відділ НКВС був обізнаний з прометеївською діяльністю генерала П. Шандрука за кордоном. Спроби провокації УЦК продовжувалися постійно. Варто згадати про епізод зі спогадів генерала П. Шандрука. Він, будучи на посаді начальника Генштабу армії УНР в еміграції, відчував стеження за собою з боку агентів зовнішньої розвідки НКВС, які намагалися спонукати його до рееміграції в УСРР [16, с. 109–111].

Висновки. Таким чином, протягом 1921–1939 рр. П. Шандрук перебував у вимушеній еміграції в Польщі разом з товаришами з армії УНР. Протягом цих років він залишався вірним традиціям польсько-української військової співпраці, закладених у Варшавській угоді 1920 р. і спільному антибільшовицькому поході на Київ. У зв'язку з цим П. Шандрук долучився до антирадянського фронту поневолених народів, об'єднаних під егідою Польщі в так званий прометеївський рух. У 1927 р. П. Шандрук очолив Генеральний штаб міністерства військових справ армії УНР, завданням якого була мобілізація української петлюрівської еміграції на випадок війни між Польщею та СРСР. Незважаючи на те, що політика прометеїзму Польщі, спрямована на розчленування Радянського Союзу на окремі національні держави, зазнала невдачі, діяльність П. Шандрука стала прикладом польсько-української військової співпраці.

Список літератури

1. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Київ, 2007. 535 с.
2. Kolańczuk A. Ukraińscy emigranci polityczni w życiu naukowym, kulturalnym, społecznym i gospodarczym w II RP. *Przemyśl*, 2019. 389 s.
3. Руккас А. Українські старшини в Польській Вищій Військовій Школі. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2013. Вип. 23–24. С. 97–106.
4. Середницький Я. А. Генерал Павло Шандрук і антигітлерівська військова опозиція. Тернопіль: Мандрівець, 2014. 176 с.
5. Середницький Я. А. Павло Шандрук. Перша світова і три російсько-українські війни. Тернопіль: Мандрівець, 2015. 224 с.
6. Середницький Я. А. Павло Шандрук. Вереснева кампанія 1939 року. Тернопіль: Мандрівець, 2016. 192 с.
7. Grzywacz A., Jończyk A. Wojenne losy gen. Pawła Szandruka. *Zeszyty Historyczne*. Paryż. 2000. Z. 134. S. 120–133.
8. Potocki R. Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920–1939), Lublin, 1999. 383 s.
9. Potocki R. Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930–1939. Lublin, 2003. 440 s.
10. Готовецький П. Герой війни чи солдат Гітлера? Генерал Павло Шандрук в очах поляків. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*: зб. наук. ст. 2019. Т. 39. С. 50–57.
11. Szandruk P. Historyczna prawda o Ukraińskiej Armii Narodowej (tłum. J. Łobodowski). *Kultura*. Paryż. 1965. № 6. S. 85–103.
12. Szandruk P. Geneza umowy polsko-ukraińskiej z 1920 r. *Wschód-Orient*. 1933. R. VI, q 1–2 (17–18). S. 51–61.
13. Шандрук П. Правда про 1-шу Українську Дивізію І Українську Національну Армію. *Вісті комбатанта*. 1965. Ч. 1(17). С. 5–21.
14. Dziewanowski M. K. Pamiętniki gen. Szandruka. *Kultura*. Paryż. 1965. R. 6. S. 103–106.
15. Szandruk P. Siła męstwa. Warszawa; Kraków. 2014.
16. Шандрук П. Сила доблесті. Івано-Франківськ: Лілея НВ. 2008. 236 с.
17. Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. Toruń, 2005. 752 s.
18. Bruski J. Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924). Kraków, 2004. 600 s.
19. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. 3696, оп. 1, спр. 13, арк. 140.
20. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. Kraków, 1989. 467 s.
21. Leczyk M. Zasady polityki polskiej wobec Rosji Radzieckiej w świetle memoriału Ministerstwa Spraw Zagranicznych z 1922 roku. *Zeszyty Naukowe WAP. Seria Historyczna*. Warszawa, 1969. № 20. S. 102–109.
22. Сергійчук В. Українські державники: Всеволод Петрів. Київ, 2008. 296 с.
23. Archiwum Państwowe w Krakowie, Zespół – Materiały zw. z dział. Rządu URL w Tarnowie, sygn. 29/1971/248 (Життя табору в Калішу. Серпень 1921 р.).
24. Maj I. P. Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie 1926–1939. Warszawa, 2007. 292 s.
25. Z działalności Ukraińskiego Instytutu Naukowego. *Wschód-Orient*. 1932. R. III, № 1–2 (5–6). S. 85–93.
26. Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Oddział II Sztabu Głównego Wojska Polskiego (Od. II Sz. Gł.), sygn. I.303.4.5404.
27. CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5561.
28. CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5740.
29. Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ), sygn. 5325, k. 10.
30. Сідак В. С., Вронська Т. В. Спецслужба держави без території: люди, події, факти. Київ: Темпора, 2003. 240 с.

References

1. Tynchenko, Ya. (2007). Officer Corps of the Army of the Ukrainian People's Republic (1917–1921): Scientific Edition. K. 2007. 535 p. [in Ukrainian].
2. Kolańczuk, A. Ukrainian political emigrants in scientific, cultural, social and economic life in the Second Polish Republic. *Przemyśl*, 2019. 389 pp. [in Polish].
3. Rukkas, A. (2013). Ukrainian officers at the Polish Higher Military School. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istorii. [Bulletin of the Precarpathian University. History]*, 23–24, 97–106 [in Ukrainian].
4. Serednytskyi, Ya. A. (2014). General Pavlo Shandruk and the anti-Hitler military opposition. Ternopil [in Ukrainian].
5. Serednytskyi, Ya. A. (2015). Pavlo Shandruk. The First World War and the Three Russian-Ukrainian Wars. Ternopil [in Ukrainian].
6. Serednytskyi, Ya. A. (2016). Pavlo Shandruk. September campaign of 1939. Ternopil [in Ukrainian].
7. Grzywacz, A., Jończyk, A. (2000). The war fate of General Paweł Szandruk. *Zeszyty Historyczne. Paryż. [Historical Notebooks. Paris]*, 134, 120–133 [in Polish].

8. Potocki, R. (1999). The idea of restitution of the Ukrainian People's Republic (1920–1939). Lublin [in Polish].
9. Potocki, R. (2003). The policy of the Polish state towards the Ukrainian issue in the years 1930–1939, Lublin [in Polish].
10. Gotovietskyi, P. (2019). War hero or Hitler's soldier? General Pavlo Shandruk in the eyes of the Poles. *Istoryko-politychni problemy suchasnoho svitu [Historical and political problems of the modern world]*, 39, 50–57 [in Ukrainian].
11. Szandruk, P. (1965). The historical truth about the Ukrainian National Army (transl. J. Łobodowski). *Kultura. Paryż [Culture. Paris]*, 6, 85–103 [in Polish].
12. Szandruk, P. (1933). The Origin of the Polish-Ukrainian Agreement of 1920. *Wschód-Orient [East-Orient]*, VI/1–2(17–18), 51–61 [in Polish].
13. Shandruk, P. (1965). The Truth about the 1st Ukrainian Division and the Ukrainian National Army. *Visti kombatanta [Combatant's News]*, 1(17), 5–21 [in Ukrainian].
14. Dziewanowski, M. K. (1965). Memoirs of General Szandruk. *Kultura. Paryż [Culture. Paris]*, 6, 103–106 [in Polish].
15. Szandruk, P. (2014). The Power of Courage. Warsaw-Krakow [in Polish].
16. Shandruk, P. (2008). The Power of Valor. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
17. Wiszka, E. (2005). Ukrainian Emigration in Poland 1920–1939. Toruń [in Polish].
18. Bruski, J. (2004). Petliurowcy. State Center of the Ukrainian People's Republic in exile (1919–1924). Krakow [in Polish].
19. Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine (CSAVO of Ukraine), file 3696, file 1, file 13 [in Ukrainian].
20. Torzecki, R. (1989). The Ukrainian Question in Poland in the Years 1923–1929. Kraków [in Polish].
21. Leczyk, M. (1969). Principles of Polish policy towards Soviet Russia in the light of the memorial of the Ministry of Foreign Affairs of 1922. *Zeszyty Naukowe WAP. Seria Historyczna [Zeszyty Naukowe WAP. Historical Series]*, 20, 102–109 [in Polish].
22. Serhiychuk, V. (2008). Ukrainian Staters: Vsevolod Petriv. Kyiv [in Ukrainian].
23. State Archives in Kraków, Collection – Materials related to the department of the Government of the Tarnów URL, file reference number 29/1971/248 (Camp life in Kalisz. August 1921) [in Polish; in Ukrainian].
24. Maj, I. P. (2007). Activities of the Oriental Institute in Warsaw 1926–1939. Warsaw [in Polish].
25. On the activities of the Ukrainian Scientific Institute. (1932). *Wschód-Orient [East-Orient]*, 1–2(5–6), 85–93 [in Polish].
26. Central Military Archives (CAW), Department II of the General Staff of the Polish Army (From II General Staff), reference number I.303.4.5404 [in Polish].
27. CAW, Od. II Sz. Główny, reference number I.303.4.5561 [in Polish].
28. CAW, Od. II Sz. Główny, reference number I.303.4.5740 [in Polish].
29. Archives of New Records (AAN), Ministry of Foreign Affairs (MSZ), file no. 5325 [in Polish].
30. Sidak, V. S., Vronska T. V. (2003). Special Service of a State Without Territory: People, Events, Facts. Kyiv [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 07.04.2025
Схвалено до друку / Accepted: 29.05.2025

УДК 94:355.012(=161.1)“1939”:069(477.83/.86):355.01(470+571:477)“20”

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-2-104-114

Любомир ХАХУЛА

кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародної інформації
Національного університету «Львівська політехніка»; старший науковий
співробітник Центру дослідження українсько-польських відносин
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9954-9962>
e-mail: l.khakhula@gmail.com

РОСІЙСЬКІ ЗЛОЧИНИ ЩОДО ГАЛИЦЬКИХ МУЗЕЇВ НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: СУЧАСНІ ІСТОРИЧНІ ПАРАЛЕЛІ Й ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКА СОЛІДАРНІСТЬ*

Анотація. Метою статті є комплексний аналіз політики радянсько-партійних органів влади щодо музеїв Львова, Тернополя, Станиславова в 1939–1941 рр., та проєкція більшовицької деструктивної культурної політики на повномасштабну війну, розпочату Росією проти України у 2022 р. Особливу увагу також звернуто на польсько-українську солідарність у справі порятунку культурних цінностей з українських музеїв від російських руйнувань. **Наукова новизна** дослідження зумовлена спеціальним підходом до інтерпретації зібраного джерельного матеріалу та наукової літератури, який полягає в формуванні історичного порівняння радянської музейної політики із загрозами сучасної російської воєнної агресії. До наукового обігу вітчизняної історичної науки введено оригінальні наративи – написаний у 1939–1941 рр. щоденник директора львівського Етнографічного музею Александра Прусевича, та, підготовлений невідомим автором, звіт про стан львівських музеїв, архівів, бібліотек у 1940 р. У документах особового походження описана атмосфера перших днів та місяців війни, а також політика партійних функціонерів щодо реорганізації східногалицьких музеїв, підпорядкування їх експозицій радянським ідеологічним потребам. **Висновки.** З початком Другої світової війни музейне середовище Східної Галичини зазнало структурно-організаційних, кадрових, тематико-експозиційних змін. У найбільшому культурному центрі – Львові – 25 довоєнних музеїв та 70 приватних колекцій більшовики реорганізували в 5 державних музеїв – історичного, етнографічного, художньо-промислового, мистецького та літературного профілів. Ліквідовано приватні та громадські музеї – Любомирських, Дідушицьких, музей Наукового товариства імені Шевченка, вірменський, єврейський музеї. Значної шкоди і втрат галицькі музеї зазнали не внаслідок воєнних дій, а від непрофесійного переміщення та вивезення пам'яток. Культурна пам'ять про згадані події консолідує українців, поляків, литовців та інші європейські народи перед російською воєнною й окупаційною загрозою для українських музеїв. Засновані після 2022 р. польські й литовські порятункові ініціативи скеровані на матеріальну та професійну допомогу в забезпеченні музейних зібрань, фінансово-організаційну підтримку українських колег, збереження й популяризацію культурної спадщини через довготривалі музейні виставкові проєкти.

Ключові слова: музеї, історія, культура, культурна безпека, Галичина, Друга світова війна, повномасштабне вторгнення, російські злочини, українсько-польські відносини.

Liubomyr KHAKHULA

PhD (History), Associate Professor at the Department of International
Information Lviv Polytechnic National University; Senior Researcher Fellow
of the Department «Center for Ukrainian-Polish Relations Research»
Ivan Kryp'iakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine, Lviv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9954-9962>
e-mail: l.khakhula@gmail.com

RUSSIAN CRIMES AGAINST GALICIAN MUSEUMS AT THE BEGINNING OF THE WORLD WAR II: CONTEMPORARY HISTORICAL PARALLELS AND POLISH-UKRAINIAN SOLIDARITY

Abstract. The purpose of the article is to provide a comprehensive analysis of the policy of the Soviet party authorities towards the museums of Lviv, Ternopil, and Stanislaviv in 1939–1941, and to project the Bolshevik destructive cultural policy onto the full-scale war launched by Russia against Ukraine in 2022. Particular attention is paid to the Polish-Ukrainian solidarity in saving cultural assets of Ukrainian museums from the Russian destruction. The scientific novelty of the study is predetermined by a special approach to the interpretation of the collected source material and scientific literature, which consists in forming a historical comparison of Soviet museum policy with the threats of modern Russian

* Публікацію підготовлено під час реалізації Стипендійного проєкту «Музеї південно-східних воєводств II Речі Посполитої: стан на 1939 р. та воєнні долі (втраги)», фінансованого Інститутом воєнних втрат ім. Яна Карського (Варшава, Республіка Польща). Друкується за матеріалами доповіді, виголошеної на Міжнародній науковій конференції «Польсько-українські відносини в умовах російської агресії в Україні: історичні та сучасні контексти» («Stosunki polsko-ukraińskie wobec rosyjskiej agresji na Ukrainę: konteksty historyczne i współczesne»), що відбулася 11–12 квітня 2024 р. у Варшавському університеті (детальніше у рубриці «Наукова хроніка» цього випуску «Вісника»).

military aggression. Original narrative sources, such as, written in 1939–1941, the diary of the director of the Ethnographic Museum in Lviv Aleksander Prusiewicz, and a report on the state of Lviv museums, archives, and libraries in 1940, prepared by an unknown author, have been introduced into national historical science. The personal documents describe the atmosphere of the first days and months of the war, as well as the attempts of party functionaries to reorganize the East Galician museums and subordinate their expositions to Soviet ideological needs. **Conclusions.** With the outbreak of the World War II, the museum environment of Eastern Galicia underwent structural and organizational, personnel, thematic, and exhibition changes. In Lviv, the largest cultural center, 25 pre-war museums and 70 private collections were reorganized by the Bolsheviks into 5 state museums of historical, ethnographic, crafts, artistic and literary profiles. Private museums were liquidated, including the Lubomirski and Dzieduszycki museums, the museum of the Shevchenko Scientific Society, the Armenian and Jewish museums. Galician museums suffered considerable damage and losses not from hostilities, but from the unprofessional displacement and removal of artifacts. The cultural memory of these events consolidates Ukrainians, Poles, Lithuanians, and other European nations in the face of the Russian military and occupation threat to Ukrainian museums. Launched after 2022 Polish and Lithuanian rescue initiatives were aimed at providing material and professional assistance in maintaining museum collections, financial and organizational support for Ukrainian colleagues, preserving and promoting cultural heritage through long-term museum exhibition projects.

Keywords: museums, history, culture, cultural security, Galicia, World War II, full-scale invasion, Russian crimes, Ukrainian-Polish relations.

Постановка проблеми. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2024 р. не лише грубо порушило геополітичний уклад світу, але й породило низку викликів – від воєнно-політичних до соціокультурних. Варварське руйнування окупантами цивільної інфраструктури, об'єктів культурного та духовного призначення поставило на порядок денний проблему безпеки культурних цінностей національного та світового значення. Негативний досвід воєнних втрат інституцій культури в ХХ ст. схиляє дослідників до уважного (пере)осмислення історичного минулого, зокрема в частині радянсько/російського нищення музейних цінностей в Галичині на початку Другої світової війни. Практика непрофесійного поводження із артефактами, їх грабунку та ліквідації яскраво ілюструє ті загрози, які постають для сучасних музейних установ перед обличчям імперської Росії. Адже нищення пам'яток є не лише виразом бездумного ставлення до минулого, але й затирання національної ідентичності. Багатокультурний простір передвоєнної Галичини складався із національних музеїв – українських, польських, єврейських, вірменських. Збережена та задокументована пам'ять про втрати схиляє сьогодні до братерської солідарності український та польський сусідні народи. Представлення порівняльної перспективи історичного досвіду із сучасною польсько-українською співпрацею щодо порятунку спільної культурної спадщини є актуальним завданням для сучасної соціогуманітаристики та вкрай необхідним наративом для суспільно-політичних середовищ України і Польщі.

Аналіз останніх досліджень. Проблематика музейної політики радянсько-партійних функціонерів в новостворених західних областях УРСР у 1939–1941 рр. має добре історіографічне підґрунтя у формі наукових та науково-популярних публікацій українських й польських істориків, музеологів, культурологів. Стан музейних колекцій Львова напередодні Другої світової війни узагальнили Алла Крутоус, Єжи Петрус, Мацей Матвіюв [1–3]. Реорганізаційні заходи радянських органів щодо східногалицьких музеїв проаналізували Роман Дзюбан, Святослав Терський, Ірина Горбань, Руслана Маньковська [4–7]. Розвиток музейної справи в Тернополі, Станиславові, Коломиї, Жаб'є (Верховині) в міжвоєнний період ХХ ст. та роки Другої світової війни досліджували Олег Гаврилук, Ярослава Гайдукевич, Ольга Цівкач, Володимир Клапчук, Лукаш Квіріні-Поплавський [8–12]. Польські культурологи Агнешка Беджицька та Мацей Матвіюв ввели до наукового обігу цінні польськомовні джерельні матеріали про стан музейного середовища Львова у 1939–1941 рр. – Щоденник директора Етнографічного музею Александра Прусевича та звіт невідомого автора «Львівські архіви, бібліотеки та музеї у 1940 р.» [13; 14]. Багатий джерельний матеріал містить збірник документів і матеріалів про втрати й переміщення фондів Львівської національної бібліотеки України імені В. Стефаника [15]. Разом з тим, наукового переосмислення потребує явище ідеологічно-тоталітарного впливу російського/радянського режиму на музейне середовище регіону та його політика щодо музейних інституцій.

Метою пропонованого дослідження є аналіз організаційних заходів радянсько-партійних органів щодо музеїв Львова, Тернополя, Станиславова в 1939–1941 рр., а також узагальнення досвіду сучасної польсько-української солідаризації навколо порятунку від російської руйнівної загрози матеріальних цінностей з українських музеїв.

Виклад основного матеріалу. Галицьке музейництво напередодні Другої світової війни характеризувалося доброю інституційною мережею, багатством колекцій (археологія, зброя, живопис, етнографія, художній промисел, геологія та ін.), національною різноманітністю (польські, українські, єврейський, вірменський музеї) та високим професійним рівнем адміністративних й наукових опікунів установ Львова, Тернополя, Станиславова, Коломиї, Перемишля, Сянока, Самбора, Стрия, Сокаля, Яворова. У Львові, центрі культурного життя регіону, функціонувало

25 музеїв та 70 приватних колекцій, які «різнилися за національним і релігійним спрямуванням, за формами власності та юридичним статусом... діяли державні та міські музеї, релігійні, приватні, доброчинні, корпоративні (тобто різних товариств і організацій)» [1, с. 7]. Покутський музей у Станиславові та Подільський у Тернополі отримали заслужений статус освітньо-культурних центрів, багатих на артефакти минулого (природа, нумізматики, сфрагістика, мистецтво, кераміка) [8–11].

Початок Другої світової війни змусив музейну спільноту швидко реагувати на загрози знищення культурних артефактів. Із початком німецьких бомбардувань Львова у вересні 1939 р. найцінніші пам'ятки були переміщені до музейних підвалів або запаковані в скринях на партерних поверхах установ. На щастя, жодна музейна будівля не зазнала критичних руйнувань, проте повилітали сотні шиб, часткового пошкоджено будівлю Музею художнього промислу, а в Міській галереї осколки гранат зачепили декілька картин [14].

Після того, як 22 вересня 1939 р. Львів перейшов під контроль Червоної армії, а міська влада закликала (українською, польською та російською мовами) не чинити акцій спротиву, було опечатано Міський архів, розпочалася конфіскація зброї з усіх музеїв, що посідали збройні [16, с. 169]. Хоча під реквізицію потрапляла лише найновіша холодна й вогнепальна зброя, нерідко траплялися випадки, коли «червоні реквізитори» забирали історичні артефакти часів боїв за Львів у 1918 р., російсько-польської війни 1920 р. та інші цінні речі. Як згадував анонімний польський автор: «Важко їм було пояснити, що, наприклад, почесна шабля генерала Тадеуша Розвадовського – це історична пам'ятка, але одного слова «польський генерал» було достатньо, щоб посилити їхнє бажання забрати річ» [14]. В короткому часі після згаданої реквізиції радянські органи наказали розпаковувати скрині із пам'ятками та якнайшвидше (протягом кількох днів) повернути музейні виставкові зали до такого ж вигляду як і перед війною. 30 вересня 1939 р. Тимчасове управління Львова розіслало рекомендації про «негайне відкриття для публічного користування всіх музеїв, колекцій, Рацлавської панорами, Діорами міста Львова» [15, с. 4]. Згодом більшовицькі функціонери, побачивши в експозиціях «буржуазно-імперіалістичний та націоналістичний зміст», зажадали від музейних співробітників висвітлення передусім класової боротьби.

Невдовзі після перейняття контролю над містом розпочалися арешти діячів культури із виразною політичною позицією. Так, 26 вересня 1939 р., був арештований професор Львівського університету, директор Музею праісторії Червенської землі, відомий археолог Леон Козловський. Поза науково-культурною діяльністю, професор мав багатий досвід політичної заангажованості в II Речіпосполитій: посол Сейму у 1928–1935 рр., міністр аграрних реформ у 1930–1932 рр., прем'єр-міністр Польщі у 1934–1935 рр. Обставини затримання (більшовики ув'язнили навіть тих, хто вітався із професором чи співчутливо знімав капелюх) та подальшого звинувачення Л. Козловського мали всі ознаки побутового й професійного неприязного ставлення зі сторони колеги, директора Етнографічного музею Александра Пресєвіча. Від середини 1930-х рр. обидва музейники ділили спільний будинок Палацу Бєсядецьких (А. Прусєвіч займав партер, Л. Козловський вищі поверхи) призначений на потреби новостворених музеїв. Після того як на подвір'ї палацу появилися радянські офіцери А. Прусєвіч доніс на колегу про те, що той здирав із дверей Прусєвіча російськомовну табличку «Народний музей – Відділ культури», а також обіймав високі урядові посади в міжвоєнній Польщі [13, с. 227]. Згодом радянські органи висунули Л. Козловському такі звинувачення: діяльність на шкоду польських і українських селян в статусі аграрного міністра; просування антинародної Конституції 1935 р.; створення концентраційного табору в Березі Картузькій [13, с. 227–228]. На початку 1940 р. була арештована, а згодом заслана до табору учениця Л. Козловського та зберігач фондів Музею Праісторії Червенської землі Ірена Сівек-Врубель [13, с. 226]. Л. Козловського транспортували до Москви й засудили да кари смерті, проте звільнили на підставі Угоди Сікорського–Майського від 30 липня 1941 р. [17, с. 36]. Етнографічний музей радянська влада перенесла до будинку Міського музею художнього промислу. А. Прусєвіч вчинив самогубство на початку вересня 1941 р. й був похований на Личаківському цвинтарі (поле 26) [13, с. 214].

В жовтні 1939 р. львівські музеї відвідала партійно-урядова делегація на чолі з Нікітою Хрущовим. В залах Історичного музею міста Львова, присвячених польсько-українській війні 1918–1919 рр., боям за Львів, делегати не проявляли особливого інтересу, зауважуючи лише: «а то ваша з ними війна». Натомість уважно шукали пам'яток з війни 1920 р., не вірячи, що тодішній «похід червоноармійської слави на дістався Львова» [14].

Наприкінці вересня 1939 р. при новоствореному Тимчасовому управлінні Львова запроваджено посаду інспектора музеїв, виконувачем обов'язків якої призначено українського мистецтвознавця та підприємця Володимира Паньків. Після візиту до Києва В. Паньків вихваляв радянський лад перед львівськими музейниками, публічно на грудях носив велику червону кокарду, проте згодом був заарештований, його родину вивезли, а приватну збірку етнографії та порцеляни

розгромили. Після звільнення, у 1940–1941 рр., В. Паньків завідував відділом в Етнографічному музеї. З посади змушений був піти також й секретар В. Паньківа, журналіст, колишній редактор видавництва «Червона Калина» Василь Левицький [14].

В культурній галузі більшовики реалізували т. зв. музейну комасацію – зменшення кількості інституцій, шляхом об'єднання схожих за характером колекцій та експозицією установ. Слід додати, що таке рішення не було оригінальним, а нагальність потреби перерозподілу музеїв піднімалася ще у 1920–30-х рр. [6, с. 23]. У музейних колах міжвоєнного Львова також лунали думки про необхідність реорганізації музеїв з метою об'єднання їх у більші інституції. 1923 р. директор українського Національного музею Іларіон Свенціцький запропонував об'єднати колекції його музею та Музею Наукового товариства імені Шевченка [18, с. 4]. На закиди польських урядовців про неефективність організації окремих інституцій та необхідність їх об'єднання в одну більшу установу директор Архівів, бібліотек та музеїв гміни міста Львова Александер Чоловський відповідав: «Тільки така організація, яка при більшій кількості пам'яток диференціює їх на окремі відділи, є єдино раціональною, практичною і науково обґрунтованою. Мета сучасних музеїв повинна бути передусім педагогічною, а не такою як колись, в часи кабінетів дивовиж (Кунсткамер)» [19, к. 11]. Варто додати, що демократичність львівського музейного середовища проявлялася й у розбіжностях й різночитаннях приватної колекційної діяльності. У вересні 1939 р. у своєму щоденнику А. Прусевич зазначав, що А. Чоловський «переляканий, складав до скринь награбовані багатства, книжки, документи» [13, с. 220]. На думку краківської дослідниці Агнешки Беджицької, колекціонерська діяльність останнього породжувала закиди у використанні службового становища з метою розширення власних колекцій [20, с. 143].

У листопаді 1939 р. при Тимчасовому управлінні у Львівській області утворено Комісію з охорони пам'яток культури під головуванням київського письменника Петра Панча [21, с. 30]. До її складу ввійшли Іван Крип'якевич, Михайло Возняк, Володимир Дорошенко, Ярослав Пастернак, Іларіон Свенціцький, Іван Карпинець, Михайло Драган, Володимир Паньків. Згодом В. Дорошенко згадував, що «комісія працювала ваяло, збиралася дуже рідко, не розпоряджала потрібними грошовими і транспортними засобами, та, як установа обласна львівська, не мала ширших уповноважень і навіть у себе в області небагато охоронила, не кажучи вже про сусідні області – Дрогобицьку, Тернопільську та Волинь, де було дуже мало місцевої інтелігенції, а советські правителі були ще більш некультурні, ніж у Львові» [22]. Інспектори Комісії підготували реєстр установ – музеїв, бібліотек, архівів. Львівські музеї запропонувано розділити на дві групи – мистецькі (підпорядкувавши Управлінню в справах мистецтва при Раді народних комісарів УРСР) та наукові (мали б відійти під юрисдикцію Народного комісаріату освіти УРСР) [15, с. 7]. 30 листопада 1939 р. на засіданні Комісії інспектор В. Паньків запропонував замість 21 львівського музею створити 10 державних музейних установ. Комісія ж вирішила 21 музей реорганізувати у 7.

Рада народних комісарів УРСР 8 травня 1940 р. прийняла Постанову «Про організацію музеїв і бібліотек у західних областях України», яка передбачала створення нових музейних установ. У Львівській області – Державний обласний історичний музей в м. Львові; Державний обласний етнографічний музей в м. Львові; Державну обласну картинну галерею з філіями: замок Собеського в с. Підгірцях Олеського району та панорамою Рославицького в м. Львові; Державний обласний музей мистецького промислу в м. Львові; Державний обласний меморіально-літературний музей ім. Франка в м. Львові в будинку, де жив і працював Іван Франко; Державний міський етнографічний музей в Яворові; Державний міський краєзнавчий музей в Сокалі [23, с. 94]. В Дрогобицькій області були створені Державний обласний історичний музей в м. Дрогобичі та міські історико-етнографічні музеї в Перемишлі, Самборі, Трускавці, Стрию. На основі довоєнного Подільського музею в Тернополі влада заснувала Державний обласний історико-краєзнавчий музей, а в Кременці – Державний міський історичний музей [23, с. 95]. В Станіславівській області утворено Державний обласний історичний музей в м. Станіславі (об'єднав відділи: історичний, природознавчий та народної творчості) та державні міські краєзнавчі музеї в Коломиї й Рогатині [23, с. 97]. Відомче підпорядкування музеїв розподілили між Управлінням в справах мистецтва при РНК УРСР та Народним комісаріатом освіти УРСР посиливши таким чином централізовану систему управління культурними інституціями.

Вже 23 травня 1940 р. секретар Львівського обкому КП(б)У Леонід Гришук доповідав на І обласній партконференції: «До приходу Червоної Армії по Львівській області було 22 різних дрібних музеїв. Зараз ці музеї реорганізовані і створено 8 музеїв, а саме літературно-меморіальний, етнографічний, історичний, картинна галерея, музей мистецького промислу, природничий, етнографічний в м. Яворов, краєзнавчий в м. Сокалі, філіал картинної галереї в с. Підгірцях. Ці музеї перебудовують свою роботу за радянською системою і будуть великим вогнищем культури, науки і мистецтвознавства... З 8-ми організованих музеїв розпочали свою роботу лише 2, решта знаходиться в стадії реорганізації» [23, с. 97].

Радянська влада позірно толерувала українізацію музейного простору Галичини, зокрема запровадження курсів української мови в Музеї художнього промислу, Міській галереї чи Історичному музеї. Новоутворені музеї очолили українці: директором Державної обласної картинної галереї став керівник довоєнного Національного музею у Львові, музейник Іларіон Свенціцький, а Державний обласний історичний музей очолив колишній директор Музею НТШ, археолог Ярослав Пастернак [24, с. 115]. Проте українець Я. Пастернак у своїй взаємодії із радянською адміністрацією не отримував жодних привілеїв, адже «не будучи партійцем змушений був годинами безрезультатно вистоявати в коридорах радянських чиновників» [14]. Крім того з Києва до Львова відкомандирували «кризових менеджерів» для впровадження засад радянського музейництва на місцях. Це були музейник Іван Бондар та археолог Петро Курінний, спеціаліст із проблем революції та соціалістичного будівництва, пропагандист атеїзму Ковальов, радянські музейниці – Зінаїда Владченко, Фаня Штіттельман, Ніна Розенберг. Влаштувавши в Національному музеї ім. Короля Яна III збірний пункт музейних предметів історичного характеру, вони громадили цінні артефакти на основі поспішно складених списків, без каталогів, інвентарних книг чи наукових паспортів [14, с. 107]. Інші «новаторські» ідеї присланих кадрів полягали в постійній зміні експозицій, зокрема в Міському музеї художнього промислу.

Власне П. Курінний спричинився до вивозу зі Львова двох золотих Михалківських скарбів – «найдавніших доісторичних золотих пам'яток Центрально-Східної Європи, що датуються VIII–VI ст. до нашої ери» [25; 26]. Знайдені ще в XIX ст. на Поділлі пам'ятки перебували серед збірок Музею Дідушицьких (скарби зберігали в довоєнному Іпотечному банку). Незважаючи на те, що, завдяки старанням мистецтвознавця Мечислава Гембаровича, скарби врятували від переплавлення, цінні артефакти покинули Львів [27, с. 50]. На початку 1940 р. П. Курінний вивіз скарби до Києва, а згодом вони потрапили до Москви, де перебували спочатку в «Головному хранилище цінностей і охрани», а потім передані в Ермітаж [4, с. 105; 28, с. 181].

Сталінська влада, пропагуючи концепцію об'єднання львівських музеїв, планувала утворити Музей Сходу в Паладі Бесядецьких та Музей атеїзму в будинку Товариства «Просвіта» (Палац Любомирських). Позаяк радянські чиновники не змогли на існуючому музейному матеріалі втілити експозицію про «похід революційних ідей крізь віки» було вирішено переформатувати усі львівські музеї з метою створення Музею Західної України, який би доводив, що «культуру земель “Західної України” сформували не шляхта, князі, міщани, а експлуатовані маси» [14]. Ідеологічно-класовий підхід не залишав місця для музейних установ, які носили ім'я своїх фундаторів, тобто «буржуазних ворогів народу». З міського музейного простору зникли Музей князів Любомирських, Музей Дідушицьких, Збірка Болеслава Ожеховича, збірка картин Леона Пінінського, колекція барона Адольфа Браніцького. Національний музей у Львові став відділом Львівської картинної галереї [7, с. 246]. Музей князів Любомирських як структурна частина довоєнного Національного Закладу ім. Осолінських реорганізували в безжальний спосіб. Будучи перетвореним в Львівська філію Бібліотеки Академії наук УРСР, Осолінеум за час від 22 вересня 1939 р. до 30 червня 1941 р. втратив близько 19 000 музейних предметів. Майже 4 000 з них складав передвоєнний депозит, націоналізовані приватні збірки. Ці речі розподілили між 4 новопосталими музеями [3, с. 60].

Багаті музейні фонди Наукового товариства імені Шевченка радянські функціонери вирішили передати державним музеям. Музей воєнно-історичних пам'яток НТШ пропонували «закрити весь, як націоналістичний», а його предмети передати до Центрального архівного управління НКВС УРСР [23, с. 61]. Схожий план ліквідації підготували і для Музею єврейської громади. Ще в листопаді 1939 р. кандидатуру колекціонера Максиміліана Гольдштейна на посаду «хранителя з повноваженнями директора» (*kustosza, wzgl. dyrektora*) Єврейського музею підтримали авторитетні музейники А. Чоловський, І. Свенціцький, Я. Пастернак, К. Півовський, Р. Менкіцький [29, р. 276–277; 13, с. 213]. Відтак 25 грудня 1939 р. Комісія з охорони пам'яток культури погодила призначення М. Гольдштейна керівником Музею єврейської громади. Після приєднання інституції до Музею художнього промислу М. Гольдштейн отримав посаду співробітника музею. Приватну колекцію творів єврейського мистецтва М. Гольдштейн вберіг від радянської націоналізації. В перші тижні нацистської окупації колекціонер вирішив передати свої збірки в депозит Державному обласному музею мистецького промислу [30, с. 251].

Серед музейних установ змін практично не зазнала концепція Рацлавської панорами, сюжет якої (повстання гноблених проти російського царя у 1794 р.) цілком вписувався в більшовицьку історичну концепцію. Адже для партійно-радянських функціонерів «нормальне функціонування львівських культурних інституцій було потрібне для реклами своїх успіхів у відродженні сфер життя, що занепали внаслідок “другої імперіалістичної війни”». Про це з особливим акцентом писали газети, широко коментуючи той факт, що за часів “ясновельможної” Польщі вхід до музеїв був платним, коли вони, творці пролетарської культури, скасували всі збори. Дуже скоро, фактично

через кілька тижнів, спеціальним декретом було запроваджено плату за вхід до музеїв. Платили навіть червоноармійці» [14]. Присвячуючи досить багато уваги та фінансових ресурсів для утримання музеїв, більшовики переслідували суто пропагандистсько-ідеологічні цілі: «Бо як на літературу й театр, так само й на музеї большевицька влада дивилася тільки як на засіб агітки» [31, с. 246]. Тому львівський Музей гігієни пристосовано для демонстрації «матеріалістичного світогляду більшовиків», а Музей Дідушицьких не маючи в своїй експозиції політичного контексту не викликав особливого зацікавлення. Археологічну частину колекції передано до Державного обласного історичного музею, етнографічну – до Державного обласного етнографічного музею. Останню установу очолив А. Прусевич, який вільно володів російською мовою та мав підтримку в більшовиків.

Таким чином, підсумком майже дворічної культурно-музейної політики більшовиків в західних областях УРСР стало «підпорядкування музейних і приватних колекцій державі, їх націоналізація, закриття багатьох з них чи перейменування, перерозподіл та розпорошення збірок» [7, с. 243]. Як зауважив львівський дослідник Роман Дзюбан, «безконечні переміщення колекцій без належних супровідних документів та в неналежних умовах неминуче призводили до знищення чи розкрадання. Деякі колекції у цей час втратили повністю чи частково свої каталоги. Знищення (часткове чи повне) каталогів великої кількості приватних і громадських бібліотек, архівів та музейних колекцій робить практично неможливою повну реконструкцію цих збірок і визначення їхніх втрат» [4, с. 107].

Імперська природа Радянського Союзу, а згодом і Росії проявлялася не лише в інструменталізованому й непрофесійному ставленні до артефактів історії, культури, природи. Ще однією рисою шовіністичного характеру російського народу є привласнення сусідньої історії та культури, а також знищення тих пам'яток, які не вписуються в історичний канон ідеологеми «русского мира» [32]. Українські, польські, єврейські музеологи відчували це сповна у 1939–1941 рр., а згодом і у 1941–1946 рр. під час масових переміщень і грабунків музейних колекцій. Їхня пам'ять, зафіксована у наукових, публіцистичних, епістолярних жанрах, є неоціненним ресурсом для формування стратегічних взаємин сучасних України та Польщі у сфері національно-культурної безпеки.

З початком повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну в 2022 р. проявилася деструктивна природа російського режиму і щодо українських інституцій культури – музеїв. Її ознаками стало знищення/пошкодження сотень пам'яток й об'єктів культурної інфраструктури, а також нелегальне вивезення культурних цінностей (картини, скіфське золото, манускрипти) з окупованих територій до Криму та самої Росії. Вже 26 лютого російським снарядом був зруйнований Іванківський історико-краєзнавчий музей в Київській області, де зберігалися картини відомої української художниці Марії Примаченко (на щастя, полотна вдалося врятувати) [33]. В березні 2022 р. російський авіаудар пошкодив Маріупольський художній музей імені Архипа Куїнджі, а окупанти вивезли твори А. Куїнджі «Червоний захід сонця», «Осінь» та «Ельбрус», І. Айвазовського «Біля берегів Кавказу», посмертний портрет Куїнджі у виконанні його учня Григорія Калмикова, бюст Куїнджі роботи скульптора В. Беклемішева, старовинні ікони та книги [33]. З Херсонського художнього музею імені Олексія Шовкуненка вивезли практично всі твори мистецтва: тисячі полотен, ікон, скульптур та зразків декоративної кераміки. З Херсонського обласного краєзнавчого музею окупанти викрали понад 28 тис. музейних пам'яток (старовинні монети, зброю, ікони, меблі, картини, археологічну колекцію). Загалом же, після повномасштабного вторгнення на окупованих територіях росіяни, при співучасті місцевих колаборантів, пограбували музеї на близько пів мільйона культурних артефактів [34].

Руйнувань чи шкоди росіяни також завдали Чернігівський історичному музею ім. В. В. Тарновського, Національному літературно-меморіальному музею Г. С. Сковороди, Куп'янському краєзнавчому музеєві, Маріупольському краєзнавчому музею, Одеському національному художньому музею, Національному музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків. Проти ночі 1 січня 2024 р. російський дрон «Шахед» зруйнував Музей генерал-хорунжого УПА Романа Шухевича (відділ Львівського історичного музею) – важливе місце пам'яті для української національної ідентичності. Саме тут 5 березня 1950 р. Роман Шухевич протистояв підрозділу МДБ в останньому бою [35]. Станом на середину травня 2022 р. Міністерство культури та інформаційної політики України зафіксувало збитки, завдані 29 українським музеям. Через майже півтора року війни, наприкінці 2023 р. згадане Міністерство задокументувало пошкодження 1907 об'єктів культурної інфраструктури, зокрема 106 музеїв та галерей у Донецькій, Харківській, Херсонській, Київській, Миколаївській, Луганській, Запорізькій областях та Києві [36]. В липні 2023 р. експерти ЮНЕСКО підтвердили знищення чи пошкодження 281 місця культурної пам'яті, зокрема 27 музеїв [37].

Напередодні російського вторгнення національні та міжнародні культурно-мистецькі спільноти розуміли невідворотність порятунку пам'яток української культури від варварського наїзду північного сусіда. 16 лютого 2022 р. українсько-американський мистецтвознавець Костянтин Акінша у колонці для «Wall Street Journal» попереджав: «При повномасштабному російському вторгненні у небезпеці опиняться практично всі важливі музейні колекції» [38]. Відтак український музейний менеджмент ухвалив рішення про нерозголошене переміщення пам'яток в безпечні місця (наприклад, одеські, київські музеї передавали експонати колегам із західних областей), підготовку т. зв. «червоних списків» експонатів для евакуації та ін. За оцінкою агенції Bloomberg, неpubлічна кампанія превентивного порятунку пам'яток українських музеїв, архівів, галерей, бібліотек стала «однією з наймасштабніших у нинішньому столітті, нагадуючи подібну кампанію в Європі під час Другої світової війни» [37].

Слід відзначити, що артефакти українських історичних, художніх, краєзнавчих музеїв репрезентують спадщину світової, загальноєвропейської, а найбільше центрально і східноєвропейської культури. Крім українців, їхня значимість є особливо важливою для західних сусідів – поляків, литовців – духовних спадкоємців Речі Посполитої. Тому солідарність й підтримка в порятунку пам'яток від російської загрози обумовлювалися не лише історичною пам'яттю про імперську природу Росії, яка знищує чужі національні символи, але й необхідністю зберегти свої «місця пам'яті» – матеріальні свідчення багатовікової українсько-польсько-литовської спадщини.

Польські інституції відразу ж заангажувалися у підтримку українських колег. В перші тижні війни – найнеобхіднішим обладнанням (засоби захисту від вогню, механічних пошкоджень, вологи, пакувальні матеріали), а згодом – появою інституційних ініціатив та проєктів стратегічного характеру. На початку березня 2022 р. польські музейники створили Комітет допомоги музеям України, до складу якого увійшли 55 членів із таких польських музеїв – Королівського замку у Варшаві, Музею Аушвіц-Біркенау, Національного Закладу ім. Оссолінських у Вроцлаві, Музею сучасного мистецтва у Варшаві, Королівського музею «Королівські Лазенки» у Варшаві, Етнографічного музею у Варшаві, Музею еміграції в Гдині [39]. На думку засновників ініціативи, «агресія Росії проти України призводить до незліченних злочинів, страждань і жертв. За таких обставин найважливішими є люди – цивільне населення, яке зазнає варварських обстрілів, солдати, які воюють проти агресора. Сьогодні українці гинуть, захищаючи свою Батьківщину. Однак кожна війна – це ще й непоправна шкода національній спадщині та культурі» [40]. Комітет допомоги музеям України надавав підтримку понад 40 українським установам в захисті колекцій, документуванні, оцифруванні, інвентаризації музейних предметів. В середині 2022 р. зародилася ще одна платформа для підтримки українських музеїв, згодом організаційно оформлена як Фондація «OBMIN», яка інтегрувала 117 українських музеїв Києва, Львова, Харкова, Чернігова, Чигирини, Донецька, Івано-Франківська, Миколаєва, Одеси, Полтави, Запоріжжя та ін. В короткостроковій перспективі Фондація надає «цільову підтримку та допомогу для збереження життєздатності українських музеїв та їхніх працівників». В середньостроковій та довгостроковій перспективах «OBMIN» націлений на взаємну передачу досвіду, професіоналізацію роботи музейників (серед іншого через оцифрування колекцій), а також, що важливо, «сприяння пізнанню та розумінню українського мистецтва та культури за межами України, як частини спільної європейської культурної спадщини» [41].

Важливі допомогові ініціативи постали в окремих польських та литовських інституціях культури. Наприклад, Королівський замок в Варшаві прийняв на зберігання 38 найцінніших творів із колекції Музею Ханенків (зокрема, один із останніх портретів короля Станіслава Августа Понятовського). Українські музейники також отримали підтримку від колег з Литовського художнього музею, Палацу Великих князів Литовських у Вільнюсі, Рундальського палацу, Королівського замку «Вавель» у Кракові, Національного музею у Познані, Центру історії «Заєздня» у Вроцлаві, Замкового музею в Мальборку. У форматі довготривалих мистецьких виставок пам'ятки з українських музеїв польські та литовські партнери брали на експонування та зберігання. Наприклад, від початку повномасштабного вторгнення Львівська національна галерея мистецтв імені Б. Возницького в межах музейної мистецької дипломатії презентувала в країнах Балтії, Польщі та Італії 16 виставок [42]. Колекцію барокових робіт скульптора Йогана Георга Пінзеля експонували в Латвії, Литві та Польщі. У жовтні 2023 – лютому 2024 рр. в Королівському замку в Варшаві публічно доступною була виставка «Геній Львова. Львів як мистецький осередок і його художні колекції», на якій експонувалися живописні і скульптурні шедеври з Львівського історичного музею та Львівської національної галереї мистецтв імені Б. Возницького [43]. 2023 р. Львівський історичний музей випозичив Замковому музею в Мальборку терміном на 2 роки картину «Битва під Грюнвальдом». Батальне полотно, намальоване у 1910 р. художниками Зигмунтом Розвадовським та Тадеушем Попелем, стало окрасою тематичної експозиції «Nigra crux mala crux. Чорна і біла легенда ордену хрестоносців» [44].

Таким чином, новітня війна Росії проти України змістила акценти у музейно-культурній співпраці українців та поляків: «Якщо раніше створювалися проекти культурологічного, пізнавального, едукативного характеру, то зараз загострена увага на збереженні збірок» [44]. Ця ідея збереження і популяризації української культурної спадщини знаходить свій вираз і в дослідницько-реставраційних проєктах і в порятунково-експозиційних. Директор Львівського історичного музею Роман Чмелик спостеріг закономірність: якщо раніше колекції українських музеїв були для поляків добрим джерельним матеріалом у реалізації випрацьованих в Польщі концепцій, то зараз польські музейники та менеджери культури просять українських колег визначати важливе для експонування [44]. Як зазначила директорка Музею Ханенків Юлія Ваганова, активне експонування українськими музеями своїх цінностей за кордоном має два виміри – культурно-дипломатичний та безпековий. На її думку, «неможливо зберегти культурну спадщину під час страшної безжальної війни, просто спакувавши її в дерев'яні ящики. Зберегти спадщину під час війни – значить показати її. Часом це значить вивезти, аби показати міжнародній аудиторії і сказати: «Подивіться, ми такі ж, як і ви. Ми вирости на такому ж мистецтві, на тих же Дюрері і Рембрандті, сповідуємо ті ж самі цінності, в нас із вами значно більше спільного, ніж ви думаєте» [45].

Висновки. Музейні інституції західних областей УРСР у 1939–1941 рр. потрапили під руйнівний вплив радянсько-партійної адміністративної системи. Реорганізаційні зміни щодо галицького музейництва проявилися у значному скороченні числа музеїв, ліквідації приватних зібрань та колекцій, підпорядкуванні музейної діяльності ідеологічним потребам тоталітарного режиму. Непрофесійні спроби перерозподілу пам'яток, порушення цілісності довоєнних музейних колекцій часто призводили до ліквідації напрацьованих методологічних засад колекціонування пам'яток історії, культури, природи. Кадрова політика радянських функціонерів опиралася на залучення як місцевих фахівців (головно українців), так і направлення в західні області київських спеціалістів із музейної справи. Невтішним результатом т. зв. «музейних відряджень» стало вивезення із місцевих музеїв надзвичайно цінних колекцій. Якщо від воєнних дій музейні збірки Львова, Станиславова, Тернополя, Стрия, Самбора, Сянока, Яворова, Сокаля суттєво не потерпіли, то великої шкоди завдали багаторазові переміщення без супровідної документації, здійснені нефаховими виконавцями.

Більшовицька практика поводження із музейними культурними цінностями, а також російська імперська сутність, що проявлялася у зневажливому ставленні до історії, культури та традицій сусідніх народів, позначені травмою в суспільній свідомості українців і поляків впродовж всього ХХ ст. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну в 2022 р. відродило побоювання непоправних втрат, які можуть зазнати українські музеї внаслідок бойових дій чи окупаційної політики агресора. Світова спільнота діячів культури та мистецтва консолідувалася на одностайну підтримку українських музейних установ у їх прагненні максимально вберегти національну спадщину. Особливу солідарність проявили польський і литовський народи, які від перших днів вторгнення надавали матеріальну допомогу та професійний супровід для забезпечення музейних зібрань. Одним із форматів порятунку стала реалізація концепції довготривалих музейних виставок, якою досягалися дві цілі – збереження пам'яток та популяризація культурної спадщини України за кордоном. Такий різновид музейної дипломатії зробив свій внесок в посилення культурної безпеки Центрально-Східної Європи.

Список літератури

1. Крутоус А. До питання формування окремих музейних збірок України та м. Львова у ХІХ – першій третині ХХ ст. *Наукові записки Львівського історичного музею*. 1998. Вип. 7. С. 3–13.
2. Petrus J. Muzea lwowskie 1823–1939. *Sztuka Kresów Wschodnich. T. II: Materiały sesji naukowej* / red. J. Ostrowski. Kraków, 1996. S. 425–434.
3. Matwijów M. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich w latach 1939–1946. Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum, 2003. 350 s.
4. Дзюбан Р. Культурні цінності установ Львова у 1939–1953 рр.: переміщення і втрати. Львів, 2020. 344 с.
5. Терський С. Реформування музеїв Галичини на початку Другої світової війни. *Військово-науковий вісник*. 2013. Вип. 19. С. 146–148.
6. Horban I. Życie muzealne we Lwowie. Rok 1939. *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej* / red. W. Walczak, K. Łopatecki. Białystok, 2010. T. II. S. 19–29.
7. Маньковська Р. Деформаційні процеси в музейництві: західноукраїнські області в 1939–1950-х рр. *Краєзнавство*. 2017. № 3–4. С. 239–255.
8. Гаврилук О. Музей у Тернополі: історія заснування та розвитку. *Тернопільський осередок НТШ. Збірник праць: том 8. Музеї Тернопільщини*. Тернопіль, 2013. С. 129–135.
9. Гайдукевич Я. Музейна справа на Тернопільщині. *Тернопільський енциклопедичний словник*. Тернопіль, 2005. Т. 2. К–О. С. 574.

10. Ciwka O. Z dziejów Biblioteki miejskiej im. W. N. Smagłowskiego w Stanisławowie (1872–1939). *Acta Universitatis Lodzensis*. 2006. Folia 13. S. 21–34.
11. Клапчук В. Гуцульщина та гуцули: економіка і народні промисли (друга половина XIX – перша третина XX ст.). Львів–Івано-Франківськ, 2009. 506 с.
12. Quirini-Popławski L. Muzeum Huculskie w Żabiem. Historia powstania, funkcjonowanie, współczesne próby reaktywacji idei. *Plaj*. 2008. Nr 36. S. 111–131.
13. Biedrzycka A. Dziennik z wydarzeń II wojny światowej 1939–1941 Aleksandra Prusiewicza. *Dzieje Najnowsze. Rocznik LIV*. 2022. nr 4. S. 209–247. DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/DN.2022.4.10>.
14. Matwijów M. Sprawozdanie «Archiwa, biblioteki i muzea lwowskie» z 1940 r. *Rocznik Lwowski 1997–1998*. Warszawa: Instytut Lwowski, 1998. S. 7–30. URL: <https://lwow.home.pl/rocznik/archiwa.html>.
15. Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: переміщення і втрати фондів: збірник документів і матеріалів / наук. ред. Я. Дашкевич, М. Романюк, Г. Сварник. Львів: Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника, 2010. Т. 1 (1939–1945) 620 с.
16. Науменко К. Місто напередодні і на початку світової війни. *Історія Львова. У трьох томах* / редкол.: Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Львів: Центр Європи, 2007. Т. 3. С. 163–169.
17. Професор Леон Козловський / ред. С. Козловський, О. Ситник О. Львів; Варшава, 2010. 540 с.
18. Звідомлення за р. 1923 від І. VII. по кінець 1925. *Хроніка Наукового товариства імені Шевченка у Львові*. Львів, 1926. Ч. 67–68. С. 4–5.
19. Materiały do działalności Aleksandra Czołowskiego jako dyrektora zbiorów miejskich we Lwowie. T. 5. Sprawa reorganizacji Archiwum Akt Dawnych Miasta Lwowa. URL: <https://polona.pl/preview/372c9301-3925-43e5-95aa-d59a717e5029>.
20. Biedrzycka A. «Opisy zabytków w kościołach i na cmentarzach w dekanatach: zwinogrodzkim, radomyślskim i biało-cerkiewskim» ze zbiorów Aleksandra Czołowskiego w Bibliotece Narodowej. *Krakowskie Pismo Kresowe*. 2019. R. XI. S. 142–144. DOI: <https://doi.org/10.12797/KPK.11.2019.11.09>.
21. Смірнов Ю. Діяльність Комісії з охорони пам'яток культури у Львові в 1939–1940 роках. *Галицька брама*. 2009. № 7/9. С. 30.
22. Дорошенко В. Бібліотеки й архіви на Зах. Україні за большевицького панування. *Краківські вісті*. 1941. № 250. 9 листопада. URL: <https://zbruc.eu/node/58713>.
23. Культурне життя в Україні. Західні землі: документи і матеріали. Т. 1. 1939–1953 / упор. Т. Галайчак та ін. Київ: Наукова думка, 1995. 750 с.
24. Винар Л. Біографічні і бібліографічні матеріали Ярослава Пастернака. *Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях*. Нью-Йорк–Торонто–Париж–Мюнхен, 1976. С. 113–125.
25. Nadacek K. Złote skarby Michałkowskie. Kraków, 1904. 30 s.
26. Бандрівський М., Крушельницька Л. Золоті Михалківські скарби та їх доля. Львів, 2012. 239 с.
27. Michałowski J. Profesor Mieczysław Gębarowicz. Uczony, strażnik dóbr narodowych, obywatel miasta «zawsze wiernego». *Rocznik Lwowski 1991*. Warszawa: Instytut Lwowski, 1991. S. 43–67.
28. Терський С. Доля музеїв та колекцій. *Історія Львова: у 3 т.* / редкол.: Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Львів: Центр Європи, 2007. Т. 3. С. 179–181.
29. Sroka Ł. In the Light of Vienna. Jews in Lviv – between Tradition and Modernisation (1867–1914). Berlin, 2018. 436 p.
30. Чмелик Р. Юдаїка у львівському Музеї етнографії та художнього промислу: історія, колекції та сучасний стан. *Євреї та слов'яни. Українсько-єврейська зустріч: культурні виміри* / за ред. В. Московича та А. Родал. Київ: Дух і літера, 2017. Т. 25. С. 248–260.
31. Західна Україна під большевиками: IX. 1939 – VI. 1941: збірник / ред. М. Рудницька. Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка в Америці, 1958. 494 с.
32. Литвин М., Хахула Л. Путінська Росія: початок краху шовіністичних комплексів та імперських амбіцій. *Росія–Україна: зради, союзи, війни* / відп. ред. М. Литвин. Львів: Астон, 2022. С. 785–793.
33. Сорока А., Атанесян Г. Культурні чистки. Як Росія руйнує музеї й вивозить мистецтво з України. *BBC News Україна*. 2022, 19 травня. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61472927>.
34. Бурдига І. Де шукати зниклі під час російської окупації колекції музеїв. *Deutsche Welle*. 2024, 15 березня. URL: <https://www.dw.com/uk/kartini-zlocinu-de-sukati-znikli-pid-cas-rosijskoi-okupacii-muzejni-kolekcii/a-68515057>.
35. Музей генерал-хорунжого УПА Романа Шухевича. URL: <https://www.lhm.lviv.ua/location/shuhevych.html>.
36. 1907 об'єктів культурної інфраструктури зазнали пошкоджень чи руйнувань через російську агресію. *Урядовий портал*. 2024, 10 січня. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/1907-objektiv-kulturnoi-infrastruktury-zaznaly-poshkozhen-chy-ruinuvan-cherez-rosiysku-ahresiiu>.
37. Зруйнована культурна спадщина України. *Міністерство внутрішніх справ України*. URL: <https://mvs.gov.ua/news/zruinovana-kulturna-spadshhina-ukrayini>.
38. Akinsha K. Ukraine's Museums in the Crosshairs of a Russian invasion. *Wall Street Journal*. 2022, 16 February. URL: <https://www.wsj.com/articles/ukraines-museums-in-the-crosshairs-russia-invasion-kyiv-odessa-vasily-kandinsky-ilya-repin-golden-pectoral-scythian-gold-11645038773>.
39. Крамар Р. Польські музейники допомагають музеям в Україні. *Culture.pl*. 2022, 8 червня. URL: <https://culture.pl/ua/stattia/polski-muzeinyky-dopomaha%D1%96ut-muzeiam-v-ukraini>.

40. Ossolineum w Komitecie Pomocy Muzeom Ukrainy. *Zakład Narodowy im. Ossolińskich*. URL: <http://old.ossolineum.org/index.php/komitet-pomocy-muzeom-ukrainy>.
41. About OBMIN. URL: <https://obmin.eu/index.php>.
42. Шведа О. Готувались ще за місяць до вторгнення. Як Львівська галерея мистецтв зберігає експонати під час війни. *Суспільне. Львів*. 2024, 18 травня. URL: <https://suspilne.media/lviv/748125-gotualis-se-za-misac-do-vtorgnenna-ak-lvivska-galerea-mistectv-zberigae-eksponati-pid-cas-vijni>.
43. Geniusz Lwowa. Lwów jako ośrodek sztuki i jego kolekcje artystyczne. Katalog wystawy / pod red. P. Mrozowskiego. Warszawa: Zamek Królewski w Warszawie, 2023. 244 s.
44. Дослідницьке інтерв'ю з доктором історичних наук Романом Чмеликом. Львів. 18 жовтня 2023 р. *Архів автора*.
45. Платонова А. Час назвати речі своїми іменами. Інтерв'ю з директоркою Національного музею ім. Ханенків Юлією Вагановою. *Журнал про сучасну культуру Кorydor*. 2024, 19 червня. URL: <https://korydor.in.ua/ua/bez-rubriki/chas-nazvaty-rechi-svoimy-imenamy.html>.

References

1. Krutous, A. (1998). To the question of the formation of particular museum collections of Ukraine and Lviv in the XIXth – first third of the XXth century. *Naukovi zapysky Lvivskoho istorychnoho muzeiu [Scientific Notes of the Lviv Historical Museum]*, 7, 3–13 [in Ukrainian].
2. Petrus, J. (1996). *Lviv Museums 1823–1939*. In: J. Ostrowski (ed.) *Art of the Eastern Borderlands, vol. II. Materials of a scientific session*. Kraków [in Polish].
3. Matwijów, M. (2003). *The Ossoliński National Institute in 1939–1946*. Wrocław [in Polish].
4. Dziuban, R. (2020). *Cultural Assets of Lviv Institutions in the 1939–1953s: Displacement and Losses*. Lviv [in Ukrainian].
5. Tersky, S. (2013). Reforming the Museums of Galicia at the Beginning of the World War II. *Viiskovo-naukovyi visnyk [Military Scientific Bulletin]*, 19, 146–148 [in Ukrainian].
6. Horban, I. (2010). *Museum Life in Lviv. 1939*. In: W. Walczak et K. Łopatecki (ed.) *The state of research on multicultural heritage of the former Republic of Poland, vol. II*. Białystok [in Polish].
7. Mankovska, R. (2017). Deformation Processes in Museum Activities: Western Ukrainian Regions in the 1939–1950s. *Kraieznavstvo [Local Studies]*, 3–4, 239–255 [in Ukrainian].
8. Havryliuk, O. (2013). *Museum in Ternopil: history of foundation and development*. In: *Ternopil centre of the Shevchenko Scientific Society. Collection of works, vol. 8. Museums of Ternopil region*. Ternopil [in Ukrainian].
9. Gaidukevych, J. (2005). *Museum activities in Ternopil region*. In: *Ternopil Encyclopaedic Dictionary, vol. 2*. Ternopil [in Ukrainian].
10. Ciwkacz, O. (2006). From the history of the V. N. Smaglovsky city library in Stanisławów (1872–1939). *Acta Universitatis Lodziensis*, 13, 21–34 [in Polish].
11. Klapchuk, V (2009). *Hutsul Land and Hutsuls: Economy and Folk Crafts (second half of the XIXth – first third of the XXth century)*. Lviv–Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
12. Quirini-Popławski, L. (2008). Hutsul Museum in Żabie. History of establishment, functioning, contemporary attempts to reactivate the idea. *Plaj [Plaj]*, 36, 111–131 [in Polish].
13. Biedrzycka, A. (2022). Diary of the events of World War II 1939–1941 by Alexander Prusiewicz. *Dzieje Najnowsze. Rocznik LIV [Recent History. Yearbook LIV]*, 4, 209–247. DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/DN.2022.4.10> [in Polish].
14. Matwijów, M. (1998). Report «Archives, Libraries and Museums of Lviv», 1940. *Rocznik Lwowski [Lviv Yearbook]*, 7–30. Retrieved from: <https://lwow.home.pl/rocznik/archiwa.html> [in Ukrainian].
15. Dashkevych, Y. et al (ed.) (2010). *Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv: relocation and losses of collections: a collection of documents and materials, vol. 1. 1939–1945*. Lviv [in Ukrainian].
16. Naumenko, K. (2007). *The City on the Eve and at the Beginning of the World War*. In: Y. Isayevych et al (ed.) *History of Lviv. In three volumes, vol. 3*. Lviv [in Ukrainian].
17. Kozlovsky, S. et Sytnyk, O. (ed.) (2010). *Professor Leon Kozlovsky*. Lviv–Warsaw. [in Ukrainian].
18. (1926). Report for 1923 from I.VII. to the end of 1925. *Chronicle of the Shevchenko Scientific Society in Lviv, vol. 67–68*. Lviv [in Ukrainian].
19. Materials on the activity of Aleksander Czołowski as director of the City Collections in Lviv, vol. 5. The case of reorganization of the Archive of Ancient Documents of the City of Lviv. Retrieved from: <https://polona.pl/preview/372c9301-3925-43e5-95aa-d59a717e5029> [in Polish].
20. Biedrzycka, A. (2019). «Descriptions of monuments in churches and cemeteries in the Zwinograd, Radomysl and Belocerkiv decanates» from the collection of Aleksander Czołowski in the National Library. *Krakowskie Pismo Kresowe [Cracovian Kresy's Journal]*, XI, 142–144. DOI: <https://doi.org/10.12797/KPK.11.2019.11.09> [in Polish].
21. Smirnov, Y. (2009). Activities of the Commission for the Protection of Cultural Monuments in Lviv in 1939–1940. *Halytska brama [Galician Gate]*, 7/9, 30 [in Ukrainian].
22. Doroshenko, V. (1941). Libraries and archives in Western Ukraine under Bolshevik rule. *Krakivs'ki Visti [Krakovian News]*, 250, November, 9. Retrieved from: <https://zbruc.eu/node/58713> [in Ukrainian].

23. Halaychak, T. et al (comp.) (1995). *Cultural life in Ukraine. Western lands: documents and materials, vol. 1. 1939–1953*. Kyiv [in Ukrainian].
24. Vynar, L. (1976). *Biographical and bibliographical materials of Yaroslav Pasternak*. In: J. Pasternak. *The Early Slavs in Historical, Archaeological and Linguistic Studies*. New York–Toronto–Paris–Munich [in Ukrainian].
25. Hadaczek, K. (1904). *Mikhalkiv's golden treasures*. Kraków [in Polish].
26. Bandrivskyi, M. et Krushelnytska, L. (2012). *Mikhalkiv's golden treasures and their fate*. Lviv [in Ukrainian].
27. Michałowski, J. (1991). Professor Mieczysław Gębarowicz. Scholar, guardian of national wealth, citizen of the city «Always Faithful». *Rocznik Lwowski [Lviv Yearbook]*, 43–67 [in Polish].
28. Tersky, S. (2007). The Fate of Museums and Collections. In: Y. Isayevych et al (ed.) *History of Lviv. In three volumes, vol. 3*. Lviv [in Ukrainian].
29. Sroka, Ł. (2018). *In the Light of Vienna. Jews in Lviv – between Tradition and Modernisation (1867–1914)*. Berlin.
30. Chmelyk, R. (2017). *Judaica in the Lviv Museum of Ethnography and Crafts: History, Collections and Current Status*. In: V. Moskovich et A. Rodal (ed.) *Jews and Slavs. The Ukrainian-Jewish Encounter: Cultural Dimensions, vol. 25*. Kyiv [in Ukrainian].
31. Rudnytska, M. (ed.) (1958). *Western Ukraine under the Bolsheviks: IX. 1939 – VI. 1941: a collection*. New York [in Ukrainian].
32. Lytvyn, M. et Khakhula, L. (2022). *Putin's Russia: the beginning of the collapse of chauvinistic complexes and imperial ambitions*. In: M. Lytvyn (ed.) *Russia–Ukraine: betrayals, alliances, wars*. Lviv [in Ukrainian].
33. Soroka, A. et Atanesyan, G. (2022). Cultural cleansing. How Russia is destroying museums and taking art out of Ukraine. *BBC News Ukraine*. May, 19. Retrieved from: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61472927> [in Ukrainian].
34. Burdya, I. (2024). Where to look for museum collections that disappeared during the Russian occupation. *Deutsche Welle*. March, 15. Retrieved from: <https://www.dw.com/uk/kartini-zlocinu-de-sukati-znikli-pid-cas-rosijskoi-okupacii-muzejni-kolekcii/a-68515057> [in Ukrainian].
35. (2024). The Museum of the UPA General Roman Shukhevych. Retrieved from: <https://www.lhm.lviv.ua/location/shuhevych.html> [in Ukrainian].
36. (2024). 1907 cultural infrastructure objects were damaged or destroyed due to Russian aggression. *Uriadovyi portal [Government portal]*. January, 10. Retrieved from: <https://www.kmu.gov.ua/news/1907-obiektiv-kulturnoi-infrastruktury-zaznaly-poshkodzhen-chy-ruinuvan-cherez-rosiisku-ahresiiu> [in Ukrainian].
37. (2024). Destroyed cultural heritage of Ukraine. *Ministerstvo vnutrishnikh sprav Ukrainy [Ministry of Internal Affairs of Ukraine]*. Retrieved from: <https://mvs.gov.ua/news/zruinovana-kulturna-spadshhina-ukrayini> [in Ukrainian].
38. Akinsha, K. (2022). Ukraine's Museums in the Crosshairs of a Russian invasion. *Wall Street Journal*. February, 16. Retrieved from: <https://www.wsj.com/articles/ukraines-museums-in-the-crosshairs-russia-invasion-kyiv-odessa-vasily-kandinsky-ilya-repin-golden-pectoral-scythian-gold-11645038773>.
39. Kramar, R. (2022). Polish museum workers help museums in Ukraine. *Culture.pl*. June, 8. Retrieved from: <https://culture.pl/ua/stattia/polski-muzeinyky-dopomaha%D1%96ut-muzeiam-v-ukraini> [in Ukrainian].
40. (2023) Ossolineum in the Committee for Assistance to Museums of Ukraine. Retrieved from: <http://old.ossolineum.org/index.php/komitet-pomocy-muzeom-ukrainy/> [in Polish].
41. (2024). About OBMN. Retrieved from: <https://obmin.eu/index.php>.
42. Shveda, O. (2024). Preparations were made a month before the invasion. How the Lviv Art Gallery preserves exhibits during the war. *Suspilne. Lviv*. May, 18. Retrieved from: <https://suspilne.media/lviv/748125-gotuvalis-se-za-misac-do-vtorgnenna-ak-lvivska-galerea-mistectv-zberigac-eksponati-pid-cas-vijni/> [in Ukrainian].
43. Mrozowski, P. (ed.) (2023). *The Genius of Lviv. Lviv as a centre of art and its art collections. Catalogue of the exhibition*. Warsaw [in Polish].
44. (2023) Research interview with Doctor of Historical Sciences Roman Chmelyk. October, 18. Author's archive.
45. Platonova, A. (2024) Time to call a spade a spade. Interview with the director of the Khanenko National Museum Yulia Vahanova. *Zhurnal pro suchasnu kulturu «Korydor» [A magazine about contemporary culture «Korydor»]*. June, 19. Retrieved from: <https://korydor.in.ua/ua/bez-rubriki/chas-nazvaty-rechi-svoimy-imenamy.html> [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 08.04.2025
Схвалено до друку / Accepted: 29.05.2025

УДК 947.7:323.1

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-2-115-124

Любов КРУПНИК

кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник сектору меморіалізації та формування культури пам'яті російсько-української війни Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс м. Київ, Україна
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6522-3350>
 e-mail: liuba.krupnyk01@gmail.com

СПІВДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНСЬКОЇ СПІЛКИ І ПОЛЬСЬКОЇ «СОЛІДАРНОСТІ»*

Анотація. Мета – проаналізувати значення створеної політв'язнями першої української громадсько-політичної організації партійного типу – Української Гельсінської спілки і досвід співдіяльності з лідерами польської антикомуністичної опозиції на зламі 1980–90-х рр. **Методологія.** Застосовано історико-порівняльний метод, а також методи аналогії та синхронізації. **Наукова новизна.** У статті вперше публікуються матеріали записаних авторкою інтерв'ю з діячами «Солідарності, що бореться» – Піотром Глебовічем, Миколою Івановим та головою Київської організації Української Гельсінської спілки Олесем Шевченком. **Оригінальність дослідження** полягає в аналізі опублікованих документів з історії Української Гельсінської спілки, польської антикомуністичної опозиції, у тому числі, публікацій у пресі Польської Народної Республіки, а також спогадів учасників окреслених подій. Низка матеріалів вперше введені у науковий обіг. **Висновки:** 1. Україна і Польща у 1980-х рр. мали різну динаміку суспільно-політичних процесів, що було обумовлене станом суспільства, яке в Україні було залякане політичними репресіями. У Польщі ніколи репресії не сягали такого масштабу і жорсткості. 2. На хвилі перебудови і послаблення тоталітаризму, Польща перебувала в авангарді революційних процесів у Центральній-Східній Європі і показувала приклад іншим. Тому в середовищі Української Гельсінської спілки зреалізувалася її лідерами ідея нав'язання контактів з елітою «Солідарності». Перші зустрічі відбулися у 1989 р. 3. Двосторонні контакти дали можливість обмінюватися інформацією, отримувати українській опозиції методичну, матеріальну, моральну та політичну підтримку. 4. Контакти нових політичних лідерів Польщі й України сприяли зміні тональності у двосторонніх польсько-українських взаєминах на зламі 1980–90-х рр., що мало продовження і в наступні роки.

Ключові слова: перебудова, «Солідарність», «Солідарність, що бореться» (Solidarność Walcząca), Автономний Східний Відділ «Солідарності, що бореться» (Autonomiczny Wydział Wschodni Solidarności Walczącej), Українська Гельсінська спілка.

Liubov KRUPNYK

PhD in History, Associate Professor, Senior Researcher Department of Memorialization and Memory Culture of the Russian-Ukrainian War National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. Memorial Complex, Kyiv, Ukraine
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6522-3350>
 e-mail: liuba.krupnyk01@gmail.com

COOPERATION OF THE UKRAINIAN HELSINKI UNION AND POLISH SOLIDARITY

Abstract. Purpose to analyze the significance of the first Ukrainian party-type socio-political organization created by political prisoners, the Ukrainian Helsinki Union, and the experience of cooperation with leaders of the Polish anti-communist opposition at the turn of the 1980s and 1990s. **Methodology.** The historical-comparative method, as well as the methods of analogy and synchronization were applied. **Scientific novelty:** For the first time, the article reveals the data from the interviews recorded by the author with the Fighting Solidarity leaders, Piotr Hlebowicz, Mykola Ivanov, and Oles Shevchenko, as well as the Head of the Kyiv organization of the Ukrainian Helsinki Union. **The originality of the study** lies in the analysis of published documents on the history of the Ukrainian Helsinki Union and the Polish anti-Communist opposition, including publications in the press of the Polish People's Republic, as well as the memoirs of the participants of the mentioned events. A number of materials are introduced into scholarly circulation for the first time. **Conclusions:** 1. Ukraine and Poland in the 1980s had different dynamics of socio-political processes, which were due to the state of societies, which in Ukraine was intimidated by political repression. In Poland, repression had never reached such a scale and brutality. 2. In the wake of perestroika and the weakening of totalitarianism, Poland was at the forefront of revolutionary processes in Central and Eastern Europe and set an example for others. That is why the Ukrainian Helsinki Union leaders realized the idea of establishing contacts with the Solidarity elite. The first meetings took place in 1989. 3. Bilateral contacts made it possible for the Ukrainian opposition to exchange information and receive methodological, material, moral, and political support. 4. Contacts between the new political leaders of Poland and Ukraine contributed to a change in the tone of the bilateral Polish-Ukrainian relations at the turn of the 1980s and 1990s that continued throughout the following years.

Keywords: perestroika, Solidarity, "Fighting Solidarity" (Solidarność Walcząca), Autonomous Eastern Department of the Fighting Solidarity (Autonomiczny Wydział Wschodni Solidarności Walczącej), Ukrainian Helsinki Union.

* Друкується за матеріалами доповіді, виголошеної на Міжнародній науковій конференції «Польсько-українські відносини в умовах російської агресії в Україні: історичні та сучасні контексти» («Stosunki polsko-ukraińskie wobec rosyjskiej agresji na Ukrainę: konteksty historyczne i współczesne»), що відбулася 11–12 квітня 2024 р. у Варшавському університеті (детальніше у рубриці «Наукова хроніка» цього випуску «Вісника»).

Постановка проблеми та мета дослідження передбачають аналіз значення створеної політв'язнями першої української громадсько-політичної організації партійного типу – Української Гельсінської спілки і досвід співдіяльності з лідерами польської антикомуністичної опозиції на зламі 1980–90-х рр.

Виклад основного матеріалу. 1989 р. став переломним для Центрально-Східної Європи, бо запустив революційні процеси знесення монополії комуністичних режимів, які ще називають «осінню народів». Польща стояла в авангарді цих подій. Як зазначив британський історик Дейвіс Норман: «Слід наголосити, що на початку 1989 року поляки тягли самотню борозну. На той час жодна з інших комуністичних держав не виявляла зовнішніх ознак неспокою і жодна керівна партія не скомпрометувала своєї «провідної ролі». Горбачовська перебудова в СРСР була спрямована на дуже обмежені цілі, натомість польські товариші вже поступилися. У політичній сфері отой керований партією псевдоплюралізм, до якого начебто схилявся Горбачов, існував у ПНР понад тридцять років» [4, с. 947].

Хвиля соціальних протестів у Польщі народила масовий опозиційний антикомуністичний профспілковий рух «Солідарності». У 1981 р. у країні з 35 мільйонним населенням, 10 мільйонів налічувала опозиція, яка вистояла під час військового стану 13 грудня 1981 р. – 22 липня 1982 р. Протистояння між владою і опозицією (дві хвилі страйків 1988 р.) закінчилося компромісом «круглого столу» 6 лютого – 5 квітня 1989 р., де узгоджено майбутні парламентські і президентські вибори. Під час частково вільних парламентських виборів у червні 1989 р. опозиційна «Солідарність» здобула 99 зі 100 місць у Сенаті та усі можливі 35% місць в Сеймі [6, с.124]. Це стало суттєвим поштовхом і для українського національного руху, який разом з іншими опозиційними рухами, зіграв вагому роль у розпаді СРСР.

В Україні суспільно-політичні процеси мали інший характер. Республіку у перші роки перебудови неофіційно називали «заповідником застою». Політичні репресії, які прокотилися Україною трьома хвилями у 1965 р., 1970–1974 рр., а також на початку 1980-х рр., призвели до вилучення з суспільства найбільш соціально активних і до залякування більшості громадян. Прикметно, що членами створеної 9 листопада 1976 р. Української Гельсінської групи – першої легальної в УРСР і другої в СРСР після Московської організації, що боролася за права людини, були всього 49 осіб на близько 50-мільйонну УРСР. Режим в Україні був більш антигуманний, ніж навіть в інших республіках СРСР, а тому лише нечисельні одинаки наважились на критику системи. Одна з засновниць Московської Гельсінської групи Людмила Алексєєва підкреслювала, що «протягом 70-х років визначилась роль України як «дослідницької ділянки» каральних органів. Чітко простежувалося, що нові методи переслідувань спочатку апробувалися в Україні, а потім поширювались на інші республіки. Це очевидно з історії переслідувань Української Гельсінської групи. Обшуки гельсінківців почалися з України і обман під час обшуків також був випробуваний в Україні. Там розпочали фабрикування кримінальних звинувачень проти членів гельсінських груп, там вперше дали табірний термін за участь в гельсінському русі жінці (Ользі Гейко), там вперше засудили за «антирадянську агітацію» жінку пенсійного віку – 75-літню Оксану Мешко. В Україні також вперше був винесений вирок жінці за те, що боролась за звільнення свого чоловіка-політв'язня (Раїса Руденко). З Української Гельсінської групи розпочались і повторні арешти. У той, чи інший спосіб, але до 1981 р., коли був заарештований останній учасник Української Гельсінської групи Іван Кандиба, всі члени УГГ опинились в ув'язненні і до 1983 р. ні один з них на волю не вийшов: у кого підходив термін звільнення, той не виходячи з ув'язнення, отримував новий вирок» [1, с. 33].

Суспільно-політичні зміни в УРСР запустилися, коли на хвилі перебудови з ув'язнення поступово випустили українських дисидентів, які стали каталізаторами громадсько-політичного життя. Вже 6 серпня 1987 р. у Києві виник Український культурологічний клуб (УКК) – перша незалежна громадська організація в Україні, провідну роль у якій відігравали колишні політв'язні Євген Сверстюк, Сергій Набока (голова ради), Олесь Шевченко, Ольга Гейко-Матусевич, Віталій Шевченко та інші. У квітні 1988 р. УКК організував першу екологічну антикомуністичну демонстрацію у Києві, яку підтримали сотні людей, але відбулися арешти і розгон демонстрантів і це мало резонанс у суспільстві.

Наприкінці грудня 1987 р. про відновлення своєї діяльності оголосила створена у 1976 р. і репресована радянською владою Українська Гельсінська група. На її основі утворюють першу в УРСР громадсько-політичну організацію партійного типу, що відкрито заявила про свою опозиційність до СРСР – Українську Гельсінську спілку (УГС). Вона була створена 7 липня 1988 р., тобто за більш ніж три роки до проголошення незалежності України. Прикметно, що УГС була створена колишніми політв'язнями. Вийшовши на волю у відносно сприятливий період перебудови, вони повернулися в Україну після ув'язнення, загартованими і переконаними борцями за

незалежність. Одним з лідерів став щойно звільнений з заслання політв'язень Вячеслав Чорновіл, який «у квітні 1988 р. береться за створення такої структури, яка могла б стати широким об'єднанням на зразок народних фронтів. Більш прийнятною була ідея реорганізації Української Гельсінської групи у всеукраїнську організацію, яка б об'єднувала активістів національно-демократичного руху по всій республіці й ґрунтувалася на правозахисних принципах: відстоюванні не тільки основних прав людини, а й, насамперед, основних прав нації, в тому числі права на повноцінне державне існування. Називати організацію партією було зарано і небезпечно, адже в такому разі її могли кваліфікувати, як антирадянську, націоналістичну структуру й піддати репресіям. Вячеслав Чорновіл запропонував назву Українська Гельсінська спілка, мотивуючи тим, що Спілка – це вже не група, а організація, фактично партія, хоч зберігається правозахисний «дах» [2, с. 92].

Програмовим документом Української Гельсінської спілки, який окреслював мету її діяльності, стала «Декларація принципів УГС». Її проголошено і прийнято на п'ятдесятитисячному мітингу, який відбувся у центрі Львова біля пам'ятника Івану Франку 7 липня 1988 р. Було заявлено, що створена 1976 р. правозахисна Українська Гельсінська група (УГГ) виконала свої завдання, а тому складає повноваження і повним складом входить в Українську Гельсінську спілку. Головою УГС обрано Левка Лук'яненка, який у той час ще перебував у засланні у селі Березівка Парабельського району Томської області. Лише 30 листопада 1988 р. його було помилувано і звільнено з заслання. На початку 1989 р. він повертається в Україну, хоч мав можливість виїхати за кордон. Керівником Виконавчого комітету став Вячеслав Чорновіл, який до повернення Левка Лук'яненка фактично очолював УГС. Представниками Української Гельсінської спілки за кордоном були Микола Руденко, Леонід Плющ та Надія Світлична. До керівництва увійшли відомі політв'язні: Михайло і Богдан Горині, Степан Хмара, Василь Овсієнко, Микола Горбаль, Зеновій Красівський, Євген Пронюк, Олесь Шевченко, Йосип Зісельс і багато інших.

Виокремлюють два основних напрямки діяльності УГС: розвиток обласних філій і проникнення в різні неформальні об'єднання. Українська Гельсінська спілка брала активну участь у створенні Товариства української мови ім. Тараса Шевченка, «Меморіалу ім. Василя Стуса», «Зеленого світу», Народного Руху України та інших [6]. Зокрема, відбувалась боротьба за ці організації з впливами партії та держбезпеки. У доповідній записці ЦК КПРС від 4 травня 1989 р. за підписом першого секретаря ЦК КПУ Володимира Щербицького, зазначалося, що «низка ворожих екстремістських угруповань, зокрема Українська Гельсінська спілка..., оголосила про своє входження до Руху, і пробують об'єднати навколо нього формування антирадянської направленості» [10, с. 170].

17 липня 1988 р. Вячеслав Чорновіл і Олесь Шевченко організували й провели перші збори київської організації УГС. У програмній «Декларації принципів УГС», документи якої у червні 1988 р. воєдино зводив Вячеслав Чорновіл, вперше було чітко зазначено: «УГС – вважає, що відновлення української державності, яка сьогодні існує тільки на папері, було б основною громадянських та політичних прав як українського народу, так і національних меншостей, що живуть на території України» [14, с. 635–636]. Проте, вирішили вдатись до компромісу задля забезпечення збереження УГС, записавши: «Майбутнє співжиття народів СРСР ми уявляємо у формі конфедерації незалежних держав, перехідним етапом до чого може стати федерація суверенних демократичних республік» [14, с. 636].

УГС упродовж певного часу з тактичних мотивів відкрито не порушувала питання негайного виходу України зі складу СРСР, щоб мати можливість працювати легально, готувати суспільство, сприяти його активізації. «Декларація принципів УГС» лише проголошувала право громадян або їхніх об'єднань домагатися повної державної незалежності України або входження разом з іншими вільними країнами до складу федеративної чи конфедеративної держави. Ставилася вимога передати суверенним республікам управління економічним, політичним і культурним життям, залишивши на союзному рівні тільки консультативно-координаційні органи.

Учасники УГС проводили багатолюдні мітинги, на яких обговорювали: проекти законів про вибори нової Верховної Ради; про мови в УРСР; питання референдуму про новий союзний договір; з нагоди річниць Чорнобильської катастрофи; з приводу екологічної ситуації в Україні; захисту пам'яток культури; масові заходи зі вшанування жертв Голодомору 1932–1933 рр. і комуністичних репресій 1937–1938 рр., зокрема щодо встановлення правди про масові поховання в Биківнянському лісі. У листопаді 1989 р. у Києві за ініціативи УГС відбулося перепоховання Василя Стуса, Олексі Тихого, Юрія Литвина, що перетворилось у тридцятитисячну похоронну процесію, яку влада не наважилась розігнати.

На перших демократичних виборах до Верховної Ради УРСР, які відбулися у березні 1990 р., 12 видатних діячів УГС стали народними депутатами. Згуртувавши довкола себе кілька десятків

демократичних депутатів, вони домоглися, щоб головні положення політичної програми Української Гельсінської спілки були втілені в «Декларації про державний суверенітет України» 16 липня 1990 р.

Українська Гельсінська спілка зробила вагомий внесок у формування багатопартійності в Україні, подоланні монополії КПРС. 29–30 квітня 1990 р. в Києві відбувся з'їзд Української Гельсінської спілки, який ухвалив рішення про перетворення її в Українську республіканську партію (УРП). 15 листопада 1990 р. УРП першою в Україні була зареєстрована Міністерством юстиції УРСР як політична партія. Новостворена партія засудила комуністичну ідеологію, висловила за націоналізацію власності КПРС в Україні. Головною програмною метою нової партії проголошувалося створення Української незалежної соборної держави, яку вдалося реалізувати зусиллями тих осіб, які були ядром Української Гельсінської спілки.

Свідченням величезного внеску УГС у здобуття Україною незалежності стало те, що п'ятьох провідних її діячів відзначено найвищими державними нагородами – званням Героя України, низку інших – орденом Свободи. Законом України від 9 квітня 2015 р. «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті», учасників Української Гельсінської Групи та Української Гельсінської спілки визнано борцями за державність нашої Батьківщини.

Велику увагу в УГС приділяли зовнішнім контактам. Редакція відновленого влітку 1987 р. у Львові «Українського вісника», який став фундаментом для формування вільного слова і незалежної преси в Україні, брала активну участь у налагодженні координації й об'єднанні зусиль із діячами національних рухів СРСР для боротьби за демократію та національну незалежність. Вячеслав Чорновіл керував прес-центром УГС, випускав «Листки прес-служби УГС», «УВ-експреси», брав участь у професійній спілці незалежних журналістів СРСР та створенні міжнародних національно-демократичних організацій. Він став першим українським діячем, який 2 вересня 1987 р. взяв участь у засіданні неурядових громадських організацій та приватних осіб, проведеному у Москві, яке активізувало правозахисну діяльність у СРСР. Того ж місяця з ініціативи Вячеслава Чорновола та його побратима по табору Паруйра Айрікіяна розпочалося створення Міжнародного комітету захисту політв'язнів, який остаточно оформився у грудні 1987 р.» [3, с. 83].

За словами колишнього політв'язня і голови Київської організації Української Гельсінської спілки Олеса Шевченка: «Головним засобом поширення нашої інформації були радіостанції та зарубіжні кореспонденти, які приїжджали через Москву до Києва чи Львова, брали інтерв'ю у мене, Є. Сверстюка, В. Чорновола, М. Гориня. Крім радіо, нашим методом поширювалися “Листки прес-служби УГСо. Але радіо вже багато людей слухали тоді» [4, с. 28].

Одним з перших рішень членів Української Гельсінської спілки було вислати своїх представника до Польщі для налагодження контактів з польською «Солідарністю», оскільки польська опозиція мала суттєвий досвід боротьби і могла надати реальну допомогу українцям. Важливість цієї поїздки була ще в тому, що це був перший контакт між українськими та польськими опозиційними колами.

Важливо підкреслити, що ситуація в Польщі відрізнялась від того, з чим мала справу опозиція в СРСР. Як свідчить у записаних авторкою цієї статті спогадах єдиний радянський громадянин, який був членом «Солідарності», білорус по національності, професор Микола Іванов: «Радянська людина, яка перетинала кордон, мала враження, що в Польщі все інакше, що там нема жодного комунізму. У Польщі комуністи ходили до костела, христили дітей, молилися Богу. Навіть Александр Кваснєвський коли його питали: “Ви були комуністом?”, відповів: “Ніколи! Я був членом партії”. І це було так цікаво! Я пам'ятаю, що чоловік найближчої колежанки моєї дружини був офіцером польської армії. Ми пішли на якесь святкування і я був серед цих молодих офіцерів мого віку. Кожне друге питання про Катинь. Я казав тоді: “Як вони будуть захищати таку систему, коли всі вони антикомуністи?”. Всі вони були молоді. І тоді мені здавалося, що тут все можливо. У Радянському Союзі був “самвидав” – нелегальна література. Вона друкувалася на машинці, в чотирьох-п'яти примірниках. І якщо ти комусь це давав, то тільки на одну ніч. Вранці він повинен був повернути. Не дай Боже щось комусь сказати. І давали тільки своїм, близьким людям. Нікому чужому не давали. Тому що, ви знаєте, що могли донести. А в Польщі, коли я приїжджав, моя дружина щодня приносила нову газету з підприємства, де вона працювала, там було комп'ютерне підприємство. І на кожному кроці люди продавали опозиційне видання “Butyletn Dolnośląski”».

Представники польської опозиції стежили за подіями в Україні, зокрема, добре знали українських дисидентів Петра Григоренка, Валерія Марченка, Юрія Литвина, Мирослава Мариновича тощо. У свою чергу українські політв'язні вже тривалий час з надією дивились на успіхи польської «Солідарності». Як згадував Мирослав Маринович: «Був один момент, коли ми в таборі склали лаконічну телеграму до «Солідарності» з думкою про те, що нам вдасться той текст передати на волю і що та телеграма буде з нашими підписами. Не знаю, як там з нею

склалося, але, в кожному випадку, вона писалась. Не пам'ятаю тексту телеграми, але гасло «за нашу і вашу свободу» – воно було таким надихаючим. Ми зичили їм сил, а з іншого боку розуміли, що вони борються і за нас» [13, с. 131–132].

Цікаві подробиці про це перебування в ув'язненні, авторка цієї статті записала у дисидента, одного з лідерів УГС Олеся Шевченка: «це був Великдень 1981-го чи 1982-го року, я вже не пам'ятаю. На Великдень зазвичай хтось із їдальні принесе хліба, інший також і ми так складаємо цей хліб. Щомісяця ми мали можливість на 5 рублів купити повидла, олії, курива, хто курить, пачку 50 грамів на місяць чаю. Плюс до того, коли ми принесемо хліба іще в кишенях. Ми хліб із повидлом, олією, перемішуємо і робимо пасочку. Приносить кожен потрошки чаю – все разом зсипаємо, заварюємо кухоль чаю. Потім стаємо в коло прочитали пасхальну молитву, загальну обов'язково, і потім: “Христос Воскрес – Воістину Воскрес”! І кожен по 2 ковточки сьорбає із чашки великої, куди із кухля переливаємо, а потім з нею – по колу за сонцем. Як тільки прочитали молитву, тут приходять “менти” і черговий офіцер. Вони кажуть, що ми порушуємо табірний режим. Ми кажемо, що у всьому світі зараз мільйони моляться і відзначають цей день. “Не положено, это не предусмотрено лагерным режимом, вы нарушаете и будете наказаны”! Тут же стали арештовувати і по одному відводити у карцер. Ми в карцері опинилися із Миколою Руденком (засновник і очільник Української Гельсінської групи – автор). Це я вперше потрапив у карцер разом із ним. Пам'ятаю, він ліг на підлогу і лежить. “Мент” відкриває цю дощечку, якою подають миски, каже: “Осужденный Руденко, поднимитесь, не нарушайте режим, не имеете права лежать на полу”! А Руденко каже: “Я є інвалід війни, я не можу сидіти на цьому стовпчику, бо не має спинки, а я без спинки не можу сидіти, у мене пошкоджений хребет, під час війни рана була”. – “Руденко, вы не инвалид, вы антисоветчик”! Ну, звичайно, написали доповідну, що цей Руденко порушував, його позбавили права на наступний місяць отоваритися на 5 рублів. Коли когось позбавляють, то ми всі складаємося: той олії йому дасть, той чаю, той повидла. Такий в нас був порядок. Коли ми всі пройшли через цей карцер, зібралися потихеньку і вирішили написати звернення до Папи Івана-Павла II, щоб розповісти, що тут було, і за що ми були покарані. Так вирішили, що текст складе Мирослав Маринович. Це визріло. Віктор Некіпелов – це член Московської Гельсінської групи, російський поет, який тривалий час жив в Україні... Він був один із найбільш шанованих у таборі в 36-й зоні. Тут же був і Руденко, і Маринович. Я брав участь в розробці цієї ідеї, і ми вирішили, що Маринович буде писати, бо він найбільш підготовлений до такого письмового тексту, погодили, домовилися. Писати попросимо Миколу Руденка, бо він вміє так дрібно писати. Треба на тонкому папері дуже дрібно сенько написати. Потім це скручується в кульку невелику розміром. Потім зберігається ця кулька в наших організаціях, поки в когось буде побачення. Хто чекає побачення, той в першу чергу передає тому, хто до нього приїде. Таким чином, це потрапляє за кордон. Так ми цей текст передали. Потім прийшла відповідь через зашифрований текст у листі – і про це Маринович пише у своїй книжці, що Папа Іван-Павло II одержав цей лист і правив молитву в Ватикані за нас. Звичайно, що це підняло наш дух, що сам Папа Римський молився. Тоді для нас були найбільшими авторитетами у світі, а також становили надію на нашу перемогу в майбутньому – це Папа Римський, Рональд Рейган і польська Солідарність»!

Відомо, що у 1982 р., перебуваючи у таборі, Василь Стус писав: «Чи не від самого Києва стежу за подіями в Польщі. Хай живуть вольонтери свободи! Втішає їхня, поляків, нескореність радянському деспотизмові, їхні всенародні страхи вражають; робітництво, інтелігенція, студентство – все, крім війська і поліції. Коли так ітимуть події, то завтра полум'я охопить і військо. Що тоді робитимуть Брежнєви-Ярузельські? Профспілковий варіант визволення надзвичайно ефективний був би і для СРСР. Коли б початки, зроблені інженером Клебановим, були підтримані по цілій країні, уряд СРСР мав би перед собою, може, найсучаснішого антагоніста. Бо Гельсінкський рух – то вища математика для цієї країни, як, може, і національно-патріотичний. Зате рух за житло й шматок хліба, рух за нормальну платню робітника – це мова загальнозрозуміла, прийнятна... Польща робить епоху в тоталітарному світі і готує його крах» [9].

Так само у вересні 1982 р., перебуваючи у Лук'янівській в'язниці, дисидент Юрій Литвин написав звернення до польської «Солідарності» від Української Гельсінської групи, де було сказано: «Та, воістину титанічна і героїчна боротьба, проведені «Солідарністю» протягом року, гідні подиву, захоплення, глибокого вивчення і наслідування» [14, с. 632]. І Василь Стус, і Юрій Литвин, як відомо, загинули в ув'язненні і вони були членами створеної у 1976 р. Української Гельсінської групи, що стала фундаментом Української Гельсінської спілки. Цю справу продовжили ті українські політв'язні, які вийшли на волю і стали моторами державотворчих процесів.

Зокрема, з 20 червня по 22 липня 1989 р. у Варшаву для пошуку контактів з «Солідарністю» поїхали колишні політв'язні: голова Львівської обласної філії Української Гельсінської спілки Богдан Горинь та його брат Михайло Горинь, який у березні 1990 р. став депутатом Верховної

Ради УРСР. У налагодженні цих зв'язків важливу роль зіграли представники української громади Польщі, а також церква. Спершу брати Горині знайшли контакти з часописом християнської молоді «Spotkania» («Зустрічі»), а через них з «Солідарністю». Цікаво, що діячі «Солідарності» були ознайомлені з діяльністю Української Гельсінської спілки, оскільки мали матеріали, які у Польщу нелегально переправлялись до греко-католицьких монастирів чернечого ордену василіан. Також організовувались зустрічі з такими чільними постаттями «Солідарності», як Яцек Куронь, Адам Міхнік, Клубом католицької інтелігенції та з редакцією часопису християнської молоді «Spotkania» («Зустрічі»).

Зокрема, про зустрічі з послом Сейму ПНР Яцеком Куронем, яка тривала чотири години Богдан Горинь у своїх спогадах писав: «Вислухавши про стан справ в Україні, посол Куронь запропонував перейти до розмови про завтрашній день Європи, ролі і місця в ній незалежної України і незалежної Польщі. Яцек Куронь, як і багато інших політиків Польщі, вважає, що про вільну Європу не можна говорити до того часу, поки в ній існують підневільні народи. На сьогодні навіть Польща тільки формально є незалежною... Погляд на майбутнє Польщі Яцек Куронь сконденсував у словах тосту: «Без вільної України не може бути вільної Польщі. Ці слова, висловлені ще під час передвиборчої кампанії, політична еліта Польщі прийняла як одне з провідних гасел» [2, с. 402]. На зустрічі Богдана Гориня і Яцека Куроня був присутній Володимир Мокрий - перший українець, обраний у 1989 р. до польського Сейму X-го скликання від «Солідарності», він був керівником кафедри українознавства Ягелонського університету.

10 липня 1989 р. друкований орган Громадянського комітету «Солідарність» – «Газета виборча» – опублікувала інтерв'ю Ірени Левандовської з Богданом Горинем під назвою «Ми хочемо бути незалежною державою». Голова Львівського відділення Української Гельсінської спілки з оптимізмом дивився на перспективи України: «Ми нарешті маємо підстави бути суверенною, нормальною державою, як усі європейські країни... Зараз Україна є теоретичною державою, якщо можна так сказати, просто адміністративною частиною СРСР. Проти такої ситуації зараз виступають не тільки «неформали» (організації без офіційного статусу), але й багато відомих людей на офіційних посадах... Коли в прибалтійських республіках зі схвалення влади створювалися Народні фронти, ЦК Компартії України розіслав по всій країні вказівки: такого не можна допустити за будь-яку ціну. Тим не менш, було сформовано установчу групу «Народного руху України за Перебудову»... Нападки в засобах масової інформації популяризували наш рух. З великими труднощами ми завоювали толерантність і без особливих проблем об'єдналися з іншими неформальними організаціями, подібними до тих, що вже діють у Москві чи Ризі. На даний момент найважливіші неформальні організації налічують близько 30000 членів, але якщо вони скликають мітинги, то виводять на вулиці до кількох десятків тисяч людей... В Україні люди знають польську мову, дивляться польське телебачення і читають польську пресу, ту, що виходить офіційно. Вони масово слухають Радіо Свобода, яке має добру службу новин з Польщі. Приклад «Солідарності» для нас дуже цінний. Дуже багато людей раділи вашій перемозі на виборах» [14].

Також відбулася зустріч з професором Володимиром Мокрим. Під час цієї зустрічі були присутні професор Стефан Козак, генеральний вікарій для вірних греко-католицького обряду в Польщі Північного вікаріату, а також польський політик і журналіст українського походження Мирослав Чех та інші. Про зустріч написала журналістка Галина Левицька у бюлетені «Львівські новини» – органі Львівської обласної ради УГС: «Під час розмови Богдан Горинь ознайомив присутніх з останніми процесами, що відбуваються в Україні, відповів на низку запитань, а також вислухав інформацію Володимира Мокрого про політичну ситуацію в Польщі. Серед іншого, пан Мокрий сказав, що нарешті відчув подих справжньої України, тієї, яку малювала його уява, загартована в боротьбі за правду та історичну справедливість. Слід зазначити, що Мокрий досі не мав можливості відвідати Україну: відколи він став на шлях політичної боротьби та відстоювання національних прав української громади в Польщі, його паспорт був заблокований Службою безпеки Польщі. Однак він сподівається, що незабаром зможе ступити на український «континент» [2, с. 401].

Присутня на цій зустрічі польська громадська діячка і публіцистка Богуміла Бердиховська про це згадувала так: «Ця поїздка Гориня до Польщі – це була дивовижна справа, бо якщо візьмеш до уваги, в якому стані був дисидентський рух і як виглядала їхня історія, то видно, що вони не мали можливості подивитись на світ. І те, що вони, однак, придумали потребу будувати співпрацю, а не конфронтацію... вони проявили таку громадянську і політичну мудрість. Ну, в кожному разі, після тих зустрічей було ясно, що новий етап співпраці з Україною починається» [12, с. 142].

Паралельно з цією співпрацею, зав'язалися контакти з «Солідарністю, що бореться» (Solidarność Walczonca). Голова Київської філії Української Гельсінської спілки Олесь Шевченко підкреслював, що активну підтримку українським та кримськотатарським опозиціонерам надавали

лідери підпільного крила польської Солідарності – «Солідарність, що бореться» (Solidarność Walczonca – SW), – Корнель Моравецький (голова), Ядвіга Хмельовська, Піотр Глебовіч [9, с. 112]. Зокрема, від польських побратимів у 1989–1990-х рр. надходили в Україну друкарські верстати, засоби електронного зв'язку, нелегальна друкована продукція. Українська молодь проходила на теренах Польщі вишкіл на поліграфічних курсах.

Одна з лідерок польської опозиції – Ядвіга Хмельовська, яка брала участь у створенні Східного відділу SW, діяльність якого скеровувалась на терени СРСР, розповіла про ці процеси так: «Я познайомилася з Піотром Глебовічем з Кракова на зустрічі в Новій Гуті... Це був молодий чоловік, 22 роки, який щойно склав присягу. Він поїхав до родичів у Гродно і в 1987 році сказав, що там починаються якісь зміни, перебудова, і що потрібно створити якусь структуру. Восени 1987 року, у вересні–жовтні, я домовився про зустріч з Корнелем, і Піотр розповів йому про це. Корнель сказав: «Що ж, робіть те, що мусите робити... Наприкінці 1987 року, коли Корнель вже був у в'язниці, я прийняв рішення створити Східний відділ SW... Східний відділ SW був офіційно створений і оголошений на початку лютого 1988 року, коли я був головою Виконавчого комітету SW. Коли ми створювали цей відділ, ми шукали людей трохи поза межами SW. Це мали бути люди, які розуміли, куди вони йдуть, що по той бік вже не СБ, а ГРУ чи КДБ, і що там зовсім інші методи. Ми обирали твердих і перевірених людей» [21, с. 228].

Спочатку були встановлені контакти з литовською опозицією: з «Саюдісом» і, перш за все, з радикальною «Лігою свободи Литви». Як згадував у записаній авторкою цієї статті розмові, Піотр Глебовіч: «Нашою базою була Литва. Спочатку я їздив сам, потім... запрошував до нас активістів, студентів з Литви, України, які вивчали поліграфію... Литва була такою собі Меккою для інших опозиційних активістів з цілого СРСР і наші контакти почали розширюватися, дехто приїжджав сюди на ковток свіжого повітря. Це були вже 1988–1989 рр., друк газет у друкарнях був уже напівлегальним. Тож вони друкували і перевозили цілі тиражі літаками чи потягами, наприклад, до Грузії, України, у тому числі Криму до кримських татар. Наші контакти базувалися на знайомствах з тими, хто був у радянських таборах чи в'язницях. Якщо Антанас Терляцкас (учасник литовського дисидентського руху – авт.) казав нам, що той, з Грузії, в порядку і можна їхати до нього, ми могли їхати з заплученими очима, тому що ця людина гарантувала нам все: давала житло, подальші контакти. Тому що він сидів з ним, скажімо, 5 років, 10 років, він знав, що це за людина».

У 1990–1991 рр. діячі SW підготували й переправили в СРСР кілька офсетів, друкованих пристроїв і іншого роду друкарське устаткування. Все це вони передали в Литву, а також в Грузію й Казахстан, Україну. Організації, що приймали посилки, розгортали типографську роботу самі, якщо їхні люди пройшли навчання у Польщі. Також представники «Солідарності, що бореться» їздили до республік СРСР і там навчали їх, як обслуговувати офсет і друковані пристрої. Зокрема, з цією метою перебував у кримських татар в Бахчисараї Піотр Глебовіч, який так характеризував цю співпрацю: «На початку 1988 року ми створили Автономний Східний відділ «Солідарності, що бореться». Ця структура мала налагоджувати контакти з антирадянськими опозиціонерами в СРСР і отримувати інформацію про ситуацію в Радянському Союзі. Ми вже тоді проголошували гасло, що поневолені народи Радянського Союзу мають право на самовизначення і незалежність, що без вільної України, Білорусі, Литви, Латвії та Естонії не буде вільної і незалежної Польщі. Контакти з українськими активістами ми встановили ще в 1988 році – це були молоді особи зі Спілки українських студентів. Наприкінці 1989 року на одному з мітингів у Києві я познайомився з Олесем Шевченком – активістом антикомуністичної опозиції, в'язнем радянських таборів, лідером Української республіканської партії та УГС, який став для нас не лише партнером по співпраці, але передусім другом. Відтоді почалася наша політична та інформаційна співпраця. Ми допомагали нашим українським друзям купувати друкарське обладнання, передавали друкарське обладнання в Україну (для УГС, УРП та організацій кримських татар), обмінювалися інформацією й незалежною пресою, оприлюднювали інформацію про радянські репресії проти українських активістів. Ця співпраця триває і донині» [12].

На відміну від «Солідарності» — суспільного й профспілкового руху, що діяв у Польській Народній Республіці — «Солідарність, що бореться» (Solidarność Walczonca) стала із самого початку організацією політичного характеру із суворим членством. Вона виникла під час воєнного стану у Польщі, виступала проти будь-яких компромісів з комуністами, стояла на позиції необхідності боротися навіть радикальними методами. «Солідарність, що бореться» функціонувала окремо від підпільних структур незалежної профспілки «Солідарність», але її діячі вважали себе учасниками загальнопольського підпільного руху.

«Солідарність, що бореться» була антикомуністичною організацією, яка закликала до боротьби проти СРСР, прогнозувала швидкий розпад Радянського Союзу, а також всього соціалістичного

табору. Велася широкомасштабна пропагандистська кампанія в гарнізонах радянської армії, що перебували у Польщі. Друкували листівки російською мовою й поширювала їх серед радянських солдатів. Зокрема, поширювалася інформація про конфлікт в Афганістані й порушеннях прав людини в самому СРСР. Також вони мали своє радіо, навіть вклинювалися в телевізійні програми. Про це цікаво розповів у записаній авторкою розмові діяч SW Микола Іванов: «Як це виглядало? Це такий передавач, який ставлять на дах. Там є маленька батарейка. І він говорить 15–20 хвилин. І він там залишається. Приходить КДБ, конфісковує його. І наступного вечора те саме, дуже просто. На сусідньому даху. І так щодня, або раз на тиждень. І це в ефірі польського телебачення. Люди дивляться польські новини. І тут новини: “Говорить радіо Солідарність. Слушайте справжні новини, а не те, що говорить польське телебачення”. Так воно і працювало. Пізніше в цій “Солідарності, що бореться” було більше підпільних друкарень, ніж у великій Солідарності. “Солідарність, що бореться” домінувала в друкарстві. Що вони тільки не друкували! Книжки, газети, брошури – дуже багато найменувань!».

Важливим підсумком цієї роботи стало створення координаційного центру «Варшава – 90» за участю представників національно-демократичної опозиції з республік Радянського Союзу. 14 грудня 1990 р. «Маніфест «Варшави – 90» підписали опозиційні партії та організації України (Українська республіканська партія), Польщі (зокрема, Солідарність, що бореться) національного руху кримських татар, Литви (Ліга свободи Литви), Латвії, Естонії (Естонська християнсько-демократична партія), Молдови, Казахстану, Болгарії, Румунії. У «Маніфесті «Варшави – 90» були важливі, але не зrealізовані наміри необхідності суду над тоталітарною радянською імперією – такий собі Нюрнберг-2: «У період розпаду радянської імперії, глибокої і безповоротної кризи радянської системи, яка показала свою повну неспроможність в економічній, політичній та соціальній сферах, комуністична влада прагне утриматись при владі будь-якими шляхами... Ця система завжди застосовувала силу, коли з’являлась реальна загроза втрати контролю над ситуацією. Ми повинні протиставити їй єдність народів імперії і тим самим зробити беззмисовим застосування сили. Для нас є неприйнятним щоденне лицемірне ігнорування прав людини, прав націй і норм міжнародного права..., підписаними більшістю держав світу, в т. ч. СРСР... Закликаємо громадянські рухи, демократичні і антикомуністичні партії, суспільно-політичні організації і організації захисту прав людини Радянського Союзу й насильно підкорених ним держав, почали попередні консультації з метою скликання представницької конференції, на якій були б обговорені згадані проблеми і була би створена підготовча робоча група з кваліфікованих спеціалістів, а також координаційний центр учасників конференції, для підготовки міжнародного трибуналу Нюрнберг -2 ».

Така солідарність народів суголосна з ідеями редактора паризького культового часопису «Культура» Єжи Гедройця щодо Центрально-Східної Європи. Ці ідеї базувались на переконанні, що СРСР розпадеться і це дасть можливість поневоленим народам здобути власні незалежні держави. Міжнаціональна ворожнеча та територіальні претензії сприяли збереженню радянського панування й відсували перспективи визволення народів Центрально-Східної Європи на неозначений час. Міжнаціональне порозуміння уможливлювало створення спільного фронту з метою ідеологічної боротьби з радянським тоталітаризмом. [8, с. 236]. Редактор паризької «Культури» та той інтелектуальний осередок, який він створив, поклали багато зусиль для подолання ворожнечі між поляками й українцями, яка перешкоджала співпраці і це справило вплив на еліту «Солідарності». Єжи Гедройць вважав питання державності України одним із найважливіших для майбутнього Польщі й безпеки Центрально-Східної Європи: «Створення незалежної України – це надзвичайно життєво важлива для нас проблема. Тому що ми тоді отримуємо можливість маневру на Сході: можливість якоїсь польсько-української гри проти Радянського Союзу» [22, s. 66].

Висновки. Українська Гельсінська спілка, створена у 1988 р. українським політв’язнями, як перша незалежна політична організація, зіграла важливу роль у активізації національно-державницьких процесів в Україні. Ця організація, що вже налічувала десятки тисяч, не дорівнювала польській «Солідарності» по чисельності, але стала більш співмірною, ніж малочисельна Українська Гельсінська група. Оскільки її ядром були особи загартовані радянською каральною системою, КГБ було складно впливати на її діяльність, «розкласти» її зсередини. Українська Гельсінська спілка фактично стала кісткою Народного Руху України за перебудову – першої масової української політичної організації, створеної у 1989 р., а також Української республіканської партії – першої офіційно зареєстрованої 1990 р. в Україні політичної партії, очоленої керівником УГС Левком Лук’яненком. Лідери цих політичних сил проголосили незалежність України 24 серпня 1991 р. Була спроба привести з цього середовища першого Президента України, але Вячеслав Чорновіл поступився досвідченому патноменклатурнику Леоніду Кравчуку, набравши 23,27%.

За найголовнішу мету й ідею діяльності лідерів Української Гельсінської спілки – незалежність України, 1 грудня 1991 р. під час Всеукраїнського референдуму, проголосували переважуюча більшість громадян України (90,32%). За тиждень після цього, 8 грудня було денонсовано союзний договір й СРСР, як геополітична реальність, перестав існувати. Це була перемога тої ідеї, за яку боролись і віддавали життя українські політв'язні. Як писав Василь Стус, їх була «малесенька щопта» – маленький відсоток на тлі майже 50-мільйонного населення УРСР і їх боротьба могла здаватись безнадійною.

Члени Української Гельсінської спілки брали активну участь не тільки у державницьких процесах всередині України, а й в налагодженні зовнішніх контактів (представниками УГС за кордоном були Микола Руденко, Леонід Плющ та Надія Світлична), формуванні нової філософії цієї співпраці. Зокрема, налагодження дружньої взаємодії з польською «Солідарністю» стало запорукою потужної підтримки державницьких прагнень України. Для поляків тоді йшлося про зметення комуністичної диктатури, але не про здобуття державності, як для українців. Ніколи у Польщі не було таких політичних репресій і такої загрози асиміляції / русифікації / втрати ідентичності, мови, культури, як в Україні. Їх військо, навіть служба безпеки, переважно були патріотами Польщі. Тому Україна мала значно складніші стартові умови навіть на зламі 1980–90-х рр. Цією співпрацею рухала ідея, що спільними зусиллями є більше шансів здолати радянську «імперію зла».

Завдяки налагодженим контактам, які започаткували лідери Української Гельсінської спілки, нова польська еліта, що вийшла з «Солідарності», підтримувала ідею незалежності України. Польща була першою країною, яка після Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. визнала державність України. При цьому представники польських політичних еліт 1990–2000-х рр. (навіть якщо вони репрезентували посткомуністичне середовище, як наприклад Александер Квасневський) сповідували сприятливу для України доктрину Єжи Гедройця відповідно до максими «без вільної України немає вільної Польщі». Польська антикомуністична опозиція підтримувала незалежницькі прагнення українців і це було результатом багаторічної наполегливої подвижницької праці окремих поляків та українців по обидва боки «залізної завіси», які керувалися реалістичним розумінням необхідності спільної роботи заради майбутнього.

Наступниця Української Гельсінської спілки – Українська республіка партія на рівні міжнародної співпраці підписалася у питанні про необхідність засудження тоталітарної комуністичної імперії і координації зусиль з іншими поневоленими народами, у тому числі з поляками, у боротьбі з імперією. Тоді ідею трибуналу, чи «Нюрнбергу-2» над злочинами СРСР не вдалось реалізувати. Однак ідеї солідарності антиімперських і демократичних сил, які було реалізовано Українською Гельсінською спілкою і польською «Солідарністю» на зламі 1980–90-х рр., коли «імперія зла» розпадалася, є так само актуальні й сьогодні, коли ця імперія пробує відродитися.

Список літератури

1. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР: новейший период. Московская Хельсинкская группа, 2012. 384 с.
2. Главацкий М. Вячеслав Чорновіл. Київ: КМ-Букс, 2016. 144 с.
3. Горинь Б. Не тільки про себе: докум. роман-колаж: у 3 кн. Київ: Пульсари, 2006–2010. 920 с.
4. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі. Київ: Основи, 2008. 1080 с.
5. Дисидентські комунікації в Україні (1960 – початку 1990 рр.): інтерв'ю з учасниками та свідками. Маріуполь: Калейдоскоп, 2018. 122 с.
6. Каміньський Л., Коркуць М. Путівник з історії Польщі. Варшава: Wydawnictwo IPN, 2022. 128 с.
7. Куйбіда В. Українська гелсінська спілка: історичні звершення та нереалізовані цілі. URL: <https://cutt.ly/MrBeEMiB>.
8. Сенич М. Погляди Єжи Гедройця на польсько-українське примирення. *Проблеми слов'янознавства*. 2010. Вип. 59. С. 236–242.
9. Стус В. Таборові записки. URL: <http://exlibris.org.ua/stus/r03.html>.
10. Українська Гельсінська Спілка (1988–1990 рр.) у світлинах і документах / упор. О. Ткачук. Київ: Смолоскип, 2009. 224 с.
11. Українська Гельсінська Спілка у спогадах і документах / упор. О. Шевченко. Київ, 2012. 816 с.
12. Крупник Л. «Це небезпечний документ. Слів у ньому небагато, але вони сильно підбурюють людей». *Gazeta.ua*. 2022, 28 липня. URL: <https://cutt.ly/wrBeZ6lx>.
13. Марцинків Н. Польська «Солідарність» та Україна в 1980–1991 рр. *Acta studiosa historica*: зб. наук. пр. Ч. 5. Львів, 2015. С. 125–145.
14. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 1998. 720 с.

15. «Chcemy być niezależnym państwem». *Gazeta Wyborcza*. 1989, 10 lipca.
16. Bakula B. Nie zależności. Przypadki literatury i kultury poza cenzurą w latach 1976–1989. Poznań: Wydawnictwo PSP, 2020, 379 s.
17. Hrycak J. Co po Giedrojcju, Jerzy Giedroyc: Kultura, polityka, wiek XX. Debaty i rozprawy. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2009.
18. Kuzio T. Pojednanie polsko-ukraińskie i jego wkład w niepodległość Ukrainy. *Nowa Europa Wschodnia*. 2018, 2 stycznia.
19. O wyzwolenie z komunizmu ludzi i narodów przysięgam walczyć! 25. Rocznica powstania Solidarności Walczącej. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen, 2007. 207 s.
20. Solidarność Walczonca. Historia i dziedzictwo / pod red. A. Adamskiego. Wrocław: Stowarzyszenie Solidarność Walczonca, 2017. 88 s.
21. Solidarność Walcząca. G. Surdy, K. Brożek [wywiady przeprowadzili]. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2020. 296 s.
22. Toruńczyk B. Rozmowy w Maisons Laffite. Warszawa: Fundacja Zeszytów, 2006. 206 s.
23. Wizyta Prezydenta RP w Gruzji. *Oficjalna strona Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej*. 2008, 12 sierpnia. URL: <https://cutt.ly/orBeBerT>.

References

1. Alekseeva, L. (2012). History of dissent in the USSR: the modern period. Moscow [in Russian].
2. Glavatskyi, M. (2016). Viacheslav Chornovil. Kyiv [in Ukrainian].
3. Horyn, B. (2006–2010). Not only about myself: documentary novel-collage. Kyiv [in Ukrainian].
4. Davis, N. (2008). God's Play: A History of Poland. Kyiv [in Ukrainian].
5. (2018). Dissident Communications in Ukraine (1960s – early 1990s): Interviews with Participants and Witnesses. Mariupol [in Ukrainian].
6. Kaminski, L., Korkuts, M. (2022). Guide to the History of Poland. Warsaw [in Ukrainian].
7. Kuybida, V. Ukrainian Helsinki Union: historical achievements and unrealized goals. Retrieved from: <https://cutt.ly/MrBeEMiB> [in Ukrainian].
8. Senich, M. (2010). Jerzy Giedroyc's views on Polish-Ukrainian reconciliation. *Problemy slov'yanoznnavstva [Problems of Slavic Studies]*, 59, 236–242 [in Ukrainian].
9. Stus, V. Camp Notes. Retrieved from: <http://exlibris.org.ua/stus/r03.html> [in Ukrainian].
10. Tkachuk, O. (ed.) (2009). Ukrainian Helsinki Union (1988–1990) in photos and documents. Kyiv [in Ukrainian].
11. Shevchenko, O. (ed.) (2012). Ukrainian Helsinki Union in memories and documents. Kyiv [in Ukrainian].
12. Krupnyk, L. (2022). This is a dangerous document. There are few words in it, but they greatly incite people. *Gazeta.ua*, July 28. Retrieved from: <https://cutt.ly/wrBeZ6lx> [in Ukrainian].
13. Marcynkiv, N. (2015). Polish Solidarity and Ukraine in 1980–1991. *Acta studiosa historica*, 5, 125–145 [in Ukrainian].
14. Rusnachenko, A. (1998). The National Liberation Movement in Ukraine: Mid-1950s – Early 1990s. Kyiv [in Ukrainian].
15. (1989). We want to be an independent state. *Gazeta Wyborcza*, July 10 [in Poland].
16. Bakula, B. (2020). Not Dependencies. Cases of Literature and Culture Beyond Censorship in the Years 1976–1989. Poznań [in Poland].
17. Hrycak, J. (2009). What after Giedrojcju, Jerzy Giedroyc: Culture, politics, the 20th century. Debates and treatises. Warsaw [in Poland].
18. Kuzio, T. (2018). Polish-Ukrainian Reconciliation and Its Contribution to Ukrainian Independence. *Nowa Europa Wschodnia [New Eastern Europe]*, January 2 [in Poland].
19. (2007). I swear to fight for the liberation of people and nations from communism! 25th Anniversary of the founding of Fighting Solidarity. Warsaw [in Poland].
20. Adamski, R. (ed.) (2017). Fighting Solidarity. History and heritage. Wrocław [in Poland].
21. (2020). Fighting Solidarity. G. Surdy, K. Brożek [interviews conducted]. Warsaw [in Poland].
22. Toruńczyk, B. (2006). Conversations at Maisons Laffitte. Warsaw [in Poland].
23. (2008). Visit of the President of the Republic of Poland to Georgia. *Official website of the President of the Republic of Poland*, August 12. Retrieved from: <https://cutt.ly/orBeBerT> [in Poland].

Надійшла до редакції / Received: 08.04.2025

Схвалено до друку / Accepted: 29.05.2025

УДК 327.39(477)

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-2-125-136

Piotr KRZYKOWSKI

dr. inż., adiunkt, Instytut Strategii Wojskowej,
Akademia Sztuki Wojennej, Warszawa, Polska
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6161-1134>
e-mail: p.krzykowski@akademia.mil.pl

UKRAINA MIĘDZY WSCHODEM A ZACHODEM: OPCJE I OGRANICZENIA GEOPOLITYCZNE*

Streszczenie. Celem opracowania jest analiza kluczowych problemów wyborów geopolitycznych, które są niejednoznacznie interpretowane w literaturze naukowej i wywołują pewien rezonans wśród ludności ukraińskiej, prognozując perspektywy dalszego dążenia Ukrainy w stronę zachodu lub wschodu. **Metodologia.** Autor zastosował ogólne naukowe empiryczne (opis) i teoretyczne (analiza, synteza, uogólnienie, indukcja, wyjaśnienie) metody badawcze. Poruszył drażliwe kwestii ukraińskiej historii w kontekście przyszłego wyboru Ukrainy. **Oryginalność badań.** Analizując trzy dekady ukraińskiej niepodległości w kontekście ukraińskiej polityki bezpieczeństwa, autor wysuwa tezę, że poczynając od chwili uzyskania niepodległości po dzień dzisiejszy Ukraina nie wypracowała jednolitej linii co do kierunku i sposobu mającego zagwarantować jej bezpieczeństwo. Podejmowane działania sprowadzały się w zasadzie do sinusoidalnego przejścia między Wschodem i Zachodem. Stanowiły pokłosie aktualnej koniunktury politycznej, a czasami doraźnych interesów opcji sprawującej władzę. **Nowość naukowa.** Stan bezpieczeństwa państwa jest odzwierciedleniem złożonej struktury funkcjonowania danego kraju w środowisku geopolitycznym. Każde państwo ma prawo wyboru swojej identyfikacji narodowej i historycznej. Wielowymiarowość i złożoność czynników mających wpływ na nieustannie zachodzące zmiany w środowisku bezpieczeństwa podyktowane czynnikiem politycznym, ekonomicznym, społecznym i informacyjnym, są źródłem powstawania zagrożeń dla bezpieczeństwa kraju. Dlatego elementem spinającym bezpieczeństwo każdego państwa są międzynarodowe relacje. Wybór odpowiedniej opcji geopolitycznej i przekształcenie jej w rzeczywistość jest dla Ukrainy sprawą o zasadniczym znaczeniu. Jest to wybór wartości, instytucji politycznych, systemu gospodarczego, skuteczności ekonomicznej, struktury relacji społecznych i roli jednostki w społeczeństwie. **Wnioski.** W rzeczywistości wybór ten może decydować o istnieniu Ukrainy jako społeczeństwa suwerennego i wolnego. Po uzyskaniu niepodległości Ukraina stanęła przed poważnym dylematem dotyczącym zapewnienia bezpieczeństwa. Dodatkowym problemem był wybór obrania drogi ku Zachodowi czy budowanie wspólnych relacji ze Wschodem. Jednak obawy przed rosyjskimi działaniami reintegracyjnymi spowodowały widoczną niechęć Kijowa do angażowania się w instytucjonalne formy współpracy w ramach opcji wschodniej. Jednocześnie droga ku zachodowi, czyli integracja z UE stała się wyzwaniem dla władz Ukrainy.

Słowa kluczowe: Ukraina, Rosja, geopolityka, geostrategia.

Пйотр КЖИКОВСЬКИЙ

PhD, ад'юнкт, Інститут військової стратегії,
Академія Військового Мистецтва, м. Варшава, Польща
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6161-1134>
e-mail: p.krzykowski@akademia.mil.pl

УКРАЇНА МІЖ СХОДОМ І ЗАХОДОМ: ГЕОПОЛІТИЧНІ ВАРІАНТИ ТА ОБМЕЖЕННЯ

Анотація. Метою дослідження є аналіз ключових питань геополітичного вибору, які неоднозначно трактуються в науковій літературі та викликають певний резонанс серед населення України, прогнозування перспектив подальшого просування України на захід чи схід. **Методологія.** Автор використав загальнонаукові емпіричні (опис) та теоретичні (аналіз, синтез, узагальнення, індукція, пояснення) методи дослідження. Були порушені загальні питання української історії в контексті майбутнього вибору України. **Оригінальність дослідження.** Аналізуючи три десятиліття незалежності України в контексті безпекової політики України, автор висуває тезу про те, що, починаючи з моменту здобуття незалежності й до сьогодні, Україна не виробила єдиної лінії щодо напрямку та способу гарантування своєї безпеки. Вжиті дії в основному зводилися до синусоїдального переходу між Сходом і Заходом. Вони були результатом поточної політичної ситуації, а іноді й короткострокових інтересів правлячої партії. **Наукова новизна.** Стан безпеки держави є відображенням складної структури функціонування даної країни в геополітичному середовищі. Кожна країна має право обирати свою національну та історичну ідентифікацію. Багатоаспектність та комплексність чинників, що мають вплив на мілітивність у сфері безпеки викликані політичними, економічними, суспільними та інформаційними факторами. Тому міжнародні відносини є тим елементом, який скріплює безпеку кожної країни. Вибір правильного геополітичного варіанту та втілення його в життя є надзвичайно важливим для України. Це вибір цінностей, політичних інститутів, економічної системи, економічної ефективності, структури суспільних відносин і ролі особистості в суспільстві. Власне, цей вибір може визначити існування України як суверенного і вільного суспільства. **Висновки.** Після

* Друкується за матеріалами доповіді, виголошеної на Міжнародній науковій конференції «Польсько-українські відносини в умовах російської агресії в Україні: історичні та сучасні контексти» («Stosunki polsko-ukraińskie wobec rosyjskiej agresji na Ukrainę: konteksty historyczne i współczesne»), що відбулася 11–12 квітня 2024 р. у Варшавському університеті (детальніше у рубриці «Наукова хроніка» цього випуску «Вісника»).

здобуття незалежності Україна опинилася перед серйозною дилемою щодо забезпечення безпеки. Додатковою проблемою був вибір курсу на Захід чи побудови спільних відносин зі Сходом. Проте побоювання щодо реінтеграційної діяльності Росії призвели до очевидного небажання Києва брати участь в інституційних формах співпраці в рамках східного варіанту. Водночас викликом для української влади став шлях на Захід, тобто інтеграція з ЄС.

Ключові слова: Україна, Росія, геополітика, геостратегія.

Piotr KRZYKOWSKI

PhD, eng., assistant professor, Institute of Military Strategy,
War Studies University, Warszawa, Poland
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6161-1134>
e-mail: p.krzykowski@akademia.mil.pl

UKRAINE BETWEEN EAST AND WEST: GEOPOLITICAL OPTIONS AND CONSTRAINTS

Abstract. The aim of the study is to analyze the key problems of geopolitical choices, which are ambiguously interpreted in the scientific literature and cause a certain resonance among the Ukrainian population, forecasting the prospects of Ukraine's further pursuit towards the West or the East. **Methodology.** The author used general scientific empirical (description) and theoretical (analysis, synthesis, generalization, induction, explanation) research methods. He touched upon the sensitive issues of Ukrainian history in the context of the future choice of Ukraine. **Originality.** Analyzing the three decades of Ukrainian independence in the context of Ukrainian security policy, the author advances the thesis that, from the moment of independence to the present day, Ukraine has not developed a uniform line as to the direction and method to guarantee its security. The actions taken essentially boiled down to a sinusoidal transition between East and West. They were the aftermath of the current political situation, and sometimes of the immediate interests of the option in power. **Scientific novelty.** The state of state security reflects the complex structure of the functioning of a given country in the geopolitical environment. Each state has the right to choose its national and historical identification. The multidimensionality and complexity of the factors influencing the constantly occurring changes in the security environment, dictated by the political, economic, social and information factors, are a source of threats to the security of the country. That is why international relations are the element that binds together the security of every state. Choosing the right geopolitical option and turning it into a reality is essential for Ukraine. It is the choice of values, political institutions, the economic system, economic efficiency, the structure of social relations, and the role of the individual in society. In fact, this choice may determine the existence of Ukraine as a sovereign and free society. **Conclusions.** After gaining independence, Ukraine faced a serious dilemma regarding ensuring security. An additional problem was the choice of choosing the path to the West or building common relations with the East. However, fears of Russian reintegration efforts resulted in Kyiv's apparent reluctance to engage in institutional forms of cooperation under the eastern option. At the same time, the road to the west, i.e. integration with the EU, has become a challenge for the Ukrainian authorities.

Keywords: Ukraine, Russia, geopolitics, geostrategy.

Wstęp

Istotność problemu i cel. Ukraina jako niepodległe państwo powstała na bazie byłej USRR, na mocy proklamowanego 24 sierpnia 1991 r. Aktu Niepodległości, potwierdzonego przez ogólnokrajowe referendum [1]. W 1991 r. niepodległe państwo ukraińskie stanęło przed koniecznością kształtowania własnego systemu politycznego i formułowania własnej doktryny politycznej. Nowo wybrane postkomunistyczne władze poszukiwały strategii umożliwiającej na legitymizowanie Ukrainy, nie wywołując przy tym konfliktów narodowych czy kulturowych. Ukraina zaczęła poszukiwać swojego miejsca w europejskiej i światowej geopolitycznej układance, leżąc geograficznie między wschodem a zachodem.

Polityczne decyzje władz Ukraińskich dotyczące przyszłości niezależnego narodu były raczej ostrożne i asekuracyjne. Interes narodowy państwa skupiał się na tworzeniu przyjaznych relacji z państwami europejskimi przy jednoczesnej budowie partnerstwa strategicznego z Rosją [2, s. 21–23]. Aby zapewnić interesy narodowe polityka zagraniczna miała być stale ukierunkowana na realizację następujących głównych zadań:

- adaptacja i rozwój Ukrainy jako niezależnego państwa demokratycznego;
- zapewnienie stabilności międzynarodowej sytuacji Ukrainy;
- zachowanie integralności terytorialnej państwa i nienaruszalności jego granic;
- włączenie gospodarki narodowej do globalnego systemu gospodarczego dla jej pełnego rozwoju, zapewnienia potrzeb i wzrostu dobrobytu obywateli;
- ochrona praw i interesów swoich obywateli, tworząc warunki do utrzymywania kontaktów z emigrantami, udzielając im pomocy zgodnie z prawem międzynarodowym;
- kreowanie wizerunku Ukrainy jako wiarygodnego i przewidywalnego partnera na świecie.

W przyjętej 16 lipca 1990 r. *Deklaracji o Suwerenności Państwowej Ukrainy* [3] Rada Najwyższa Ukraińskiej SRR, wyrażając wolę narodu „uroczyście deklaruje zamiar stać się trwale neutralnym państwem, które nie uczestniczy w blokach wojskowych i przestrzega trzy zasady antyatomowe: nie akceptować, nie produkować i nie nabywać broni jądrowej” [3]. Tym samym jednoznacznie określono, że opowiadają się za poza blokowym statusem Ukrainy [4].

Po uzyskaniu niepodległości władze Ukrainy stanęły przed poważnym dylematem dotyczącym bezpieczeństwa. Priorytetem stało się wówczas utrzymanie suwerenności państwa. Początkowy chaos na obszarze poradzieckim częściowo odsuwał na dalszy plan potencjalne zagrożenia. Rozpad Związku Radzieckiego i czasowe osłabienie Federacji Rosyjskiej stanowiły czynnik sprzyjający umocnieniu niepodległości. Obawy przed rosyjskimi działaniami reintegracyjnymi spowodowały widoczną niechęć Kijowa do angażowania się w instytucjonalne formy współpracy. Początkowo geopolityczne położenie Ukrainy legło u podstaw jej neutralności. Ukraińcy wykluczając integrację w sferze militarnej z WNP (z Rosją), początkowo nie przejawiali także zainteresowania współpracą wojskową z państwami obszaru euroatlantyckiego.

Analizując trzy dekady ukraińskiej niepodległości w kontekście ukraińskiej polityki bezpieczeństwa, należy wysunąć tezę, że poczynając od chwili uzyskania niepodległości po Euromajdan Ukraina nie wypracowała jednolitej linii co do kierunku i sposobu mającego zagwarantować jej bezpieczeństwo. Podejmowane działania sprowadzały się w zasadzie do sinusoidalnego przejścia między Wschodem i Zachodem. Stanowiły pokłosie aktualnej koniunktury politycznej, a czasami doraźnych interesów opcji sprawującej władzę. W zależności od koniunktury politycznej władze Ukrainy chcąc zachować dobre stosunki z Zachodem i utrzymać w niepewności Rosję, skłaniały się do prowadzeni podwójnej gry geopolitycznej.

Uwarunkowania geostrategiczne

Prezentacja materiału głównego. Pozycję geostrategiczną Ukrainy należy rozpatrywać w wymiarze regionalnym i globalnym. Zgodnie z pierwszym Ukraina jest państwem frontowym, graniczącym z państwami NATO i Unii Europejskiej. Pod względem potencjału demograficznego, gospodarczego i militarnego stanowi drugie co do wielkości państwo w regionie. Będąc jednym z inicjatorów współpracy regionalnej, pełni ważną rolę w basenie Morza Czarnego. Położona jest częściowo w „szarej strefie bezpieczeństwa”, która rozciąga się od Bałkanów przez obszar Naddniestrza, wybrzeże Morza Czarnego aż do Zakaukazia. Znajdując się pomiędzy dwoma blokami militarno-ekonomicznymi wpływa na politykę w Europie.

Dla Stepana Rudnickiego, geopolityczne znaczenie Ukrainy polega na jej położeniu nad Morzem Czarnym w bezpośrednim sąsiedztwie Bliskiego Wschodu [5, s. 88]. Morze Czarne jest punktem styku między Europą, Bliskim Wschodem i Azją. Stanowi naturalne wyjście na Morze Śródziemne. W zależności od wydarzeń historycznych zmieniało się jego geostrategiczne znaczenie. Zgodnie z teorią uczonego budowanie państwowości ukraińskiej w osi północ-południe jednoczy ze sobą dwa żywioły kulturowe: kozacki i galicyjski. Zwrot czarnomorski (południowy) był logiczną ukraińską odpowiedzią na rosyjską politykę buforyzacji, która przypisywała ziemiom ukraińskim rolę bufora oddzielającego Euroazję od Europy. W latach 90. XX w., po uzyskaniu niepodległości przez Ukrainę, akwen ten stał się obszarem tranzytowym. Południowe wybrzeże czarnomorskie należy do Turcji, północne do Ukrainy, północno-wschodnie do Rosji, wschodzie do Gruzji, a zachodnie podzielone jest pomiędzy Bułgarię i Rumunię. Akwen ten jest kluczowym miejscem projekcji siły militarnej na kierunku rosyjskim. Ważnym punktem strategicznym w regionie Morza Czarnego jest Półwysep Krymski. Pod względem geopolitycznym od zawsze był bastionem położonym u ujścia ważnych ukraińskich szlaków handlowych. Kto go kontrolował, ten zyskiwał znaczący wpływ na wydarzenia rozgrywające się na obszarze Ukrainy.

Dla zachodnich uczonych i polityków Ukraina stanowi obszar buforowy, oddzielający państwa zachodnie od Rosji. Państwo, które poprzez swoje historyczne losy nie jest do końca, ani pro-zachodnie, ani pro-wschodnie. Państwo, które nie mogło, poprzez prowadzenie swojej polityki zagranicznej, jednoznacznie określić swój kierunek dążenia. W pierwszej połowie lat 90. XX w., jak również często w późniejszym okresie, Zachód postrzegał niepodległą Ukrainę jako tradycyjny obszar bezwzględnych wpływów i dominacji rosyjskiej. Tym samym Ukraina ze względu na położenie geograficzne jest postrzegana jako sworzeń geopolityczny [6, s. 41–46]. Z jednej strony graniczy z Rosją i państwami od niej zależnymi, z drugiej zaś, z państwami należącymi do Sojuszu Północnoatlantyckiego. Takie położenie powoduje, że Ukraina jest rozdarta między dwoma biegunami, między wschodem a zachodem. Ale jednocześnie będąc państwem na styku Europy i Azji stanowi geostrategiczna oś północ-południe.

Opcje i ograniczenia geopolityczne

Po ogłoszeniu niepodległości Ukraina jasno i jednoznacznie wybrała kierunek integracji z Europą. Działa w OBWE, Radzie Europy, Radzie Partnerstwa Euroatlantyckiego oraz Komisji NATO-Ukraina. Ukraina leży na osi wpływów wschód-zachód: Paryż-Berlin-Warszawa-Kijów. Przez jej terytorium przebiega linia podziału między cywilizacją zachodu i prawosławiem, a poprzez basen czarnomorski graniczy z cywilizacją islamu [7, s. 230]. Najaktywniejszym graczem na jej obszarze jest od kilku stuleci Rosja. W związku z tym relacje ukraińsko-rosyjskie są złożone i trudne. Jednym z podstawowych celów geostrategicznych Rosji jest odbudowa strefy wpływów na obszarze poradzieckim.

Istotną rolę w nowym układzie geopolitycznym, w którym znalazła się Ukraina po uzyskaniu niepodległości, odgrywa czynnik rosyjski. Federacja Rosyjska aspirująca po rozpadzie ZSRR do roli mocarstwa uniwersalnego postrzega zbliżenie Ukraina-NATO oraz politykę otwartych drzwi, PdP i inne elementy natowskiej obecności na Wschodzie jako próbę naruszenia jej strategicznych interesów. Będąc naturalnym sukcesorem Związku Radzieckiego, co zostało usankcjonowane na forum międzynarodowym, stara się zagospodarować jego dotychczasową pozycję [8, s. 31]. Strefa wpływów Federacji Rosyjskiej, w jej przekonaniu, obejmuje zarówno państwa powstałe po rozpadzie ZSRR, jak również po części dotychczasowy blok państw socjalistycznych. Dlatego działania zmierzające do politycznego usamodzielnienia się Ukrainy, jak i nowi gracze realizujący własne interesy w subregionie Europy Środkowej i Wschodniej, stanowią potencjalne zagrożenie dla rosyjskiej hegemonii [9, s. 267]. Stąd też otwartość NATO na nowych członków, jakim miała być Ukraina, spotyka się z ostrą reakcją Moskwy [10, s. 956].

W koncepcjach geopolitycznych Kremla Ukraina stanowi istotną część „bliskiej zagranicy”, rozumianej jako jej wyłączna strefa wpływów. W wymiarze globalnym jest jednym z elementów rywalizacji między Państwami Zachodu a Federacją Rosyjską [11, s. 171–178]. Geostrategiczne położenie Ukrainy jest ściśle związane z jej pozycją geopolityczną i geoeconomiczną. Granicząc z centrami energetycznymi takimi jak Rosja, Azja Środkowa, Bliski Wschód oraz UE stała się państwem tranzytowym, szczególnie rosyjskich surowców energetycznych. To właśnie czynnik energetyczny powoduje zderzenie interesów wielkich mocarstw takich jak Rosja, UE oraz USA. Ukraina była od zawsze przedmiotem kalkulacji kilku ośrodków politycznych dążących do przebudowy geopolitycznej wschodniej części kontynentu europejskiego [12, s. 11].

Rosyjskie inicjatywy integracyjne na obszarze poradzieckim mają na celu utrzymanie Ukrainy w orbicie kremlowskich wpływów oraz osłabienie (pozbawienie) samodzielności w decydowaniu o kierunkach dalszego rozwoju [13, s. 129–130]. Moskiewskie heterogeniczne formy nacisku wywierane na Ukrainę zarówno w sferze politycznej, jak i gospodarczej, mają na celu osłabienie jej pozycji na arenie międzynarodowej. W tym kontekście Rosja stosuje różnorodne instrumenty nacisku w celu ograniczenia wpływy innych podmiotów. Działania te doprowadziły do sytuacji, w której Ukraina stała się przedmiotem polityki rosyjskiej. Ograniczenie ukraińskiej podmiotowości w ujęciu międzynarodowym stało się rosyjskim celem strategicznym. Od samego początku istnienia niepodległej Ukrainy Rosja angażowała się w jej życie polityczne. Często w sposób bardziej lub mniej oficjalny wpływała na wewnętrzną politykę niezależnego państwa, finansując kampanie polityczne [14, s. 330]. Skuteczne działania hybrydowe wpływające zarówno na politykę, społeczeństwo, jak i ekonomię miały na celu przejęcie ukraińskich obiektów strategicznych lub uzyskania nad nimi kontroli. Moskwie przede wszystkim chodziło o gazociągi tranzytowe, którymi przesyłane są do Europy Zachodniej surowce energetyczne, zakłady petrochemiczne, przedsiębiorstwa chemiczne i przemysłowe w okręgu donieckim i charkowskim.

Aktywność Rosji na ukraińskiej scenie politycznej i gospodarczej, w zależności od wyborów prezydenckich, była bardziej lub mniej widoczna. Najbardziej widoczna stała się w okresie wyborów prezydenckich w 2004 r., gdzie głównymi kandydatami do fotela prezydenta Ukrainy byli: Wiktor Janukowycz o orientacji prorosyjskiej i Wiktor Juszczenko deklarujący sympatie prozachodnie. Rosja obawiając się utraty wpływów na Ukrainie zaangażowała się w kampanię Janukowycza [15, s. 13], który był reprezentantem wschodniej (prorosyjskiej) części Ukrainy i miał powiązania ze środowiskiem ukraińskiej oligarchii uzależnionej od współpracy z Rosją [16]. Ponadto dawał Putinowi gwarancje dotyczące rezygnacji Ukrainy z członkostwa w NATO i uczynienia z języka rosyjskiego „drugiego języka państwowego” oraz nie wykluczał oddania Rosji bazy marynarki wojennej w Sewastopolu [17, s. 187].

Polityczne zmiany, jakie dokonywały się w 2004 r. na Ukrainie nie spowodowały rezygnacji Kremla ze swoich strategicznych interesów. W dalszym ciągu prowadzono działania, których celem było osłabienie władzy ukraińskiej oraz wspieranie prorosyjskich ugrupowań politycznych. Wykorzystując pośrednie instrumenty oddziaływania na społeczeństwo, ograniczając dostawy surowców energetycznych na początku 2006 r., wywierała naciski na niezależne wybory parlamentarne. Rosyjska ingerencja w życie polityczne Ukrainy doprowadziła do wygrania wyborów przez Partię Regionów. Po wyborach w 2006 r. do Rady Najwyższej oprócz Partii Regionów weszły: Blok Julii Tymoszenko (129 mandatów), Blok Nasza Ukraina (81 mandatów), Socjalistyczna Partia Ukrainy (33 mandaty) i Komunistyczna Partia Ukrainy (21 mandatów). W wyniku zmian politycznych na czele rządu staje Wiktor Janukowycz. Należy zauważyć, że duży wpływ na utworzenie rządu Janukowycza mieli przedstawiciele Moskwy, którzy przekonywali do tego ukraińskich socjalistów [18, s. 171].

Objęcie rządu przez prorosyjskiego premiera zmniejszyło kremlowskie angażowanie się w życie polityczne Ukrainy. Moskwa zdawała sobie sprawę, że Kijów (od tej pory) będzie jej strategicznym partnerem. Dlatego wołała zachowywać się neutralnie, aby nie być postrzeganą za „międzynarodowego intruza”. Takiemu zachowaniu służyły również podsycane społecznie spory na Ukrainie między prezydentem i premierem oraz podziały w dawnej „pomarańczowej” koalicji.

Sinusoida rosyjskiej aktywności na Ukrainie ponownie osiągnęła maksimum w 2009 r., przed wyborami prezydenckimi. Moskwa zarzuciła Wiktorowi Juszczenko, działanie na rzecz pogorszenia stosunków między obu państwami. Na ich negatywny rezonans, zdaniem rosyjskiego prezydenta miały wpływ: antyrosyjska polityka Kijowa wobec wojny w Gruzji, chęć przystąpienia Ukrainy do NATO spowodowana rosyjskim zagrożeniem, podjęcie działań na rzecz wycofania Floty Czarnomorskiej z Krymu, polityka historyczna z lat 1932–1933 oraz próby wyeliminowania języka rosyjskiego z życia społecznego na Ukrainie [19]. Stanowiło to jednoznaczną przesłankę, że Rosja w dalszym ciągu jest zainteresowana „odpowiednimi” wpływami na Ukrainie, a kandydaci ubiegający się o urząd prezydenta powinni o tym pamiętać.

Wygrana Janukowycza nie do końca przyniosła oczekiwanego przez Kreml polityczno-gospodarczego zbliżenia z Ukrainą. Mimo, że stosunki między obydwooma państwami były poprawne, to Kijów stosował wielowektorowość w polityce zagranicznej. Zbliżenie się gospodarczo do UE z jednoczesną współpracą z Rosją skutkowało w 2011 r. brakiem zgody na obniżenie ceny za dostarczany gaz. Ukraina płaciła Rosji 295 USD za 1000 ml gazu. Ponadto chciała doprowadzić do rewizji porozumień gazowych zawartych w 2009 r. przez J. Tymoszenko, które uzależniały cenę dostarczanego Ukrainie gazu od cen światowych. Silna presja Moskwy na Kijów doprowadziła do zawarcia przez Ukrainę na forum WNP, w październiku 2011 r., umowy o wolnym handlu, a w maju 2013 r. do podpisania memorandum o pogłębieniu współdziałania z Euroazjatycką Komisją Gospodarczą. Ukraina mogła mieć swojego przedstawiciela przy Unii Celnej, dostęp do jawnych dokumentów organizacji oraz przedstawiać propozycje do Euroazjatyckiej Komisji Gospodarczej [20]. Moskwa wymusiła również rezygnację ze strategicznego celu Ukrainy, jakim było członkostwo w NATO. Pod wpływem nacisków politycznych ze strony Rosji Rada Najwyższa Ukrainy przyjęła ustawę „O zasadach polityki wewnętrznej i zagranicznej”, zgodnie z którą Ukraina jest państwem pozablokowym. Co oznacza, że nie może uczestniczyć w sojuszach wojskowych [21, s. 11]. Mimo to Ukraina w dalszym ciągu prowadziła rozmowy polityczne i gospodarcze dotyczące stowarzyszenia z UE. Ich rezultat w dużej mierze zależał od zmian demokratycznych, znowelizowania (do standardów europejskich) prawa wyborczego, zaprzestania prześladowań opozycji i osiągniętych postępów we wdrażaniu reform [22, s. 235–236]. Dlatego w 2013 r. Rada Najwyższa przyjęła stosowne ustawy (tzw. europejskie), które gwarantowały wynegocjowanie umowy stowarzyszeniowej. Na taki scenariusz wydarzeń nie mogła się zgodzić Moskwa, sięgając po dobrze już wypraktykowane formy nacisku polityczno-ekonomicznego. Zażądała od Ukrainy, zgodnie z obowiązującą oba kraje klauzulą *take or pay*, 7 mld USD za niewykupiony gaz w 2012 r. Ponadto wprowadziła szczegółową kontrolę importowanych towarów z Ukrainy, która w konsekwencji zablokowała ukraiński eksport do Rosji. W takich okolicznościach Prezydent Janukowycz nie zgodził się na podpisanie umowy stowarzyszeniowej z UE, a Rosja pokazała Zachodowi, że nie dopuści do jakiegokolwiek integracji państwa z obszaru WNP ze strukturami UE i NATO.

Brak podpisania umowy łączącej Ukrainę z państwami wspólnoty spowodowało masowe protesty w wielu ukraińskich miastach. Początkowo demonstranci chcieli wymusić na prezydencie podpisanie umowy stowarzyszeniowej, później zdecydowali się go odsunąć od władzy. Wydarzenia na Ukrainie zostały ocenione przez Moskwę za zagrożenie dla trwałości państwa ukraińskiego, do którego dąży czynnik nacjonalistyczny. Stały się też pretekstem do zrealizowania woli społeczności zamieszkujących wschodnie regiony państwa, które opowiadały się za zbliżeniem Ukrainy z Rosją. Jak zauważa to Szapowałowa, Rosjanie mieszkający na terytorium Ukrainy nie uważają się za ludność napływową tylko za miejscową (tubylczą), ponieważ są potomkami przesiedleńców z czasów carskich lub elementem wewnętrznej migracji w ramach Związku Radzieckiego, kiedy nie funkcjonowała tożsamość ukraińska tylko radziecka [23, s. 49].

Wobec rozwijającego się kryzysu politycznego na Ukrainie Moskwa zażądała, aby Kijów przeprowadził reformę konstytucji. Wskazywano na konieczność zmiany ustroju terytorialnego państwa z unitarnego w federalny o uprzywilejowanej pozycji regionów wschodnich i południowych. Zdaniem Kremla, większe uprawnienia tych regionów (m.in. własne ustawodawstwo, gospodarka, finanse, kultura, prawo do kontaktów z regionami państw sąsiednich, wybór własnych władz) dadzą im możliwość wywierania wpływu na władze centralne [24]. Kolejnym pretekstem do ingerencji Moskwy w wewnętrzne sprawy Ukrainy było postanowienie nowego ukraińskiego parlamentu dotyczące uchylecia ustawy o podstawach polityki językowej. Przyjęta w 2012 r. przez Parlament Ukrainy ustawa o podstawach polityki językowej dawała duże preferencje językowi rosyjskiemu na wschodzie kraju. W 13 regionach (na 27 regionów Ukrainy) na mocy ustawy rosyjski stał się językiem regionalnym [25]. Rosja uznała ten krok za działania represyjne wobec rosyjskiej i rosyjskojęzycznej ludności mieszkającej na terytorium Ukrainy. W odwecie rozpoczęła działania hybrydowe emitując w stacjach radiowo-telewizyjnych nieprawdziwe informacje, których celem było szerzenie strachu i zagrożenia szczególnie na wschodzie i południu Ukrainy. Działania te miały doprowadzić do destabilizacji sytuacji w tych regionach, wywołać antyukraińską rebelię przy pomocy ugrupowań separatystycznych oraz przekonać miejscową ludność do słusznych działań Rosji w

zakresie ochrony jej praw. Wybuch rewolucji antykijowskiej na wschodzie i południu Ukrainy miał również obnażyć przed światem nową władzę, która nie potrafiła, zdaniem Moskwy, rozwiązać swoich wewnętrznych spraw. Dlatego Rosja odpowiedzialna za stabilizację stara się dbać o bezpieczeństwo w regionie. Należy zauważyć, że Rosji udało się wzniecić separatystyczną rebelię na wschodzie Ukrainy.

Geopolityczna mapa Ukrainy nie może być rozpatrywana bez państw Unii Europejskiej. Kraje te odgrywają znaczącą rolę we współczesnym systemie międzynarodowym. Wpływają na globalny układ gospodarczy i międzynarodowe instytucjonalne mechanizmy zarządzania procesami globalnymi i regionalnymi. W związku z tym cechą ukraińskiej polityki zagranicznej wobec tych państw było ustanowienie relacji między nimi w partnerstwie politycznym i wojskowym, wzajemnie korzystnej współpracy gospodarczej, szerokich więziach kulturowych, naukowych i humanitarnych.

Po ogłoszeniu niepodległości Ukraina wybrała zwrot ku Zachodowi. Budowanie relacji z państwami Europy Zachodniej miały stworzyć warunki do ustanowienia ukraińskich politycznych, gospodarczych i kulturowych więzi z cywilizacją europejską, przyspieszeniem demokratyzacji, reformami rynkowymi i odbudową gospodarki narodowej. Lata 90. XX w. stanowiły początek trwającego do dziś dialogu pomiędzy Unią Europejską a Ukrainą. W rozwoju stosunków między Ukrainą a czołowymi państwami Europy Zachodniej można wyróżnić dwa etapy. Pierwszy z lat 90. XX w. charakteryzował się postrzeganiem Ukrainy jako państwa niepodległego, jednak przez pryzmat rosyjskich interesów. Brak aktywnej współpracy między krajami wynikał również z faktu powstawania wzajemnych stosunków międzynarodowych młodego państwa. Drugi etap rozwoju relacji odpowiada drugiej połowie lat 90. XX w. i trwa do dziś.

Unijny kierunek w polityce zagranicznej Ukrainy został ugruntowany w latach 1997–1999 [26, s. 112–113]. Początkowo wzajemne stosunki uregulowane zostały w 1994 r. przez Porozumienie o Partnerstwie i Współpracy (PCA) [27]. W rzeczywistości układ wszedł w życie dopiero 1 marca 1998 r., stanowiąc podstawę do bliższej współpracy. Umowa o partnerstwie i współpracy między Wspólnotą Europejską i jej państwami członkowskimi a Ukrainą pomijała kwestię członkostwa w UE. Porozumienie o Partnerstwie i Współpracy dotyczyło zapewnienia odpowiednich ram dla dialogu politycznego oraz stworzenia strefy wolnego handlu między stronami. Kijów w 1998 r. jednocześnie zgłosił chęć otrzymania statusu państwa stowarzyszonego z UE [28, s. 28]. W lutym 1998 r. premier Ukrainy Wałeryj Pustowojtenko zapewnił zachodnich polityków na Światowym Forum Ekonomicznym w Davos, że celem polityki gospodarczej jego kraju jest integracja z Unią Europejską. Potwierdzeniem ukraińskich deklaracji był dekret prezydenta z 11 czerwca 1998 r. *O strategii integracji Ukrainy z Unią Europejską* [11, s. 240–241], zatwierdzonej przez Dekret Prezydenta Ukrainy w dniu 11 czerwca 1998, *O programie integracji Ukrainy z Unią Europejską* [29], zatwierdzony dekretem Prezydenta Ukrainy w dniu 14 września 2000 r. [30]. Unijnemu kierunkowi sprzyjały funkcjonujące programy pomocowe. W konsekwencji wspólnych działań w dniu 10 grudnia 1999 r. w Helsinkach została przyjęta przez państwa członkowskie Wspólna Strategia UE wobec Ukrainy [31].

Świadczyło to, że UE uznaje zwrot ku demokratycznemu zachodowi i szanuje europejskie aspiracje Ukrainy [32, s. 111–112]. Uznano, że położenie geograficzne, wielkość, zasoby ludności oraz położenie w osi północ-południe i wschód-zachód nadają Ukrainie wyjątkową pozycję w Europie i czynią z niej decydującego aktora regionalnego. Jeszcze przed wejściem w życie przedmiotowej strategii Ukraina uporała się ze sprawami ustabilizowania sytuacji wewnętrznej oraz polityki wobec sąsiadów [33, s. 66]. Skutkiem powyższego było rozbrojenie nuklearnego i konwencjonalnego, o czym świadczył m.in. *Układ o nierozprzestrzenianiu broni jądrowej* (NPT) lub usunięcie przez Ukrainę głowic atomowych z terytorium swego państwa [34]. To jeszcze bardziej uwypuklało międzynarodową pozycję Ukrainy. Dlatego w kolejnych latach stosunki pomiędzy UE a Ukrainą były dalej konkretyzowane w ramach Europejskiej Polityki Sąsiedztwa i Partnerstwa Wschodniego [35, s. 529]. Podjęto współpracę w sprawie poszerzenia oraz zwiększenia integracji gospodarki ukraińskiej z europejską oraz światową.

Największe w historii rozszerzenie Unii Europejskiej w 2004 r., a tym samym przyjęcie państw byłego bloku wschodniego, było impulsem stworzenia European Neighbourhood Policy – ENP [36]. Koncepcja ta miała zapobiec nowemu podziałowi Europy. W późniejszym czasie, na mocy rozporządzenia nr 1638 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 24 października 2006 r. [37], ENP uzupełniona została koncepcją Programów Sąsiedztwa (Neighbourhood Programmes) oraz narzędziem finansowym w postaci European Neighbourhood and Partnership Instrument – ENPI [38]. Większa liczba stref współpracy nie przybliżyła jednak w sensie politycznym Ukrainy do członkostwa. Polityka sąsiedztwa pozostała instrumentem pogłębiania współpracy, oddalając dyskusję o rozszerzeniu. Jednak mimo, iż oficjalnie UE stwierdziła, że „akceptuje europejskie dążenia Ukrainy i jest zadowolona z jej proeuropejskiego wyboru”, to ENP nie ma związku z potencjalnym członkostwem Ukrainy w Unii. W dokumencie stwierdzono wprost, że przedmiotowa polityka będzie stosowana w zróżnicowany sposób [39].

W dniu 9 grudnia 2004 r. Komisja Europejska rozpoczęła realizację założeń Polityki Sąsiedztwa wobec Ukrainy. Jednak podpisany Plan Działania wszedł w życie dopiero 21 lutego 2005 r. Unijni decydenci

czekali na rozwój sytuacji politycznej na Ukrainie i utworzenie nowego rządu po wyborach [40, s. 7]. Podpisany na 3 lata Plan Działania zakładał:

- unijną pomoc w przeprowadzeniu reform gospodarczych i prawnych w celu umożliwienia Ukrainie akcesji do Wspólnego Rynku;
- uczestnictwo Ukrainy w programach UE w zakresie edukacji, badań, ochrony środowiska;
- współpracę w zakresie zarządzania kontroli granic, migracji, zwalczania zorganizowanej przestępczości;
- rozwój współpracy w zakresie transportu, energetyki;
- rozwój współpracy w zwalczaniu terroryzmu i zapobieganiu rozprzestrzenianiu się broni masowego rażenia oraz w rozwiązywaniu konfliktów regionalnych.

Nowy rozdział w stosunkach Ukrainy z UE otworzył 2005 r. Wraz ze zmianami politycznymi jakie przyniosła „Pomarańczowa rewolucja”, zdefiniowano europejskie aspiracje Kijowa. Mimo, że Ukraina wyraźnie deklarowała swoje cele strategiczne jako prounijne, to UE wciąż zachowywała się wobec niej dość wstrzemięźliwie. Z biegiem czasu oraz w świetle zmian zachodzących na Ukrainie, nastąpiła ewolucja we wzajemnych stosunkach. Jednak samookreślenie się jej w 2005 r. jako kraju europejskiego, nie doprowadziło do ostatecznych zmian w stosunkach między Ukrainą a UE. Unia wstrzymała się od formułowania nawet bardzo odległych perspektyw członkowskich dla Ukrainy. Niezbędna była kontynuacja reform politycznych i przemian społeczno-gospodarczych. Dobrym sygnałem dla przyszłości stosunków ukraińsko-unijnych był szczyt Ukraina-UE w grudniu 2005 r. w Kijowie. Po kilku latach starań Bruksela przyznała Ukrainie status kraju z gospodarką rynkową.

Po dwóch latach praktycznego funkcjonowania (2005–2006) Europejska Polityka Sąsiedztwa przeszła proces zmian. Przeprowadzona analiza wymiaru finansowego ENP uwidoczniła konieczność szerszego zaangażowania UE na rzecz aktywnej polityki wschodniej. Potwierdzając tym samym polityczną wolę nadania nowej dynamiki stosunkom z państwami Europy Wschodniej. W ramach obowiązującego od 2007 r. Europejskiego Instrumentu Partnerstwa i Sąsiedztwa zwiększono alokację środków dla sześciu wschodnich krajów ENP, tj. Armenii, Azerbejdżanu, Białorusi, Gruzji, Mołdawii i Ukrainy. Propozycje wzmocnienia ENP ze strony Komisji Europejskiej pojawiły się w grudniu 2006 r., a 5 grudnia 2007 r. KE przedstawiła komunikat *Strong European Neighbourhood Policy*, proponujący nowe rozwiązania.

W 2008 r. wygasło Porozumienie o Partnerstwie i Współpracy, dlatego już 22 stycznia 2007 r. podjęto działania zmierzające do stworzenia nowego Wzmocnionego Porozumienia UE z Ukrainą. Negocjacje nad nowym porozumieniem rozpoczęły się po zapadnięciu decyzji w sprawie przystąpienia Ukrainy do WTO w 2007 r., kiedy to Rada UE upoważniła Komisję Europejską do prowadzenia tych negocjacji. Podczas szczytu w Paryżu w 2008 r. przywódcy Ukrainy i Unii Europejskiej zgodzili się, że nowy traktat będzie nosić nazwę „Układ stowarzyszeniowy” [41, s. 4]. Przedmiotowa umowa miała być parafowana w 2011 r., jednak z powodu wyroku skazującego byłą premier Julię Tymoszenko zrezygnowano z tego terminu [42]. Ostatecznie tekst Układu stowarzyszeniowego parafowano 30 marca 2012 r., choć już w grudniu 2011 r. podczas 15. szczytu UE – Ukraina poinformowano o osiągnięciu porozumienia w sprawie treści Układu. UE podkreśliła, że ruch ten był „techniczny” i oznaczał po prostu, że obie strony są zadowolone z tekstu. Pomimo iż UE rozwijała stosunki z Ukrainą oraz wcielała w europejską strefę wpływów, brak było konkretnych deklaracji dotyczących przyszłego członkostwa [11, s.221]. Powolne działanie Rady UE do spraw Zagranicznych skutkowało wyrażeniem 10 grudnia 2012 r. gotowości w imieniu Unii i jej państw członkowskich do podpisania Układu.

Podpisanie Układu planowano podczas szczytu Partnerstwa Wschodniego, który odbył się w 28–29 listopada 2013 r. w Wilnie. Jednak 21 listopada 2013 r. ówczesny Prezydent Ukrainy, Wiktor Janukowycz, zdecydował o rezygnacji z podpisania Układu [43]. Wywołało to ogromny protest społeczny na Ukrainie (Euromajdan), który doprowadził do zmiany rządu i ucieczki W. Janukowycza do Rosji. Od tego momentu wydarzenia związane z realizacją Układu o stowarzyszeniu UE-Ukrainy potoczyły się lawinowo. Dodatkowym impulsem było bezprawne zajęcie Krymu przez Rosję oraz walki we wschodniej części Ukrainy.

Rozpoczęte w 1991 r. stosunki między Ukrainą a Unią Europejską wróciły ze zdwojoną siłą. Diametralnie zmienia się strategiczny kurs Ukrainy w kierunku integracji europejskiej, który został potwierdzony i rozwinięty w *Strategii integracji Ukrainy z UE* [44], zatwierdzonej przez Dekret Prezydenta Ukrainy w dniu 11 czerwca 1998 r., a *program integracji Ukrainy* [45] z UE, zatwierdzony dekretem Prezydenta Ukrainy w dniu 14 września 2000 r. Jednocześnie zmienia się prawodawstwo Ukrainy, w tym Dekret Prezydenta Ukrainy z 13 grudnia 2003 r. Nr 1433 *O programach państwowych w sprawie integracji europejskiej i euroatlantyckiej Ukrainy na lata 2004–2007* [46]. Zmienia się polityka Ukrainy dotycząca rozwoju stosunków z UE w oparciu o ustawę Ukrainie od 1 lipca 2010 r. *o zasadach polityki wewnętrznej i zagranicznej* [47] (w wersjach od 1 stycznia 2015 r.). Powrócono do zapisu zgodnego z art. 11 ustawy jako jednego z podstawowych zasad polityki zagranicznej Ukrainy, czyli *zapewnienia integracji Ukrainy*

z europejską przestrzenią polityczną, gospodarczą i prawną, aby stać się członkiem UE. Ustalono zostały priorytety rozwoju Ukrainy, jako członka rodziny europejskiej, zdefiniowanie strategii na rzecz zrównoważonego rozwoju „Ukraina 2020” zatwierdzony dekretem prezydenta Ukrainy nr 5/2015 z dnia 12 stycznia 2015 r. W dokumencie stwierdzono, że ratyfikacja *układu o stowarzyszeniu między Ukrainą a UE* [48], daje Ukrainie narzędzie i przewodnik dla reform wewnętrznych i wykonania niniejszej umowy. Została ratyfikowana oświadczeniem ustawy nr 1678-VII z dnia 16 września 2014 r. [48] Umożliwia Ukraina w przyszłości stać się pełnoprawnym członkiem UE.

W dniu 5 marca 2014 r. Komisja Europejska uzgodniła pakiet wsparcia określający szereg konkretnych środków mających na celu pomoc gospodarczą i finansową na Ukrainie. Częścią wysiłków UE było wsparcie Ukrainy na drodze do reform politycznych i gospodarczych. Pragnąc osiągnąć integrację gospodarczą, między innymi poprzez pogłębioną i kompleksową strefę wolnego handlu (DCFTA) jako integralną część niniejszego Układu, zgodnie z prawami i zobowiązaniami wynikającymi z członkostwa Stron w Światowej Organizacji Handlu (WTO), a także poprzez szeroko zakrojone zbliżenie przepisów.

W dniu 21 marca 2014 r. Szefowie państw i rządów Unii Europejskiej oraz premier Ukrainy Arseniusz Yatseniuk podpisali polityczną część Układu o stowarzyszeniu, w odniesieniu do preambuły, art. 1 oraz tytułu I, II i VII Układu [49] oraz z poszanowaniem zobowiązania Komisji Europejskiej z 5 marca. Dnia 27 czerwca 2014 r. Unia Europejska i Ukraina podpisały drugą część Układu, dotyczącą utworzenia strefy wolnego handlu, współpracy w dziedzinie gospodarki oraz wymiaru sprawiedliwości i spraw wewnętrznych. Układ o stowarzyszeniu został ratyfikowany na Ukrainie 16 września 2014 r. – w tym dniu została uchwalona przez Radę Najwyższą Ukrainy ustawa ratyfikacyjna, a Prezydent Ukrainy, Petro Poroszenko, niezwłocznie ją podpisał [50, s. 4–14].

Rozpoczęte w 2007 r. negocjacje Ukrainy z UE, znalazły swój finał. Pierwsze rozdziały zostały podpisane w marcu 2014 r., pozostałe zaś 27 czerwca 2014 r. – przy okazji szczytu Rady Europejskiej, po wyborach prezydenckich na Ukrainie. Należy podkreślić, że większa część układu była już tymczasowo stosowana od 1 września 2014 r. Natomiast od 1 stycznia 2016 r. tymczasowo obowiązuje też pogłębiona, kompleksowa strefa wolnego handlu. Ostatecznie w dniu 11 lipca 2017 r. Rada przyjęła decyzję o zawarciu w imieniu Unii Europejskiej układu stowarzyszeniowego z Ukrainą. Stanowiło to zamknięcie procedury ratyfikacyjnej i rozpoczęcie stosowania układu od 1 września 2017 r. [51].

Zakończenie

Podsumowanie. Rywalizacja międzynarodowa i walka o wpływy na Ukrainie skutkowały regionalnym odseparowaniem w połączeniu z regionalnym imperializmem. Proces integracji z Rosją i tworzenie regionalnych bloków integracyjnych zawierał groźbę izolacji od Zachodu. Z kolei integracja z Zachodem groziła hegemonistyczną izolacją ze strony Rosji i państw regionu. Taki obraz wyłaniał się w stosunku do Ukrainy, do momentu zrywu proeuropejskiej społeczności ukraińskiej. Państwo ukraińskie stanowi potężny potencjał kooperacyjny i koalicyjny, obejmujący korzystne położenie geopolityczne w Europie środkowo-wschodniej.

Geograficzne położenie Ukrainy powoduje, że jest ona strategicznym elementem zainteresowania państw rywalizujących o dominację w Europie Środkowej i Wschodniej. Kilkusetletnie podporządkowanie terytorialne pod Imperium Rosyjskie, a potem Rosję Radziecką, w znaczący sposób ograniczyły rozwój ukraińskich elit politycznych i społeczeństwa obywatelskiego. Współczesna Ukraina uzyskała niepodległość, w granicach Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, w grudniu 1991 r. po rozpadzie Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. Wieloletni wpływ obcych podmiotów politycznych negatywnie wpłynął na społeczeństwo. Wykorzystując te czynniki Rosja, konsekwentnie od lat umacniająca swą pozycję w regionie i systematycznie, krok po kroku odbudowująca imperialną „strefę wpływów”, traktuje Ukrainę jako jeden z ważniejszych elementów nowego prorosyjskiego systemu strategicznego, budowanego na gruzach dawnego ZSRR. W rosyjskim postrzeganiu świata Ukraina jest traktowana jako część Rosji, tzw. Ruś Mała. Dlatego zachodnie próby związania Ukrainy z Unią Europejską są postrzegane jako chęć osłabienia Rosji i poszerzenia strefy wpływów Zachodu. Moskwa prezentuje przy tym tradycyjne stanowisko rosyjskiej geopolityki, realizowane bez większych zmian od ponad 200 lat, niezależnie od ustrojów i form rządów na Kremlu. Zgodnie z tym kanonem, kontrolowanie ukraińskiego obszaru i potencjału ekonomicznego przez Rosję oraz oparcie południowo-zachodnich granic rosyjskiego imperium na masywie Karpat, jest jednym z warunków jego mocarstwowości, siły i trwania. Imperatyw ten, sformułowany niegdyś przez carycę Katarzynę, absolutnie nic nie stracił na swej aktualności. Od momentu uzyskania niepodległości sytuacja na Ukrainie, cała jej polityka wewnętrzna i zagraniczna, były zakładnikiem tego geopolitycznego paradygmatu. Od kilku lat stawało się przy tym coraz bardziej jasne, że gra ta nie może jednak trwać w nieskończoność, że musi dojść do przesilenia, które przeważy szale strategicznego zwrotu.

Od 2014 roku pomiędzy Rosją, a Ukrainą trwa wojna hybrydowa. Liczne spotkania liderów wielkich mocarstw oraz działania międzynarodowej dyplomacji nie są w stanie rozwiązać konfliktu. Sytuacja na

wschodzie Ukrainy od dłuższego czasu jest niezmienna – działania wojenne ciągle trwają. Tak Rosja, jak i Ukraina mają swoją własną wizję rozwiązania konfliktu, która nie jest akceptowana przez drugą stronę. Ze względu na eskalację problemu terroryzmu, kryzysu migracyjnego w UE, interwencji Rosji w Syrii, sytuacja na Ukrainie powoli stała się tylko tłem tych wydarzeń. Przez to wielu europejskich polityków stara się w ten czy inny sposób izolować od problemów Ukrainy.

Rosyjska agresja na wschodzie i aneksja półwyspu Krymskiego doprowadziła do głębokich zmian w stosunkach pomiędzy Rosją a Ukrainą. Zostały wyeliminowane mechanizmy instytucjonalne dla prowadzenia stosunków międzyrządowych, stosunki dyplomatyczne mają charakter konfrontacyjny, nastąpiły ograniczenia w relacjach gospodarczych (embargo), sankcje, ogromne straty ludzkie, pogorszenie relacji pomiędzy narodami. Konflikt na wschodzie nabrał długofalowego charakteru i stał się możliwością dla Kremla wywierania wpływu tak na władzę ukraińską, jak i na całe państwo.

Na poziomie strategicznym narodowe interesy Ukrainy ukierunkowane były i są do istnienia w zrównoważonym porządku świata. Ukraina jest zainteresowana rozwojem systemu stosunków międzynarodowych na zasadach równości i sprawiedliwości. Choć historia świata nie zna całkowicie równych i sprawiedliwych stosunków międzynarodowych, ale czyni je bardziej zrównoważonymi, to dzisiaj jest mniej hierarchiczna i spolaryzowana. To daje przewagę państw pretendujących do rangi hegemonu i siłowego oddziaływania na społeczeństwo ukraińskie. Dlatego w drodze do realizacji swoich interesów Rosja wykorzystuje istniejące archaiczne formy interakcji międzynarodowej i aktywności w polityce zagranicznej: imperializm, orientacja w strefach wpływów, niepohamowane pragnienie władzy, powiększenie siły i lekceważenie prawa, czy ekonomiczny kolonializm. Rywalizacja międzynarodowa i walka o wpływy na Ukrainie skutkowały regionalnym izolacjonizmem w połączeniu z regionalnym imperializmem. Procesy integracji terytorialnej i tworzenia regionalnych bloków zawierały groźby izolacji regionalnej i dominacji partykularnej. Integracja na terytorium pewnego regionu może przybierać asymetryczne formy, co skutkuje powstaniem obszaru wyłącznej dominacji i hegemonii dużego państwa regionalnego oraz dalszej formacji regionalnego imperium o globalnych ambicjach. Taki obraz wyłaniał się w stosunku do Ukrainy, do momentu zrywu proeuropejskiej społeczności ukraińskiej. Ryzyko zamknięcia i odizolowania od reszty świata autochtonicznych ugrupowań konkurencyjnych i przeciwnych sobie nawzajem wciągało Ukrainę w uzależnienie gospodarcze od polityki Rosji.

Ukraina, ze względu na swoją historię i położenie geograficzne, jest skazana na pozostanie na granicy kulturowych światów i geopolitycznych wpływów. Jej lokalizacja przecina także linie konfrontacji sił między globalnymi i regionalnymi centrami sił. Analiza międzynarodowej pozycji Ukrainy pozwala wyrazić przekonanie, że nie może ona sobie pozwolić na rozproszenie swoich działań w wielu obszarach geograficznych i tematycznych. Strategicznym celem polityki zagranicznej Ukrainy jest, i powinno być, umacnianie swojego miejsca w świecie globalnym. Należy pamiętać, że przez najbliższe dekady wszystkie systemy zbiorowego bezpieczeństwa będą wymagały potężnych sojuszników, a nie uciążliwych członków. Dlatego Ukraina musi stać się przewidywalnym partnerem dla środowiska zewnętrznego i budować z nim stosunki w niezwykle mocnym pragmatyzmie.

Bibliografia

1. Акт Проголошення Незалежності України від 24 серпня 1991 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1427-12>.
2. Ціммер К. Форум:Регіональні ідентичності в сучасній Україні та методи їх вивчення. *Україна Модерна. Львів – Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні. Спеціальний випуск*. Київ; Львів, 2007.
3. Декларація про державний суверенітет України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=55-12>.
4. Eberhardt A., Posel-Częściak E. Polityka obronna Ukrainy. *Biuletyn PISM*. 2003. № 8.
5. Siudak M. Geopolityczne wizje Krymu i Ukrainy. *Przegląd Geopolityczny*. 2016. T. 18.
6. Brzeziński Z. Wielka Szachownica. Warszawa, 1999.
7. Huntington S. Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego. Warszawa, 1998.
8. Prystrom J. Problem bezpieczeństwa państwa w polityce zagranicznej Polski. *Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej*. 1995.
9. Olechowski A. Europejska opcja polskiej polityki zagranicznej. *Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej*. 1995.
10. Całka M. Stosunki z Rosją. *Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej*. 1995.
11. Kapuśniak T. Ukraina jako obszar wpływów międzynarodowych po zimnej wojnie. Warszawa; Lublin, 2008.
12. Mironowicz E. Polityka zagraniczna Ukrainy 1990–2010. Białystok, 2012.
13. Kęsek R. Między konfliktem a dialogiem: Polityka Ukrainy wobec Federacji Rosyjskiej w latach 1997–2004. Kraków, 2010.
14. Hrycak J. Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu. Lublin, 2000.
15. Stanisławski W. Pomarańczowa kokarda. Kalendarium kryzysu politycznego na Ukrainie, jesień 2004. Warszawa, 2005.

16. Jak Putin nie chciał cukierka od Janukowycza. 10 lat „szorstkiej przyjaźni”. *TVN24*. 5 marca 2014. URL: <https://cutt.ly/RrBruyeO>.
17. Orzechowski M. Stosunki Ukrainy z Federacją Rosyjską. *Ukraina w stosunkach międzynarodowych* / red. M. Pietraś, T. Kapuśniak. Lublin, 2007.
18. Szeptycki A. Ukraina wobec Rosji. Studium zależności. Warszawa, 2013.
19. Президент России 2009. Послание Президенту Украины Виктору Ющенко, 11 августа 2009 года. URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/5158>.
20. Янукович объяснил, зачем Киев подписал меморандум с комиссией Таможенного союза. *EXPRESS.BY*. URL: <https://cutt.ly/LrBrideW>.
21. Ukraina rezygnuje z członkostwa w NATO. *Tydzień na Wschodzie*. 2010, 29 września. № 20.
22. Europa Wschodnia i Kaukaz Południowy-między stowarzyszeniem z UE i Unią Celną. *Rocznik Strategiczny*. 2013/2014.
23. Szapowałowa N. Strategia penetracyjna Federacji Rosyjskiej wobec Ukrainy. Lublin, 2006.
24. Wierzbowska-Miazga A. Rosyjski plan wasalizacji Ukrainy. *Analizy OSW*. Warszawa, 2014. URL: <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2014-03-19/rosyjski-plan-wasalizacji-ukrainy>.
25. Ukraina: parlament przyjął projekt ustawy językowej. *Onet.pl*. 2012, 5 czerwiec. URL: <https://cutt.ly/crBrovoj>.
26. Krząstek T. Ukraina. Warszawa, 2002.
27. Eur-Lex. Dokument 52004DC0373: European Neighbourhood Policy – Strategy Paper, Komisja Europejska COM(2004)373. Bruksela, 2004. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=LEGISSUM%3Ar17007>.
28. Stankiewicz W. Proces integracji Ukrainy z Unią Europejską. *Nowa Polityka Wschodnia*. 2013. № 2.
29. Програма інтеграції України до Європейського Союзу (Програму схвалено Указом Президента № 1072/2000 від 14.09.2000 – Указ втратив чинність на підставі Указу Президента № 398/2015 від 07.07.2015). URL: <https://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0001100-00>.
30. Указ Президента України про Програму інтеграції України до Європейського Союзу. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1072/2000>.
31. Dz. Urz. WE L 331 z 1999 r. (1999/877CFSP): European Council Common Strategy of 11 December 1999 on Ukraine. URL: <https://cutt.ly/6rBrachR>.
32. Moroney J. EU-Ukrainian Relations: Prospects and Possibilities. *European Security & Post-Soviet Space: Integration or Isolation?* / red. G. Herd. Conflict Studies Research Centre; G87. December, 2000.
33. Schneider K. The Partnership and Co-operation Agreement (PCA) between Ukraine and the EU – Idea and Reality. *Ukraine on the Road to Europe, Springer* / ed. by L. Hoffmann, F. Möllers. Berlin, 2001. 66 s.
34. PESC/96/48 (12.06.1996): Declaration by the Presidency of the European Union on the Removal of Nuclear Warheads from Ukrainian Territory.
35. Hud B. Eastern policy of the European Union: step by step towards Ukraine. *Introduction to European studies: a new approach to uniting Europe* / ed. by A. Adamczyk, D. Mielczarek K. Zajackowski. Warszawa, 2013.
36. Eur-Lex. Dokument 52004DC0373: European Neighbourhood Policy... URL: <https://eur-lex.europa.eu>.
37. Rozporządzenie (WE) nr 1638/2006 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 24 października 2006 r. określające przepisy ogólne w sprawie ustanowienia Europejskiego Instrumentu Sąsiedztwa i Partnerstwa. URL: <https://eur-lex.europa.eu>.
38. Regulation (EC) No 1638/2006 of the European Parliament and the Council of 24 October 2006 Laying Down General Provisions Establishing a European Neighbourhood and Partnership Instrument. OJ 09.11.2006, L 310.
39. Eur-Lex. nr L 49/3, (1998, 19 luty): Partnership and Cooperation Agreement between the European Communities and their Member States and Ukraine. *Official Journal of the European Communities*. URL: <https://cutt.ly/7rBr8Sj>.
40. Dowganiuk T. Wschodni wymiar polityki Unii Europejskiej i polski wkład w jej kreację na przykładzie Ukrainy. Kraków, 2009.
41. Євробюлетень. Інформаційне видання Представництва Європейської комісії Україні та Білорусі. 2008. № 9.
42. Vogel T. Ukraine initial association agreement. *EU*. 2012, 30 marca. URL: <https://cutt.ly/erBrdV2v>.
43. EEAS 2013. EU-Ukraine relations. Factsheet. URL: <http://eeas.europa.eu>.
44. Указ Президента України (Указ втратив чинність на підставі Указу Президента № 398/2015 від 07.07.2015) Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу. URL: <https://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=615%2F98>.
45. Програма інтеграції України до Європейського Союзу. URL: <https://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0001100-00>.
46. Указ Президента України Про визнання такими, що втратили чинність, деяких актів Президента України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/398/2015>.
47. Закон України Про засади внутрішньої і зовнішньої політики (*Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 40). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2411-17>.
48. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011.

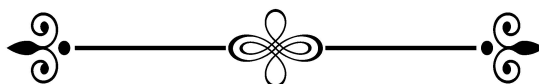
49. Dz.Urz. UE nr L 161/3 z 29.5.2014: Układ o Stowarzyszeniu Między Unią Europejską i Europejską Wspólnotą Energii Atomowej oraz ich Państwami Członkowskimi, z jednej Strony, a Ukrainą, z drugiej Strony. URL: <https://cutt.ly/IrBrf5o8>.
50. Barcz J., Kolisnyk I. Podpisanie i tymczasowe stosowanie Układu o stowarzyszeniu z Ukrainą – aspekty prawne. *Europejski Przegląd Sądowy*. 2014. № 10.
51. RE UE 01.09.2017: Stosunki UE–Ukraina. *Rada Unii Europejskiej*. URL: <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/eastern-partnership/ukraine>.

References

1. Act of Proclamation of Independence of Ukraine of August 24, 1991. Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1427-12> [in Ukrainian].
2. Zimmer, K. (2007). Forum: Regional Identities in Modern Ukraine and Methods of Their Study. *Modern Ukraine, Lviv – Donetsk: Social Identities in Modern Ukraine. Special Issue*. Kyiv; Lviv [in Ukrainian].
3. Declaration on State Sovereignty of Ukraine. Retrieved from: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=55-12> [In Ukrainian].
4. Eberhardt, A., Posel-Częścik, E. (2003). Defense policy of Ukraine. *PISM Bulletin*, 8 [in Polish].
5. Siudak, M. (2016). Geopolitical Visions of Crimea and Ukraine. *Przegląd Geopolityczny [Geopolitical Review]*, 18 [in Polish].
6. Brzeziński, Z. (1999). The Great Chessboard. Warsaw [in Polish].
7. Huntington, S. (1998). The Clash of Civilizations and the New World Order. Warsaw [in Polish].
8. Prystrom, J. (1995). Problem of Security of the State in Foreign Policy. *Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej [Yearbook of Polish Foreign Policy]* [in Polish].
9. Olechowski, A. (1995). The European Option of Polish Foreign Policy. *Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej [Yearbook of Polish Foreign Policy]* [in Polish].
10. Całka, M. (1995). Relations with Russia. *Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej [Yearbook of Polish Foreign Policy]* [in Polish].
11. Kapuśniak, T. (2008). Ukraine as an area of international power after the cold war. Warsaw; Lublin [in Polish].
12. Mironowicz, E. (2012). Politics of Ukraine's rule 1990–2010. Białystok [in Polish].
13. Kęsek, R. (2010). Between conflict and dialogue: Ukraine's policy towards the Russian Federation in 1997–2004. Cracow [in Polish].
14. Hrycak, J. (2000). History of Ukraine 1772–1999. The birth of a modern nation. Lublin [in Polish].
15. Stanisławski, W. (2005). Orange cockade. Calendar of the political crisis in Ukraine, autumn 2004. Warsaw [in Polish].
16. (2014). How Putin didn't want candy from Yanukovych. 10 years of "rough friendship". *TVN24*, March 5. Retrieved from: <https://cutt.ly/RrBruyeO> [in Polish].
17. Orzechowski, M. (2007). Relations of Ukraine with the Russian Federation. *Ukraine in international relations*. Lublin [in Polish].
18. Szeptycki, A. (2013). Ukraine towards Russia. A sweetening study. Warsaw [in Polish].
19. (2009). President of Russia 2009. Message to the President of Ukraine Viktor Yushchenko, August 11. Retrieved from: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/5158> [in Russian].
20. (2013). Yanukovych explained why Kyiv signed a memorandum with the Customs Union Commission. *EXPRESS.BY*. Retrieved from: <https://cutt.ly/LrBrideW> [in Russian].
21. (2010). Ukraine resigns from membership in NATO. *Tydzień na Wschodzie [Eastern Week]*, 20, September 29 [in Polish].
22. (2013/2014). Eastern Europe and the South Caucasus – between the association with the EU and the Customs Union. *Rocznik Strategiczny [Strategic Yearbook]* [in Polish].
23. Shapowałowa, N. (2006). Penetration strategy of the Russian Federation towards Ukraine. Lublin [in Polish].
24. Wierzbowska-Miazga, A. (2014). Russian plan for the vassalization of Ukraine. *Analyses OSW*. Warsaw. Retrieved from: <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2014-03-19/rosyjski-plan-wasalizacji-ukrainy> [in Polish].
25. (2012). Ukraine: parliament adopts draft language law. *Onet.pl*, June 5. Retrieved from: <https://cutt.ly/crBrovoj> [in Polish].
26. Krząstek, T. (2002). Ukraina. Warsaw [in Polish].
27. (2004). Eur-Lex. Document 52004DC0373: European Neighborhood Policy – Strategy Paper, European Commission COM(2004)373. Retrieved from: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=LEGISSUM%3Ar17007>.
28. Stankiewicz, W. (2013). The process of Ukraine's integration with the European Union, *Nowa Polityka Wschodnia [New Eastern Policy]*, 2, 28 [in Polish].
29. (2000). Program of Ukraine's Integration into the European Union (The Program was approved by Presidential Decree N 1072/2000 of 14/09/2000 – the Decree became invalid based on Presidential Decree № 398/2015 of 07.07.2015). Retrieved from: <https://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0001100-00> [in Ukrainian].
30. (2000). Decree of the President of Ukraine Program of Ukraine's Integration into the European Union. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1072/2000> [in Ukrainian].

31. (1999). European Council Common Strategy of 11 December 1999 on Ukraine. *Official Journal of the European Union*. L 331 (1999/877CFSP). Retrieved from: <https://cutt.ly/6rBracHR>.
32. Moroney, J. (2000). EU-Ukrainian Relations: Prospects and Possibilities. *European Security & Post-Soviet Space: Integration or Isolation?*
33. Schneider, K. (2001). The Partnership and Co-operation Agreement (PCA) between Ukraine and the EU – Idea and Reality. *Ukraine on the Road to Europe*, Springer. Berlin.
34. (1996). PESC/96/48 (12/06/1996): Declaration by the Presidency of the European Union on the Removal of Nuclear Warheads from Ukrainian Territory, June 12.
35. Hud, B. (2013). Eastern policy of the European Union: step by step towards Ukraine. *Introduction to European studies: a new approach to uniting Europe*. Warszawa [in Ukrainian].
36. Eur-Lex. Document 52004DC0373: European Neighborhood Policy... Retrieved from: <https://eur-lex.europa.eu>.
37. (2006). Regulation (EC) № 1638/2006 of the European Parliament and the Council of 24 October 2006 laying down general provisions establishing a European Neighbourhood and Partnership Instrument. Retrieved from: <https://eur-lex.europa.eu> [in Polish].
38. (2006). Regulation (EC) No 1638/2006 of the European Parliament and the Council of 24 October 2006 Laying Down General Provisions Establishing a European Neighbourhood and Partnership Instrument. OJ 09.11. L 310.
39. (1998). Eur-Lex. № L 49/3 (1998, February 19): Partnership and Cooperation Agreement between the European Communities and their Member States and Ukraine. *Official Journal of the European Communities*. Retrieved from: <https://cutt.ly/7rBr8Sj>.
40. Dowganiuk, T. (2009). The Eastern Dimension of the European Union Policy and the Polish Contribution to Its Creation on the Example of Ukraine. Kraków [in Polish].
41. (2008). Information publication of the Representation of the European Commission to Ukraine and Belarus. *Eurobulletin*, 9 [in Ukrainian].
42. Vogel, T. (2012). Ukraine initial association agreement. *EU*, March 30. Retrieved from: <https://cutt.ly/erBrdV2v>.
43. (2013). EEAS 2013. EU-Ukraine relations. Factsheet. Retrieved from: <http://eeas.europa.eu>.
44. (2015). Decree of the President of Ukraine (The Decree has lost its validity based on the Decree of the President N 398/2015 of 07.07.2015) On approval of Strategies for the European Union. Retrieved from: <https://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=615%2F98> [in Ukrainian].
45. (2000). Program of Ukraine's Integration into the European Union. Retrieved from: <https://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0001100-00> [in Ukrainian].
46. (2015). Decree of the President of Ukraine On recognition of those who contributed to the actions of the president of Ukraine. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/398/2015> [in Ukrainian].
47. (2010). Law of Ukraine On the Principles of Domestic and Foreign Policy. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2411-17> [in Ukrainian].
48. Association Agreement between Ukraine, on the one hand, and the European Union, the European Energy Community and their Member States, on the other hand. Retrieved from: https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011 [in Ukrainian].
49. Association Agreement between the European Union and the European Energy Community and their Member States, on the one hand, and Ukraine, on the other hand. *Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej [Official Journal of the European Union]*. L 161/3. Retrieved from: <https://cutt.ly/IrBrf5o8> [in Polish].
50. Barcz, J., Kolisnyk, I. (2014). Signature and provisional application of the Association Agreement with Ukraine – legal aspects. *Europejski Przegląd Sądowy [European Judicial Review]*, 10 [in Polish].
51. (2017). RE EU 01.09.2017: EU-Ukraine relations. *Council of the European Union*. Retrieved from: <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/eastern-partnership/ukraine/> [in Polish].

Надійшла до редакції / Received: 07.04.2025
Схвалено до друку / Accepted: 29.05.2025

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(477.87):321.64«1938/1942»
DOI: 10.31651/2076-5908-2025-2-137-144

Erik MARUSYCH

Assistant of the Department of History and Social Sciences
Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education, Berehovo, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8468-3106>
e-mail: maruszics.erik@kmf.org.ua

ARROW CROSS ORGANIZATIONAL EFFORTS IN TRANSCARPATHIA BETWEEN 1938 AND 1942

Abstract. Purpose. The aim of this study is to examine the organizational activities of Hungarian far-right parties – in particular, the National Socialist Hungarian Party – Hungarian Movement and the Arrow Cross Party – in Subcarpathia between 1938 and 1942. The research seeks to uncover how these parties attempted to expand their political influence in the region, what local structures they established, and what impact this had on public and political life. **Scientific novelty.** The article provides a detailed analysis of the far-right parties' organizational efforts in a borderland region that has often been overlooked in the study of political radicalism. The author uses underexplored administrative and police documents from the Berehovo branch of the Transcarpathian Regional State Archive, which shed new light on the process of political radicalization in the reclaimed territories. **Originality.** The research is based on archival sources such as reports on the establishment of local branches, official documents, and membership data. Despite the fragmentary nature of these materials, the author attempts to reconstruct the party network, explore the social composition of its membership, and identify the core themes of Arrow Cross propaganda. **Conclusions.** Until 1942, the Arrow Cross Party was an active and proactive participant in the political life of the region, particularly in building local party cells and spreading its propaganda. Although its influence declined following an internal split, it regained strength in 1944 after the German occupation. Its ideology focused on economic difficulties, the Jewish question, and the need for land reform – themes that resonated with lower social strata. The local party branches functioned as broad-based movements, with members including farmers, artisans, clerks, intellectuals, and even a Protestant pastor. The effectiveness of the propaganda is difficult to assess, as the central government and local authorities consistently restricted the party's activities by closing offices, arresting members, and countering its often distorted rhetoric through state-controlled media.

Keywords: Transcarpathia, Arrow Cross, Hungarian, far-right, right-wing radicalism.

Ерік МАРУСИЧ

асистент кафедри історії та суспільних дисциплін
Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II, м. Берегове, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8468-3106>
e-mail: maruszics.erik@kmf.org.ua

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗУСИЛЛЯ ПАРТІЇ «СТРІЛОХРЕСТ» У ЗАКАРПАТТІ У 1938–1942 рр.

Анотація. Мета. Метою статті є аналіз організаційної діяльності угорських ультраправих партій – зокрема Націонал-соціалістичної угорської партії – Гунгаристського руху та Партії Схрещених стріл – на Закарпатті в 1938–1942 рр. Дослідження спрямоване на з'ясування того, яким чином ці партії намагалися розширити свій політичний вплив у регіоні, які структури вони створювали, а також який вплив це мало на суспільно-політичне життя краю. **Наукова новизна.** У статті детально проаналізовано зусилля ультраправих партій щодо організаційного укріплення в прикордонному регіоні, що досі часто залишався поза увагою дослідників політичного радикалізму. Автор залучив маловідомі адміністративні та поліцейські документи з архіву в Берегове, які дозволяють по-новому поглянути на процеси політичної радикалізації на приєднаних територіях. **Оригінальність дослідження.** Основу дослідження становлять архівні джерела – повідомлення про створення місцевих осередків, звіти органів

влади, дані про членство. Автор робить спробу реконструювати мережу партійних осередків, дослідити соціальний склад членства та виявити головні теми пропаганди, незважаючи на фрагментарність джерел. **Висновки.** Партія Схрещених стріл до 1942 р. була активним і ініціативним учасником політичного життя регіону, особливо у формуванні місцевих осередків та веденні пропагандистської діяльності. Хоча після розколу її вплив ослаб, з 1944 р., після німецької окупації, активність знову зростає. Ідеологія партії фокусувалася на економічних труднощах, єврейському питанні та земельній реформі – темах, які мали резонанс серед нижчих соціальних верств. Місцеві осередки мали характер масових партій, членами яких були селяни, ремісники, чиновники, інтелігенція і навіть один реформатський пастор. Ефективність пропаганди важко оцінити, адже влада та місцеві органи послідовно обмежували діяльність партії шляхом закриття офісів, арештів членів, а також публікацій у підконтрольній пресі, що спростовували часто викривлену риторiku руху.

Ключові слова: Закарпаття, Партія «Стрілохрест», гунгаризм, крайня правниця, праворадикалізм.

Statement of the Problem. The history of far-right movements is one of the key areas of research in historiography; however, the presence and activities of these movements in Transcarpathia have so far received only marginal scholarly attention. Between 1938 and 1944, Transcarpathia was part of the Kingdom of Hungary, and thus the examination of the role played by Hungarian far-right parties active in the region can serve as an important supplement to our historical understanding of the era. There is a particular lack of studies that analyze the formation, operation, and regional significance of the local organizations of the Arrow Cross Party and the National Socialist Hungarian Party – Hungarist Movement. The aim of the present study is to explore the process through which these parties established their organizational structures in Transcarpathia between 1938 and 1942, and to contribute to a more nuanced understanding of the region's political landscape during this period. The year 1942 represents a turning point in the history of the movement in Transcarpathia, as seventy-four local branches left the Arrow Cross Party and joined the Hungarian National Socialist Party. The fragmentation of the Arrow Cross also had an impact on political life in the region, leading to a reshaping of far-right positions across Transcarpathia. Due to limitations of space and the complexity of the events, this study will focus exclusively on developments up to this turning point—namely, the period between 1938 and 1942.

The term Transcarpathia in the title of this study refers to both the lowland strip reannexed in November 1938 and the mountainous areas reclaimed in March 1939. It is important to emphasize that today's Transcarpathia did not form a single administrative unit between 1938 and 1944: the territories reannexed by the First Vienna Award were integrated into the Hungarian county system*, while the mountainous areas reclaimed in 1939 were organized into a separate administrative unit known as the Governorate of Subcarpathia**. Therefore, in geographical terms, this study covers both administrative units, and the term Transcarpathia is used solely for the sake of clarity.

Analysis of Recent Studies and Publications. In recent years, a number of scholarly works have been published focusing on the history of far-right parties in Hungary [1–4]. However, these studies have generally only marginally addressed events in Transcarpathia. In the historical literature dealing with the region's history between 1938 and 1944, the presence and activities of Hungarian far-right movements are typically mentioned only in passing. From this perspective, the work of Loránt Tilkovszky is particularly noteworthy, as it provides a wealth of valuable data regarding the organization of the Arrow Cross Party in both Upper Hungary and Transcarpathia between 1938 and 1941 [5]. Also deserving of attention is the source publication by Ákos Fóris and Renáta Paládi, which presents reports from the SMERSH group of the 4th Ukrainian Front and contains significant information about the political situation in Transcarpathia, including the local activities of the Arrow Cross Party [6].

Purpose. The aim of this study is to explore the forms of organizational activity carried out by Hungarian far-right parties – in particular the National Socialist Hungarian Party and the Arrow Cross Party – in Subcarpathia between 1938 and 1942. The research also seeks to understand how these parties attempted to expand their political influence in the region, what local structures they established, and how these developments affected the political landscape of Subcarpathia. The analysis is based primarily on materials preserved in the Berehove branch of the Transcarpathian Regional State Archive. Of particular value for the topic were documents from various administrative authorities, which include official reports on the Arrow Cross Party, registration forms of local party branches, and the names of local party leaders. It is also important to note that, although the Berehove archive holds an extensive collection of sources, the fonds covering the years 1938–1944 are often incomplete and contain mostly fragmentary records.

Main Body. Far-right parties with significant mobilizing power were a new phenomenon among the local Hungarian population, as during the interwar period it was primarily the far left that had social embeddedness in the region. However, it is important to mention that far-right movements, which were

* After the First Vienna Award, two counties were reorganized in the returned territories: Ung, and Bereg and Ugocsa counties as unified administrative units.

** The Transcarpathian Governorship was further divided into three administrative districts, which were as follows: Ung County, Bereg County, and the Máramaros Administrative District.

gaining ground across Europe, also appeared in Czechoslovakia, though they were fragmented due to the country's ethnic composition [7, c. 276]. Radola Gajda's movement, the National Fascist Community Party, attracted votes mainly from among the legionnaires, while the (Catholic) People's Party of Andrej Hlinka became increasingly popular among Slovaks. The Sudeten German Patriotic Front, united by Konrad Henlein, gained traction among Germans in the latter half of the 1930s [8, c. 298–300]. There were far-right sympathizers in Transcarpathia as well. The leader of the National Autonomist Party, István Fencsik, organized his movement following the Italian model: they wore black uniforms and even had their own blackshirt squad. [9, n. 52–54].

Far-right movements were also present in Hungary and grew increasingly popular toward the end of the 1930s. In the 1939 elections, the National Socialist parties won one-quarter of the list votes and nearly one-fifth of the parliamentary mandates, making them the largest opposition force. The most significant among these parties was the Arrow Cross Party.

Hungarian far-right propaganda had already appeared in Upper Hungary and Transcarpathia months before the First Vienna Award. In May 1938, *Magyarság* reported – citing the *České slovo* newspaper – that: «In the counties of Zemplén, Ung, Ugocsa, and Máramaros, pamphlets labeled Szálasi* 1938' are being distributed in huge quantities». Later, the streets of Khust, Uzhhorod, and Berehove were littered with Arrow Cross leaflets, and in the latter town, swastikas were even painted on several house walls [10, c. 11]. Following the Munich Conference in September, Arrow Cross members appeared in Transcarpathia as part of the re-formed *Rongyos Gárda***. The so-called free corps were trained in Kisvárdá under the leadership of racist Iván Héjjas and were sent across the border near Berehove at the same time as the Hungarian–Czechoslovak negotiations in Komárno in October. In the Hungarian press, the failures of the *Rongyos Gárda* were often blamed on the Arrow Cross, but their propaganda activities on the Czechoslovak side effectively paved the way for organizing efforts after the territorial revision [11, c. 66–67].

The territorial revision enabled more intensive far-right organizing in Transcarpathia, where especially during the initial period, they exerted a greater influence on local society. On November 5, party leader Kálmán Hubay issued an open «military» order for organizing, under which the National Socialist Hungarian Party – Hungarist Movement lifted its ban on admitting new members: «Considering that primarily our old Hungarist Brothers, who remained loyal to the ideals of Hungarian national socialism even during the Czech occupation, have requested to openly join the party, I have today, in agreement with the party leadership, lifted the ban on admitting new members» explained the party leader in *Magyarság* [10, c. 11].

Arrow Cross organizing thus began during the one-and-a-half-month period of military administration***. For example, on November 22, in the village of Hat in the Mukachevo district, the streets were littered with leaflets bearing the slogan «Hungarist State with Szálasi» under cover of night. [12, c. 11]. The claim that National Socialist sentiment was dominant in the returned territories is likely exaggerated. However, it is undeniable that the movement had sympathizers even in its early stages. On December 13, 1938, in Uzhhorod, the first local branch of the National Socialist Hungarian Party – Hungarist Movement was officially founded under the presidency of the party leader himself, Hubay [13, c. 31; 14, c. 1].

The organizing did not stop in Uzhhorod; on February 14, 1939, a local branch of the National Socialist Hungarian Party – Hungarist Movement was established in Berehove as well. Other far-right groups also appeared: in the same town, a branch of Sándor Festetics's Hungarian National Socialist Party had already been established on February 1. According to police reports, they managed to recruit fifty to sixty people in the village of Chopivka (now part of Berehove). In June 1939, Arrow Cross Front politician Mátyás Matolcsy visited the region. Based on press sources, the United Hungarian National Socialist Party, led by Fidél Pálffy, conducted successful organizing activities and by early 1940 had established local branches in Berehove, Korolevo, Khust, Vynohradiv, and Tiachiv [15, c. 1–2].

Arrow Cross organizing, however, was temporarily halted even in the returned territories when, citing the Dohany Street assassination attempt, the government banned the National Socialist Hungarian Party – Hungarist Movement on February 23, 1939. As part of a nationwide measure, the police raided all local branches. For the returned areas, only press sources provide some insight into the crackdown, particularly in Uzhhorod and Košice. In Uzhhorod, where the party still did not have an office in February 1939, the police «only visited the party representatives» from whom various propaganda materials, party

* Ferenc Szálasi (1897–1946) was a Hungarian military officer, Hungarist politician, leader of the Arrow Cross Party, and later the Head of State (National Leader) and Prime Minister of the Kingdom of Hungary during the German occupation. Between 1938 and 1940, he was imprisoned, during which time the party leadership was taken over by Kálmán Hubay.

** The *Rongyos Gárda* was an irregular paramilitary unit in Hungary, initially active in 1921 and reestablished in 1938.

*** The military administration was in effect between November 9, 1938, and December 22, 1938, in the areas that were returned under the First Vienna Award.

documents, Arrow Cross insignia, and membership lists were confiscated. With the ban on the activities of the National Socialist Hungarian Party – Hungarist Movement, the first phase of Arrow Cross organizing in the returned territories came to an end [2, c. 122–123]. Following the ban, Hubay soon reorganized the movement and on March 8 announced the establishment of the Arrow Cross Party. Preparing for the parliamentary elections scheduled for May, the party initially focused its efforts on the Trianon-era Hungarian territory, meaning that the organization in Transcarpathia lagged somewhat behind. Lóránt Tilkovszky dated the Arrow Cross «infiltration» into the returned territories to the summer of 1939 and attributed particular importance to the cooperation between the Greenshirts (Arrow Cross) and the Blackshirts (Fenczik István's movement) [5, c. 187]. In fact, as shown above, this was more a reorganization and continuation of the activities of the banned National Socialist Hungarian Party – Hungarist Movement.

The first local branch of the Arrow Cross Party was established in Uzhhorod on July 26, 1939. Between July and August, the party's foundation was reported in several settlements of the Berehove district* [15, c. 1–9]. In Bereg County, branches were soon established one after another – for instance, in Mukachevo on August 1, 1939, and from there across the entire district** [16, c. 1–9; 17, c. 1–4]. Soon after, the party also appeared in Svaliava, meaning that by the summer of 1939, Arrow Cross organizing had already extended across the territory of the Transcarpathian Governorate [18, c. 1]. In 1940, more local branches were founded, primarily in the counties of Ung*** [19, c. 1–27], Ugocsa**** and Máramaros, as well as in other areas of the Governorate***** [20, c. 1–20].

The electoral success of 1939 naturally encouraged the far right to intensify its preparations for elections planned – but ultimately never held – in the returned territories. The Arrow Cross had a detailed plan for organizing in Upper Hungary and Transcarpathia, which included sending members of parliament and propaganda specialists to these regions. According to these plans, MPs would arrive in Transcarpathia and Upper Hungary every two weeks to hold lectures and meetings with local party members. They were also partly responsible for distributing propaganda materials in the region [21, c. 5]. In July 1939, a group led by Kálmán Hubay conducted a multi-day tour through Transcarpathia and Upper Hungary. The MPs visited the branches in Berehove, Mukachevo, Uzhhorod, and Košice, although in many places the authorities did not permit public meetings. Despite this, the press remained optimistic about the upcoming elections [22, c. 4]. In August 1939, another Arrow Cross MP, Mihály Orosz, visited several settlements in Bereg County, including Berehove. However, large-scale public gatherings were not possible due to the outbreak of World War II, as the government – through decree no. 8.120 M.E. of 1939 – banned «political rallies, parades, and other political gatherings». All other types of meetings were made subject to police permission.

During their efforts to recruit members from the population, the Arrow Cross used various methods. According to police reports to the chief magistrate of the Berehove district, an unknown group of people in Chopivka went door-to-door trying to recruit members for the movement. In the village of Bucha (now also part of Berehove), the leader of the local Arrow Cross branch, József Kiss, together with two unidentified Budapest-based Arrow Cross members, approached a local tavern owner and tasked him with organizing the party locally [15, c. 1–3]. Bereg County was not the only place with such activity. In Vynohradiv, a Budapest-based Arrow Cross member, Ferenc Joó, temporarily moved there to recruit new members. Other sources reported that the Arrow Cross used community spaces like taverns and barber shops for organizing [20, c. 39].

It is important to note, however, that local branches were not led by individuals sent from Budapest. Transcarpathian Arrow Cross members were actively involved in organizational tasks and also maintained contact with the party center in Budapest. Insight into the movement's activity at the local level can be found in documents preserved in the Berehove branch of the Transcarpathian Regional State Archives, as well as in some press sources. For example, the Arrow Cross leader for Bereg and Ugocsa counties, József Baranyi, was particularly active; between 1940 and 1941, he repeatedly visited the branches under his supervision. Also noteworthy are county meetings and illegally organized gatherings, which confirm

* The following villages established the foundational organizations of the Arrow Cross Party: Didove, Som, Nove Selo, Kidosh, Velyki Berehy, Muzhiyevo, Choma.

** The foundational organizations of the Arrow Cross Party were established in the following areas of the Mukachevo district: Rosvyhovo, Mala Hut, Velyka Hut.

*** In Ung County, the following settlements saw the establishment of basic organizations of the Arrow Cross Party: Botfalva, Koritnyani, Syurte, Kholmok, Velyka Dobron, Mala Dobron, Solomonovo, Sislivci, Velyki Heyivci, Koncovo, Tysaahtelek, Holmec, Vel'ké Kapušany, Ptruksa, Krizany, Vel'ké Slemence, Palad Komarivci, Vojany.

**** In Ugocsa County, basic organizations of the Arrow Cross Party were established in the following settlements: Vinohrady, Vilok, Koroleve, Trosnyk, and Nove Szelo.

***** In Máramaros County, basic organizations of the Arrow Cross Party were established in the following settlements: Tyachiv and Solotvyno. In the area of the Berehove Administrative Directorate, an organization was established in Veliki Komjati. In the area of the Máramaros Administrative Directorate, basic organizations were created in the following villages: Khust, Mizhirja, Kelechyn, Synevyr, Vuchkove, Nyzhnij Studenyj, Kolochava, Velykyi Bychkiv, Dobryanske, Vilhivci, and Yasinia.

that the local branches in Transcarpathia were indeed active and that local party members played a genuine role in organizing party life [21, c. 35].

Arrow Cross propaganda focused on three main issues: economic hardship, the «Jewish question» and land reform. The economic and social difficulties in the returned territories played a key role in the rise of the far right. Before the territorial revision, the Czechoslovak authorities had deliberately removed the equipment from various state institutions in the soon-to-be-ceded territories, and the retreating Czechoslovak army carried out requisitions in several places. The partition resulting from the First Vienna Award also caused serious economic problems by splitting Transcarpathia into lowland and mountain regions, resulting in widespread transport and trade issues. Basic goods such as cornmeal, salt, and potatoes became more expensive, and firewood shortages emerged in the lowlands [9, c. 112–113].

The Arrow Cross propaganda after the First Vienna Award also sought to exploit the stark differences between the Czechoslovak and Hungarian social safety nets, particularly the shortcomings of the latter. As early as 1918, Czechoslovak governments had introduced unemployment insurance, whereas Hungary had still not resolved the issue by 1938. Salaries for civil servants were also higher in the Czechoslovak Republic than in the Kingdom of Hungary. «During the Czechoslovak occupation, the unemployed received benefits, and officials generally received better pay – conditions that provide rich material for far-right propaganda» stated a report by the Budapest-based 1st Royal Hungarian Army Corps [23, c. 2]. The problems caused by the shift of power are well illustrated by the case of Vynohradiv. After the change in control, production in many local factories – including brickworks, tile factories, and tobacco plants – either halted for an extended period or ceased entirely, despite previously providing steady livelihoods for locals. Unemployment, inflation, and supply shortages provided fertile ground for Arrow Cross propaganda and greatly contributed to the movement's later strengthening in Vynohradiv. Authorities themselves were aware that the Arrow Cross would attempt to exploit discontent caused by economic difficulties. In the Vynohradiv district, the gendarmerie therefore kept bread, flour, and sugar distribution centers under surveillance to prevent the Arrow Cross from using these sites for publicity purposes [24, c. 45].

In addition to the social and economic difficulties, the unresolved «Jewish question» also formed an integral part of Arrow Cross propaganda. In her recent works, Ildikó Bajesi pointed out that – unlike in the post-Trianon Hungary – the Jewish question in the returned territories was not framed as a social or economic issue but was instead presented in terms of national loyalty. Thanks in part to the efforts of Andor Jaross* and his circle, some segments of Hungarian public life portrayed the Jewish populations of Upper Hungary and Transcarpathia as having betrayed the Hungarian nation during the Czechoslovak period and as having unconditionally served the state power. [25, c. 26].

The Arrow Cross advocated for an even more radical «Jewish policy» than that of the ruling government, promoting the complete disenfranchisement of the Jewish population in the returned territories. Accordingly, they considered the anti-Jewish laws that came into force after the revision to be too lenient. In support of their anti-Semitic incitement, they even created a historical foundation, portraying themselves as heirs to the political legacies of Ede Egán (1851–1901) and Miklós Bartha (1848–1905). In the newspaper *Magyarság*, they almost created a cult around these two figures. Journalist and editor Ferenc Fiala published a multi-part series entitled *In the Footsteps of Ede Egán*, in which he analyzed Egán's work in Transcarpathia – particularly the so-called «Highland Action» – and the condition of the Jewish population in the region [26, c. 9].

At the turn of the century, Egán had identified several factors contributing to the problems of the Transcarpathian region, including the persistence of agricultural practices unsuitable for the mountainous climate, the cultivation of low-yield crops, and the scarcity of pastures and arable land. He also emphasized the negative effects of usury practices by wealthy Jewish groups. The Arrow Cross, however, focused solely on this last point, presenting Egán's work as if his exclusive goal had been to curb Jewish influence. As a Member of Parliament for the Independence and 1848 (Ugron) Party, Bartha visited Transcarpathia in 1899, traveling through areas such as Mukachevo, Veretske, Volovets, and Khust. His travel notes were published in 1901 under the title *On the Land of the Khazars*, in which – like others – he emphasized the differences between Hungarian Jews and those who had migrated from Galicia. He referred to the latter group as «Khazars» and blamed them for the difficulties faced in the northeastern counties. Arrow Cross propaganda heavily built on this idea [27, c. 83–87].

In another article titled *Jewish World in Transcarpathia*, the full enforcement of the anti-Jewish laws was demanded, and Mukachevo was referred to as «the most Judaized city in Hungary». The article described the economic status of the Jews in Transcarpathia as follows: «Everything here is in their hands. They control the entire region's economic life – industry, commerce, credit, liquid capital, the best arable land, every plant, factory, and enterprise – everything of economic value and wealth belongs to them» [26, c. 9].

* He was the Minister without Portfolio for Upper Hungary Affairs (1938–1940).

Arrow Cross propaganda attributed the unresolved economic problems to two factors: the economic dominance of the Jews and the inaction of the state and its local representatives, who allegedly failed to address the Jewish question. A striking example of local anti-Jewish agitation was Vynohradiv, frequently mentioned in this context. In February 1942, the head of the police station in the Khust border region reported that the town's residents were dissatisfied with the enforcement of the anti-Jewish laws. This dissatisfaction stemmed from Arrow Cross propaganda, which claimed that sixty shops on the main street of Vynohradiv were Jewish-owned, while only four or five belonged to Christian Hungarians [28, c. 27–28].

The Arrow Cross's propaganda was so «effective» that even Árpád Siménfalvy, the Lord Lieutenant of Ung County, had to address the issue and report on it to the Minister of the Interior. He nevertheless attempted to downplay the significance of the movement in Vynohradiv: «In the other villages of the county, there is hardly any Arrow Cross activity; that in Vynohradiv is also insignificant, consisting mostly of drinking artisans, tradesmen, and former communist members». In reality, however, the Lord Lieutenant took several countermeasures against the movement in the Vynohradiv district. He ordered the closure of the Arrow Cross headquarters in Vylok and attempted to do the same in Vynohradiv. When issuing industrial permits, he considered whether the applicant was a supporter or member of the Arrow Cross movement

In the case of Vynohradiv, the Lord Lieutenant even ordered a survey to determine the ownership distribution of shops in the town center. The results contradicted the Arrow Cross's claims: 84 shops were owned by Christians, while only 49 were in Jewish hands [20, c. 34]. In a May 1942 statement to *Kárpáti Híradó*, which he also submitted to the Minister of the Interior, the Lord Lieutenant tried to refute allegations that anti-Jewish laws were not being properly enforced [29, c. 3–4]. Another example of local anti-Jewish activity by the Arrow Cross is found in the actions of József Kiss in Berehove. As the local leader of the Arrow Cross Party, Kiss repeatedly launched attacks against the Jewish community, citing the inadequate enforcement of anti-Jewish laws. However, his actions targeted not only the Jewish population of Berehove but also the city's leadership, which he sought to discredit at the national level – using the far-right *Magyarság* newspaper as his platform.

The third major theme in Arrow Cross propaganda was the «just settlement» of the land issue. In their nation-building program, the Arrow Cross Party specifically addressed land redistribution in the regained territories, insisting that land allocation should prioritize national loyalty and economic necessity. In the villages of Ung County, local Arrow Cross activists tried to influence the lower social classes by promising that they would benefit from the party's land reform only if they joined the movement. In Uzhhorod, an anonymous memorandum called for the expropriation of Jewish-owned estates. At a meeting held in the village of Kidosh, the Arrow Cross Party leader of Bereg and Ugocsa counties claimed that, following a change in power, the lands owned by the nobility, clergy, and Jews would be confiscated. This mobilization campaign among rural communities was largely successful, as Arrow Cross organizations were established not only in larger towns but also in smaller villages throughout Transcarpathia. Nevertheless, the movement attracted not only the lower social classes but also members of the professional elite, as confirmed by official reports: «The supporters of this ideology come not only from the working class and landless peasants but also from the ranks of the official class: judges, lawyers, etc., who are enthusiastic followers of the movement» [12, c. 1–7].

Conclusions. Between 1938 and 1942, the National Socialist Hungarian Party – Hungarist Movement, and later its successor, the Arrow Cross Party, was the most active Hungarian opposition political formation in Subcarpathia. No other party built as extensive a network of local branches as the Arrow Cross did. This organizational dominance lasted until the party split in the spring of 1942, when internal conflicts led 74 local branches to join the Hungarian National Socialist Party led by Fidél Pálffy. Although the Arrow Cross Party did not disappear after the split, its activity declined significantly, and it could only regain momentum following the German occupation in 1944. This study examines the organizational activity of the Arrow Cross Party in Subcarpathia. However, due to limited sources, we could not fully determine the size of the membership or the social composition of the party. According to some reports by sub-prefects, membership figures in certain towns were as follows: 340–350 in Vynohradiv, 130–140 in Vylok, and 796 in Mukachevo, based on the party newspaper. In 1942, the *Magyarság* reported that 1,850 members had resigned from the party, though the reliability of this figure is questionable. The lack of accurate membership records and the secretive nature of the movement make it difficult to provide exact estimates. Based on available sources, the local Arrow Cross branches functioned as broad-based movements, attracting farmers, artisans, clerks, intellectuals, and even a Reformed Church pastor. Nevertheless, the sample is too small to draw representative conclusions, and further archival research is necessary. In Subcarpathia, Arrow Cross propaganda focused primarily on three themes: economic hardship, the Jewish question, and land reform. However, it is difficult to assess how effective this propaganda actually was. The government and local authorities actively resisted the movement's efforts: party offices were shut down, members were

arrested, and official media outlets were used to counter or discredit the often false and distorted messages of Arrow Cross agitators.

Список літератури

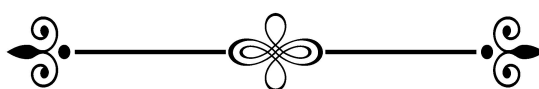
1. Paksa R. A magyar szélsőjobboldal története. Budapest: Jaffa Kiadó, 2012.
2. Paksa R. Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója. Budapest: Osiris Kiadó, 2013.
3. Paksy Z. Nyilas mozgalom Magyarországon 1932–1939. Budapest: Gondolat Kiadó, 2013.
4. Karsai L. Szálasi Ferenc – Politikai életrajz. Budapest: Balassi Kiadó, 2016.
5. Tilkovszky L. Revízió és nemzetiségi politika Magyarországon 1938–1941. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967.
6. Fóris Á.–Paládi R. Politikai helyzetkép egy integrálandó területről. A 4. Ukrán Front SZMERS-csoportjának jelentései Kárpátalja politikai helyzetéről (1944). Budapest: Lymbus – Magyarságtudományi Forrásközlmények, 2022. 951–996.
7. Palotás E. Kelet-Európa története a 20. század első felében. Budapest: Osiris Kiadó, 2003.
8. Ormos M. Nácizmus – fasizmus. Budapest: Magvető Kiadó, 1987.
9. Brenzovics L. Nemzetiségi politika, visszacsatolt Kárpátalján. Ungvár: Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2010.
10. Magyarság. 1938, November 8. P. 11.
11. Kovács T. Rendőrségi célkeresztben a szélsőjobb. Dr. Sombor-Schweinitzer József feljegyzése a szélsőjobboldali mozgalmakról, 1932–1943. Budapest: Gondolat Kiadói Kör, 2009.
12. Державний архів Угорщини. Ф. К 28. Документи Відділу національних і меншинних справ Канцелярії прем'єр-міністра. 1940. Одиниця зберігання, осн. № 17449. 1–7.
13. Maruszics E. Nyilasmozgalom Ung vármegyében 1938 és 1944 között. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*. 2023. No. 2. P. 46.
14. Kárpáti Magyar Hírlap. 1938. december 13. P. 1.
15. Державний архів Закарпатської області. Ф. 185. Берегівський окружний начальник, м. Берегово Березької жупи. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1–15.
16. Державний архів Закарпатської області. Ф. 576. Берегшомський районний нотаріат, с. Берегшом Берегівського округу Березької жупи. Оп. 1. Спр. 323. Арк. 1–4.
17. Державний архів Закарпатської області. Ф. 713. Гатьський районний нотаріат, с. Гать Берегівського округу Березької жупи. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 1–4.
18. Державний архів Закарпатської області. Ф. 725. Свалявський районний нотаріат, с. Свалява Березької жупи. Оп. 3. Спр. 197. Арк. 1.
19. Державний архів Закарпатської області. Ф. 281. Ужгородський окружний начальник, м. Ужгород. Оп. 1. Спр. 567. Арк. 1–26.
20. Державний архів Закарпатської області. Ф. 259. Наджупан Угочанської жупи, м. Надьселлеш. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 1–44.
21. Державний архів Закарпатської області. Ф. 1072. Абарівський районний нотаріат, с. Абара Міхаловецького округу Земплінської жупи. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 1–5.
22. Magyarság. 1939, Július 28. P. 4.
23. Державний архів Угорщини. Ф. К 28. Документи Відділу національних і меншинних справ Канцелярії прем'єр-міністра. 1939. Одиниця зберігання, осн. № 1826. 2.
24. Державний архів Закарпатської області. Ф. 258. Піджупан Угочанської жупи, м. Надьселлеш. Оп. 4. Спр. 142. Арк. 1–50.
25. Bajcsi L. Nemzethűség és őrségváltás. A komáromi zsidóság diszkriminációja (1938–1941). *Clio Műhelytanulmányok*. 2020. No. 11. P. 26.
26. Magyarság. 1939, Július 16. P. 9.
27. Bartha M. Kazárföldön. Kolozsvár: Ellenzék Könyvnyomda, 1901.
28. Maruszics E. A Nyilaskeresztes Párt tevékenysége Nagyszőlősen és Tiszaújlakon 1940–1944 között. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*. 2024. No. 4. P. 81–100.
29. Kárpáti Híradó. 1942, Május 3. P. 3–4.

References

1. Paksa, R. (2012). A magyar szélsőjobboldal története. Jaffa Kiadó [in Hungarian].
2. Paksa, R. (2013). Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója. Osiris Kiadó [in Hungarian].
3. Paksy, Z. (2013). Nyilas mozgalom Magyarországon 1932–1939. Gondolat Kiadó [in Hungarian].
4. Karsai, L. (2016). Szálasi Ferenc – Politikai életrajz. Balassi Kiadó [in Hungarian].
5. Tilkovszky, L. (1967). Revízió és nemzetiségi politika Magyarországon 1938–1941. Akadémiai Kiadó [in Hungarian].

6. Fóris, Á. – Paládi, R. (2022) Politikai helyzetkép egy integrálandó területről. A 4. Ukrán Front SZMERS-csoportjának jelentései Kárpátalja politikai helyzetéről (1944). *Lymbus – Magyarásgtudományi Forrásközlemények*, 951–996 [in Hungarian].
7. Palotás, E. (2003). Kelet-Európa története a 20. század első felében. Osiris Kiadó [in Hungarian].
8. Ormos, M. (1987). Nácizmus – fasizmus. Magvető Kiadó [in Hungarian].
9. Brenzovics, L. (2010). Nemzetiségi politika, visszacsatolt Kárpátalján. *Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség* [in Hungarian].
10. Magyarország. (1938, November 8), 11 [in Hungarian].
11. Kovács, T. (2009). Rendőrségi célkeresztben a szélsőjobb. Dr. Sombor-Schweinitzer József feljegyzése a szélsőjobboldali mozgalmakról, 1932–1943. Gondolat Kiadói Kör [in Hungarian].
12. Hungarian National Archives (MNL OL). Fund K 28, item 1940, no. 17449. 1–7. [in Hungarian].
13. Maruszics, E. (2023). Nyilasmozgalom Ung vármegyében 1938 és 1944 között. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2, 46 [in Hungarian].
14. Kárpáti Magyar Hírlap. (1938, December 13), 1 [in Hungarian].
15. State Archives of Zakarpattia Region. Fund 185 (District Chief of Berehovo). Inv. 1. File 4 [in Ukrainian].
16. State Archives of Zakarpattia Region. Fund 576 (District Notary of Bereghom). Inv. 1. File 323 [in Ukrainian].
17. State Archives of Zakarpattia Region. Fund 713 (District Notary of Hat). Inv. 1. File 123 [in Ukrainian].
18. State Archives of Zakarpattia Region. Fund 725 (District Notary of Svalyava). Inv. 3. File 197 [in Ukrainian].
19. State Archives of Zakarpattia Region. Fund 281 (District Chief of Uzhhorod). Inv. 1. File 567 [in Ukrainian].
20. State Archives of Zakarpattia Region. Fund 259 (Supreme Župan of Ugoča, Nagyszöllös). Inv. 1. File 14 [in Ukrainian].
21. State Archives of Zakarpattia Region. Fund 1072 (District Notary of Abara). Inv. 1. File 12 [in Ukrainian].
22. Magyarország. (1939, July 28), 4 [in Hungarian].
23. Hungarian National Archives (MNL OL). Fund K 28, item 1939, no. 1826. 2 [in Hungarian].
24. State Archives of Zakarpattia Region. Fund 258 (Deputy Župan of Ugoča, Nagyszöllös). Inv. 4. File 142 [in Ukrainian].
25. Bajcsi, L. (2020). Nemzethűség és őrségváltás. A komáromi zsidóság diszkriminációja (1938–1941). *Clio Műhelytanulmányok*, 11, 26 [in Hungarian].
26. Magyarország. (1939, July 16), 9 [in Hungarian].
27. Bartha, M. (1901). Kazárföldön. Ellenzék Könyvnyomda [in Hungarian].
28. Maruszics, E. (2024). A Nyilaskeresztes Párt tevékenysége Nagyszöllösön és Tiszaújlakon 1940–1944 között. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 4, 81–100 [in Hungarian].
29. Kárpáti Híradó. (1942, May 3), 3–4 [in Hungarian].

Надійшла до редакції / Received: 22.04.2025
Схвалено до друку / Accepted: 29.05.2025

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДИДАКТИКА

УДК 94 (477) (092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-2-145-154

Віталій ТЕЛЬВАК

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка, м. Дрогобич, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>
e-mail: telvak1@yahoo.com

Роман КРУЧАК

аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка, м. Дрогобич, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-9929-8399>
e-mail: krb0679223597@gmail.com

Григорій БОНДАРЕНКО

аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка, м. Дрогобич, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-5939-9738>
e-mail: gregsergbond@gmail.com

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ТА СТУДЕНТСЬКА СПІЛЬНОТА ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ: СПІВПРАЦЯ, КОНФЛІКТИ, РЕЦЕПЦІЯ

Анотація. Метою статті є дослідження особливостей комунікації М. Грушевського зі студентами Львівського університету. **Методологічне підґрунтя** роботи становить міждисциплінарний підхід. Особливий акцент зроблено на структурно-функціональному системному аналізі історіографічних фактів і порівняльно-історичному методі, виходячи з принципів об'єктивності та історизму. У дослідженні було також використано методи періодизації, класифікації і типологізації. **Наукова новизна** статті полягає у спробі цілісної реконструкції комунікативних стратегій М. Грушевського стосовно представників студентської спільноти Львівського університету. **Висновки.** У підсумку наголошено на новаторському характері діяльності Грушевського-педагога на форумі Львівського університету. Тут першочергово мовиться про відкидання вченим патріархальних практик вивчення професури над студентською спільнотою та плекання ним демократичних традицій спілкування з молоддю. В основу такої стратегії була покладена сформульована в добу Просвітництва ідея Університету як гармонійної спільноти авторитетних педагогів і спраглих нового знання адептів. Завдяки такій комунікативній моделі М. Грушевський налагодив продуктивний рівноправний діалог зі своїми вихованцями. Це уможливило появу першої школи української соціогуманітаристики, що її представники впливали на провідні напрямки українознавства протягом ХХ ст. Важливим ефектом було й об'єднання поділених на партійні групи студентів ідеєю заснування українського університету. Ця культурна вимога стала довголітнім орієнтиром боротьби з польською дискримінацією в Східній Галичині. Ідейний провід М. Грушевського в цих проєктах перетворив його на авторитетну для української молоді постать. Втім, через це студенти-поляки, наслідуючи антиукраїнську риторичку старших колег, ставилися до професора з виразною дистанцією, а подекуди й відверто вороже. Та загалом, саме вихованці М. Грушевського визначили характер перебігу непростого польсько-українського діалогу в роки Першої світової війни та протягом наступного двадцятиліття. З'ясування впливовості ідей автора «Історії України-Руси» на особливості його протікання є важливим сюжетом інтелектуальної історії Центрально-Східної Європи.

Ключові слова: М. Грушевський, Львівський університет, студентська спільнота, співпраця, конфлікти, рецепція.

Vitalii TELVAK

Doctor of Historical Sciences, Professor at Department of World History and Special Historical Disciplines, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>
e-mail: telvak1@yahoo.com

Roman KRUCHAK

Postgraduate Student, Department of World History and Special Historical Disciplines, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-9929-8399>
e-mail: krb0679223597@gmail.com

Hryhorii BONDARENKO

Postgraduate Student, Department of World History and Special Historical Disciplines, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-5939-9738>
e-mail: gregsergbond@gmail.com

MYKHAILO HRUSHEVSKY AND THE STUDENT COMMUNITY OF LVIV UNIVERSITY: COOPERATION, CONFLICT, RECEPTION

Abstract. The aim of the article is to study of M. Hrushevsky's communication with students of Lviv University. **The methodological basis** of the work is an interdisciplinary approach with particular emphasis on the structural-functional systematic analysis of historiographical facts and the comparative-historical method, based on the principles of objectivity and historicism. **The scientific novelty** of the article lies in the attempt to comprehensively reconstruct M. Hrushevsky's communicative strategies in relation to representatives of the student community of Lviv University. **In conclusion**, the innovative nature of the activities of Hrushevsky as a teacher at the Lviv University forum is emphasized. The scientist rejected patriarchal practices of elevating the professorship over the student community and their nurturing of democratic traditions of communication with youth. The basis of such a strategy was the idea of the University as a harmonious community of authoritative teachers and adepts thirsting for new knowledge, formulated during the Enlightenment. Thanks to this communicative model, M. Hrushevsky established a productive equal dialogue with his students. This made possible the emergence of the first school of Ukrainian socio-humanitarian studies, whose representatives influenced the leading directions of Ukrainian studies throughout the twentieth century. An important effect was also the unification of students divided into party groups by the idea of founding a Ukrainian university. This cultural demand became a long-term reference point in the fight against Polish discrimination in Eastern Galicia. M. Hrushevsky's ideological leadership in these projects turned him into an authoritative figure for Ukrainian youth. However, because of this, Polish students, imitating the anti-Ukrainian rhetoric of their senior colleagues, treated the professor with a distinct distance, and sometimes openly hostile. But in general, it was M. Hrushevsky's students who determined the nature of the course of the difficult Polish-Ukrainian dialogue during the First World War and during the following twenty years. The study of the influence of the ideas of the author of the "History of Ukraine-Rus" on the peculiarities of its course is an important subject of the intellectual history of Central and Eastern Europe.

Keywords: M. Hrushevsky, Lviv University, student community, cooperation, conflicts, reception.

Постановка проблеми. В сучасному грушевськознавстві дедалі інтенсивнішою є увага до різнопланової науково-педагогічної праці автора «Історії України-Руси» у Львівському університеті. Цей небуденний інтерес зумовлений зростаючим розумінням її вагомості для зміцнення культурної, а відтак і політичної суб'єктності корінного населення Східної Галичини, що перебувало в умовах міжнаціональної конкуренції, яку поглиблювали виклики модернізації [18; 32]. З огляду на це, протягом останніх років на підставі нововідкритих українських, австрійських і польських архівних колекцій дослідники з'ясували чимало організаційних, дидактичних та комунікативних сюжетів професорських буднів М. Грушевського [19–22; 24; 25; 30]. Поряд із цим, чимало проблем надалі потребують ретельнішого осмислення з огляду на зрослий джерельний матеріал і панування сформованих добою Визвольних змагань історіографічних стереотипів. Серед них особливою складністю позначено питання взаємин визначного історика зі своїми вихованцями. Його актуальність зумовлена безпосередньою пов'язаністю із триваючою й по сьогодні польсько-українською дискусією про впливовість чи маргіальність діяльності М. Грушевського як професора першої в анналах нашої інтелектуальної культури кафедри історії України.

Аналіз останніх досліджень. Питання взаємин М. Грушевського з його студентами піднімалося вже за життя вченого. Зазвичай це відбувалося з нагоди ювілейних дат історика, коли його вихованці з більшою чи меншою змістовністю змальовували свій досвід спілкування з

ним. Зрозуміло, що з огляду на специфіку мотивації появи таких текстів, всі ці рефлексії зазвичай мали глорифікаційний характер [15; 28]. Подібними були дискурсивні практики студентів автора «Історії України-Руси» і в повоєнний час: його поодинокі львівські учні, яким поталанило перебратися на американський континент, в меморіальних нарисах формували образ визначного вихователя молоді. Такий дещо одновимірний образ Грушевського-професора здебільшого конструюють і сучасні українські дослідники проблеми [10; 17].

У цей же час у польській історіографії сформувалися цілком протилежні до щойно згаданих оцінки діяльності Грушевського-педагога. Наші західні сусіди, послідовно наслідуючи риторику доби міжнародного протистояння зламу XIX–XX ст., зазвичай або відмовляли українському професору в скільки-небудь значущій участі у житті тогочасної університетської корпорації, або навпаки – демонізували його вплив на українську молодь, яку він нібито постійно підбурював до протистояння з адміністрацією головної вищої школи галицького краю [36]. На жаль, і сьогоднішня польська історіографія Львівського університету автономічної доби нерідко некритично наслідує ці архаїчні історіографічні штампи [29]. З огляду на сказане, постає потреба комплексного аналізу проблеми «Грушевський і молодь Львівського університету» з урахуванням зрослої джерельної бази й досвіду її історіографічного осмислення.

Метою статті є аналіз особливостей комунікації М. Грушевського зі студентами Львівського університету.

Виклад основного матеріалу. В грушевськознавчій літературі домінує переконання, що на рішення М. Грушевського прийняти пропозицію галицьких народовців посісти новостворену кафедру історії України у Львівському університеті першочергово вплинули його наміри розбудовувати національну історіографію у вільній від дискримінаційних обмежень українського слова конституційній Австро-Угорській монархії. Та насправді не менш вагомою мотивацією було бажання випускника Київського університету залучити галицьку молодь до вивчення, а відтак і дослідження рідного минулого. Про це у своїх «Споминах» писав ініціатор заснування університетської кафедри Олександр Барвінський. Він твердив, що під час його чергових відвідин Києва, де за участі О. Кониського та В. Антоновича обговорювалися пріоритети діяльності професора новоствореної кафедри, останній дав М. Грушевському таку настанову: «Стати провідником і радником молодого покоління на університеті, відвести его від пустомелиства суспільного і політичного, а заправити его до поважної й основної наукової праці і тим способом приготувати его до будучої служби в користь українського народу» [30, с. 54].

Молодий професор не менше за своїх наставників розумів необхідність налагодження зі студентами довірливого і партнерського діалогу. Адже його амбітні задуми з пошуку документів в російських і західноєвропейських архівних колекціях та здійснення на їхній підставі масштабної реконструкції української історії в усіх її проблемно-тематичних складових було можливо реалізувати лише за умови налагодження колективної дослідницької праці. З огляду на це, вже в інавгураційній лекції у Львівському університеті він спеціально звернувся до представників молодшої частини аудиторії, «що мають охоту студіювати зо мною історію *viribus unitis*» [6, с. 14]. Закликавши присутніх студентів до співпраці, М. Грушевський наголосив, що «всякий догматизм в своїй науці я вважаю непотрібним, всяке *juratio in verba magistri* – неможливим. Того духу висліду й критицизму хотів би я і в своїх співробітниках – слухачах як найбільше і бажав би щиро, щоб з ним вони перш за все приймали й моє слово не хитре» [6, с. 14].

Таке емоційне звернення новоіменованого професора до молодих людей мало потужний мобілізаційний ефект. Один із його перших студентів Мирон Кордуба відзначив, що після інавгураційної лекції «на виклади Грушевського записалося все, що причислялося до українства на університеті, отже не тільки студенти філософського факультету різних груп, але й правники й теологи – і йому прийшлося викладати у найбільшій залі» [11, с. 795]. Такому ентузіазму сприяла постава Грушевського-професора, який за словами того ж М. Кордуби, «зовсім не подобав на ті типи університетських професорів, які я привик зустрічати на львівським терені» [11, с. 795]. Йшлося про підкреслено демократичний стиль спілкування українського професора з молоддю, що найбільш промовистий вираз знайшло у його звичці звертатися до молодших колег не інакше як «пане-товаришу» [12, с. 34], тим самим скорочуючи психологічну дистанцію для налагодження партнерського діалогу. Така комунікативна стратегія сприяла динамічному становленню львівської історичної школи, представники якої становили найближче коло студентів М. Грушевського.

Саме у спілкуванні з початкуючими дослідниками рідного минулого автор «Історії України-Руси» найповніше проявив себе як науковий опікун молоді. Першочергово увагу привертає його

терплячість у бажанні навчити студентів секретам фаху, незважаючи на чималу зайнятість численними науковими проєктами та багатьма громадськими справами. Про це нерідко згадували самі вихованці М. Грушевського, вказуючи, що «він ніколи не шкодував свого дорогоцінного часу на балачки з «недопеченими» вченими» [12, с. 34].

Також у віці випадає намагання М. Грушевського достосовувати особисті наукові зацікавлення молодих людей до пріоритетного завдання тогочасної національної історіографії – створення цілісної реконструкції українського минулого. З огляду на це, більшість тем для наукових студій він пропонував у руслі власних тогочасних зацікавлень добою козащини, яка, за словами І. Крип'якевича, «стала немов їх [представників львівської школи] спеціалізацією» [13, с. 397]. Втім, якщо студент виразно артикулював бажання обрати власну тему, М. Грушевський завжди йшов на зустріч і послідовно допомагав довести перші проби пера до публікаторської якості. Про це свідчать неодмінні подяки учнів учителю, додані при їх перших публікаціях. Приміром, Меланія Бордун у своїй першій статті, присвяченій соціокультурній історії українського духовенства XVIII ст., дякує вчителю за науковий супровід [1, с. 39]. Поряд із нею, власні дослідницькі проблеми опрацьовували Богдан Бучинський (західноєвропейське середньовіччя), Зенон Кузеля (етнографія), Степан Рудницький (географія та картографія) та ін. Цей факт переконливо деконструє сформований у консервативній історіографії стереотип про наукову «експлуатацію» автором «Історії України-Руси» своїх вихованців.

Поряд із науковим проводом, М. Грушевський вважав за необхідне для себе всебічно підтримувати учнів і в їхніх щоденних життєвих клопотах. Передусім, як голова Наукового товариства імені Шевченка, він сприяв утворенню низки стипендіальних фондів, спрямованих на фінансування досліджень студентів-початківців [33]. Завдяки цьому молоді люди з мотивацією до наукової праці отримували можливість готувати свої докторські студії. Поряд із цим, український професор докладав чималих зусиль для залишення найбільш талановитих своїх учнів у Львові, де вони мали можливість займатися науковою роботою, адже вчителювання на галицькій провінції унеможливлювало архівну працю. Для прикладу згадаємо Степана Томашівського, якого історик завдяки кількох зверненням до українських парламентарів зміг влаштувати вчителем львівської гімназії й цим дав йому можливість підготувати габілітаційну дисертацію. Нерідко М. Грушевський рятував своїх вихованців від клопотів і власним коштом. В цьому випадку промовистою є ситуація з арештом М. Залізняка у справі, відомій як «Процес 101». Опинившись у в'язниці, цей уродженець підросійської України не мав у Львові близької людини, яка б могла внести за нього заставу. Тож саме М. Грушевський витягнув вихованця із буцегарні, внесши за нього доволі значну, як на ті часи, суму застави – 20 тисяч корон [27, ф. 1235, оп. 1, спр. 672, арк. 36–51].

Таку всебічну підтримку вихованці українського професора надзвичайно цінували. Свідченням цього є неодмінно подячний зміст їхніх листів до вчителя, в яких отримало відображення розуміння значущості отриманої допомоги. Приміром, «зложене подяки, що лежить мені на серці» своїм учнівським обов'язком вважав М. Кордуба [14], неодноразово «від серця дякує» М. Грушевському С. Томашівський [27, ф. 1235, оп. 1, спр. 792, арк. 97], постійно просить прийняти «сердечну подяку за велику прихильність тепер знов до мене показану» Д. Коренець [27, ф. 1235, оп. 1, спр. 553, арк. 76], за «тепле відношення до мене, а також за щирість» дякує вчителю М. Залізняк [27, ф. 1235, оп. 1, спр. 485, арк. 150–151], «дуже глибоку і сердечну подяку» раз за разом складає В. Герасимчук [3, с. 84]. Подібних прикладів можемо навести чимало.

Поряд зі згаданою вище всебічною підтримкою, М. Грушевський вважав також власним обов'язком моральне виховання учнів. Найбільш промовисто це ілюструють ситуації, коли до нього доходили чутки про легковажне ставлення молодих людей до взятих на себе обов'язків чи розтрату ними на розваги отриманих від НТШ коштів. Тоді вчений обирав цілком «батьківський» стиль поведінки і прямолінійно з'ясовував таку неприглядну ситуацію. Приміром, коли до нього дійшли чутки про гультю М. Кордуби у Відні, він прямо написав до учня: «А тепер я мушу ще виповнити один дуже прикрий обов'язок щодо Вас. Мені кілька разів по повероті довелось чути, що Ви маєте репутацію гуляки, що вічно пропадаєте по ресторанах... etc. Я не вірю відразу того рода поголоскам, але вже саме істнування їх міні дуже прикро. Ви розуміється можете міні відповісти, що до того нема діла, але думаю – не зробите сього... Тож міні було б прикро махнути на Вас рукою» [14, с. 133]. Далі М. Грушевський змальовує молодому вченому свій ідеал українського науковця: «Робота наукова завсіди вимагає певного аскетизму від чоловіка, і хто занадто пильнує кнайпи не може бути солідним робітником, відданим праці й народним інтересам,

яких вимагає Русь». Наприкінці листа професор наголосив на важливості відвертого спілкування: «У всякім разі скажете міні в відповідь щиро правду!» [14, с. 134].

Що цікаво, така відвертість не обурювала далеко немолодих за віком людей, чимало з яких вже мали сім'ї, а навпаки – була в їхніх очах розумінням важливої небайдужості вчителя. Приміром, відповідаючи на наведений вище лист, М. Кордуба у першу чергу відзначив: «Ви дали справді доказ, ще один більше, прихильності, коли написали мені про се» [14, с. 135]. Далі, наслідуючи вчителеву безпосередність і щирість, молодий чоловік змалював злиденність свого буття у Відні, що не залишило М. Грушевському сумнівів, що учень став жертвою обмовної кампанії його ідейних опонентів з москвофільського середовища.

Не менш вимогливим до своїх учнів М. Грушевський був і як науковий керівник. Незважаючи на те, що представникам його школи було важливо опублікувати свої перші студії для подальшої процедури отримання докторату, професор ніколи не йшов на компроміс зі своїм розумінням високих фахових стандартів і подекуди вимагав від вихованців тривалої праці над науковим текстом. Про це свідчить випадок із підготовкою згадуваною вище М. Бордун першого дослідження про історію греко-католицького кліру. В листі до вчителя вона щиро описала свою втому від тривалої роботи над одним сюжетом і просила зі зрозумінням поставитися до її скромних можливостей науковця-початківця: «Високоповажний Пане Професоре! Після бажання Пана Професора пересилаю вступ моєї роботи. Заразом осьмілюся просити, щоби Пан Професор були ласкаві, если то можливо, прийняти мою роботу в тім виді, як она єсть, бо ходить мені дуже о як найскоріше здобуття академічного степеня. Над роботою сею я б'ю ся більше двох літ. Надоіла она мені досить, і тепер приниматися єще раз за перероблення єї було би для мене впрост страшно» [27, ф. 1235, оп. 1, спр. 303, арк. 246–247].

Подібною доброзичливістю й вимогливістю була позначена комунікація М. Грушевського і з тими українськими студентами Львівського університету, які не співпрацювали з ним як науковим керівником. Так, після того, як професор у 1897 р. виступив з обґрунтуванням ідеї заснування української вищої школи у Львові [4], студенти саме його обрали радником у своїй тривалій боротьбі за відстоювання національних прав в університеті. М. Грушевський без вагань погодився з цією психологічно виснажливою для нього місією, незважаючи на те, що вона спричинила його розрив з польською професорською колегією. Відтоді вчений розгортає голосну медійну кампанію на підтримку вимог українського студентства та стає моральним провідником їхньої боротьби. Свідченням цього були численні дописи у львівських часописах, які інформували про його присутність на багатьох студентських зібраннях і вічах, на яких вирішувалися тактичні питання спротиву польським дискримінаційним практикам у культурній сфері [23]. При цьому участь професора була надзвичайно важливою для обох сторін польсько-українського конфлікту, адже він у кожній ситуації вмів віднайти аргументи, щоб запобігти радикалізації схильної до емоцій молоді і не дати їй протестним поривам вийти за правові рамки, чим охоче скористалися б опоненти.

На жаль, польські колеги М. Грушевського, зосереджені на утвердженні свого панування у Львівському університеті, не змогли належним чином оцінити пацифікаційного впливу українського колеги. Навпаки, вони безпідставно підозрювали його якраз у підбуренні студентів. Про це свідчить лист ректора Львівського університету Людвіка Рідігера до М. Грушевського з проханням пояснити свою участь у загальному зібранні української молоді у приміщенні Народного дому 7 грудня 1901 р., влаштоване з нагоди початку сецесії студентів Львівського університету [8, ф. 26, оп. 13, спр. 1, арк. 15]. У відповідь вчений властиво підніс ту обставину, що його присутність на зібранні мала конструктивний для перебігу обговорень вплив: «Як то я чув з уст не одного, участь моя, при тім поважанню, яким я тішуся у молоді, могла тільки причинитися до поважного й серйозного настрою, свободного від виходок против Сенату...». На завершення листа, М. Грушевський наголосив на своєму конституційному праві вільно спілкуватися зі студентською молоддю: «Вкінці мушу завважити, що скільки знаю – дотеперішня практика Львівського університету не знала обмежень свободи професорів у їх зносинах з академічною молодіжю. Супроти того нинішнє запитання до мене Сенату можу зрозуміти лише як виїмковий вплив нинішніх тривожних обставин» [8, ф. 26, оп. 13, спр. 1, арк. 20–21].

Попри таке більше ніж вичерпне пояснення, польська адміністрація залишилася під впливом львівської бульварної преси, що послідовно конструювала образ М. Грушевського як руйнівника міжнародної «гармонії». Відтак йому на карб цілком безпідставно було покладено не лише підбурювання студентів до протестів, але й їхнє рішення масово залишити Львівський університет

на знак протесту проти національної дискримінації. Про це свідчить лист К. Студинського до О. Барвінського: «Додам також, що поляки вказують на Грушевського, яко провокатора (Войцехівський сказав се публічно, при Колессі), хоть Грушевський як найбільше був противний сецесії молодіжи. Прошу се евентуально вяснити міністри, бо тут раді би вижerti Грушевського» [26, с. 62].

Поряд із захистом інтересів української молоді на університеті, М. Грушевський також неодноразово ставав її оборонцем у публічному просторі. Йдеться про розгорнуту польською шовіністичною пресою інформаційну кампанію з паплюження українського студентства, яке нібито настільки занурилося в політичну боротьбу, що «перестало видавати з себе» людей з науковими нахилами. Метою таких публікацій було узасаднити віденській владі постійно зростаючі антиукраїнські обмеження на Львівському університеті. Український професор, чудово ознайомлений з проблемами щоденного життя своїх студентів визнав, що «гостра боротьба, вічно неспокійна, тривожна атмосфера, напружені відносини на університеті за останні літа, розуміється, не сприяють спокійній науковій роботі» [5, с. 1]. Водночас він вказав на маніпулятивність тез польської преси й на численних прикладах довів, що спричинені адміністрацією університету некорисні умови для навчання корінного населення краю не відбили потягу в середовищі молоді до науки. «І все-таки, кажу се з притиском, – продовжував історик, – чиста неправда, ніби українська молодіж так «розполітикувалася», що втратила всякі наукові інтереси й перестала видавати з поміж себе одиниці з науковими кваліфікаціями. Невважаючи на те, що від великого університетського віча 1899 р., яке заініціювало боротьбу за університет, минає вже дев'ятий рік, в таких довгих, затяжних крайнонормальних обставинах ніколи не вигасали серйозні наукові інтереси серед української молодіжи, не переводилися люди, що інтенсивно працювали науково серед найсильнішого розгару університетської боротьби» [5, с. 1].

Опіка М. Грушевського над українською студіюючою молоддю мала й цілком практичний вимір. Вище ми згадували про створені ним численні стипендіальні фонди для підтримки студентів з науковими амбіціями. Ширшій студентській громаді була адресована ініціатива професора із забезпечення їм гідних умов життя. Реагуючи на численні скарги молодших колег на поневіряння в пошуках дешевого житла, М. Грушевський виступив з проєктом побудови «Академічного дому» у Львові. Відповідно до його задуму, у фундаційному акті «Академічного дому» йшлося, що «від давнього часу відчувалася болюча потреба дому, де українсько-руська молодіж висших шкіл могла би знаходити добрі гігієнічні і можливо дешеві помешкання та таку ж їду, в крайній потребі і в кредит, де б виховувалась вона в здоровій атмосфері праці, висших духовних інтересів, суспільних і національних обов'язків і не марнуючи своїх сил в біді або невідповідних обставинах, приносили би в тяжку боротьбу життя непорушені запаси – енергії, свіжість інтересів і ідеалів суспільної діяльності» [9, с. 6]. Цей проєкт М. Грушевського був фінансово підтриманий київським меценатом Євгеном Чикаленком і вже від 1906 р. перший гуртожиток для українських студентів у Львові почав виконувати свою консолідуючу й опікунську місії.

Така масштабна наставницька й протекційна діяльність професора з чималим визнанням була оцінена його молодими колегами. Принциповість М. Грушевського у відстоюванні українських інтересів перетворила його в очах студентів на національного героя, що не піддався ані службовим заохоченням, ані адміністраційним покаранням. Свідченням цьому були неодноразові овації, що ними професор був несподівано для нього нагороджуваний, заходячи до аудиторії для читання лекції. Про такі події дізнаємося з повідомлень львівської преси [23]. Так було, наприклад, на першому викладі 1903–1904 навчального року, коли від імені зібраних українських студентів їхній колега Домбровский звернувся до М. Грушевського зі словами підтримки: «Мушу з обуренням указати на той факт, що часть польської преси, використовуючи послідні університетські події, накинулася на Вас, поважаного і любленого професора, правдивого мужа науки, що з політичними агітаціями і борбами немає нічого спільного, – з підлими доносами і клеветами в тій цілі, щоби Вашу позицію захитати... Хай Вам, пане професор, в отсій хвилі, хоч в части зарплатою за се буде пошана і симпатія українсько-руської молодіжи для Вас, і запорука, що нікому хто б він не був, не позволено безкарно нарушувати Вашої чести і Вашої особи» [16, с. 3].

Характерно, що як в інших подібних випадках, так і у цьому, М. Грушевський використав маніфестацію симпатії до себе не для розпалювання польсько-українського протистояння, як це закидали йому колеги по факультету, а навпаки для притлумлення емоцій і переведення їх у конструктивне річище. Так, відповідаючи на щойно згадані слова студентської солідарності,

професор відповів зібраним: «Дякую Вам, Панове, за Ваші вирази симпатії. Дійсно, кожного чесного чоловіка повинно-б обурити поведення певної частини польської преси, сі старання – обернути як оружжя, против мене ті сердечні відносини, які від початку вязали мене з моєю аудиторією і які кожного професора з його аудиторією в'язати повинні. Але не давайте подібним вибрикам вивести Вас з рівноваги. Зістаньмося спокійні й перейдім до того, до чого зібрались – до заповідженого мною викладу» [2, с. 3].

Підтримуючи українське студентство у його боротьбі за національні права на Львівському університеті, М. Грушевський доволі різко реагував на прояви політиканства, групівщини і демагогії в самому молодіжному середовищі. Оскільки такі делікатні з репутаційного погляду проблеми українського молодіжного руху не годилося виносити на публічне обговорення, своє ставлення до цих непривабливих явищ учений зазвичай висловлював на сторінках щоденника. З нього ми дізнаємося про різкі розмови професора з тими представниками студентства, які перетворили організацію молодіжних акцій на самоціль й ігнорували свої академічні обов'язки. Приклад такої реакції ми бачимо в березневому дописі за 1904 р.: «Приходив правничок просити на віче правників. Я делікатно дав до пізнання, що се фальшивий крок. Розуміється не підю. Зовсім засмітили університетську справу» [7, с. 103].

Поряд із українськими студентами у Львівському університеті студіювали і представники інших народностей Австро-Угорської імперії, серед яких виразно домінували поляки. З ними у М. Грушевського склалися доволі непрості взаємини. Йдеться про те, що студентські каталоги показують хоча й порівняно незначну, але доволі стабільну присутність на лекціях і семінарах автора «Історії України-Руси» не українців [26]. Однаково толеруючи представників всіх національних громад молодіжної спільноти Львівського університету, вчений водночас мав певні упередження до москвофілів, вважаючи їх за національних ренегатів. Про це говорить його реакція на присутність русофільської молоді на його викладах під час сецесії українських студентів, що підривало єдність спротиву польській дискримінаційній політиці, яку послідовно реалізувала адміністрація навчального закладу. У листі до брата Олександра він так описав цю ситуацію: «Я сьогодні мав виклад... Було двох – оден росіянин, а оден кацап, по рутенському кажучи (москвофіл). Сказали, що будуть ходити, але я читати для двох не буду 5 годин на тиждень, якось то уложиться» [7, с. 133].

Не менш складною була історія взаємин М. Грушевського з польською молоддю. З одного боку, поляки регулярно записувалися на його заняття і поряд із євреями домінували в етнічній групі неукраїнських студентів професора. З іншого, на них не могла не вплинути потужна дискредитаційна кампанія польської преси, яка формувала образ М. Грушевського як «смертельного ворога Польщі» та «гайдамацького заспівувача». Сам історик почав помічати, що польські студенти дедалі відвертіше його стороняться. Проявом цього було те, що в часи сецесії української молоді її польські однолітки ігнорували виклади автора «Історії України-Руси» [31]. Таке дистанціювання вчений спостерігав і в наступні роки. Приміром, в березні 1907 р. він занотував у щоденнику: «В університетській бібліотеці, здається, польська молодіж дуже мене “іла очима” – “nie dajmy się sprowokować”!» [7, с. 399]. В свою чергу, в липні 1910 р., коли внаслідок польсько-української сутички в приміщенні університету загинув Адам Коцко, польська молодь саме на М. Грушевського парадоксальним чином поклала моральну відповідальність за свій же злочин. У відозві польського віче йшлося: «За інтелектуальних винуватців [вбивства А. Коцка] польська молодь вважає проф. Грушевського і Дністрянського, яких негайне усунення як апостолів різанини є неодмінною умовою спокою у мурах Львівського університету» [29, с. 105]. Перебуваючи в такій атмосфері і обґрунтовано побоюючись за особисту безпеку, М. Грушевський в періоди загострення міжнаціонального протистояння, як декілька разів занотував у щоденнику, був змушений «викладати з револьвером у кишені!» [7, с. 261, 470]. Та незважаючи на гостру міжнаціональну боротьбу в стінах університету, зорієнтована на наукову кар'єру молодь неукраїнського походження, як про це свідчать студентські каталоги, відвідувала виклади українського професора до самого вибуху Першої світової війни. Саме її найвидатніші представники заклали національні традиції інтерпретації діяльності М. Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи [34].

Висновки. У підсумку наголосимо на новаторському характері діяльності Грушевського-педагога на форумі Львівського університету. Тут першочергово мовиться про відкидання вченим патріархальних практик вивчення професури над студентською спільнотою та плекання ним демократичних традицій спілкування з молоддю. В основу такої стратегії була покладена

сформульована в добу Просвітництва ідея Університету як гармонійної спільноти авторитетних педагогів і спраглих нового знання adeptів. Завдяки такій комунікативній моделі М. Грушевський налагодив продуктивний рівноправний діалог зі своїми вихованцями. Це уможливило появу першої школи української соціогуманітаристики, що її представники впливали на провідні напрямки українознавства протягом ХХ ст. Важливим ефектом було й об'єднання поділених на партійні групи студентів ідеєю заснування українського університету. Ця культурна вимога стала довголітнім орієнтиром боротьби з польською дискримінацією в Східній Галичині. Ідейний провід М. Грушевського в цих проектах перетворив його на авторитетну для української молоді постать. Втім, через це студенти-поляки, наслідуючи антиукраїнську риторику старших колег, ставилися до професора з виразною дистанцією, а подекуди й відверто вороже. Та загалом, саме вихованці М. Грушевського визначили характер перебігу непростого польсько-українського діалогу в роки Першої світової війни та протягом наступного двадцятиліття. З'ясування впливовості ідей автора «Історії України-Руси» на особливості його протікання є важливою проблемою інтелектуальної історії Центрально-Східної Європи.

Список літератури

1. Бордун М. З життя українського духовенства Львівської єпархії в другій половині XVIII ст. *Записки НТШ*. 1912. Т. СІХ. С. 39–52.
2. Від Вп. Проф. Грушевського. *Діло*. 1903. № 228–229. С. 3.
3. Гирич І., Самсоник Н. Листи Василя Герасимчука до Михайла Грушевського. 1994). *Василь Гарасимчук. Матеріали до історії козаччини XVII віку. Василь Гарасимчук: життя і творчість*. Львів, 1994. С. 48–95.
4. Грушевський М. Добиваймося свого університету! *Діло*. 1897. № 147. С. 1.
5. Грушевський М. Злобна напасть. *Діло*. 1907. № 246. С. 1.
6. Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. *Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції*. Львів, 1994. С. 3–15.
7. Грушевський, М. С. *Щоденник (1902–1914 рр.): у двох томах*. Т. 1. 1902–1907. Київ, 2021. 544 с.
8. Державний архів Львівської області.
9. Діяльність Виділу. *Хроніка НТШ*. 1905. Вип. 21. С. 6.
10. Качмар В. Документи з особової справи Михайла Грушевського про його діяльність у Львівському університеті. *Вісник Львівського університету. Серія історична, спецвипуск*. 2016–2021. С. 122–128.
11. Кордуба М. Приїзд проф. Грушевського до Львова. *Вісник СВУ*. 1916. № 128. С. 795–796.
12. Крип'якевич І. Михайло Грушевський: життя й діяльність. Львів, 1935. 35 с.
13. Крип'якевич І. Історично-філософська секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894–1913 роках. *Записки НТШ*. 1991. Т. ССХХІІ. С. 392–411.
14. Купчинський О. А. (упоряд.) Взаємне листування Михайла Грушевського та Мирона Кордуби. Львів, 2016. 356 с.
15. Ленчик В. Михайло Грушевський в оцінці своїх студентів. *Український історик*. 1984. № 1–4. С. 123–131.
16. Овація для проф. Грушевського. *Діло*. 1903. № 227. С. 3.
17. Сухий О. Михайло Грушевський – професор Львівського університету. *Вісник Львівського університету. Серія історична, спецвипуск*. 2016–2021. С. 18–33.
18. Тельвак В. Михайло Грушевський та польсько-український конфлікт у Львівському університеті: спроба реконструкції. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2017. № 4. С. 28–35.
19. Тельвак В. Студентська аудиторія Михайла Грушевського Львівського університету: кількісна динаміка, етнічний склад, дидактичні преференції. *Український історичний журнал*. 2023. № 6. С. 288–304.
20. Тельвак В., Владига О., Журавльов С. Студентська аудиторія Михайла Грушевського філософського факультету Львівського університету: склад та динаміка. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка. Серія Історія*. 2023. Вип. 12/54. С. 84–99.
21. Тельвак В., Губицький Л. Михайло Грушевський як професор Львівського університету: курси, навантаження, розклад занять. *Eminak*. 2024. № 3. С. 77–91.
22. Тельвак В., Качмар В., Журавльов С. Каталог студентів Михайла Грушевського Львівського університету. Львів: ЛНУ, 2023. 252 с.
23. Тельвак В., Курилишин К., Тельвак В. Михайло Грушевський та часопис «Діло»: співпраця, конфлікти, рецепція (до 1914 р.). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2022. № 28. С. 347–371.
24. Тельвак В., Лазурко Л., Журавльов С. Студенти Михайла Грушевського правничого факультету Львівського університету (за деканатським каталогом). *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2023. Вип. 61/3. С. 10–15.

25. Тельвак В., Штома Б., Журавльов С. Студентська аудиторія Михайла Грушевського теологічного та медичного факультетів Львівського університету: спроба реконструкції. *Проблеми гуманітарних наук*. 2023. Вип. 14/56. С. 44–51.
26. Тельвак В., Тельвак В. Студентська аудиторія Михайла Грушевського Львівського університету неукраїнського походження: спроба реконструкції. *Etniak*. 2023. № 4. С. 57–69.
27. Центральний державний історичний архів України у Києві.
28. Чубатий М. Додаткові спомины про Михайла Грушевського з 1912–1914 рр. *Український історик*. 1975. № 3–4. С. 78–79.
29. Adamski Ł. *Nacjonalista postępowy. Mychajło Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. 369 s.
30. Telvak V., Telvak V. Mykhailo Hrushevskyi's path to the chair of Ukrainian history at Lviv University: an attempt at reconstruction. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2024. № 33. С. 51–62.
31. Telvak V., Pedych V., Telvak V. Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution. *Studia Historiae Scientiarum*. 2021. Vol. 20. S. 239–261.
32. Telvak V., Telvak V. Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushevsky contra Francishek Ravita-Gavrinsky). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. № 7. С. 46–53.
33. Telvak V., Telvak V. The First Institutional Encyclopaedia in Ukraine. Naukove tovarystvo imeni Shevchenka: Entsyklopediya (Shevchenko Scientific Society: Encyclopaedia). *Studia Historiae Scientiarum*. 2022. № 21. P. 423–432.
34. Telvak, V., Yanyshyn, B. (2021). "Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes" of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century. *Studia Historica Nitriensia*. Vol. 25. S. 71–90.
35. Telvak V., Yanyshyn B., Telvak V. Between history and politics: the image of Mykhailo Hrushevsky in German Slavic studies of the first third of the 20th century. *Przegląd nauk historycznych*. 2021. № 2. S. 103–125.
36. Telvak V., Yanyshyn B., Telvak V. Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevskyi through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries. *Echa Przeszłości*. 2023. Vol. XXIV/2. S. 89–104.

References

1. Bordun, M. (1912). From the Life of the Ukrainian Clergy of the Lviv Diocese in the Second Half of the 18th Century. *Zapysky NTSH [Notes of SSS]*, CIX, 39–52. [in Ukrainian].
2. (1903). From the Esteemed Prof. Hrushevsky. *Dilo [Work]*, 228–229, 3. [in Ukrainian].
3. Hyrych, I., Samsonyk, N. (1994). Letters of Vasyl Harasymchuk to Mykhailo Hrushevsky. *Vasyl Harasymchuk. Materials on the History of the Cossacks in the 17th Century*. Vasyl Harasymchuk: Life and Work, 48–95. Lviv [in Ukrainian].
4. Hrushevskyi, M. (1897). Let's achieve our university! *Dilo [Work]*, 147, 1. [in Ukrainian].
5. Hrushevskyi, M. (1907). Malicious Attack. *Dilo [Work]*, 246, 1. [in Ukrainian].
6. Hrushevskyi, M. (1994). Introductory lecture on the ancient history of Rus, delivered at Lviv University on September 30, 1894. *Mykhailo Hrushevsky and Western Ukraine. Reports and Communications of a Scientific Conference*, 3–15. Lviv [in Ukrainian].
7. Hrushevskyi, M. S. (2021). Diary (1902–1914). Kyiv [in Ukrainian].
8. State archives of Lviv Region.
9. (1905). Activities of the Section. *Chronica NTSH [Chronicle of the Shevchenko Scientific Society]*, 21, 6 [in Ukrainian].
10. Kachmar, V. (2016–2021). Documents from Mykhailo Hrushevsky's personal file about his activities at Lviv University. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna, spetsvypusk [Bulletin of Lviv University. Historical Series, Special edition]*, 122–128 [in Ukrainian].
11. Korduba, M. (1916). The Arrival of Prof. Hrushevsky in Lviv. *Visnyk SWU [Bulletin of the Union for the Liberation of Ukraine]*, 128, 795–796. [in Ukrainian].
12. Krypiakievych, I. (1935). Mykhailo Hrushevsky. Life and Work. Lviv [in Ukrainian].
13. Krypiakievych, I. (1991). The Historical-Philosophical Section of the Shevchenko Scientific Society under the Leadership of Mykhailo Hrushevsky in 1894–1913. *Zapysky NTSH [Notes of SSS]*, CCXXII, 392–411 [in Ukrainian].
14. Kupchynskiy, O. A., (compil.) (2016). Mutual correspondence between Mykhailo Hrushevsky and Myron Korduba. Lviv [in Ukrainian].
15. Lentsyk, V. (1984). Mykhailo Hrushevsky in the Eyes of His Students. *Ukrayinskyi istoryk [Ukrainian historian]*, 1–4, 122–126 [in Ukrainian].
16. (1903). Ovation for Prof. Hrushevsky. *Dilo [Work]*, 227, 3 [in Ukrainian].
17. Sukhyi, O. (2016–2021). Mykhailo Hrushevskyi is a professor at Lviv University. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna, spetsvypusk [Bulletin of Lviv University. Historical Series, Special edition]*, 18–33 [in Ukrainian].
18. Telvak, V. (2017). Mykhaylo Hrushevsky and the Polish-Ukrainian conflict in Lviv university: reconstruction. *East European Historical Bulletin*, 4, 28–35. [in Ukrainian].

19. Telvak, V. (2023). Student audience of M. Hrushevskiy at Lviv University: quantitative dynamics, ethnic composition, didactic preferences. *Ukrayinskyi istorychny zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 6, 288–304 [in Ukrainian].
20. Telvak, V. V., Zhuravlov, S. A. & Vlyadyga, O. M. (2023). Student audience of Mykhailo Hrushevsky faculty of philosophy of Lviv university: composition and dynamics. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. I. Franka. Seriya Istoriya [Problems of the humanities: collection of scientific works of the Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University]*, 12/54, 84–99 [in Ukrainian].
21. Telvak, V., Hubytskyi, L. (2024). Mykhailo Hrushevskiy as a professor at Lviv University: courses, workload, class schedule. *Eminak*, 3 (47), 77–91 [in Ukrainian].
22. Telvak, V., Kachmar, V. & Zhuravlov, S. (2023). Catalog of students of Mykhailo Hrushevskiy of Lviv University. Lviv [in Ukrainian].
23. Telvak, V., Kurylyshyn, K. & Telvak, V. (2022). Mykhailo Hrushevskiy and “Dilo” newspaper: cooperation, conflicts, reception (before 1914). *Rukopysna ta knyzhкова spadshchyna Ukrayiny [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]*, 28, 347–371 [in Ukrainian].
24. Telvak, V., Lazurko, L. & Zhuravlov, S. (2023). Students of Mykhailo Hrushevsky at the Faculty of Law of Lviv University (According to the Dean’s Catalog). *Aktualni pytannya humanitarnykh nauk [Current Issues of the Humanities]*, 61/3, 10–15 [in Ukrainian].
25. Telvak, V., Shtoma, B. & Zhuravlov, S. (2023). The student auditorium of Mykhailo Hrushevsky at theological and medical faculties of Lviv University: an attempt at reconstruction. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. I. Franka. Seriya Istoriya [Problems of the humanities: collection of scientific works of the Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University]*, 14/56, 44–51 [in Ukrainian].
26. Telvak, V., Telvak, V. (2023). Mykhailo Hrushevskiy’s student audience of non-ukrainian origin at Lviv University: reconstruction attempt. *Eminak*, 4 (44), 57–69 [in Ukrainian].
27. Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv.
28. Chubaty, M. (1975). Additional Recollections about Mykhailo Hrushevsky from 1912–1914. *Ukrayinskyi istoryk [Ukrainian historian]*, 3–4, 78–79. [in Ukrainian].
29. Adamski, J. (2011). Progressive nationalist. Mykhailo Hruszewski and his views on Poland and Poles. Warszawa [in Polish].
30. Telvak, V., Telvak, V. (2024). Mykhailo Hrushevskiy’s path to the chair of Ukrainian history at Lviv University: an attempt at reconstruction. *East European Historical Bulletin*, 33, 51–62.
31. Telvak, V., Pedyk, V. & Telvak, V. (2021). Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution. *Studia Historiae Scientiarum*, 20, 239–261.
32. Telvak, V., Telvak, V. (2018). Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushevsky contra Francishek Ravita-Gavronsky). *East European Historical Bulletin*, 7, 46–53.
33. Telvak, V., Telvak, V. (2022). The First Institutional Encyclopaedia in Ukraine. Naukove tovarystvo imeni Shevchenka: Entsyklopediya (Shevchenko Scientific Society: Encyclopaedia). *Studia Historiae Scientiarum*, 21, 423–432.
34. Telvak, V., Yanyshyn, B. (2021). “Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes“ of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century. *Studia Historica Nitriensia*, 25, 71–90.
35. Telvak, V., Yanyshyn, B. & Telvak, V. (2021). Between history and politics: the image of Mykhailo Hrushevsky in German Slavic studies of the first third of the 20th century. *Przegląd nauk historycznych [Review of historical sciences]*, 2, 103–125.
36. Telvak, V., Yanyshyn, B. & Telvak, V. (2023). Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevsky through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries. *Echa Przeszłości [Echoes of the Past]*, XXIV/2, 89–104.

Надійшла до редакції / Received: 05.06.2025
Схвалено до друку / Accepted: 20.06.2025

УДК 930«1995/2004»:[930.1(560):001.891]

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-2-155-164

Андрій КАСЯН*кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8073-7138>e-mail: kasyan_andriy@ukr.net**Василь ЛУК'ЯНИЦЯ***лаборант археологічної лабораторії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна*ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-1955-4443>e-mail: vasyl.lukianytsia@gmail.com**ІСТОРИОГРАФІЯ ПЕРШОГО ДЕСЯТИЛІТТЯ ДОСЛІДЖЕНЬ КОМПЛЕКСУ
ГЬОБЕКЛІ ТЕПЕ В ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ТУРЕЧЧИНІ (1995–2004)**

Анотація. Мета – проаналізувати початковий етап накопичення знань та інтерпретації комплексу Гьобеклі Тепе в історіографії (1995–2004 рр.). **Наукова новизна.** У статті виділено початковий етап дослідження Гьобеклі Тепе – ключової пам'ятки докерамічного неоліту Верхньої Месопотамії. Уперше здійснено ґрунтовний огляд наукових праць, опублікованих англійською і німецькою мовами в період від початку її розкопок у 1995 р. до першої значної узагальнювальної роботи 2004 р. Основні результати вивчення Гьобеклі Тепе у вказаний період залучено до україномовного наукового обігу. Проаналізовано інтерпретацію пам'ятки та визначення її ролі у процесі неолітизації авторами розкопок. Схарактеризовано особливості нагромадження знань про комплекс і формування історіографічної традиції, що сходять до К. Шмідта. Продemonстровано динаміку розширення наукових уявлень та зростання значення Гьобеклі Тепе для археології протягом щорічних досліджень. **Висновки.** Більшість опублікованих у першу декаду вивчення Гьобеклі Тепе наукових праць є по суті короткими звітами авторів розкопок, що характерно для археологічних пам'яток, дослідження яких триває. Водночас із описом його результатів відбувалося формування історіографічної традиції: розробка термінології, хронології, окреслення основних проблем, обґрунтування згодом панівної концепції інтерпретації пам'ятки як «храму» з виключно ритуальною функцією. Натомість на початку 2000-х рр. до Гьобеклі Тепе зріс інтерес у фахівців, безпосередньо не пов'язаних із розкопками. Було здійснено аналіз його палеоботанічних, археозоологічних матеріалів і комплексної символічної системи. Пам'ятка посіла провідне місце в археології докерамічного неоліту Близького Сходу, поглибивши й суттєво змінивши розуміння процесу переходу мисливсько-збиральницького суспільства Верхньої Месопотамії до відтворювального господарства. Було визнано її визначну роль у вивченні джерел неолітизації.

Ключові слова: археологія, історіографія, пам'яткознавство, Гьобеклі Тепе, докерамічний неоліт, неолітизація, Верхня Месопотамія

Andriy KASYAN*PhD (History), Associate Professor of the Department of Archaeology and Special Branches of Historical Science, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8073-7138>e-mail: kasyan_andriy@ukr.net**Vasyl LUKIANYTSIA***Laboratory Assistant of the Archaeological Laboratory, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine*ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-1955-4443>e-mail: vasyl.lukianytsia@gmail.com**HISTORIOGRAPHY OF THE FIRST DECADE OF RESEARCH
ON GÖBEKLI TEPE COMPLEX IN SOUTHEASTERN TURKEY (1995–2004)**

Abstract. The purpose of the article is to analyze the primary stage of knowledge accumulation and interpretation of Göbekli Tepe complex in historiography (1995–2004). **Scientific novelty.** The article examines the initial stage of research on Göbekli Tepe, a key site of the Pre-Pottery Neolithic in Upper Mesopotamia. It also provides, for the first time, a comprehensive review of scholarly works published in English and German from the beginning of its excavations in 1995 to the first substantial synthesis in 2004. The main results of the Göbekli Tepe studies during this period are introduced into the Ukrainian academic discourse. Particular attention is given to the interpretation of the site and the assessment of its role in the process of Neolithization as proposed by the excavators. The article characterizes the knowledge accumulation about the complex and the formation of a historiographical tradition originating with K. Schmidt. It demonstrates the progressive expansion of scholarly perspectives and the growing significance of Göbekli Tepe for archaeology throughout the annual investigations. **Conclusions.** Most publications from the first decade of research on Göbekli Tepe consist essentially of concise excavation reports, which are typical for archaeological sites still under study. Concurrently, however, a historiographical

tradition began to crystallize: the elaboration of terminology and chronology, the outlining of key issues, and the substantiation of what would subsequently become the prevailing interpretative paradigm – the conception of the site as a «temple» with an exclusively ritual function. In the early 2000s, Göbekli Tepe began to attract increased attention from scholars not directly engaged in the fieldwork. Analyses were conducted of its paleobotanical and archaeozoological materials, as well as its complex symbolic system. The site assumed a preeminent position in the archaeology of the Pre-Pottery Neolithic Near East, deepening and significantly altering the understanding of the transition of Upper Mesopotamian hunter-gatherer communities to agriculture. Its outstanding role in the study of the origins of Neolithization was widely acknowledged.

Keywords: *archaeology, historiography, heritage studies, Göbekli Tepe, Pre-Pottery Neolithic, Neolithization, Upper Mesopotamia*

Постановка проблеми. Перехід від привласнювального до відтворювального господарства, окреслений Г. Чайлдом терміном «неолітична революція», є одним із ключових процесів в історії людства. Його передумови і джерела слугували предметом зацікавлення багатьох археологів. При цьому дослідження останніх десятиліть, особливо в регіоні Верхньої Месопотамії (сучасні Південно-Східна Туреччина, Північно-Західний Ірак і Північно-Східна Сирія) змушують переглянути ряд концепцій минулого століття. Основною пам'яткою, вивчення якої спонукає науковців по-новому інтерпретувати суспільство мисливців-збирачів напередодні неолітизації, є комплекс Гьобеклі Тепе поблизу міста Шанлиурфа. Оскільки він безперервно розкопується з 1995 р., то постійне накопичення актуальної інформації спонукає археологів регулярно корегувати попередні висновки. Це відображається в особливостях історіографії дослідження пам'ятки, що майже не отримала належного висвітлення в україномовній літературі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Своєрідність нагромадження знання в археології, зокрема про пам'ятки, вивчення яких триває, зумовлює часту відсутність комплексного історіографічного огляду з одного боку та зосередженість науковців на односторонньому розвитку власних концепцій – з іншого. Заразом початковий етап археологічного дослідження, висвітлений у ранніх публікаціях, із часом додатково затьмарюється на тлі більш актуальних праць як застарілий. Подібну ситуацію можемо спостерігати й у випадку Гьобеклі Тепе. Стислий узагальнений виклад основних історіографічних концепцій, пов'язаних із ним, українською мовою міститься лише в одній статті Д. Короля [1], але історіографії першого десятиліття вивчення цього комплексу автор майже не торкається. Втім цього не зустрічаємо і в англomовних статтях. Задля заповнення цієї прогалини послугувуватимемося передусім працями очільника розкопок Гьобеклі Тепе К. Шмідта [2–14] та членів його команди Р. Ніфа [15], Й. Петерса [16–17], К. Пустовойтова [18–19], що були опубліковані в період 1995–2004 рр. Також до огляду залучено перші аналітичні статті науковців, що не брали безпосередньої участі в розкопках, таких як М. Верховен [20] і Т. Воткінз [21–22].

Мета статті – проаналізувати початковий етап накопичення знань та інтерпретації комплексу Гьобеклі Тепе в історіографії (1995–2004 рр.).

Виклад основного матеріалу. За тридцятиріччя досліджень Гьобеклі Тепе обсяг присвяченої йому наукової літератури став настільки об'ємним, що й побіжний огляд суттєво перевищив би обсяг однієї статті. Водночас це дозволяє виокремити певні етапи в історіографії, марковані засадничими працями або зміною концепцій. Зокрема, запропонований період виділяємо за початком систематичних розкопок пам'ятки в 1995 р. й першою працею Клауса Шмідта з описом їх основних результатів [2]. Верхня межа – публікація великої узагальнювальної статті К. Шмідта і Йоріса Петерса в 2004 р., в якій вони підбили підсумки десятиріччя досліджень [17].

Насамперед, вважаємо за потрібне звернутися до перших згадок Гьобеклі Тепе в науковій літературі взагалі, адже пам'ятка була відомою ще з 1963 р. Її виявив американський археолог Пітер Бенедикт у ході спільного проєкту Стамбульського й Чиказького університетів із дослідження археологічної спадщини Південно-Східної Анатолії під керівництвом Халет Чамбел і Роберта Брейдвуда. П. Бенедикт відзначив, що це комплекс пагорбів (Гьобеклі Тепе в перекладі з турецької – «Пузатий пагорб») на вершині вапнякового плато без джерела води поблизу. Він звернув увагу на значну кількість знахідок із якісного кременю, але конкретно атрибутувати пам'ятку й визначити її хронологічне положення не зміг [23, с. 33, 179, 181]. Ця інформація залишалася єдиним джерелом відомостей про Гьобеклі Тепе до 1994 р., що засвідчено у франкомовному «Атласі пам'яток Близького Сходу»: тут на підставі подібності крем'яних комплексів між ним і поселенням Чайоню його було віднесено до докерамічного неоліту Б (ДКНБ), однак зазначено, що надійне датування відсутнє [24, с. 144].

У тому ж 1994 р. до Гьобеклі Тепе прибув К. Шмідт із Німецького археологічного інституту (НАІ), який працював із Р. Брейдвудом у Чайоню й Невалі Чорі – і зі свого досвіду одразу встановив схожість між пам'ятками (рис. 1). Те, що П. Бенедикт вважав залишками цвинтаря, К. Шмідт правильно визначив як вершини вапнякових Т-подібних стовпів-монолітів. Визнавши приналежність Гьобеклі Тепе до докерамічного неоліту (ДКН), він сприяв організації спільного проєкту НАІ та Музею Шанлиурфи, розпочавши систематичні розкопки в 1995 р. Тоді ж К. Шмідт

в інформаційному бюлетені «Neo-Lithics» уперше опублікував звіт про початі дослідження (паралельно з Гьобеклі Тепе в той час розкопувалася також дещо молодша пам'ятка Гюрджютепе). Привертає увагу те, що вже в цьому короткому нарисі дослідник фактично виклав основні положення власної концепції інтерпретації Гьобеклі Тепе, якої дотримуватиметься й розвиватиме аж до своєї смерті в 2014 р. Згідно неї, це було «гірське святилище» – культовий центр округи – через своє розташування на вершині плато далеко від води та багату й агресивну символіку рельєфів, які почали відкривати на монолітах. За аналогіями архітектури, крем'яного комплексу, кам'яного посуду К. Шмідт зумів також доволі точно визначити хронологічні рамки існування пам'ятки, зауваживши, що вона занепала до пізнього ДКНБ [2, с. 9; 8, с. 3].

У подальші декілька років публікації про Гьобеклі Тепе обмежувалися лише такими ж звітами К. Шмідта, але без далекосяжних висновків. Очевидно, відбувалося накопичення фактажу й збір матеріалів у ході інтенсивних польових робіт. Так, у 1996 р. було обстежено неолітичні вапнякові кар'єри навколо пам'ятки і в одному з них знайдено найбільший Т-подібний стовп – незавершений, він сягав 7 м у висоту [3, с. 3]. Наступного року було відкрито першу монументальну споруду, що за провідним зображенням на збережених *in situ* монолітах отримала назву «Будівля зі зміїними стовпами» (рис. 2: 1, 2), а також іншу споруду – «Будівлю з левиними стовпами» (рис. 2: 3). Це дало підстави К. Шмідту наголосити, що творці Гьобеклі Тепе керувалися передусім релігійними мотивами, а масштаб кам'яної архітектури не вписується в наявні моделі неолітизації, тому складний символічний світ пам'ятки потребує подальшого вивчення [4, с. 8–9]. Продовження розкопок споруд засвідчило, що перша з них має в основі коло з Т-подібних стовпів, з'єднаних т. зв. «лавами», а також пару більших монолітів по центру, тоді як друга розташована вище, прямокутної форми, менша і з не настільки багатою орнаментациєю стовпів. Тож К. Шмідт знову пересвідчився, що суспільство мисливців-збирачів напередодні «неолітичної революції» було значно складнішим, ніж вважалося – саме це стало однією з основних передумов неолітизації, яка у свою чергу таке суспільство і зруйнувала [5, с. 3–5].

У 1998 р. завдяки палеоботанічним решткам із

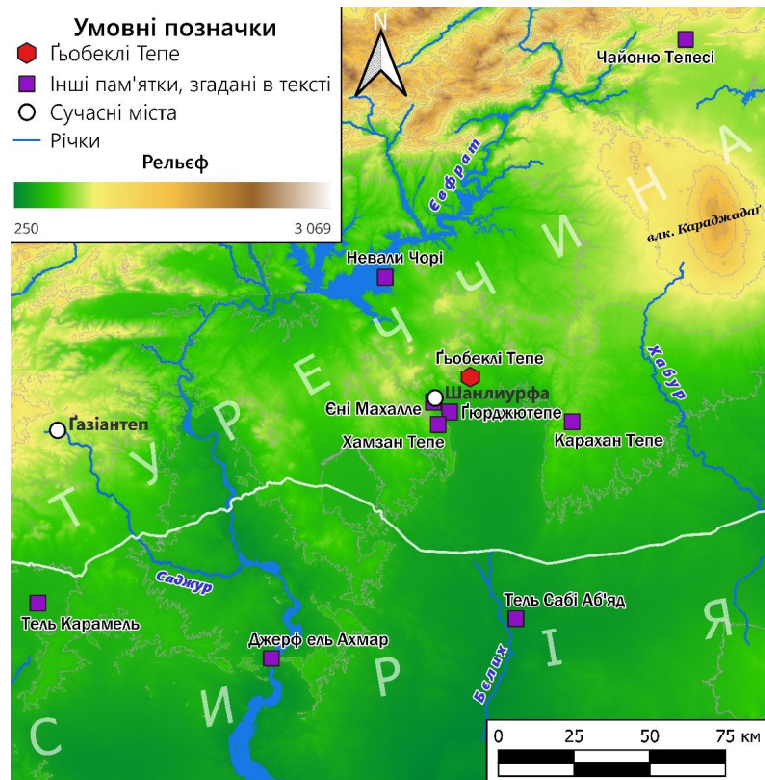

Рис. 1. Карта археологічних пам'яток докерамічного неоліту Верхньої Месопотамії, згаданих у тексті (виконав В. Лук'яниці)

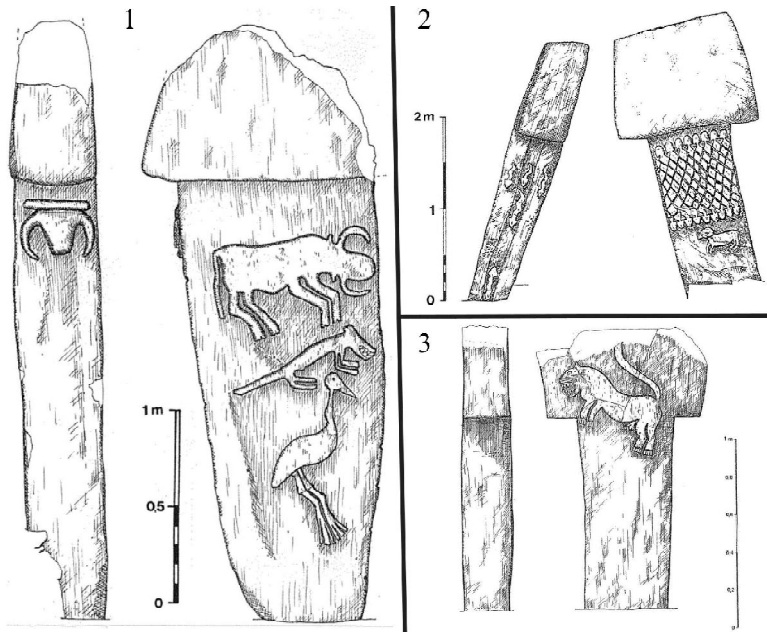

Рис. 2. Зображення тварин на рельєфах Т-подібних стовпів із Гьобеклі Тепе (колаж В. Лук'яниці): 1 – тур, лисиця та журавель на стовпі 2 з «Будівлі зі зміїними стовпами» (за Schmidt 1997, Fig. 1 [4, с. 8]); 2 – змії та баран на стовпі 1 з «Будівлі зі зміїними стовпами» (за Schmidt 1998, Fig. 5 [5, с. 4]); 3 – лев на стовпі 1 з «Будівлі з левиними стовпами» (за Schmidt 1998, Fig. 6 [5, с. 4])

заповнення «Будівлі зі змійними стовпами» було отримано перші дві радіовуглецеві дати з Ѓьобеклі Тепе, що в цілому охоплювали проміжок другої половини IX – початку X тис. до н. е. Вони блискуче підтвердили заснований на відносній хронології висновок К. Шмідта про те, що пам'ятка, імовірно, почала існування ще в докерамічному неоліті А (ДКНА), проте функціонувала переважно в ранньому й середньому ДКНБ [5, с. 1; 25, с. 8]. У цей же рік було опубліковано дві німецькомовні статті більшого обсягу, де фактично вперше підбивалися проміжні підсумки польових досліджень чотирьох сезонів. Було узагальнено дані про крем'яний комплекс: більшість знахідок, що виготовлялися за допомогою човноподібних нуклеусів, становили вістря й різці, тоді як свердел і шкребків було вдвічі менше. Сировина походила із крем'яних конкрецій у вапняку. Кам'яний посуд виготовлявся з базальту, масив якого знаходиться на південь від Ѓьобеклі Тепе. Натомість предметів із обсидіану було лише 2%, що свідчить про відсутність його родовищ неподалік [26, с. 54, 58, 74].

Особливу увагу дослідники звернули на рельєфні зображення, за їх кількістю та складністю припустивши, що в цьому суспільстві вже мали існувати спеціалізовані майстри. Прикметно, що поширений серед неолітизованих спільнот мотив фертильності відсутній у Ѓьобеклі Тепе (жіночих символів немає), а культ черепа, характерний для синхронних подібних пам'яток, виражений слабо. Звідси висновок про передусім захисний, апотропейний характер зображень [26, с. 64, 73]. Водночас К. Шмідт розвинув думку про цілеспрямоване збиральництво (а можливо й вирощування) диких злаків, у природному ареалі яких розташовувався Ѓьобеклі Тепе, для забезпечення їжею значної кількості людей, потрібних для зведення таких монументальних споруд («храмів»), і поставив питання, чи не було саме це «рушійною силою неолітизації Близького Сходу» [6, с. 45–46].

Надзвичайно важливі результати сезону 1999 р. К. Шмідт традиційно опублікував у звіті в «Neo-Lithics». Тут щодо круглих будівель він уперше вжив термін «огорожі» (enclosures) і, зважаючи на те, що було частково розкопано ще дві такі на північ від першої, назвав їх буквами латинського алфавіту, у порядку відкриття: «Будівля зі змійними стовпами» стала структурою А, нововиявлені – структурами В та С. Дослідник схарактеризував їх як «відкриті теменоси без накриття» [7, с. 12–13], хоча раніше вже висловлював думку, що стовпи використовувалися для підтримання кам'яного даху [6, с. 30]. У цій же статті К. Шмідт вперше чітко розділив нижній шар пам'ятки – час існування «огорож» – і верхній, коли споруди стали меншими й набули форми прямокутних «кімнат», хоч і з Т-подібними стовпами (рис. 3). Хронологічну різницю між двома шарами

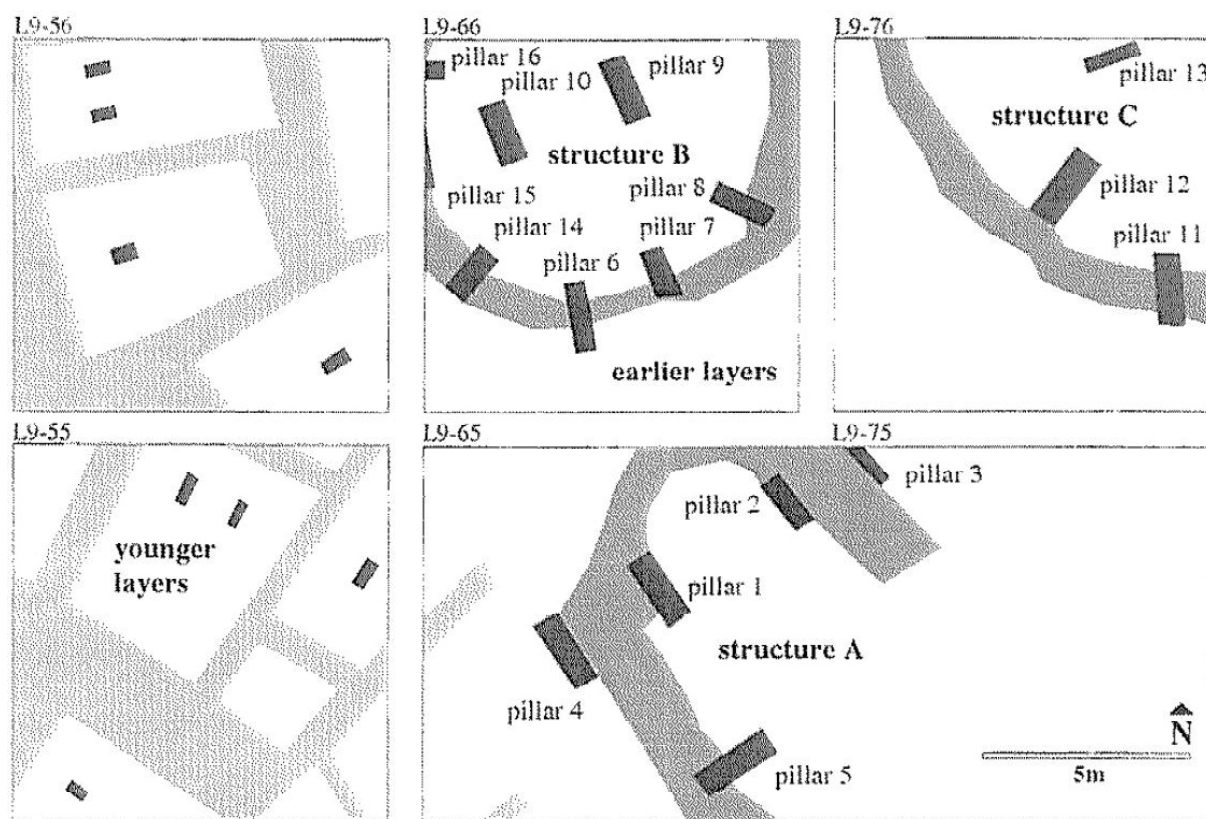

Рис. 3. План основної зони розкопок Ѓьобеклі Тепе з трьома «огорожами» (А, В, С) та прямокутними спорудами навколо станом на 1999 р. (за Schmidt 1999, Fig. 2 [7, с. 12])

науковець відзначив і в символіці: якщо раніше домінували зображення тварин, то пізніше – людей, що трактується ним як фундаментальна зміна світогляду в процесі неолітизації, яку пам'ятка не пережила. Саме перехід до сільського господарства, як вкотре наголошує К. Шмідт, призвів до занепаду Гьобеклі Тепе, що уподібнювався «захисній реакції» від уже застарілих практик мисливців-збирачів [7, с. 14].

У 1999 р. у французькому журналі «*Paléorient*» з'явилася стаття, в якій вперше публікувалися дані щодо археозоологічних матеріалів із Гьобеклі Тепе в контексті компаративного аналізу пам'яток докерамічного неоліту Північного Леванту (схоже, цим терміном охоплювалася принаймні частина Верхньої Месопотамії). Звертає увагу, що нижній шар Гьобеклі Тепе автори впевнено зараховують до ДКНА. Звідси його фауністичний комплекс вважається одним із найраніших, залучених до порівняння. Понад 40% решток належало перській газелі (джейрану), ще 20% – туру, близько 10% кожен складали кулан, кабан і дикий баран. Рівне співвідношення дорослих і молодих особин, домінування самців, а також масивність кісток додатково засвідчують, що творці Гьобеклі Тепе були виключно мисливцями. Натомість у Невалі Чорі вже наявні ознаки domestикації принаймні вівці і свині, ще більш виражені в Гюрджютепе – отже, перехід до тваринництва стався не раніше початку ДКНБ в долинних поселеннях, а велика рогата худоба була domestикована пізніше, ніж вважалося [16, с. 35–37, 40–41].

У 2000 р. побачили світ дві статті К. Шмідта, в яких він уперше запропонував ширше теоретичне обґрунтування ролі Гьобеклі Тепе в процесі неолітизації, залучивши до нього попередньо висловлені в історіографії концепції. Тут науковець уже безапеляційно заявляє, що жодних слідів функціонування пам'ятки як поселенської не виявлено, і що єдиною можливою її інтерпретацією є «гірське святилище» з виключно ритуальним призначенням [9, с. 46]. Понад те, шамани з Гьобеклі Тепе, згідно К. Шмідта, підійшли до межі перетворення на служителів культу, подібних до тих, що існували у класовому суспільстві [8, с. 6]. Ще чіткіше висловлюється думка, що регулярні зібрання доволишніх спільнот мисливців-збирачів, забезпечення яких харчами вимагало пошуків додаткових джерел їжі – диких зернових, стали ключовою передумовою неолітизації. Додатковим аргументом виступає збільшення з часом кількості крем'яних серпів, що має свідчити про цілеспрямований збір або навіть вирощування злаків, нехай і не domestикованих. Оскільки концентрація населення відбувалася з ритуальною метою, то, погоджуючись із твердженням Жака Ковена про «Народження божеств – народження землеробства», К. Шмідт впевнено долучає до поняття «неолітичної революції» Гордона Чайлда релігійний аспект [9, с. 47–49, 51]. Зосередження в Гьобеклі Тепе знахідок різних типів крем'яних вістер пояснюється ним розташуванням комплексу на перетині ареалів їх поширення, визначених польським археологом Стефаном Козловським у рамках його концепції «східного крила Родючого Півмісяця». До того ж Гьобеклі Тепе посідає центральне місце в межах ще одного географічного поняття, запровадженого С. Козловським спільно із французьким колегою Олів'є Ореншем – «Золотого Трикутника», що позначає регіон Верхньої Месопотамії зі сприятливими кліматичними умовами для зростання диких зернових в їх природному ареалі [9, с. 53].

Логічним продовженням наряду, обраного К. Шмідтом для інтерпретації досліджуваного ним комплексу, стало звернення до аналізу низки нововідкритих пам'яток навколо міста Шанлиурфа: Єні Махалле, Хамзан Тепе, Карахан Тепе (рис. 1). Спільними для них є наявність Т-подібних монолітів і розташування віддалік долини Євфрату – імовірно, поблизу місць переправи тварин через менші річки. Отже, всі вони були створені виключно мисливцями-збирачами. К. Шмідт навіть припустив існування ієрархії цих пам'яток, посилаючись на найвищу топографію Гьобеклі Тепе як свідчення його ключової позиції в системі, із залежними ритуальними центрами й поселеннями навколо. Водночас фіксується зв'язок із розташованими далі та створеними пізніше Невалі Чорі (зокрема наявність т. зв. «стовпів типу Невалі Чорі» – із рельєфом на бокових гранях у вигляді зігнутих рук) та Чайоню, де domestикація вже відбулася [10, с. 10–11].

Подальші розкопки дозволили К. Шмідту остаточно розробити хронологію існування Гьобеклі Тепе, виділивши 3 шари: шар I відображав постнеолітичну діяльність на пам'ятці; шар II датувався раннім-середнім ДКНБ і був репрезентований невеликими прямокутними, «клітиноподібними» спорудами, які науковець попри зміну форми вважав нежитловими зменшеними копіями попередніх монументальних структур (так тепер інтерпретувалася й «Будівля з левиними стовпами»); шар III (ДКНА – ранній ДКНБ) складали великі еліптичні «огорожі» (у 2001 р. була відкрита четверта – структура D) з парою Т-подібних стовпів по центру. Шари III і II, на думку К. Шмідта, майже не перекривалися й не перетиналися в часі – понад те, їх споруди в різних частинах пагорба були відділені один від одного терасою і стіною [12, с. 11]. Більшість крем'яних предметів і зоологічних та ботанічних решток, представлених виключно дикими видами, виявлені в шарі III. Науковець звернув увагу, що неподалік від комплексу височить згаслий вулкан Караджадаг, зі схилів якого згідно генетичного аналізу походять перші зерна domestикованих злаків, що стало

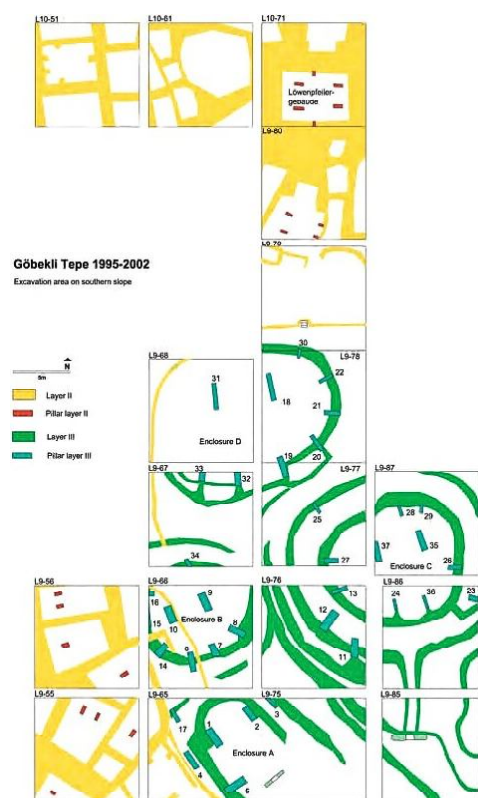

Рис. 4. План основної зони розкопок Гьобеклі Тепе з чотирма «огорожами» (A, B, C, D) та прямокутними спорудами навколо станом на 2002 р. (за Peters, Schmidt 2004, Fig. 3 [17, с. 186], © DAI (Deutsches Archäologisches Institut)): жовтий – шар II (докерамічний неоліт Б); червоний – стовпи шару II; зелений – шар III (докерамічний неоліт А); бірюзовий – стовпи шару III

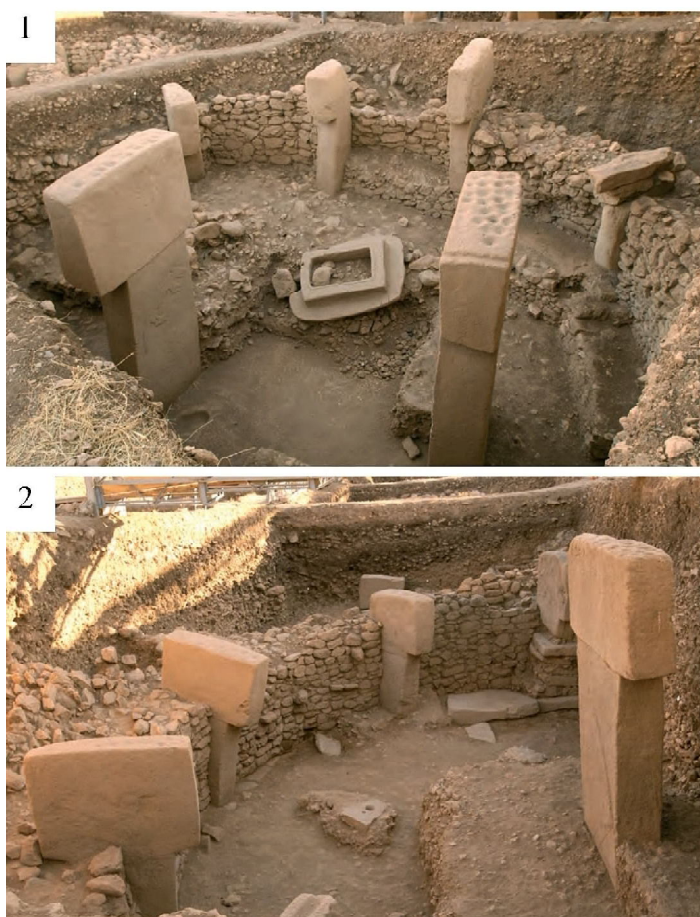

Рис. 5. Монументальні структури («огорожі») Гьобеклі Тепе (колаж В. Лук'яниці): 1 – структура В (за Peters, Schmidt 2004, Fig. 5 [17, с. 187], фото: I. Вагнер, © DAI); 2 – структура D (за Peters, Schmidt 2004, Fig. 4 [17, с. 187],

черговим аргументом на користь його концепції ключової ролі ритуальних зборів у Гьобеклі Тепе для переходу місцевого суспільства до відтворювальних форм господарства [11, с. 24–25]. Тож неолітизація відбувалася завдяки обміну досвідом і продуктами та розвитку комунікаційних мереж, ніби визріваючи в надрах мисливсько-збиральницьких спільнот, що переростали себе. Виявлена в 2002 р. у шарі III одностороння плакетка із т. зв. «зеленого каменю» дозволила К. Шмідту навіть припустити існування певної спільної символічної системи по всій Верхній Месопотамії: зображення на ній (що трактуються як змія, стріла і птах) знаходять аналогії на плакетках із сирійських пам'яток Джерф ель Ахмар і Тель Карамель, також датованих ДКНА [12, с. 12].

Водночас станом на 2002 р. було розкопано 1400 м² – лише 1,5% від загальної площі Гьобеклі Тепе, визначеної в 9 га (рис. 4). Археологи зосередилися на вивченні «огорож», що сягали в діаметрі 10–30 м. Попри найменування за літерами латинського алфавіту, продовжували використовуватися й умовні назви, за найбільш поширеним зооморфним зображенням на рельєфах: крім «Будівлі зі зміїними стовпами» (А), це були будівлі з «лисячими» (В; рис. 5: 1), «кабанячими» (С) та «журавлиними» (D; рис. 5: 2) стовпами відповідно. Вони були заповнені ґрунтом із культурним шаром – сміттям – ще в неоліті: на думку К. Шмідта, засипані свідомо нащадками того ж суспільства, що їх створило, і перетворені таким чином в аналог «кургану» [12, с. 8–9].

У цей же час Костянтином Пустовойтовим було визначено нові радіовуглецеві дати для структур В і С, що походили зі вторинної педогенної (пов'язаної з ґрунтоутворенням) карбонатної кірки, котра зазвичай виникає на нижній стороні каменів у посушливих регіонах унаслідок накопичення карбонату кальцію. Отримані результати в діапазоні 8270–8160 рр. до н. е. і 7590–7450 рр. загалом не суперечили відносній хронології кінця ДКНА – середини ДКНБ [18, с. 4]. Понад те, зразки карбонатної кірки зі структури В дозволили також здійснити ізотопний аналіз і за зміною вмісту ізотопів кисню $\delta^{18}\text{O}$ та вуглецю $\delta^{13}\text{C}$ реконструювати клімат у регіоні в голоцені. Було з'ясовано, що на його початку він був холоднішим і сухішим із поступовим потеплінням і зволоженням до середини. Тож пам'ятка існувала за доволі жорстких кліматичних умов – ще відчувався вплив

періоду пізнього дріасу останнього зледеніння, що розглядається науковцями як додатковий стимул пошуку стабільного джерела їжі у формі доместикації рослин [19, с. 28–29].

У 2002 р. також з'явилася перша наукова публікація, в якій Гьобеклі Тепе розглядався в контексті пам'яток Леванту й Південно-Східної Анатолії не одним із авторів його розкопок, а крізь призму їхніх праць: нідерландський археолог Марк Верховен аналізував ритуали й ідеологію в ДКНБ. Поділяючи точку зору К. Шмідта, він висловив ідеї, що матимуть далекосяжний вплив: про те, що різниця в символіці на Т-подібних стовпах «огорож» залежала від міжгрупових відмінностей їх будівничих, а зібрання людності з навколишніх поселень передбачало спільне бенкетування з масовим уживанням упольованої дичини. Однак дослідник водночас не вважав це єдиним можливим поясненням і, на відміну від К. Шмідта, не розглядав Гьобеклі Тепе й Невали Чорі як виняткові пам'ятки, натомість наголошуючи на їх приналежності до значно ширшого явища, що відображало ритуальні практики, які зрештою призвели «не лише до доместикації рослин і тварин, а й [людських] спільнот» [20, с. 248, 253–254].

У звіті в «Neo-Lithics» за 2003 р. К. Шмідт зазначає, що в Гьобеклі Тепе відкрито вже 39 стовпів, але це лише незначна частина від загальної кількості в понад 200 монолітів, яку він розраховує за даними геомагнітної зйомки, вперше здійсненої на значній площі комплексу. Вона продемонструвала наявність ще більше 10 «огорож», що разом із 4 розкопаними й рядом прогнозованих дає число в мінімум 20 монументальних споруд. Усі вони повторювали ту саму схему: з'єднане «лавами» коло з Т-подібних стовпів із масивнішими та якіснішими «подвійними стовпами» в центрі [13, с. 3, 5].

Тоді ж археоботанік Райндер Ніф, зрештою, підбив підсумки досліджень флористичного комплексу, ускладнених нечисленністю обвуглених решток і фрагментованістю насінин через їх походження з перевідкладеного заповнення «огорож». Серед деревних видів 90% складали фісташка та мигдаль (плоди яких вживалися в їжу), доповнені глодом і дубом. Звідси висновок про поширення в околицях Гьобеклі Тепе посушливого лісостепу з великими відкритими просторами. Вологолюбних дерев, таких як ясен, тополя й верба, виявлено зовсім мало. Із трав'янистих рослин домінували злакові та бобові: Р. Ніф підтвердив відсутність ознак доместикації та приєднався до припущення, що дикі ячмінь, пшениця й чечевиця навмисно збиралися місцевим населенням [15, с. 13–15].

Після десятиріччя досліджень Гьобеклі Тепе, що якщо не перевертали, то суттєво корегували попередні уявлення про ДКН і зародження відтворювального господарства, ця пам'ятка стала привертати увагу все більшої кількості науковців. Водночас концепція К. Шмідта виявилася достатньо привабливою й аргументованою, щоб фактично всі вони так чи інакше відштовхувалися від неї. Крім згадуваної статті М. Верховена, це ще помітніше у працях британського археолога Тревора Воткінза, опублікованих у 2004 р. Так, стверджуючи відсутність поселенської функції в Гьобеклі Тепе та домінування на рельєфах небезпечних тварин, він поміщає його в контекст епіпалеолітичних і ранньонеолітичних пам'яток, де відбулася матеріалізація складної символічної системи в монументальній архітектурі, що знаменувало «когнітивну та культурну еволюцію», котра зрештою призвела до неолітизації [21, с. 101, 105; 22, с. 8–9].

Завершення першої декади вивчення Гьобеклі Тепе загалом характеризує підвищений інтерес до опису рельєфів. Так, К. Шмідт присвятив окрему німецькомовну статтю абстрактним знакам, уперше виявленим у 2001 р., що мали зазвичай геометричну форму (Н-подібну, півмісяць, коло) й були нечисленними, а також груповим і серійним зооморфним зображенням. Науковець визнає, що їх тлумачення може бути лише спекулятивним, однак вважає факт наявності комплексної символічної системи відображенням настільки ж складної соціальної організації, у свою чергу необхідної для створення монументальних споруд. Особливо цікавим є зауваження, що подібна символіка повторюється не лише на деяких синхронних Гьобеклі Тепе пам'ятках, а й пізніших, таких як Тель Сабі Аб'яд у Сирії [14, с. 94, 101].

Зрештою, узагальнення поглядів авторів розкопок на місце і роль Гьобеклі Тепе в ДКН Верхньої Месопотамії на тлі ретельного опису зооморфних зображень відбулося в опублікованій у 2004 р. у французькому журналі «Anthropozoologica» статті Й. Петерса та К. Шмідта. Також тут уперше була наведена радіовуглецева дата із шару II, що перекривав заповнення структури D: 8240–7780 рр. до н. е. Отже, її було засипано не пізніше початку VIII тис. до н. е. [17, с. 182].

На рельєфах споруд шару III найчастіше зображали (у порядку спадання): змії, лисиць, кабанів, дрохв, журавлів, куланів, турів, диких баранів, леопардів (левів) і газелей, однак їх розподіл за структурами був нерівномірним [14, с. 94]. Змії (імовірно, гадюки виду гюрза), наприклад, не були репрезентовані у структурі С, де їх місце посів кабан. Лисиця натомість – єдина, чий зображення трапляються в усіх розкопаних «огорожах», притому часто в композиціях з іншими тваринами [17, с. 183–184].

Значно деталізованішою, порівняно зі статтею 1999 р., стала картина фауністичного комплексу Гьобеклі Тепе. Загальний перелік розширився до 20 видів ссавців, 20 – птахів і 2 – риб (отже, на водні ресурси місцева людність не покладалася). Водночас співвідношення найпоширеніших видів не змінилося: попри те, що тур забезпечував близько половини м'ясних ресурсів, його решток удвічі менше, ніж джейрана. Прикметно, що кісток дикого козла ідентифіковано не було: реконструйований ландшафт IX тис. до н. е. йому не підходив. На птахів (особливо журавлів), імовірно, полювали сезонно, однак на хижі види (орел, сокіл, канюк, шуліка), на думку дослідників – передусім із ритуальною метою [17, с. 206–208].

При цьому єдина тварина, для якої можна провести паралель між кількістю решток і частотою зображення на рельєфах – знову-таки лисиця, котру добували заради хутра. Натомість найважливіші мисливські види репрезентовані слабо. Це змушує науковців шукати інші пояснення символіці Гьобеклі Тепе, ніж мисливські ритуали, й водночас альтернативні до висловленої раніше апотропейної функції. Й. Петерс і К. Шмідт аналізують ще 3 можливості: тотемізм, шаманізм і поховальна обрядовість. У першому випадку визначена «огорожа» могла слугувати для відправлення ритуалів спільнот із конкретних місцевостей, де типова фауна відповідала набору зображених видів; або ж структури використовувалися всіма по черзі, і кожна група додавала свій символ. Натомість якщо сприймати Т-подібні стовпи як антропоморфні зображення, то можна побачити в них шаманів, а тваринну й виключно чоловічу символіку – пов'язувати з культом мертвих. У будь-якому разі створення такого монументального комплексу (імовірно, навіть не одного) в якості «матеріалізації складного нематеріального світу» передбачало існування у Верхній Месопотамії уже в ДКНА організованого, ієрархічного, достатньо седентаризованого (осілого) суспільства, що в пошуках задоволення своїх потреб у харчових ресурсах інноваційно вдосконалювало стратегію життєзабезпечення. Саме це протягом ДКНБ призвело до виникнення відтворювального господарства [17, с. 209–215]. Подібний висновок став ключовим для подальшої історіографії не лише Гьобеклі Тепе, а й усього близькосхідного неоліту та процесу неолітизації.

Висновки. Особливість історіографії першого десятиліття розкопок комплексу Гьобеклі Тепе полягає в тому, що вона більшою мірою є описовою посезонною історією його дослідження, починаючи з 1995 р. Це притаманно для археологічних пам'яток, вивчення яких продовжується водночас із публікацією результатів. Відбувалося передусім накопичення фактів і знахідок матеріальної культури. Однак zarazом у статтях керівника розкопок К. Шмідта другої половини 1990-х рр., котрі мають характер звітів, було закладено основи історіографічної традиції: розроблено термінологічний апарат, хронологію, окреслено коло основних проблем та інтерпретовано Гьобеклі Тепе як «гірське святилище» мисливців-збирачів. Ця концепція стала панівною й у подальшому додатково обґрунтовувалася й дещо корегувалася.

Уже на початку 2000-х рр. з'явилися перші об'ємні узагальнювальні статті, а Гьобеклі Тепе поступово посідав своє важливе місце в контексті аналізу пам'яток докерамічного неоліту Близького Сходу та попередніх теоретичних напрацювань щодо неолітизації. До результатів його дослідження почали звертатися інші фахівці, а не лише автори розкопок. Водночас публікувалися спеціалізовані палеоботанічні, археозоологічні й ізотопні дослідження. Особливий інтерес було виявлено до складної символічної системи Гьобеклі Тепе, репрезентованої переважно зооморфними маскулінними зображеннями на монолітах. Підсумком виділеного нами першого періоду в історіографії Гьобеклі Тепе вважаємо чітко артикульований Й. Петерсом і К. Шмідтом висновок про ключову роль ієрархічного, седентаризованого, проте ще виключно мисливсько-збиральницького суспільства його творців у процесі неолітизації, що почався саме з Верхньої Месопотамії. Це допомогло суттєво поглибити та скорегувати розуміння переходу до відтворювального господарства археологами на початку XXI ст.

Список літератури

1. Король Д. Правомірність статусу «першого у світі храму»: Гьобеклі-Тепе в наукових дискусіях останніх двох десятиліть. *Наукові записки НаУКМА. Історія і теорія культури*. 2024. Т. 7. С. 118–129. DOI: 10.18523/2617-8907.2024.7.118-129.
2. Schmidt K. Investigations in the Upper Mesopotamian Early Neolithic: Göbekli Tepe and Gürcütepe. *Neo-Lithics*. 1995. № 2. Р. 9–10.
3. Schmidt K. The Urfa-Project 1996. *Neo-Lithics*. 1996. № 2. Р. 2–3.
4. Schmidt K. Snakes, lions and other animals: The Urfa-Project 1997. *Neo-Lithics*. 1997. № 3. Р. 8–9.
5. Schmidt K. Beyond Daily Bread: Evidence of Early Neolithic Ritual from Göbekli Tepe. *Neo-Lithics*. 1998. № 2. Р. 1–5.
6. Schmidt K. Frühneolithische Tempel. Ein Forschungsbericht zum präkeramischen Neolithikum Obermesopotamiens. *Mitteilungen der deutschen Orient-Gesellschaft*. 1998. № 130. S. 17–49.

7. Schmidt K. Boars, Ducks, and Foxes – the Urfa-Project 99. *Neo-Lithics*. 1999. № 3. P. 12–15.
8. Schmidt K. Göbekli Tepe and the Rock Art of the Near East. *Tüba-Ar*. 2000. № 3. P. 1–14.
9. Schmidt K. Göbekli Tepe, Southeastern Turkey. A Preliminary Report on the 1995–1999 Excavations. *Paléorient*. 2000. Vol. 26, № 1. P. 45–54. DOI: 10.3406/paleo.2000.4697.
10. Schmidt K. Göbekli Tepe and the early Neolithic sites of the Urfa region: a Synopsis of New Results and Current Views. *Neo-Lithics*. 2001. № 1. P. 9–11.
11. Schmidt K. Göbekli Tepe: Southeastern Turkey, the Seventh Campaign, 2001. *Neo-Lithics*. 2002. № 1. P. 23–25.
12. Schmidt K. The 2002 Excavations at Göbekli Tepe (Southeastern Turkey) – Impressions from an Enigmatic Site. *Neo-Lithics*. 2002. № 2. P. 8–13.
13. Schmidt K. The 2003 Campaign at Göbekli Tepe (Southeastern Turkey). *Neo-Lithics*. 2003. № 2. P. 3–8.
14. Schmidt K. Frühneolithische Zeichen vom Göbekli Tepe. *Tüba-Ar*. 2004. № 7. P. 93–105.
15. Neef R. Overlooking the Steppe-Forest: A Preliminary Report on the Botanical Remains from Early Neolithic Göbekli Tepe. *Neo-Lithics*. 2003. № 2. P. 13–16.
16. Early Animal Husbandry in the Northern Levant / Peters J., Helmer D., von den Driesch A., Saña Seguí M. *Paléorient*. 1999. Vol. 25, № 2. P. 27–48.
17. Peters J., Schmidt K. Animals in the symbolic world of Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe, south-eastern Turkey: a preliminary assessment. *Anthropozoologica*. 2004. Vol. 39, № 1. P. 179–218.
18. Pustovoytov K. 14C Dating of Pedogenic Carbonate Coatings on Wall Stones at Göbekli Tepe (Southeastern Turkey). *Neo-Lithics*. 2002. № 2. P. 3–4.
19. Pustovoytov K., Taubald H. Stable Carbon and Oxygen Isotope Composition of Pedogenic Carbonate at Göbekli Tepe (Southeastern Turkey) and Its Potential for Reconstructing Late Quaternary Paleoenvironments in Upper Mesopotamia. *Neo-Lithics*. 2003. № 2. P. 25–32.
20. Verhoeven M. Ritual and Ideology in the Pre-Pottery Neolithic B of the Levant and Southeast Anatolia. *Cambridge Archaeological Journal*. 2002. Vol. 12. P. 233–258. DOI: 10.1017/S0959774302000124.
21. Watkins T. Architecture and “theatres of memory” in the Neolithic of South-West Asia. *Rethinking Materiality: The Engagement of Mind with the Material World* / ed. by E. De Marrais, C. Gosden, C. Renfrew. Cambridge: McDonald Institute of Archaeological Research, 2004. P. 97–106.
22. Watkins T. Building houses, framing concepts, constructing worlds. *Paléorient*. 2004. Vol. 30, № 1. P. 5–23. DOI: 10.3406/paleo.2004.4770.
23. Benedict P. Survey work in Southeastern Anatolia. *Prehistoric Research in Southeastern Anatolia. Güneydogu Anadolu Tarihöncesi Arastirmalari* / ed. by H. Çambel, R. J. Braidwood. Istanbul: Edebiyat Fakültesi Basimevi, 1980. P. 151–206.
24. Atlas des Sites du Proche-Orient (14000–5700 BP) / F. Hours et al. Vol. 1–2. Lyon: Maison de l’Orient méditerranéen; Paris: Diffusion de Boccard, 1994. 522 p. (Travaux de la Maison de l’Orient Méditerranéen. № 24).
25. Kromer B., Schmidt K. Two Radiocarbon Dates from Göbekli Tepe, South Eastern Turkey. *Neo-Lithics*. 1998. № 3. P. 8–9.
26. Neolithische Forschungen in Obermesopotamien Gürcütepe und Göbekli Tepe / Beile-Bohn M., Gerber C., Morsch M., Schmidt K. *Istanbul Mitteilungen*. 1998. Band 48. S. 5–78.

References

1. Korol, D. (2024). “The First Temple in the World” Status Legitimacy Problems: Göbekli Tepe in Scientific Discussions of the Last Two Decades. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorii i teorii kultury [NaUKMA Research Papers. History and Theory of Culture]*, 7, 118–129. DOI: 10.18523/2617-8907.2024.7.118-129 [in Ukrainian].
2. Schmidt, K. (1995). Investigations in the Upper Mesopotamian Early Neolithic: Göbekli Tepe and Gürcütepe. *Neo-Lithics*, 2, 9–10.
3. Schmidt, K. (1996). The Urfa-Project 1996. *Neo-Lithics*, 2, 2–3.
4. Schmidt, K. (1997). Snakes, lions and other animals: The Urfa-Project 1997. *Neo-Lithics*, 3, 8–9.
5. Schmidt, K. (1998). Beyond Daily Bread: Evidence of Early Neolithic Ritual from Göbekli Tepe. *Neo-Lithics*, 2, 1–5.
6. Schmidt, K. (1998). Frühneolithische Tempel. Ein Forschungsbericht zum präkeramischen Neolithikum Obermesopotamiens. *Mitteilungen der deutschen Orient-Gesellschaft*, 130, 17–49 [in German].
7. Schmidt, K. (1999). Boars, Ducks, and Foxes – the Urfa-Project 99. *Neo-Lithics*, 3, 12–15.
8. Schmidt, K. (2000). Göbekli Tepe and the Rock Art of the Near East. *Tüba-Ar*, 3, 1–14.
9. Schmidt, K. (2000). Göbekli Tepe, Southeastern Turkey. A preliminary Report on the 1995–1999 Excavations. *Paléorient*, 26 (1), 45–54. DOI: 10.3406/paleo.2000.4697.
10. Schmidt, K. (2001). Göbekli Tepe and the Early Neolithic Sites of the Urfa Region: a Synopsis of New Results and Current Views. *Neo-Lithics*, 1, 9–11.
11. Schmidt, K. (2002). Göbekli Tepe: Southeastern Turkey, the Seventh Campaign, 2001. *Neo-Lithics*, 1, 23–25.
12. Schmidt, K. (2002). The 2002 Excavations at Göbekli Tepe (Southeastern Turkey) – Impressions from an Enigmatic Site. *Neo-Lithics*, 2, 8–13.

13. Schmidt, K. (2003). The 2003 Campaign at Göbekli Tepe (Southeastern Turkey). *Neo-Lithics*, 2, 3–8.
14. Schmidt, K. (2004). Frühneolithische Zeichen vom Göbekli Tepe. *Tüba-Ar*, 7, 93–105 [in German].
15. Neef, R. (2003). Overlooking the Steppe-Forest: A Preliminary Report on the Botanical Remains from Early Neolithic Göbekli Tepe. *Neo-Lithics*, 2, 13–16.
16. Peters, J., Helmer, D., von den Driesch, A., Saña Segui, M. (1999). Early Animal Husbandry in the Northern Levant. *Paléorient*, 25 (2), 27–48.
17. Peters, J., Schmidt, K. (2004). Animals in the symbolic world of Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe, south-eastern Turkey: a preliminary assessment. *Anthropozoologica*, 39 (1), 179–218.
18. Pustovoytov, K. (2002). 14C Dating of Pedogenic Carbonate Coatings on Wall Stones at Göbekli Tepe (Southeastern Turkey). *Neo-Lithics*, 2, 3–4.
19. Pustovoytov, K., Taubald, H. (2003). Stable Carbon and Oxygen Isotope Composition of Pedogenic Carbonate at Göbekli Tepe (Southeastern Turkey) and Its Potential for Reconstructing Late Quaternary Palaeoenvironments in Upper Mesopotamia. *Neo-Lithics*, 2, 25–32.
20. Verhoeven, M. (2002). Ritual and Ideology in the Pre-Pottery Neolithic B of the Levant and Southeast Anatolia. *Cambridge Archaeological Journal*, 12, 233–258. DOI: 10.1017/S0959774302000124.
21. Watkins, T. (2004). Architecture and “theatres of memory” in the Neolithic of South-West Asia. In: De Marrais, E., Gosden, C., Renfrew, C. (eds.). *Rethinking Materiality: The Engagement of Mind with the Material World*, 97–106. Cambridge.
22. Watkins, T. (2004). Building houses, framing concepts, constructing worlds. *Paléorient*, 30 (1), 5–23. DOI: 10.3406/paleo.2004.4770.
23. Benedict, P. (1980). Survey work in Southeastern Anatolia. In: Çambel, H., Braidwood, R. J. (eds.). *Güneydoğu Anadolu tarihöncesi araştırmaları: Prehistoric research in southeastern Anatolia*, 151–206. Ystanbul.
24. Hours, F. et al. (1994). *Atlas des Sites du Proche-Orient (14000–5700 BP)*. Lyon; Paris [in French].
25. Kromer, B., Schmidt, K. (1998). Two Radiocarbon Dates from Göbekli Tepe, South Eastern Turkey. *Neo-Lithics*, 3, 8–9.
26. Beile-Bohn, M., Gerber, C., Morsch, M., Schmidt, K. (1998). Neolithische Forschungen in Obermesopotamien Gürcütepe und Göbekli Tepe. *Istanbul Mitteilungen*, 48, 5–78 [in German].

Надійшла до редакції / Received: 14.05.2025
Схвалено до друку / Accepted: 20.06.2025

УДК 94(477)»1648/179»:373.3/.5.016
DOI: 10.31651/2076-5908-2025-2-165-169

Юрій Присяжнюк

доктор історичних наук, професор кафедри історії України Черкаського
національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8324-4681>
e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net

ТЕМАТИКА КОЗАЦТВА XVIII ст. У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ДИДАКТИЧНИХ ЗАВДАНЬ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ*

Анотація. Метою статті є дослідити особливості методичного забезпечення викладання історії ранньомодерного козацтва XVIII ст. учням 8-х класів ЗЗСО України в сучасних умовах. Сформульовану проблему автор простежує на основі комплексного опрацювання зразків історіографії (зокрема матеріалів науково-практичних конференцій останніх років) та практично апробованих тематичних джерел. Першочергову увагу приділяє власне трансформації методики навчання. Оптимізувати сюжет намагається шляхом використання кількох, уже традиційних прийомів, у тому числі залучення особисто напрацьованого педагогічного досвіду. **Наукова новизна.** Спираючись на синтез умінь і навичок викладання історичних дисциплін учителями європейських шкіл, передусім країн Центрально-Східної Європи, уперше показано як національна ідентичність та сформована історична пам'ять допомагають (а інколи перешкоджають) неупереджено інтерпретувати сторінки ранньомодерної історії України. Аби уникнути численних пасток, учитель покликаний безперервно обґрунтовувати складні явища / процеси, для чого він має керуватися глосарієм новітніх інтерпретацій понять (термінів, категорій), що їх навчальна програма пропонує учням для опрацювання. **Висновки.** З огляду на проведений аналіз, продуктивним видається ширше запровадження в середній ланці освіти України такого універсального прийому європейського досвіду як навчання історії за конценрамі. Крім того, аби досягнути дидактичних цілей, сучасний учитель повинен добре знати специфіку нинішніх потреб в історичних знаннях (компетентностях). Він має враховувати, що в останні роки роль публічної сфери, інформаційного простору, де вони набули популярності, підвищилася. Першочергового значення набули технології критичного мислення. Якщо раніше козацька тематика була «добре міфологізованою», проте мало політизованою, то в умовах перманентної гібридної війни росії проти України ситуація змінилася на протилежну. Наразі вчитель, щоб виконати свою професійну місію, не повинен демонструвати свою «безтурботну вірність» політичній кон'юктурі, а радше – протидіяти їй. Відповіді на де-конструктивну (ворожу) пропаганду, фейкові новини перетворилися для нього на першочерговий виклик. При цьому він зобов'язаний і надалі ґрунтувати свою методику на засадах науковості, об'єктивності (без фальсифікацій і міфологізацій), демократизму, гуманізму, національного компоненту, глобалізаційних процесів.

Ключові слова: дидактика, методика, козацтво, ранньомодерний період, середня школа, молодь, національна ідентичність, історична пам'ять.

Yuriy PRYSIAZHNIUK

Doctor of Sciences (History), Professor, Professor of the Department of History
of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8324-4681>
e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net

THE THEME OF 18TH-CENTURY COSSACKDOM IN THE CONTEXT OF CONTEMPORARY DIDACTIC TASKS OF THE UKRAINIAN SCHOOL

Abstract. The purpose. This article examines the methodological foundations of teaching the history of early modern Cossacks of the 18th century to 8th-grade students in Ukrainian secondary schools under contemporary educational conditions. The study investigates this issue through a comprehensive analysis of relevant historiographical sources, including recent proceedings from academic and practical conferences, as well as historically grounded thematic materials that have been tested in classroom practice. Particular emphasis is placed on the transformation of instructional methodologies. To optimize the teaching process, the author employs several established pedagogical techniques, integrating them with his own professional experience. **Scientific novelty.** For the first time, this study demonstrates – drawing on the synthesis of pedagogical approaches employed in European schools, particularly in Central and Eastern Europe – how national identity and historical memory both facilitate and, at times, impede an unbiased interpretation of Ukraine's early modern past. Teachers, therefore, are required to consistently clarify complex unhistorical phenomena and processes. This demands the use of a glossary of contemporary interpretations of key concepts, terms, and categories included in the curriculum. **Conclusions.** The findings support the broader implementation of concentric learning cycles – a well-established European approach to teaching history – within Ukraine's secondary education system. Furthermore, to achieve modern didactic objectives, teachers must remain acutely aware of the changing societal demand for historical knowledge and competencies. Recent shifts in the public sphere and the information environment have heightened the importance of critical thinking skills. Historically, the theme of Cossacks was heavily mythologized but remained largely apolitical. Under the conditions of Russia's ongoing hybrid war against Ukraine, however, this dynamic has fundamentally reversed. Today, teachers must resist passive alignment with political expediency and instead actively counteract it. Addressing hostile propaganda and misinformation has become a primary professional challenge. Nevertheless, their instructional strategies must remain grounded in the principles of scientific rigor, objectivity (free from falsification and mythologization), democratic values, humanism, national identity, and an awareness of global educational trends.

* Статтю підготовлено в межах держбюджетної теми «Протидія історичній політиці країни-агресора РФ у процесі деокупації українських територій» (номер державної реєстрації 0123U101598).

Keywords: *didactics, methodology, Cossacks, early modern period, secondary education, youth, national identity, historical memory.*

Постановка проблеми. Від зародження української історичної науки як такої й донині козацька проблематика чи не завжди перебувала в полі зору дослідників. Історіографія козацтва як самобутнього етнонаціонального феномену досить добре представлена більшістю наукових шкіл.

Щодо стану справ у дидактичній історії, то тут ситуація дещо інакша, певною мірою контрверсійна. Складності додає та обставина, що простежити динаміку «прописування» минувшини ранньомодерного козацтва, зокрема степового (південного) лицарства, на завершальному етапі його «структурного» існування (XVIII ст.) у навчально-методичній літературі помітно важче. Крім власне застарілого методологічного обґрунтування та явно стереотипного змістовного наповнення, для вчителя існує низка інших причин того, аби він міг відмовитися від усталених у навчальних програмах акцентів. Річ у тім, що звернення до традиційних проблем, а саме географії (наприклад, місцеперебування Січей, інкорпорації, ліквідації інституту гетьманства й козацького устрою загалом, термінології «гайдамаки», «козацьке бароко», «козацькі літописи», «Коліївщина», «Пакти та конституції законів і вольностей Війська Запорозького» («Конституція Пилипа Орлика»/«Бендерська конституція»), «паланка» та ін., що ними дотепер рясніють програми, не сприяє вирішенню завдань, котрі віднедавно постали перед українськими освітянами [1, с. 93]. Сама репрезентація історичних явищ, нехай навіть і «героїчних» та «величних», що надалі мали зникнути, канути в небуття, видається мало мотивованою, що, своєю чергою, не сприяє вирішенню актуальних виховних завдань. Очевидною є потреба в поглиблених, десь універсально-всеохоплюючих підходах, квінтесенцією яких може бути, на наш погляд, людський чинник.

Пропонуємо робочу гіпотезу, сутність якої така: із завершенням ранньомодерної доби й поступовим формуванням ознак модерного суспільства, козацтво як етнокультурний український феномен не зникло. Чимало її положень уже напрацьовано дослідниками, проте залучення до аналізу складного конгломерату різновекторних культурних впливів дає підстави пропонувати цю гіпотезу на концептуальному рівні – поява на історичній арені професійного інтелектуального середовища (прошарку інтелігенції), з якого невдовзі «проростатимуть» еліти вже нової, модерної доби, аж ніяк не означала кінець козацької історії. Внутрішній (ментальний) зв'язок поколінь тогочасної людності був набагато стійкішим, ніж це вважалося раніше. Цьому знаходимо велику кількість підтверджень. Приміром, згідно з імперською традицією, назву «малоросійський народ» офіційно використовуватимуть аж до початку XX ст., тоді як автор літописного твору про Україну О. Рігельман уже в 1770–80-х рр. повсюдно вживав термін «українці» [2, с. 217; 3, с. 237].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Висвітлення проблем методики викладання історії в ЗЗСО України останніх років представлено в численних працях. Серед них відомими є розвідки таких авторів як О. І. Пометун, Н. М. Гупан, В. С. Власов, В. І. Курилів, П. В. Мороз, В. А. Дубінський, В. М. Кухаренко, В. В. Бондаренко, Н. Кінд-Войтюк, Ю. Б. Малієнко, О. П. Муляр, М. С. Ковальська та ін. Щодо специфіки викладання козацької тематики, то тут спектр досліджень значно вужчий. Зазвичай, це якась частина (аспект) загальної історії України XVIII ст. Показовим є підручник з історії України для учнів восьмих класів (2021) В. Власова [4].

Метою статті є дослідити особливості методичного забезпечення викладання історії ранньомодерного козацтва XVIII ст. учням 8-х класів ЗЗСО України в сучасних умовах. Її досягнення потребує використання ефективної методики наукового пошуку. Привертає увагу метод компаративістики, який автор розуміє й залучає відразу в кількох пізнавальних амплуах.

Виклад основного матеріалу. Попервах потрібно зазначити: історія козацтва в підручниках для учнів 8-х класів представлена достатньо репрезентативно, щоправда щодо тематичного наповнення, то досить нерівномірно. З погляду ж методології – радше стереотипно, що почасти виправдано з урахуванням домінування стандартів політичної історії. Стосовно відсутності популярної зараз геополітичної «аритмії», то вона помітна в нехтуванні так званої «другої хвилі глобалізації», зокрема рішень Карловицького конгресу 1698–1699 рр., що змінив баланс сил у Південній Європі на користь Московії, чим значною мірою визначив подальшу долю козацької України [5; 6, с. 114–115]. Відповідно, події 1709 р. (поразка в Полтавській битві), 1719 р. (заборона вільного експорту зерна) та інші колоніальні акції доречно було б розглядати як наслідки цих перемін. Зазначені неузгодженості можна спостерігати в черговій «мандрівці історією», авторами якої стали знані науковці, методисти, учителя-практики – І. Я. Щупак, Б. В. Черкас, О. В. Бурлака, Н. С. Власова, К. Ю. Галушко, В. О. Кронгауз, І. О. Піскарьова, Д. О. Секиринський [7]. У ній козацтво (як історичне явище) уперше згадане звично «пізно» (на с. 22). Ведучи про нього мову, автори традиційно наголошують, що «наприкінці XV ст. розпочався процес становлення нової суспільної верстви, міжстанового соціального прошарку українського суспільства – козацтва» [7, с. 22]. Як бачимо, ключовою лишилася ідея про козацтво як соціальний феномен, породжений існуванням людності на «відкритому степовому кордоні» [8, с. 14].

Надалі події епохи, коли тривали складні й суперечливі процеси зростання впливу козацтва на суспільні процеси, висвітлені набагато краще. Їм присвячено майже 100 сторінок (с. 54–152) тексту. Не оминули автори й численних інцидентів та пригод, що мали місце на «спольщеному» Правобережжі, і були пов'язані з гайдамацьким рухом. При цьому події Коліївщини 1768 р. подано в традиційній (усталеній в пострадянській історіографії) інтерпретації, де, нібито, під час так званої «Уманської різанини» «були вбиті тисячі мирних жителів – поляків і євреїв» (с. 195), водночас – «багато учасників повстання» (с. 196) [4]. На тлі явно упередженої констатації «чогось очевидного» низка проблем лишилася невисвітленою. Серед них справді непересічна роль козацтва в розширенні та зміцненні імперії вже під зверхністю російських можновладців. Уваги тут потребують насамперед мілітарні зусилля козаків, спрямовані на завоювання «нових територій», що ніколи не були Московією, і навіть Руссю, а тепер мали ставати «Новоросією».

Порівняти репрезентацію двох «споріднених об'єктів» – січового та, кажучи узагальнено, несічового козацтва – нам допомагає компаративістський метод. У дидактиці ЗЗСО друге з цих козацтв представлено кількома мікросередовищами, що історично постали переважно на регіональній основі. З-поміж них виділено козацтво українського Лівобережжя (Гетьманщини), що, на наш погляд, цілком виправдано з огляду на його державний статус. Автори навчальної програми, методичних рекомендації, підручників звертають увагу на модель і структуру козацької держави – «територію, устрій, військо, судочинство, особливості господарювання, соціальну структуру», також на трансформацію політичних еліт (шляхта, козацтво), соціальні групи в середовищі козацтва [9]. У такому підході помітною простежуємо збереження кількох, здебільшого «застарілих» методологічних парадигм, серед яких – романтичну (народницьку), матеріалістичну (марксистсько-ленінську) та, власне, політичну. Сукупно це свідчить про звуження, деь штучну мінімізацію пізнавального (почасти й виховного) значення таких дидактичних наративів, водночас спонукає вчителя самотужки вдаватися до пошуку альтернативних сюжетів, відповідно – інтерпретаційних моделей. Як йому це вдається – питання радше риторичне. Чинна ж модель пояснення фактично прирікає козацтво Січі на історичне забуття, що, як не дивно, збігається з політикою самої імперії, надто промовисто за часів правління Катерини II. Не дивно, що «пост-січова» (після 1775 р.) історія козацтва не перебуває в епіцентрі навчальної дисципліни «Історія України». Ба більше, майже зовсім відсутній матеріал, пов'язаний із виокремленням та життєдіяльністю тих козацьких мікроспільнот, які можна було б умовно назвати ранньомодерною українською діаспорою.

Що нового пропонує робоча програма, затверджена й рекомендована МОН України (наказ № 698 від 03.08.2022)? Власне мало що. В одній із заявлених у ній тем натрапляємо на орієнтир, що спонукає вчителя давати характеристику регіональному лицарству – правобережному, лівобережному, слобідському, запорізькому. Оскільки загальний акцент зроблено на його ліквідації, то треба думати, що подальша доля козацтва вже мало важлива. Такою ж застарілою видається робота з контурною картою, що покликана вдосконалювати навички (компетентності) образного мислення учнів 8-х класів [див. 10]. На нашу думку, її варто було б посилити завдяки розширенню горизонту уявлень (щонайменше сферами Чорного та Азовського морів), на цій основі – оптимізувати теоретичне поле інтерпретації (пост)козацької історії. Усе це спонукає переглядати методологічні підходи на користь антропології, а синхронно – переваг мікроісторії, локальної історії, просопोगрафії, регіональної історії, інтелектуальної історії та ін. Погоджуємося з міркуваннями Наталії Зіневич, що «розпад соціальної реальності на різноманітні поля і анклавів, множинність типів індивідуального досвіду, плюралізм практик повсякдення» спричиняють зростання наукового інтересу до локальних соціокультурних форм буття, стимулюють «актуалізацію проблеми простору і просторових вимірів історичних досліджень» [11, с. 27].

Додатково така потреба спричинена завданнями, що постають перед українським суспільством (нацією) в умовах перманентної (на виснаження) російської агресії. Її гібридний характер змушує вчителя відповідно опрацьовувати поточну тематику й раз по раз заперечувати колись штучно нав'язану історію України «рускость», не в останню чергу людної ранньомодерного періоду. Коли мова заходить про власне народ, то тут актуалізуються питання самотності культури, мови, мистецтва, ментальності (способів світосприйняття, світобачення, світорозуміння), не кажучи вже про географію (геополітику), демографію (статистику), специфіку соціально-економічної історії та ін. Усі ці аспекти важливі й можуть видаватися малозначущими лише на перший (чи упереджений) погляд. Бо й справді, саме на зламі ранньомодерної та модерної епох прикордонний статус, що колись «породив» козацтво, як ми його знаємо, «безповоротно відходить у минуле» [12, с. 6]. Також втрачається козацька державність, як вона в регіональних різновидах зберігалася до останньої третини XVIII ст. Україна, якій тільки ще належало пройти історичну модернізацію, потрапила до складу імперії, тому тривалий час існуватиме як «країна» (у сучасній російській пропаганді «окраїна», а фактично – етнос, культура). За таких умов збережене до того

часу літописання та перший досвід наукових інтерпретацій минувшини отримують підстави лишати історію Східної Європи «без України».

Сьогодні повернення до умовно «народної історії» не передбачає повороту до спрощеної моделі пояснення минулого через «мислення й творчість» [13, с. 110]. Хоча зміщення центру ваги з особи на спільноту так чи так спонукає повертатися до питань «мови, традицій, звичаїв, можливо, національної свідомості» [13, с. 110]. Та й «геройзації» багатьох персоналій, коли йтиметься про козацтво, навряд чи вдасться уникнути. Проте ідеалізація цілих періодів історії, з їхніми «гармонією» та «стабільністю», також уже не може влаштовувати. Нині нас більше цікавить не історія окремого (козацького чи іншого) народу сама по собі, а її, так би мовити, «глобалізаційний вимір». З урахуванням перерахованих та інших чинників творенню нових наукових синтезів покликаний міждисциплінарний підхід.

Вивчення козацтва XVIII ст. важливе з кількох обставин. По-перше, воно підважує шкідливі міфи, що сформувалися в зарубіжній та українській історіографії. По-друге, наповнює розуміння складного для осмислення «перехідного» століття конкретним «людським матеріалом». По-третє, дає нагоду учням переконатися, що історія України (козацтва) означає щось незрівнянно більше й інакше за надумане (провокаційне) питання – була вона (Україна) чи до XX ст. її не було взагалі?

Які матеріали для опрацювання можна порадижити вчителю? Передусім «Історію про козаків запорозьких» інженера Семена Мишецького. Сам по собі це унікальний документ, бо написаний очевидцем і учасником подій 1733–1741 рр., пов'язаних із будівництвом Нової (Підпільненської) Січі. До того ж мова йде не лише про фортецю, а й місцевого козацтва. Автор висвітлює окремі сторони воєнної тактики запорожців, їхнього господарювання, політичного устрою, звичаїв, побуту.

Не менш важливою є спадщина ще одного військового інженера – Олександра Рігельмана. 1778 р. він видав «Літописне повісткування про Малу Росію та її народ і козаках узагалі», яке згодом доповнив і перевидав (1785–1786). Збираючи матеріали 18 років, відчутно збагатив свідчення свого попередника про козаків сюжетами літописів, польських хронік, мемуарів, офіційних документів та власних спостережень. Проте, напевне, усе ж не був ними задоволений, що, на думку історика О. Оглоблина, стало приводом згаданого перевидання. Зазвичай учителі використовують доробок О. Рігельмана, а не С. Мишецького, позаяк він більш репрезентативний, містить іменний список українських гетьманів, портрети й мапи, через що посідає «особливе місце в українській історіографії» [2, с. 215].

Творча спадщина О. Рігельмана цікава свідченнями про історію сучасного йому козацтва. Насамперед одним із запропонованих додатків, що отримав назву «Особливий опис про колишніх запорозьких козаків». У ньому йдеться про звичай й побут «пізнього лицарства», що йому інженер, який вдало поєднував професійну діяльність зі складанням якісних для свого часу нарисів, явно симпатизував. Опис дає нам змогу ліпше уявляти «українські реалії» XVIII ст., осмислення яких активно розпочнеться вже в епоху романтизму.

Також особливий інтерес становлять етнографічні описи тогочасної української людності, зокрема 28 малюнків-типажів у відповідному (національному) вбранні. Їхнє авторство належить публіцисту козацького походження Тимофію Калинському. У тексті знайшлося місце для «особливого опису» колишніх запорожців (твір було завершено у 1787 р., тоді як Нова Січ була знищена на 12 років раніше). Ці матеріали мають унікальне значення як для досягнення власне дидактичних цілей, так і виховної роботи. У другому випадку вони переконливо засвідчують етнічну самобутність українців, що допомагає спростовувати пропагандистську кремлівську маячню про її нібито відсутність.

Для виконання сучасних дидактичних завдань пропонуємо використання одного з найпродуктивніших методів навчання – дослідницького. Нагадаємо, що в такому випадку учитель покликаний власноручно конструювати навчально-пізнавальне навантаження, яке, аби досягнути кращих результатів, вони мають виконувати самостійно. Загальна методика викладання повинна ґрунтуватися на таких принципах: 1) навчальний матеріал треба подавати блоками, на рівні підвищеної складності; 2) більше уваги приділяти понятійному апарату, теоретичним міркуванням; 3) повторювати матеріал, у такий спосіб забезпечувати глибинний рівень його опрацювання; 4) стимулювати учнів оцінками й перспективами; 5) забезпечувати толерантність та безконфліктність відносин. Зі зрозумілих причин такий метод покликаний готувати учнів для опанування науковими технологіями у профільній школі. Додамо, що дослідницький метод забезпечує найвищий рівень розвитку – творчість, однак у 8-му класі шлях до очікуваного успіху лише розпочинається.

Висновки. Ми з'ясували деякі особливості репрезентації розвитку ранньомодерного козацтва у XVIII ст., що був перерваний несприятливими геополітичними процесами, у сучасній шкільній дидактиці. Однією з них можна вважати збереження застарілих підходів, зокрема дотримання традиційної (соціально-політичної) моделі тлумачення історії козацтва як такої. На наш погляд, цей парадокс зумовлений звичкою спрощувати все «нове» за калькою «старого», тобто колись опрацьованого, шаблонного. Аби досягнути затребуваних дидактичних цілей, учитель повинен

добре знати специфіку нинішніх суспільних потреб в історичних знаннях (компетентностях). Він має враховувати динаміку змін у публічній сфері, сучасному інформаційному просторі. Також послідовно дотримуватися вимог критичного мислення. З-поміж іншого розуміти таке: раніше козацька тематика була «добре міфологізованою», але мало політизованою, а ось в умовах гібридної війни росії проти України ситуація радикально змінилася. Протидіяти ворожій пропаганді, фейковим новинам стало для нього першочерговим завданням. Причому не лише з погляду відстоювання громадянської позиції, а й наукової.

Список літератури

1. Всесвітня історія. Історія України (Інтегрований курс). 6 клас. Всесвітня історія. 7–9 класи. Історія України. 7–9 класи. Всесвітня історія. 10–11 класи. Історія України. 10–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ : HREC PRESS, 2022. 260 с.
2. Оглоблин О. Олександр Рігельман. *Люди старої України*. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1959. С. 215–218.
3. Малі українські діарії XVII–XVIII століть / упор. В. Шевчук. Київ: Кліо, 2015. 408 с.
4. Власов В. Історія України: підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Літера ЛТД, 2021. 256 с. URL : <https://pidruchnyk.com.ua/1617-istoriya-ukry-8-klas-vlasov-2021.html>.
5. Вирський Д. Початок сучасності: друга хвиля глобалізації, кінець Старого Порядку та Україна (XV – середина XIX ст.): вид. 2-е, доп. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2022. 217 с.
6. Станіславський В. В. Карловицький конгрес 1698–1699. *Енциклопедія історії України*. Т. 4. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2007. 528 с.
7. Щупак І. Я., Черкас Б. В., Бурлака О. В., Власова Н. С., Галушко К. Ю., Кронгауз В. О., Піскарєва І. О., Секиринський Д. О. Історія України / підруч. для 8 кл. закладів загальної середньої освіти. Київ: УОБЦ «Оріон», 2021. 224 с.
8. Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ: Критика, 2006. 496 с.
9. Календарно-тематичне планування історія України 8 клас. URL: <https://naurok.com.ua/kalendarno-tematichne-planuvannya-istoriya-ukra-ni-8-klas-2022-2023-299890.html>.
10. Пометун О. І., Гупан Н. М., Власов В. С. Компетентісно орієнтована методика навчання історії в основній школі: метод. посіб. Київ: Конві Прінт, 2018. 208 с.
11. Зіневич Н. Локальна історія : виклики і перспективи. *Регіональна історія України: зб. наук. ст.* 2010. Вип. 4. С. 27–46.
12. Черкащина: історія краю та його людності / за ред. В. В. Масненка, В. Т. Поліщука. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2017. 698 с.
13. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів: ЛДУ, 1999. 224 с.

References

1. World History. History of Ukraine. (Integrated course). (2022). Grade 6. World History. Grades 7–9. History of Ukraine. Grades 7–9. World History. Grades 10–11. History of Ukraine. Grades 10–11. Curriculum for general secondary education institutions. Kyiv [in Ukrainian].
2. Ogloblyn, O. (1959). Oleksandr Rigelman. *People of Old Ukraine*, 215–218. Munich [in Ukrainian].
3. Shevchuk, V. (ed.). (2015). Small Ukrainian diaries of the 17th – 18th centuries. Kyiv [in Ukrainian].
4. Vlasov, V. (2021). History of Ukraine: a textbook for the 8th grade of general secondary education institutions. Kyiv [in Ukrainian].
5. Vyrskyi, D. (2022). The beginning of modernity: the second wave of globalization, the end of the Old Order and Ukraine (XV – mid-XIX centuries). 2nd ed. Kyiv [in Ukrainian].
6. Stanislavskyi, V. V. (2007). Karlovtsky Congress of 1698–1699. *Encyclopedia of the History of Ukraine*. Vol. 4. Kyiv [in Ukrainian].
7. Shchupak, I. Ya., Cherkas, B. V., Burlaka, O. V., Vlasova, N. S., Galushko, K. Yu., Krongauz, V. O., Piskareva, I. O., Sekyrinsky, D. O. (2021). History of Ukraine: textbook for 8th grade of general secondary education institutions. Kyiv [in Ukrainian].
8. Plokhii, S. (2006). Nalyvaykova faith: Cossacks and religion in early modern Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
9. Calendar and thematic planning for the history of Ukraine, grade 8. Retrieved from: <https://naurok.com.ua/kalendarno-tematichne-planuvannya-istoriya-ukra-ni-8-klas-2022-2023-299890.html> [in Ukrainian].
10. Pometun, O. I., Gupan, N. M., Vlasov, V. S. (2018). Competency-based methodology for teaching history in primary school: methodological manual. Kyiv [in Ukrainian].
11. Zinevich, N. (2010). Local history: challenges and prospects. *Regional history of Ukraine*, 4, 27–46 [in Ukrainian].
12. Masnenko, V. , Polishchuk V. (ed.). (2017). Cherkasy region: history of the region and its population. Cherkasy [in Ukrainian].
13. Zashkilnyak, L. (1999). Methodology of History from Ancient Times to the Present. Lviv [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 09.05.2025

Схвалено до друку / Accepted: 20.06.2025

УДК 930.1:001.89

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-2-170-176

Анжела ІРЖАВСЬКА

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1505-9403>

e-mail: irzhavskaya@ukr.net

Вікторія КІРЄЄВА

кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8882-4762>

e-mail: kalinchik79@gmail.com

Тетяна ТЕРЕЩЕНКО

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4943-7612>

e-mail: vitkalinichenko@vu.cdu.edu.ua

АКАДЕМІЧНА ДОБРОЧЕСНІСТЬ У ПРОФЕСІЙНІЙ СФЕРІ ІСТОРИКА

Анотація. Метою статті є дослідження значення академічної доброчесності як ключового елементу професійної діяльності історика. Це включає аналіз її впливу на достовірність історичного дослідження, етику роботи з джерелами та формування суспільної довіри до історичної науки. У статті аналізується вплив дотримання принципів академічної доброчесності на достовірність історичного дослідження, етику роботи з джерелами та формування суспільної довіри до історичної науки. Особлива увага приділяється проблемам плагіату, фальсифікації даних та викликам, що постають перед істориками в умовах інформаційного суспільства та цифровізації. Досліджено, як дотримання принципів доброчесності сприяє підвищенню якості наукових публікацій та зміцненню репутації історичного співтовариства. **Наукова новизна** полягає у специфічному фокусі на проблемах дотримання принципів академічної доброчесності та етики саме в контексті професійної сфери історика та розвитку історичної науки. Хоча сама тема академічної доброчесності не є новою, пропонується аналіз впливу доброчесності на достовірність історичного дослідження, висвітлення питання етики роботи з джерелами та уникнення плагіату і самоплагіату; характеристика викликів, що постають перед істориками в умовах інформаційного суспільства, цифровізації та дезінформації. **Висновки** статті зосереджені на критичній важливості академічної доброчесності для професійної діяльності історика: доброчесність є необхідною умовою для забезпечення якості та надійності історичного знання, дотримання етичних норм є ключовим для боротьби з фальсифікацією даних та плагіатом, академічна доброчесність сприяє зміцненню довіри суспільства до істориків та їхньої роботи, застосування принципів доброчесності є запорукою професійної репутації істориків.

Ключові слова: академічна доброчесність, історія, етика історика, історична наука, джерела, плагіат, самоплагіат, достовірність, наукове дослідження.

Anzhela IRZHAVSKA

PhD (Historical Sciences), Associate Professor, Department of World History and International Relations, the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1505-9403>

e-mail: irzhavskaya@ukr.net

Victoria KIRIEIEVA

PhD (Historical Sciences), Associate Professor, Head of the Department of World History and International Relations, the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8882-4762>

e-mail: kalinchik79@gmail.com

Tetiana TERESHCHENKO

PhD (Historical Sciences), Associate Professor, Department of World History and International Relations, the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4943-7612>

e-mail: vitkalinichenko@vu.cdu.edu.ua

ACADEMIC INTEGRITY IN THE PROFESSIONAL FIELD OF HISTORIAN

Abstract. *The purpose of the article is to study the importance of academic integrity as a key element of a historian's professional activity. This includes analyzing its impact on the reliability of historical research, the ethics of working with sources, and the formation of public trust in historical science. The article examines the importance of academic integrity as a key element of a historian's professional activity. The author analyzes its impact on the reliability of historical research, the ethics of working with sources and the formation of public trust in historical science. Particular attention is paid to the problems of plagiarism, data falsification, and the challenges facing historians in the information society. The article also examines how adherence to the principles of integrity contributes to improving the quality of scientific publications and strengthening the reputation of the historical community. **The scientific novelty.** The scientific novelty lies in the specific focus on the problems of academic integrity in the context of historical science. Although the topic of academic integrity itself is not new, the article analyzes the impact of integrity on the reliability of historical research, highlights the issue of ethics of working with sources and avoiding plagiarism; describes the challenges facing historians in the context of the information society and disinformation. **Conclusions.** The conclusions of the article focus on the critical importance of academic integrity for the historical profession: integrity is a prerequisite for ensuring the quality and reliability of historical knowledge, adherence to ethical standards is key to combating data falsification and plagiarism, academic integrity helps to strengthen public trust in historians and their work, and the application of integrity principles is a guarantee of the professional reputation of historians.*

Key words: academic integrity, history, historian's ethics, historical science, sources, plagiarism, self-plagiarism, reliability, research.

Постановка проблеми. В епоху інформаційного перенасичення та зростання інтересу до історичних подій минулого, питання достовірності історичного знання набуває особливої актуальності, а відтак історична наука, яка покликана відтворювати минуле на основі ретельного аналізу джерел, стикається з численними викликами. Одним із найгостріших викликів є проблема дотримання академічної доброчесності – системи етичних принципів, що регулюють наукову та освітню діяльність. У професійній сфері історика, де робота з джерелами та їх інтерпретація є ключовими, порушення доброчесності може мати руйнівні наслідки, призводячи до спотворення історичної правди, підриву довіри до науки та дискредитації всього академічного співтовариства. Необхідно проаналізувати, як саме академічна доброчесність впливає на професійну сферу історика, зокрема на якість історичного дослідження, та які механізми її забезпечення є найефективнішими.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема академічної доброчесності активно обговорюється і висвітлюється в сучасному науково-освітньому середовищі, науковій літературі та інформаційному просторі, особливо в контексті глобалізації та розвитку цифрових технологій. Зарубіжні дослідники цієї проблематики зосереджують особливу увагу на етиці досліджень, критичному мисленні та проблемах плагіату у гуманітарних науках, дослідницькій доброчесності та проявах недоброчесності в академічній професії та в наукових дослідженнях [1–3]. В Україні питання академічної доброчесності набуло особливої гостроти у зв'язку з реформами освіти та інтеграцією в європейський науковий простір. Дослідники, зокрема А. Артюхов, Н. Сорокіна, І. Дегтярьова [4], О. Кушпетюк, М. Філіпович [10] аналізують етичні дилеми та інституційні механізми забезпечення академічної доброчесності в українському науково-освітньому середовищі та правове поле протидії академічній недоброчесності; В. Бахрушин висвітлює проблему академічного плагіату і самоплагіату в науці та вищій освіті [7]. А. Артюхов [6], С. Толочко, Н. Бордюг [14], Л. Філіпенко, О. Думанський, О. Козак [15], С. Паламар, М. Наumenко [17] у своїх працях акцентують увагу на одній з найактуальніших проблем сьогодення – академічна доброчесність та використання штучного інтелекту (ШІ) в освітньому процесі та наукових дослідженнях. С. Алексєєва [5] розкриває проблему методології наукових досліджень та академічної доброчесності в умовах цифровізації; Н. Хамітов [16] висвітлює суть академічної доброчесності у філософському контексті; І. Мірошниченко, В. Калініченко [11], С. Бережна [8] розглядають академічну доброчесність як фундаментальну складову професійного становлення сучасних фахівців та вказують на особливу роль академічної доброчесності в професійній етиці вченого. Проте, незважаючи на значну кількість публікацій, недостатньо уваги приділяється специфіці дотримання академічної доброчесності саме в професійній сфері історика та історичній науці.

Метою статті є комплексне дослідження ролі академічної доброчесності в професійній діяльності історика, визначення основних сфер застосування принципів академічної доброчесності та виявлення етичних викликів, що постають перед сучасною історичною наукою.

Виклад основного матеріалу. Академічна доброчесність є етичною основою професійної сфери історика і базується на принципах чесності, об'єктивності, достовірності та відповідальності. Ці принципи мають фундаментальне значення для розвитку знань, проведення історичних досліджень та підтримки високих стандартів академічної професії [1].

Історик працює з джерелами, які є основою для реконструкції минулого, а отже, дотримання академічної доброчесності в історичних дослідженнях вимагає автентичності та верифікації, а

також уникнення вибіркової. Історик зобов'язаний перевіряти достовірність джерел, уникаючи використання сфальсифікованих матеріалів. Академічна доброчесність вимагає неупередженого підходу до інтерпретації джерел, і це означає, що історик не повинен підганяти факти, використовуючи лише ті дані, які підтверджують заздалегідь визначену гіпотезу, ігноруючи суперечливі свідчення. Інтерпретація історичних подій повинна ґрунтуватися на фактах, а не на політичній чи ідеологічній кон'юктурі. Доброчесна робота з джерелами вимагає від історика не лише знання методології, але й здатності критично оцінювати кожне джерело, незалежно від його форми і змісту, уникати використання сфальсифікованих джерел або даних, які неможливо перевірити без належного обґрунтування. Неприпустимим є фальсифікування через змінювання змісту джерел або створення неіснуючих даних, а результати дослідження мають ґрунтуватися на комплексному аналізі всіх наявних джерел, а не на їх вибіркового використанні.

Правильне цитування є основою академічної доброчесності у професійній діяльності історика. Це не лише захист від плагіату, але й демонстрація поваги до інтелектуальної власності колег. Відтак, повинно бути чітко зазначення джерел, коли кожна ідея, цитата або інформація, взята з іншого джерела, оформлена належним чином з посиланням на першоджерело. Належне цитування забезпечує прозорість дослідження і дозволяє іншим вченим перевірити його достовірність. У роботі з архівними документами повне та коректне цитування вимагає дослівної передачі, а будь-які зміни, скорочення чи додавання (наприклад, для пояснення) мають бути чітко позначені в дужках або зносках. Кожне посилання на архівний документ має містити повну інформацію, необхідну для його ідентифікації та перевірки іншими дослідниками. Оскільки архівні документи в основному є неопублікованими, їхнє коректне посилання є ще більш критичним для забезпечення прозорості історичного дослідження. Якщо історик стикається з прогалинами в джерелах, їхньою неповнотою або суперечливістю, потрібно чітко вказати на ці обмеження у своєму дослідженні.

Дотримуючись принципу об'єктивності та неупередженості, не слід вибирати лише ті фрагменти документів, які підтверджують певну гіпотезу, ігноруючи ті, що їй суперечать. Завдання історика – об'єктивно представити зміст джерела, враховуючи його контекст. Також варто бути критичними до джерел і пам'ятати, що документи створювалися людьми зі своїми цілями, упередженнями та світоглядом, а отже, потрібно критично аналізувати не лише те, що написано, а й чому це було написано і з якою метою. Дбайливе ставлення до джерел також знаходиться у площині академічної доброчесності та професійної етики, а отже, збереження автентичності джерела є завданням професійної діяльності історика. Слід усіляко уникати будь-яких дій, які можуть пошкодити або змінити оригінальний документ, що має історичну цінність.

Порушення принципів академічної доброчесності при роботі з джерелами може мати серйозні наслідки: спотворення історичної правди, формування хибних уявлень про минуле, підірив довіри до науки. Фальсифікація або плагіат руйнує довіру до дослідника та його роботи. «Порушення етичних норм одним науковцем впливає на всю спільноту, завдаючи шкоди не лише окремим проектам, але й репутації науки загалом. Науковець, усвідомлюючи свою відповідальність перед суспільством та науковою спільнотою, повинен дотримуватись етичних стандартів не лише через зовнішній контроль, але й через внутрішню мотивацію» [8, с. 104].

Плагіат є найпоширенішим і найнебезпечнішим порушенням академічної доброчесності. В історичній науці плагіат, який є не лише етичним порушенням, а й серйозною академічною провиною, проявляється у привласненні чужих ідей, висновків, інтерпретацій без належного посилання та відсутності посилань на першоджерела або інші дослідження. В історичному дослідженні плагіат має особливо руйнівний вплив, оскільки підриває фундаментальні принципи наукової роботи: достовірність, об'єктивність та відповідальність.

Плагіат в історичній науці не тільки порушує авторські права, а й спотворює науковий процес і завдає шкоди репутації дослідника. Історичне дослідження ґрунтується на верифікації джерел та фактів, і якщо частина роботи є плагіатом, це унеможливує перевірку джерел та методології, що використовувалася для отримання висновків. Таке дослідження втрачає свою наукову цінність, оскільки наука розвивається завдяки обміну ідеями, критичному аналізу та фундаментальним висновкам. Плагіат перешкоджає цьому процесу, оскільки приховує джерела ідей, перешкоджаючи подальшому розвитку теми та визнанню внеску справжніх авторів. Викриття плагіату призводить до дискредитації історика та втрати довіри до його роботи. У професійній сфері це може мати серйозні наслідки, включаючи позбавлення наукових ступенів, відмову у публікаціях та припинення академічної кар'єри.

Плагіат може проявлятися в різних формах, від буквального копіювання до прихованого присвоєння ідей. Дослівне копіювання (копіпаст) – це найочевидніший вид плагіату: дослідник бере фрагменти тексту з чужої роботи і без лапок і посилань вставляє у свій текст. Перефразування без посилань (мозаїчний плагіат) – цей вид плагіату складніший для виявлення. Автор змінює слова або структуру речень, але залишає основну ідею та логіку чужого тексту без посилання.

Наприклад, дослідник переписує висновки з архівного звіту, використовуючи синоніми та змінюючи порядок слів, але не зазначає джерело, звідки взята інформація. Присвоюючи ідеї та концепції, історик може не копіювати текст, але використовувати чужі унікальні концепції, методології або результати досліджень, представляючи їх як власні. Неправильне посилання на джерела (самоклеючий плагіат) – це використання посилань, які насправді не ведуть до відповідного джерела або посилання на джерело, яке автор не читав, але яке використовується для прикриття запозиченої інформації.

Боротьба з плагіатом, який є загрозою для академічної доброчесності та наукової репутації історика, вимагає усвідомлення етичних норм та суворого дотримання правил цитування. Лише дотримуючись принципів доброчесності та академічної грамотності, історик може забезпечити достовірність своїх досліджень і зробити вагомий внесок у розвиток історичної науки. «Академічна грамотність виявляється у засвоєнні відповідних теоретичних знань, практичних навичок і вмінь щодо здійснення досліджень, формування наукових результатів, оформлення таких результатів у вигляді наукових праць» [4, с. 167].

Сучасне інформаційне середовище, що характеризується швидкістю поширення інформації, розвитком цифрових технологій та зростанням обсягу даних, створює як нові можливості, так і значні труднощі для професійної сфери історика, зокрема в контексті дотримання академічної доброчесності. У цифрову епоху історики стикаються з новими викликами, такими, як легкий доступ до даних, дезінформація та фейки. Легкий доступ до величезних масивів інформації (зокрема, неперевіреної) вимагає підвищеної уваги до верифікації джерел. Історики часто змушені протидіяти політично мотивованій фальсифікації історії, що вимагає від них не лише знань, але й високої етичної позиції.

Одним із серйозних викликів є зростання кількості дезінформації, створенні неіснуючих документів та цілеспрямованої фальсифікації історії, часто з політичною чи ідеологічною метою. У цифровому середовищі легко створити та поширити матеріали, що імітують історичні джерела, але насправді є сфальсифікованими. Це вимагає від історика підвищеної обережності та навичок верифікації інформації. Крім того, історія часто стає інструментом пропаганди, що спонукає деяких «істориків» до порушення принципів доброчесності на користь політичної вигоди і це вимагає від справжніх дослідників моральної стійкості та неупередженості. Не менш серйозними є виклики, пов'язані з доступом до цифрових джерел. Історик може зіштовхнутися з труднощами у визначенні релевантності та достовірності джерел, а доступність інформації на сумнівних веб-сайтах та у соціальних мережах збільшує ризик використання неперевіраних даних.

В умовах «публікуйся або зникай» (publish or perish) історики часто відчувають тиск щодо потреби збільшення кількості публікацій. Це може призвести до самоплагіату, тобто публікації однієї і тієї ж роботи або її незначно змінених версій у різних виданнях без належного зазначення. Одним з варіантів академічно недоброчесного прояву в історичних дослідженнях є розширення обсягів, тобто розділення результатів одного дослідження на кілька дрібних публікацій (принцип «salami slicing»). Ці практики порушують принципи академічної доброчесності та знижують якість наукового процесу. «Проблема самоплагіату актуальна через те, що окремі автори наукових публікацій багаторазово відтворюють одні й ті самі наукові результати. При цьому вони подають їх як самостійні результати, що раніше не були відомі й не публікувалися. Але варто розуміти, що у випадках самоплагіату йдеться не про привласнення чужих результатів, а про некоректне з погляду академічної етики використання раніше опублікованих власних наукових результатів. Це зумовлює специфіку ідентифікації випадків самоплагіату та академічної відповідальності за таке порушення» [7].

Проблема самоплагіату у професійній сфері історика – це, по суті, повторне представлення власної роботи як нової та оригінальної, що вводить в оману читача та академічну спільноту щодо справжньої новизни внеску. Хоча це може здаватися менш серйозним, ніж плагіат, самоплагіат все одно є значним порушенням академічної доброчесності та має серйозні наслідки, а саме: порушення принципу новизни та оригінальності, дезінформація читача та рецензентів, порушення політики та етичних норм видавництва, навмисне збільшення бібліометричної статистики. Якщо автором використовуються ідеї, дані або прямі цитати зі своїх попередніх робіт, варто цитувати їх так само, як цитується будь-яке інше джерело. Автор повинен прагнути шукати новизну, надавати новий аналіз, нові дані, нові висновки. Кожна нова публікація повинна мати суттєвий оригінальний внесок.

Величезні масиви даних вимагають нових методологій для їх аналізу (Digital Humanities). Digital Humanities (Цифрова гуманітаристика) – це міждисциплінарна галузь, що знаходиться на перетині традиційних гуманітарних наук (таких як література, історія, філософія, мистецтво, мовознавство) та цифрових технологій. «Інформаційна епоха висуває нові вимоги до системи гуманітарного знання і значно впливає на гуманітарні науки, розширюючи доступ до матеріалів для дослідження, забезпечивши вчених широкими можливостями для співпраці, відкриваючи цілу низку дослідницьких методів» [13]. Це не просто використання комп'ютера в гуманітарних

дослідженнях, а скоріше нові підходи та методи, що виникають завдяки інтеграції цифрових інструментів та мислення у гуманітарні науки.

По суті, Digital Humanities прагне відповісти на традиційні гуманітарні питання, використовуючи цифрові методи. Це включає використання програмного забезпечення для аналізу тексту, візуалізації даних, створення баз даних, оцифрування історичних документів, літературних творів, мистецьких об'єктів, створення цифрових архівів, бібліотек та інтерактивних карт, відтворення історичних подій або культурних процесів за допомогою комп'ютерного моделювання. Крім використання технологій, Digital Humanities також критично осмислює їхній вплив на суспільство, культуру, способи пізнання та формування знання. Незважаючи на певні виклики, потенціал Digital Humanities в Україні величезний, особливо з огляду на багатство української культурної та історичної спадщини, а також з огляду на потребу в її збереженні та дослідженні за допомогою сучасних методів.

Сучасне інформаційне середовище вимагає від істориків нових навичок цифрової грамотності: вміння працювати з цифровими інструментами, аналізувати великі обсяги інформації, використовувати бази даних. Розробка нових етичних норм для роботи з електронними джерелами, дотримання авторського права в цифровому просторі вимагає формування етики в онлайн-середовищі. Сучасне інформаційне середовище надає історикам потужні інструменти для дослідження, але також створює нові виклики і дотримання принципів академічної доброчесності в цих умовах є критично важливим для збереження об'єктивності та достовірності історичної науки, а також для протидії маніпуляціям і фальсифікації історії.

З появою та стрімким розвитком інструментів штучного інтелекту (ШІ) – Artificial Intelligence (AI), таких як ChatGPT, Gemini, DeepSeek, Copilot та інших генеративних моделей, академічна доброчесність зіштовхнулася з як з новими викликами, так і з новими можливостями [3; 6; 15; 17]. ШІ може генерувати зв'язні, граматично правильні тексти, які можуть бути використані як власні роботи без належного посилання. Це ускладнює виявлення плагіату традиційними методами. Замість самостійного аналізу інформації та розвитку критичного мислення, дослідники можуть покладатися на ШІ для швидкого отримання відповідей, що створює ілюзію знань, а не справжнє розуміння питання. Хоча ШІ не може самостійно «вгадувати» дані в реальному дослідженні, він може бути використаний для генерації правдоподібних, але неіснуючих даних для «підтвердження» гіпотез, що є серйозним порушенням. Виникає питання, хто є автором роботи, якщо значна її частина згенерована штучним інтелектом. ШІ не може нести академічної відповідальності, тому важливо, щоб кінцевий користувач брав на себе повну відповідальність за зміст та оригінальність роботи.

У професійній діяльності історика ШІ може надавати також і певні можливості: він може бути потужним інструментом для пошуку та систематизації інформації, забезпечувати швидкий доступ до актуальних досліджень, аналізувати великі обсяги даних, виправляти граматичні помилки у тексті, покращувати стиль, швидко та якісно перекладати матеріали. Також вдосконалюються інструменти ШІ для виявлення текстів, згенерованих іншими ШІ, що може допомогти у боротьбі з академічною недоброчесністю. Останнім часом велика увага приділяється розробці рекомендацій з дотримання академічної доброчесності за умов використання штучного інтелекту та її забезпечення в освітній діяльності учасниками освітнього процесу та дослідниками в науковій діяльності [14]. Та все ж, навчання всіх учасників освітнього процесу щодо ефективного використання потенціалу штучного інтелекту для покращення якості освіти залишається актуальним завданням [17, с. 70].

Штучний інтелект – це потужний інструмент, який може суттєво змінити освітній та науковий ландшафт у майбутньому. Його відповідальне та етичне використання може покращити якість освіти та досліджень, але, звісно ж, за умов дотримання рекомендацій, чітких правил, прозорості та постійного діалогу між усіма учасниками академічної спільноти задля збереження ключових принципів академічної доброчесності.

Викладацька діяльність історика з дотриманням принципів академічної доброчесності є фундаментом для створення довірливого, справедливого та стимулюючого навчального середовища в освітніх закладах. Викладання історії – це не просто передача фактів, а формування критичного мислення, поваги до минулого та розуміння складності історичних процесів. Основними принципами цієї діяльності є достовірність та об'єктивність викладу матеріалу, використання перевірених джерел, відмежування фактів від інтерпретацій, уникнення упередженості, створення атмосфери довіри, справедливе ставлення до всіх учасників навчального процесу, конфіденційність, заохочення до критичного мислення, прозорість критеріїв оцінювання, запобігання плагіату.

Викладач історії повинен викладати матеріал, опираючись на науково обґрунтовані факти та висновки, посиляючись на авторитетні історичні праці, архівні матеріали, археологічні знахідки. Варто заохочувати учасників навчального процесу до розгляду подій з різних точок зору, показувати

різноманіття інтерпретацій та дискусій в історичній науці, що допомагатиме уникнути однобокості та маніпуляцій. Важливо чітко розмежовувати загальноновизнані історичні факти від власних гіпотез і пояснювати, що історики, спираючись на джерела, формують свої висновки, і ці висновки можуть бути предметом дискусій. Якщо є прогалини в джерелах або суперечливі дані щодо певних історичних подій, варто відкрито говорити про це, оскільки це вчить не тільки сприймати інформацію, а й розуміти її можливі обмеження. У своїй професійній викладацькій діяльності історик навчає не просто запам'ятовувати дати та імена, а й аналізувати інформацію, розрізняти факти від суджень, виявляти причинно-наслідкові зв'язки та формувати власні обґрунтовані висновки.

З метою дотримання принципів академічної доброчесності у навчальному процесі викладач історії повинен чітко пояснювати, за якими критеріями будуть оцінюватися різні види робіт (реферати, презентації, доповіді, есе, тести тощо), навчати здобувачів освіти правильно цитувати джерела, посилаючись на використану літературу та джерела, вміти оформлювати і висловлювати власні думки, пояснювати наслідки виявлення плагіату та інших видів академічної недоброчесності, заохочувати до самостійного мислення та пошуку знань, дотримуватися конфіденційності щодо персональних даних та результатів навчання здобувачів освіти, а також показувати особистий приклад академічної доброчесності.

Висновки. Таким чином, у статті доведено, що дотримання принципів академічної доброчесності (достовірність, об'єктивність, чесність, відповідальність) є критично важливою складовою у професійній сфері історика і невід'ємною частиною наукового та освітнього процесу. Коректна робота з джерелами, уникнення плагіату/самоплагіату, достовірність та етичність історичного дослідження, відповідальне представлення результатів досліджень є запорукою професійної репутації та довіри до історичної науки. В епоху цифровізації та становлення інформаційного суспільства відповідальне й етичне використання можливостей штучного інтелекту має потенціал значно поліпшити якість освіти та наукових досліджень. Проте, щоб реалізувати ці переваги, не зашкодивши основним принципам академічної доброчесності, необхідно розробити рекомендації та чіткі правила, забезпечити прозорість використання ресурсів штучного інтелекту та підтримувати постійний діалог в академічній спільноті щодо можливостей застосування штучного інтелекту в професійній сфері історика. Дотримання принципів академічної доброчесності у викладанні історії в освітніх закладах сприяє формуванню не тільки освічених громадян, а й відповідальних особистостей, здатних критично мислити, аналізувати інформацію та приймати обґрунтовані рішення. В умовах сучасних викликів підтримка високих стандартів академічної доброчесності стає необхідною умовою для ефективної професійної діяльності історика.

Список літератури

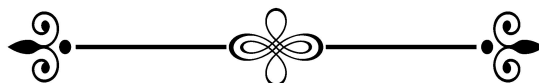
1. Anderson M., Shaw M., Steneck N., Konkle E. Research Integrity and Misconduct in the Academic Profession. *Higher Education: Handbook of Theory and Research*. 2013. P. 217–261 URL: <https://cutt.ly/OrNYu8Ju>.
2. Valkenburg G., Dix G., Tjink J., de Rijcke S. Expanding Research Integrity: A Cultural Practice Perspective. *Science and Engineering Ethics*. 2021. № 10. URL: <https://d-nb.info/1231617632/34>.
3. Yeo M. Academic integrity in the age of Artificial Intelligence (AI) authoring apps. *TESOL Journal*. 2023. 14(1). URL: <https://cutt.ly/OrNYizuv>.
4. Академічна доброчесність: проблеми дотримання та пріоритети поширення серед молодих вчених / за ред. Н. Сорокіної, А. Артюхова, І. Дегтярьової. Дніпро: ДРІДУ НАДУ, 2017. 169 с.
5. Алексеева С. В. *Методологія наукових досліджень та академічна доброчесність: виклики в умовах цифровізації. Витоки педагогічної майстерності*. 2024. № 34. С. 5–8.
6. Артюхов А. Генеративний штучний інтелект та академічна доброчесність. 2023. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=XUmVMQl0saw>.
7. Бахрушин В. Академічний плагіат і самоплагіат в науці та вищій освіті: нормативна база і світовий досвід. *Освітня політика. Портал громадських експертів*. 2018. URL: <https://cutt.ly/prNYiL6H>.
8. Бережна С. Академічна доброчесність в професійній етиці вченого. *Освітній дискурс: зб. наук. пр.* Київ, 2024. Вип. 50. С. 101–105.
9. До питання уникнення проблем і помилок у практиках забезпечення академічної доброчесності: лист Міністерства освіти і науки України від 20 трав. 2020 р. № 1/9-263. URL: <https://cutt.ly/yrNYdOmy>.
10. Кушпетюк О., Філіпович М. Трансформація парадигми у системі підготовки наукових кадрів України. *Higher education reforms in Ukraine: challenges, status, and prospects*. Riga: Baltija Publishing 2023. S. 18–48.
11. Мірошніченко І., Калініченко В. Академічна доброчесність як фундаментальна складова професійного становлення сучасних фахівців. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. 2024. № 216. С. 230–237. DOI: <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2024-1-216-230-237>.
12. Нагорна Н., Гуца П. Академічна доброчесність як основа розвитку сучасної науки. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2019. Вип. 23(3). С. 81–85.
13. Сухомлин О. Digital Humanities: цифрова ера у гуманітаристиці. *Молодь і ринок*. 2020. № 3–4 (182–183). С. 157–161. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2020.216808>.

14. Толочко С., Бордюг Н., Міронєць Л. *Академічна доброчесність та штучний інтелект в освітній і науковій діяльності. Інноваційна педагогіка*. 2023. № 2 (62). С. 25–32.
15. Філіпенко Л., Думанський О., Козак О. Академічна доброчесність в науковому та освітньому середовищі закладів освіти України: погляд крізь призму наявності штучного інтелекту. *Академічні візії*. 2023. № 19. URL: <https://cutt.ly/UrNYf533>.
16. Хамітов Н. Академічна доброчесність як виклик, вимога і воля: контексти філософської антропології, етики й філософії освіти. *Філософія освіти*. 2023. № 29 (2). С. 27–47.
17. Паламар С., Науменко М. Штучний інтелект в освіті: використання без порушення принципів академічної чесності. *Освітологічний дискурс*. № 1(44). 2024. С. 68–83.

References

1. Anderson, M., Shaw, M., Steneck, N. & Konkle E. (2013). Research integrity and misconduct in the academic profession. In *Higher Education: Handbook of Theory and Research* (pp. 217–261). Retrieved from: <https://cutt.ly/OrNYu8Ju>.
2. Valkenburg, G., Dix, G., Tjink, J., & de Rijcke, S. (2021). Expanding research integrity: A cultural-practice perspective. *Science and Engineering Ethics*, 10. Retrieved from: <https://d-nb.info/1231617632/34>.
3. Yeo, M. (2023). Academic integrity in the age of Artificial Intelligence (AI) authoring apps. *TESOL Journal*, 14(1). Retrieved from: <https://cutt.ly/OrNYizuv>.
4. Sorokina, N., Artiukhov, A., Dehtiarova, I. (Eds.). (2017). Academic integrity: Problems of compliance and priorities of dissemination among young scientists [in Ukrainian].
5. Aliexsieieva, S. (2024). Methodology of scientific research and academic integrity: Challenges in the context of digitalization. *Vytoky pedahohichnoi maisternosti [The origins of pedagogical mastery]*, (34), 5–8 [in Ukrainian].
6. Artiukhov, A. (2023). *Generative artificial intelligence and academic integrity*. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=XUmVMQl0saw> [in Ukrainian].
7. Bakhrushyn, V. (2018). Academic plagiarism and self-plagiarism in science and higher education: Regulatory framework and world experience. *Osvitnia polityka: Portal hromadskykh ekspertiv. [Educational Policy: Portal of Public Experts]*. Retrieved from: <https://cutt.ly/prNYiL6H> [in Ukrainian].
8. Berezhna, S. (2024). Academic integrity in the professional ethics of a scientist. *Osvitnii dyskurs [Educational discourse]*, 50(7–9), 101–105 [in Ukrainian].
9. Ministry of Education and Science of Ukraine. (2020, May 20). Regarding the avoidance of problems and errors in academic integrity practices] (Letter No. 1/9-263). Retrieved from: <https://cutt.ly/yrNYdOmy> [in Ukrainian].
10. Kushpetiuk, O., Filipovych, M. (2023). Transformation of the paradigm in the system of training scientific personnel in Ukraine. *Higher education reforms in Ukraine: Challenges, status, and prospects*, 18–48. Riga [in Ukrainian].
11. Miroshnychenko, I., Kalinichenko, V. (2024). Academic integrity as a fundamental component of professional development of modern specialists. *Naukovi zapysky. Seriya: Pedahohichni nauky [Scientific Notes. Series: Pedagogical Sciences]*, 216, 230–237 [in Ukrainian].
12. Nahorna, N., Husha, P. (2019). Academic integrity as the basis for the development of modern science. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk [Current issues in the humanities]*, 23(3), 81–85 [in Ukrainian].
13. Sukhomlyn, O. (2020). Digital Humanities: The digital era in humanities. *Molod i rynok [Young people and the market]*, 3–4, 157–161 [in Ukrainian].
14. Tolochko, S., Bordiuh, N., Mironets, L. (2023). Academic integrity and artificial intelligence in educational and scientific activities]. *Innovatsiina pedahohika [Innovative pedagogy]*, 2(62), 25–32 [in Ukrainian].
15. Filipenko, L., Dumanskyi, O., Kozak, O. (2023). Academic integrity in the scientific and educational environment of Ukrainian educational institutions: A look through the prism of artificial intelligence. *Akademichni vizii [Academic visions]*, 19. Retrieved from: <https://cutt.ly/UrNYf533> [in Ukrainian].
16. Khamitov, N. (2023). Academic integrity as a challenge, requirement and will: contexts of philosophical anthropology, ethics and philosophy of education. *Filosofia osvity [Philosophy of education]*, 29(2), 27–47 [in Ukrainian].
17. Palamar, S., Naumenko, M. (2024). Artificial intelligence in education: Use without violating the principles of academic integrity. *Osvitolohichni dyskurs [Educational discourse]*, 1(44), 68–83. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 30.05.2025
Схвалено до друку / Accepted: 20.06.2025

НАУКОВА ХРОНІКА

УДК 327(477+438)

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-2-177-181

Ольга МОРОЗОВА

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна; професор Варшавського університету, м. Варшава, Польща
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4627-2189>
e-mail: olga_chdu@vu.cdu.edu.ua

Наталія ЗЕМЗЮЛІНА

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9028-2093>
e-mail: aklatan.zem@gmail.com

ДІАЛОГ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ
(Międzynarodowa konferencja naukowa «Stosunki polsko-ukraińskie wobec rosyjskiej agresji na Ukrainę: konteksty historyczne i współczesne»
(Warszawa, Uniwersytet Warszawski, 11–12 kwietnia 2024 r.))

Olha MOROZOVA

Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of World History and International Relations, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine; Professor, University of Warsaw, Warsaw, Poland
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4627-2189>
e-mail: olga_chdu@vu.cdu.edu.ua

Natalia ZEMZYULINA

Doctor of Sciences (History), Profesor of Department of World History and International Relations, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9028-2093>
e-mail: aklatan.zem@gmail.com

**DIALOGUE BETWEEN POLISH-UKRAINIAN HISTORIANS
IN THE CONDITIONS OF RUSSIAN AGGRESSION**
(International scientific conference “Polish-Ukrainian Relations in the Conditions of Russian aggression against Ukraine: Historical and Contemporary Contexts”
(Warsaw, University of Warsaw, April 11–12, 2024))

Міжнародна наукова конференція «Польсько-українські відносини в умовах російської агресії в Україну: історичні та сучасні контексти», що відбулася 11–12 квітня 2024 р. на базі Факультету історії Варшавського університету, надзвичайно важлива. А особливо у ці складні часи, коли російська агресія проти України підірвала всю систему європейської та світової безпеки. Відносини між Україною і Польщею сьогодні набувають особливого значення.

Від початку російсько-українського конфлікту Польща була однією з перших держав, яка надала Україні міжнародну підтримку, включаючи гуманітарну, матеріальну та військову допомогу. Республіка Польща прийняла на власній території більше 2 мільйонів українських біженців (сьогодні ця цифра коливається у межах мільйона), переважно – жінок і дітей, що були змушені рятуватися від російських бомб. Польща забезпечила українських громадян тисячами робочих місць, створила сприятливі умови для розвитку українського бізнесу на своїй території. Громадяни Польщі відкрили для українців свої серця та свої домівки. І сьогодні Польща надає Україні послідовну підтримку на її шляху європейської інтеграції. Адже польський народ також пройшов крізь важкі періоди у власній історії з нашим спільним сусідом – Росією. Тому наші сусіди поляки нас так добре розуміють.

З початком повномасштабної російської агресії в Україну 24 лютого 2022 р. українсько-польські відносини вийшли на принципово інший рівень, почала формуватися нова сторінка спільної історії України та Польщі. Україна переконалася, що має надійного союзника – Польщу. На жаль, останні події у відносинах українців та поляків дають привід стверджувати, що польсько-українські відносини частково повернулися до довоєнного періоду. У них знову менше довіри, щирості й конструктиву. І така ситуація лише грає на руку Москві. Ми живемо в міфі, що багато знаємо одне про одного, однак насправді ми знаємо один про одного надзвичайно мало. І це дуже вміло використовують наші вороги задля маніпулювання фактами, нагнітання ворожої атмосфери, створення нових міфів і стереотипів для погіршення польсько-українських відносин. Тому сьогодні вкрай важливим є науковий діалог із нашими польськими сусідами задля будови щирих стосунків, базованих на взаємній шані до історичної правди, розвитку українсько-польських взаємин на засадах порозуміння та взаємоповаги.

Організатором наукового форуму виступив Факультет історії Варшавського університету, співорганізаторами – Факультет політичних наук та журналістики Університету імені Адама Міцкевича в Познані та Навчально-науковий інститут міжнародних відносин, історії та філософії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Співучасть у проведенні заходу виявили також Інститут української археографії і джерелознавства імені Михайла Грушевського Національної Академії Наук України та Музей польських дітей – жертв тоталітаризму в Лодзі.

Метою конференції стала рефлексія щодо обставин нападу Росії на Україну та значення цієї атаки для польсько-українських відносин у суспільному та науковому аспектах. Робочими мовами, звісно, були польська, українська, англійська.

Науковий комітет заходу утворили вчені з університетів-організаторів форуму: др. габ., проф. Лукаш Неселовський-Спано, др. габ., проф. Мажена Завановська, др. габ. Катажина Блаховська, д.і.н., проф. Ольга Морозова, др. габ., проф. Рафал Вітковський, др. габ., проф. Анджей Стельмах, др. габ., проф. Бартош Гордецький, др. габ., проф. Марек Миколайчик, к.б.н., доц. Олександр Спрягайло та д.і.н., проф. Наталія Земзюліна. Науковим секретарем конференції виступила д.і.н. Ольга Морозова. До організаційного комітету увійшли також доктори, професори Факультету історії Варшавського університету – Катажина Блаховська, Пйотр Кролль, Надія Халак, Ольга Гайдай, Ельжбета Квечінська.

Учасники конференції. Варшавський університет, квітень 2024 р.

У заході взяли участь 77 дослідників із України, Польщі, Німеччини, Франції. Українська сторона була представлена, зокрема, Національною Академією Наук України (Інститут української археографії та джерелознавства НАН України, Інститут історії України НАН України та Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), п'ятнадцятьма університетами – Черкас, Києва, Львова, Луцьку, Дрогобича, Дніпра, Ізмаїлу, Харкова, Івано-Франківська, Одеси, двома архівами (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (м. Київ), Державний архів Миколаївської області) та Національним банком України. Польську сторону презентували представники одинадцяти університетів – Варшави, Познані, Кракова, Бидгоща, Жешова, Катовиць, Торуня, Гдині, Перемишля, Ченстохови, а також Державного архіву в Пйотркові-Трибунальському, Південно-Східного наукового інституту (м. Перемишль) та Музею польських дітей – жертв тоталітаризму (м. Лодзь). Німеччину представляв дослідник із Українського вільного університету (м. Мюнхен). Дослідниця з Франції представляла одночасно Паризький університет (Université Paris Cité), Університетський коледж у Дубліні (University College Dublin) та Ягеллонський університет у Кракові. До заходу долучилися також студенти-історики Варшавського, Черкаського, Слупського університетів, представники інших державних інституцій і громадськості.

Почесними гостями й учасниками форуму були: Віталій Білий – радник Посольства України в Польщі, Анджей Шептицький – віцеміністр науки та вищої освіти Республіки Польща, Олександр Черевко – ректор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, Рафал Вітковський – віцекертор Університету імені Адама Міцкевича в Познані, Георгій Папакін – директор Інституту української археографії та джерелознавства НАН України, Іренеуш Пйотр Май – директор Музею польських дітей – жертв тоталітаризму в Лодзі, Станіслав Стемпень – директор Південно-Східного наукового інституту в Перемишлі, Томаш Матушак – директор Державного архіву в Пйотркові-Трибунальському та інші шановні учасники.

Урочисте відкриття форуму 11 квітня 2024 р. модерували Катажина Блаховська та Ольга Морозова. Із привітальним словом до учасників та гостей конференції звернувся проф. Лукаш Неселовський-Спано, декан Факультету історії Варшавського університету. Від імені господарів заходу професор наголосив на важливості розвитку польсько-українських відносин, особливо в умовах російської агресії в Україну. Радник Віталій Білий акцентував увагу на ролі Польщі в українсько-російському конфлікті та співпраці українців та поляків в контексті війни з Росією. Віцеміністр Анджей Шептицький звернув увагу на історичні корені польсько-українських відносин. На спільній історії двох народів та моментах співпраці наголосив і ректор Олександр Черевко. Директор інституту Георгій Папакін закликав до подальшої солідарності у справі дослідження актуальних питань українсько-польської історії. Тоді як директор музею Іренеуш Пйотр Май розповів про актуальну співпрацю польських та українських істориків щодо вивчення трагічних доль дітей під час II Світової війни.

Інавгураційні доповіді представили: проф. Анджей Шептицький («Польсько-українська наукова співпраця після 24 лютого 2022 р.»), проф. Генрик Літвін («Русь православна – Русь уніатська. Русь козацька – Русь шляхетська. Українські антиномії в польській та українській історіографії учора та сьогодні»), проф. Анджей Стельмах («Співпраця Факультету політичних наук та журналістики Університету імені Адама Міцкевича в Познані з українськими закладами в обличчі повномасштабної російської агресії – досвід та перспективи»), проф. Станіслав Стемпень («Перемишль – місто на кордоні в обличчі російської агресії в Україну»), д-р Томаш Матушак («Державний архів у Пйотркові-Трибунальському – співпраця польсько-українського архівного середовища до та після агресії Росії в Україну: окремі аспекти»), проф. Ольга Морозова («Українсько-польські відносини в контексті російської інвазії в Україну (2022–2024): приклади солідарності та співпраці (науковий аспект)»).

Урочиста частина заходу завершилася презентацією виставки «Аби моє “Люблю Тебе” не прийшло запізно. Листи дітей часів війни», підготовленої Музеєм польських дітей – жертв тоталітаризму в Лодзі та присвяченої трагічним долям польських дітей часів II Світової війни й українських дітей під час теперішньої війни Росії проти України. Співавторкою виставки виступила проф. Ольга Морозова.

Перша секція «Польсько-українські взаємини протягом століть: інтерпретації з минулого та сьогодення» (модератор – д-р габ. Катажина Блаховська) була представлена доповідями Олександра Головка «Місце і роль політичних і військових союзів у відносинах Русі і Польщі в XI – першій половині XIII ст.», Дмитра Гордієнка «Християнізація Польщі та України-Руси: подібне та відмінне», Катажини Блаховської «Самобутність галицької епохи в історії України та усїєї східної Європи – інтерпретація Східної Європи (до 1340 р.) Степана Томашівського», Надії Халак «Внесок українського історика Степана Томашівського (1875–1930) у формування концепції польсько-українських відносин у міжвоєнний період», Лариси Левченко «Біблійні товариства на теренах України та Польщі як об'єднавчий духовний чинник націй в умовах відсутності державності: початок XIX ст.».

Богдана Гудя «Насильство, породжене насильством. Селянське питання та польсько-українські відносини в XIX – першій половині XX ст. на Правобережній Україні», Валерії Цубенко «Польський жіночий рух в українських містах: боротьба за політичну рівність (1882–1917)».

Друга секція «Дослідження польсько-українських відносин у Польщі та Україні до вибуху повномасштабної російсько-української війни 24 лютого 2022 року» (модератор – д.і.н., проф. Віталій Тельвак) репрезентувала виступи Ігоря Гирича «Чи мав Антонович вибір брати чи не брати участь у польському повстанні 1863 р.», Віталія Тельвака «Михайло Грушевський та польська професорська корпорація Львівського університету: між співпрацею та конфліктами», Михайла Нестеренка «Михайло Грушевський у дзеркалі польської публіцистики початку XX століття», Юрія Драбчука «Михайло Грушевський та польський суспільно-політичний рух в Галичині на зламі XIX – XX ст.: сучасні історіографічні образи», Любомира Дутка «Польськознавчі студії Михайла Грушевського в сучасному історіографічному осмисленні», Рафала Тершака «Сучасна українська історіографія щодо польсько-українських відносин: загальні питання», Владислава Кронгауза «Відображення польсько-українських взаємин міжвоєнного часу у модифікованій шкільній навчальній програмі інтегрованого курсу “Історія: Україна і світ «для учнів історичного профілю»».

Третя секція «Польсько-українські взаємини після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну» (модератор – д-р Пйотр Кроль) висвітлювала доповіді Сергія Трояна та Алли Киридон «Українсько-польські відносини в умовах повномасштабної агресії Росії проти України (2022–2024 рр.)», Ельжбети Лесевіч «Співпраця Факультету політичних наук та журналістики УАМ з українськими закладами в обличчі повномасштабної російської агресії – рівність, різноманітність, (ре)інтеграція», Світлани Сороки «Суспільно-економічні наслідки для України та Польщі масової міграції жителів України після 24 лютого 2022 р.», Ольги Гайдай та Наталії Тріфоновой «Нумізматична продукція національного банку, випущена під час повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року: особливості та перспективи українсько-польської співпраці», Любові Крупник «Співпраця Української Гельсінської спілки з польською «Солідарністю»», Світлани Лізаковської «Польсько-українська співпраця у сфері розвитку громадянського суспільства після російської інвазії в Україну 24.02.2022 р.», Людмили Кривої «З досвіду організації польсько-української наукової співпраці та обмінів студентами під час російсько-української війни».

Четверту секцію «Польсько-українські взаємини протягом століть: інтерпретації з минулого та сьогодення» (модератор – к.і.н., доц. Надія Халак) презентували виступи Ольги Барвінок «Українське заангажування графа Михайла Тишкевича», Любові Жванко «Польські біженці Першої світової війни у Харкові (1915–1918)», Марека Миколайчика «Держави Антанти щодо польсько-українського конфлікту в Східній Галичині у 1918–1919 рр.», Владислава Верстюка «Українські аспекти польсько-советської війни 1920 р.: від Варшави до Києва», Володимира Комара «Польсько-українські взаємини в умовах російської агресії в 20-х рр. XX ст.», Тадеуша Павла Рутковського «Еміграційний уряд Речі Посполитої щодо питання українців - польських громадян в СРСР (VIII 1942 – IV 1943)», Лілії Циганенко «Поляки Південної Бессарабії та радянська влада: шлях репресій і депортацій (червень 1940 – липень 1941 рр.)», Віктора Дроздова «Формування образу Польщі в радянській пресі на анексованих західноукраїнських землях (1939–1941 рр.)».

П'ята секція «Дослідження польсько-українських відносин у Польщі та Україні до вибуху повномасштабної російсько-української війни 24 лютого 2022 року» (модератор – д.і.н., проф. Наталія Земзюліна) об'єднала доповіді Олександра Карабіна «Українці та поляки на теренах Першої Світової війни (історична ретроспектива)», Наталки Земзюліної «Особливості українсько-польських наукових відносин до повномасштабного російського вторгнення в Україну», Сергія Пасічника «Ідея Міжмор'я і її апологети в Україні та Польщі», Володимира Наконечного «Польсько-українські взаємини у рецептивному дзеркалі часопису “Наш лемко”», Світлани Гальченко «Розвиток українсько-польського міжрегіонального та транскордонного співробітництва до 24 лютого 2022 р.», Тетяни Терещенко та Дениса Кравченка «Особливості співпраці держав Люблінського трикутника після початку широкомасштабного вторгнення Росії в Україну», Стора Земзюліна «Транскордонна співпраця України та Польщі (2014–2024 рр.)», Вікторії Кіреєвої «Наукова співпраця Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького та польських університетів в умовах повномасштабної російської агресії».

Шоста секція «Документування російських воєнних злочинів після 24 лютого 2022 р.» (модератор – д-р Ельжбета Квечінська) представила дослідження Юліани Палагнюк «Усі обличчя Першої леді: образ Олени Зеленської в польських та українських ЗМІ під час війни», Анети Косін «Роль мистецтва плакату у формуванні колективної свідомості в контексті польсько-українських відносин», Ольги Морозової та Анни Лафевр «Процес ідентифікації українців у контексті російської агресії: паралелі з Польщею та Ірландією», Пйотра Кролля та Уляни Рудас «Польсько-українські відносини в рамках перебудови глобальної міжнародної системи», Наташі Любік-Речек «Думки та ставлення студентів польських закладів щодо війни в Україні», Олени Шипотілової «Польська преса щодо російської

агресії проти України протягом липня 2014 р. – січня 2015 р. на матеріалах “Gazeta Wyborcza” та журналу “Tygodnik Powszechny”», Івана Фечка «Українсько-польська співпраця щодо відбудови України: можливості та виклики», Пйотра Лізаковського «Польсько-українська кооперація у сфері охорони здоров’я після 24 лютого 2022 р.», Костянтина Картузова «Досвід державного архіву Миколаївської області у збереженні архівних фондів в умовах воєнних конфліктів».

Останні дві секції відбулися 12 квітня 2024 р. Сьома секція «Історичні дослідження та документування воєнних злочинів в Україні в контексті російської агресії. Можливості співпраці польських та українських науковців» (модератор – д.і.н. Ольга Морозова) була презентована виступами Бартоша Гордецького «Співпраця Факультету політичних наук та журналістики Університету імені Адама Міцкевича в Познані з українськими навчальними закладами перед обличчям повномасштабної російської агресії – сила емпатії і робота пам’яті», Оксани Калішук «Гендерний вимір російсько-української війни: соціальний портрет біженок і волонтерок в Республіці Польща», Ельжбети Квечінської «Ідеї польської та української «цивілізаційної думки» щодо Росії як антиімперіальний супротив», Миколи Литвина «Новітня російсько-українська війна: інтерпретаційні виклики української та польської історіографії», Антоніни Козирської «Стан польсько-українських відносин в суспільній думці в Польщі та Україні після російської атаки в 2022 році», Леоніда Зашкільняка та Романа Мартинчука «Динаміка взаємної рецепції українців та поляків унаслідок повномасштабної російсько-української війни», Людмили Божук та Лесі Халецької «Ініціативне документування подій російсько-української війни (2022–2024 рр.) державними архівами України. Взаємодія з польськими партнерами», Сергія Адамовича «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника: від передачі польської гуманітарної допомоги до документування та дослідження воєнних злочинів».

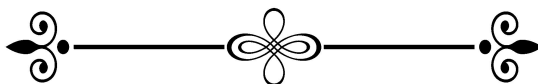
Нарешті восьма секція «Польсько-українські відносини в сфері національної безпеки після 24 лютого 2022 р.» (модератор – к.і.н. Ольга Гайдай) познайомила із виступами Любомира Хахули «Російські злочини щодо галицьких музеїв на початку Другої світової війни. Сучасні історичні паралелі й польсько-українська солідарність», Олексія Третьяка «Польсько-українська безпекова співпраця під час російсько-української війни: викриття фейків російської пропаганди», Анджее Бонуська «Поляки в АТО та російсько-українській війні», Сергія Рубана «Особливості українсько-польських відносин у сфері безпеки після 24 лютого 2022 року», Ігоря Гурака «Виклики для українсько-польського стратегічного діалогу в умовах широкомасштабної російської агресії проти України», Пйотра Кжиковського «Підтримка Польщею українських воєнних біженців. Інституціональна та публічна допомога», Костянтина Івангородського «Меморіальне законодавство як засіб нормалізації історичної політики України та Польщі на сучасному етапі», Ришарда Земби «Перспективи завершення агресії Росії в Україну».

Виступи учасників конференції були достатньо різноманітні та викликали гострі дискусії. Особлива реакція прийшлася на висновки проф. Ришарда Земби щодо можливих сценаріїв завершення війни в Україні. Науковці з України висловили солідарну позицію щодо підтримки державного курсу на відвоювання українських територій та відновлення повного державного суверенітету та територіальної цілісності України.

Підводячи підсумок, організатори наголосили на тому, що із початком повномасштабної російської агресії в Україну 24 лютого 2022 р. українсько-польські відносини вийшли на принципово інший рівень, почала формуватися нова сторінка спільної історії України та Польщі. І сьогодні украй важливо не втратити цю унікальну можливість розвитку стабільного, сильного й прогресивного українсько-польського союзу.

Заради ознайомлення наукової громадськості із думками та висновками польських і українських істориків, презентованих на проведеній у Варшаві Міжнародній науковій конференції «Польсько-українські відносини в умовах російської агресії в Україну: історичні та сучасні контексти», Редколегія часопису одного зі співорганізаторів форуму – «Вісника Черкаського університету. Серія: історичні науки» – вирішила опублікувати частину доповідей її учасників у вигляді фахово підготовлених наукових статей. Відповідні матеріали таких дослідників, як С. Адамович, Л. Зашкільняк, П. Кжиковський, В. Комар, К. Констанчук, Л. Крупник, Р. Мартинчук, М. Міколайчик, О. Морозова, Н. Парган, Л. Хахула, О. Шипотілова, публікуються у цьому випуску журналу.

Надійшла до редакції / Received: 08.04.2025
Схвалено до друку / Accepted: 29.05.2025

ДИСКУСІЯ

УДК 94(477)(092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-2-182-189

Vasyl PEDYCH

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent at Department of Social Sciences, Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas, Ivano-Frankivsk, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8942-8374>

e-mail: pedychwasyl@gmail.com

Sviatoslav ZHURAVLOV

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Junior researcher at the Department of source studies of Modern History of Ukraine, Mykhailo Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7875-4038>

e-mail: zuravlovsvatoslav27@gmail.com

DISCUSSION OF M. HRUSHEVSKY'S "HISTORY OF UKRAINIAN LITERATURE" IN THE HISTORIOGRAPHY OF 1920-1930S

Abstract. The purpose of the study is to reconstruct the process of understanding of M. Hrushevsky's historical and literary heritage in the scientific thought of his time. The methodological basis for the work is an interdisciplinary approach. The biographical method plays an important role, which involves the study of historical phenomena and processes through the prism of life and creative heritage of certain outstanding representatives of the era. In addition, the study implements methods of philosophical, general scientific and specific historical character. Particular emphasis is put on the structural and functional system analysis of historiographical facts, the comparative-historical method and the method of critical analysis of documentary material, based on the principles of objectivity and historicism. The study also used methods of periodization, classification and typology. The scientific novelty of the article lies in the special analysis of the problem of reception of M. Hrushevsky's historical and literary heritage in the scientific thought of his time. **Conclusions.** The lively discussion of «History of Ukrainian Literature» during the 20-30s demonstrated that this work has become an important phenomenon of Ukrainian humanism during the times of national revival. Alongside with the «History of Ukraine-Rus», it was recognized as the greatest creative achievement of M. Hrushevsky and the evidence of a powerful upsurge of national science. The criticisms and suggestions of a methodological nature expressed during the critical discussion contributed to the modernization of Ukrainian literary criticism and its emergence on new conceptual and thematic horizons. Polemic observations around the ideas expressed in the «History of Ukrainian Literature» during the interwar period, laid the traditions of the historical and literary Hrushevsky studies, and not during the post-war years only. As a source for further interpretations of the literary heritage of M. Hrushevsky, they are recognized by the researchers of our time.

Key words: M. Hrushevsky, «History of Ukrainian Literature», perception, review, historiography.

Василь ПЕДИЧ

кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, м. Івано-Франківськ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8942-8374>

e-mail: pedychwasyl@gmail.com

Святослав ЖУРАВЛІОВ

кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу джерелознавства нової історії України Інститут української археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7875-4038>

e-mail: zuravlovsvatoslav27@gmail.com

ОБГОВОРЕННЯ «ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ» М. ГРУШЕВСЬКОГО В ІСТОРІОГРАФІЇ 1920–30-х рр.

Анотація. Мета дослідження полягає у реконструкції процесу осмислення історико-літературної спадщини М. Грушевського в науці його доби. **Методологічне підґрунтя** роботи становить міждисциплінарний підхід. Важливу роль відіграв біографічний метод, що передбачає вивчення історичних явищ і процесів через призму життя та творчості окремих помітних представників епохи. Також у роботі використано методи філософського, загальнонаукового та конкретно-історичного характеру. Особливий акцент зроблено на структурно-

функціональному системному аналізі історіографічних фактів, порівняльно-історичному методі та методі критичного аналізу документального матеріалу, виходячи з принципів об'єктивності та історизму. У дослідженні було також використано методи періодизації, класифікації і типологізації. **Наукова новизна** статті полягає у спеціальному аналізі проблеми реценції історико-літературної спадщини М. Грушевського в науці його доби. **Висновки.** Жваве обговорення «Історія української літератури» протягом 20-30-х років, засвідчило, що ця праця стала важливим явищем української гуманістики доби національного відродження. Поряд з «Історією України-Руси», вона була визнана найбільшим творчим досягненням М. Грушевського та свідченням потужного злету вітчизняної науки. Висловлені в ході критичного обговорення зауваження та пропозиції методологічного характеру сприяли модернізації українського літературознавства, виходу його на нові концептуально-тематичні обрії. Полемічні спостереження довкола висловлених в «Історії української літератури» ідей, котрі прозвучали у міжвоєнний час, заклали традиції історико-літературної грушевськіани не лише у повоєнні роки. Як вихідні для подальших інтерпретацій літературознавчої спадщини М. Грушевського вони визнаються й дослідниками нашого часу.

Ключові слова: М. Грушевський, «Історія української літератури», реценція, рецензія, історіографія.

The statement of the problem. The historical memory of our society associates Mykhailo Hrushevsky with creation of two main works – “History of Ukraine-Rus’ and “History of Ukrainian Literature”. However, in fact, the later often appears in the shadow of its ten-volume counterpart and seems to be perceived as its peculiar satellite. The explanation lies in the fact that it is “History of Ukraine-Rus” that formulated ground-breaking theoretical-methodological principles, which later became the foundation of Ukrainian Humanities and all scientific works of Hrushevsky. Such imbalance leaves the peculiar perceptions of “History of Ukrainian Literature” of that time practically unknown. This knowledge gap hinders the comprehensive understanding of work’s importance for Ukrainian science of 20-30-ies, as well as makes tracking of modern Hrushevsky Studies historical-literary concepts vividly incomplete.

Analysis of previous research. Hrushevsky Studies researchers have analysed historical-literary works of Mykhailo Hrushevsky quite often. However, the peculiarities of their perception were only slightly highlighted in studies of Sergiy Bilokin [3] and Vitaliy Telvak [19, c. 261–267; 20–32]. As an independent object of research this issue has not been represented yet, which constitutes the topicality of our article.

The purpose of the article is to reconstruct the process of perception of Mykhailo Hrushevsky’s historical-literary works in the scientific context of his times.

The statement of the main material. “History of Ukrainian Literature” had a unique destiny. According to scientist’s autobiographical notes, an idea appeared at the beginning of XX ct., and first lines were written in exile in Symbirsk and Kazan, when Hrushevsky did not have the possibility to work on his “History of Ukraine-Rus” [5, c. 216]. The “Foreword” to the first volume of “History of Ukrainian Literature” states the following: “When my work on my historical course came to a halt, due to the war outbreak, I started thinking about publishing a review on Ukrainian literature. While being in prison in winter 1914/15, I prepared lecture notes of such a course and I began preparatory work. It was not easy, since neither Symbirsk, nor Kazan, nor Moscow where I finally stopped, had a good Ukrainian printing. And eventually, everything I managed to do vanished into the thin air in the fire of my home at the beginning of 1918. All in all, I went abroad having nothing but ideas in my mind”.

Hrushevsky had to recreate his work again literary from scratch. The unfavourable circumstances of his life in exile adversely “assisted” his work, as Hrushevsky did not have full unlimited access to archives and thus, he could not continue the “main” work of his life. The Viennese period of his life gave access to some literary sources and allowed the scientist to use materials of first volumes of “History of Ukraine-Rus” and finally begin his work on “History of Ukrainian Literature”. Describing the purpose of his literature study in broader context of Ukrainian spirituality, Hrushevsky wrote the following: “...By this work I wanted to include the broadest circles of Ukrainians to the circle of my and not only my observations and studies on the development of our spiritual life and one of its dimensions – the literary art. I wanted them to feel all the richness of emotions and feelings, this power and beauty that is preserved in our literary heritage” [6, c. 39–40].

As “History of Ukrainian Literature” appeared just before Hrushevsky’s return to the Motherland, the discussion of his work in Ukrainian and Western literature lasted during the Soviet period of his life. Lviv edition “Dilo” was the first to react on the first 3 volumes with the short note of Volodymyr Doroshenko. Characterising the progress of Ukrainian Literary studies of last decades of XIX – beginning of XX c., reviewer confidently stated that M. Hrushevsky’s new study “is definitely the best compilation of the history of Ukrainian literature”. Doroshenko substantiates his opinion not only by the authority of Ukrainian humanitarian, but also by the content of the first volumes. Doroshenko noted that original approach was skilfully combined with incredible erudition and professionalism [7]. We would like to mention that alongside with appreciation of the ground-breaking approach, Ukrainian intellectual circles noted that M. Hrushevsky excessively used social-economical approach while explaining phenomena of spiritual culture [33, c. 384–385].

Soviet Ukraine noticed the appearance of the first volumes of “History of Ukrainian Literature” as well. While analysing Hrushevsky’s new work, V. Koriak stated its belonging to the vivid representative of “bourgeois” science, who hid his class interests under the cover of proclaimed objectivity. At the same time, he positively evaluated methodological pages of first volumes, appreciating the consistent application of sociological approach in the research of prominent phenomena of historical-literary process. In this respect, as V. Koriak states, ““History of Ukrainian Literature” is closer to some extent to our understanding” [13, c. 85].

Shortly after M. Hrushevsky returned to Kyiv in 1924, a famous researcher of literature Volodymyr Peretz was one of the first to publish a review on three volumes. After characterising the achievements of Hrushevsky's predecessors, reviewer states that the concept of the work under study considerably differs from the present schematic researches of Ukrainian literary process. "This work ["History of Ukrainian literature"] researches from the different angle the path of the ancient Ukrainian-Rus literature and oral literary works, which naturally triggers a great interest and pleasure of a reader. And a reader seeks not for biographical data, not for "dry" list of facts, but for ideas that highlight the past of the literature" [16, c. 158].

An essential part of this critical review is devoted to analysis of a broad circle of methodological reflexions that M. Hrushevsky provided in the introduction to the first volume. While expressing his agreement with the need to establish the range of conceptual and terminological stages of historical-literary studies that the author offered, V. Peretz yet polemizes with their vision, often referring to his own works. "With these remarks concerning introductory paragraphs, – as reviewer notices, – I do not wish to lessen or devalue the importance of the new "History of Ukrainian Literature". All its main, principal part is written very skillfully" [16, c. 161]. Later Peretz discusses content and ideas of the work, especially noting its first volume that was "compiled following a completely new scheme". Reviewer mentions numerous innovative moments in Hrushevsky's study, concerning problematic, thematic and theoretical issues. While emphasizing on his objectivity in discussing dubious issues, V. Peretz drew readers' attention to some debatable points of first volume "History of Ukrainian Literature", but at the same time he expressed his excitement by author's work and wished him to continue the research on the literary process of the last centuries.

Mykhailo Markovskyy reviewed the following – fourth volume – of "History of Ukrainian Literature" on the pages of bibliographical entry of restored by Hrushevsky journal "Ukraine". He underlined that it is a rare "team work" of the experienced historian, source researcher and literature researcher that makes his study interesting, first of all methodologically: "The works of M. S. Hrushevsky always use this sociological approach, that at the end appears to be the only possible one to highlight literary phenomena truthfully" [14, c. 145]. The reviewer also highlights the originality of Hrushevsky's contemplations, his attempts to re-think the established facts from a new point of view, while using modern methodological tools.

M. Markovskyy concentrated on the analysis of extremely interesting (in his opinion) conclusions of the author, comparing them with already established concepts in science. He also appreciated the exhaustive analysis of scientific literature. The reviewer states that the majority of issues, tackled by the author, "need a closure, and even the narrowest in his/her outlook researcher should get rid of any doubts". Summarising his review, M. Markovskyy highly appreciated the professional level of the study by calling it "a valuable contribution into our scientific literature". Apart from this, he noted that the fourth volume is easy and approachable to read, and it can interest broader reader circles. "What makes the work of Hrushevsky truly important, – as summarizes Markovskyy, – is that the author managed to come closer to the ordinary reader and stick to the scientific-popular method; his book can attract any reader and can be a pleasant reading" [14, c. 147].

First four volumes of "History of Ukrainian Literature" were also reviewed by Vyacheslav Kaminskyi on the pages of "Ethnografichnyi vistnyk" ("Ethnographical Herald"). Professional specification of the journal, where the review appeared, left an imprint on his review: the author concentrated on the ethnographical questions in Hrushevsky's works. Like V. Peretz, V. Kaminskyi dwells upon the innovative essence of "History of Ukrainian Literature" in methodological and problematic aspect as well as in relation with source material involved.

The reviewer appreciates the consistent application of sociological method, which allowed to link phenomena of literary process with historical context of their emergence and functioning, as well as to demonstrate the mutual connection of literary, social-political, and economical factors in Ukrainian intellectual culture [11, c. 146]. Such versatility of author's analysis, according to reviewer, allowed Hrushevsky to largely enrich traditional research of ethnographical element and to show its importance, which is especially important in the first and fourth volume. The mentioned volumes were in the spotlight of V. Kaminskyi, as he thoroughly analysed the ideas and conclusions, often polemizing with them. Summarizing historical-ethnographical issues, expressed in "History of Ukrainian Literature", the reviewer emphasized that: "Ethnographical work of academician Hrushevsky impresses us with this immense quantity of Ukrainian folklore material details, as well as with scientific literature on folklore in connection with folklore of other peoples, countries, referring to rich foreign literature" [11, c. 148]. Highlighting thoroughness and exhaustiveness of issues studied, the reviewer wished the author to "finish his project of the history of literature".

Galician colleagues of Hrushevsky continued to reflect on his work in the middle of 20-ies. The first three volumes of "History of Ukrainian Literature" were reviewed by V. Doroshenko on the pages of Lviv journal "Stara Ukraina" ("The Old Ukraine"). Continuing the already launched discussion of the work on the pages of Lviv print media, the reviewer contemplated on the lack of comprehensive research on the history of Ukrainian historical-literary process from the angle of national historiography. Having admitted that the scientific authority of Hrushevsky guarantees the highly professional level of the work, V.

Doroshenko appreciated its scientific and national-upbringing value. The reviewer pointed at the peculiarity of the author's approach to determining of the task of the historical-literary research and he consequently noted: "The style is grand, but at the same time easy to read and exciting. The work in general interestingly approaches the question of the language as well as its interpretation. In this respect, Hrushevsky's work is truly prominent phenomenon of scientific literature" [7, c. 190–191].

Author's originality, as Doroshenko insists, is based on the focus on the folk art, since researchers of the XIX-XX centuries paid little or no attention to the issue. Briefly summarizing the content of the first three volumes, the researcher eagerly remarks the impressive volume "of the fascinatingly interesting material, views and notes". V. Doroshenko finds the first volume the most interesting, as there Hrushevsky reconstructed the beginning of the national literary process and put forward various hypotheses, using the sociological method. These hypotheses, though being disputable, conceptually enrich Ukrainian literary studies. Explicitly expressing admiration for Hrushevsky's professionalism, V. Doroshenko again emphasized that "History of Ukrainian literature" is "a true masterpiece, worth its best counterparts from French scientific literature" [7, c. 191]. Thus, as concludes V. Doroshenko, educated Ukrainians would impatiently wait for the continuation of Hrushevsky's "epochal work".

Ilarion Svientsitskyi made a comparative characterization of the first three volumes of "History of the Ukrainian Literature" on the background of historical-literary works belonging to an afterwar period. The reviewer compared theoretical-methodological basis of the work of three authors: M. Voznyak, C. Yefremov and M. Hrushevsky. The conclusion stated that the huge advantage of "History of Ukrainian Literature" of the latter is the skilful application of sociological approach. This method linked the Ukrainian literary art with socio-economic conditions of the people and integrated it into broader Eastern-European context. On the other hand, as reviewer claims, the desire of Hrushevsky to enrich the palette of the Ukrainian medieval culture development led to exceeding categoricalness of his conclusions in defining authenticity (e. g. "Slovo o polku Ihorevym" ("The Tale of Irog's Campaign" and origin of some literary monuments (e. g. "Molinnia Danyla Zatochnyka" (Praying of Danylo Zatochnyk)). I. Svientsitskyi argued with the general scheme of work, that is based on the author's defending of his Anti-Normanist convictions. While defining the place of the study among other historical-literary works, the reviewer noted, that "Hrushevsky linked the folk national literature with international one, and in general, he united the whole literature up to XIV ct. with the historical destiny of a nation" [17, c. 101].

Hrushevsky's intensive elaboration of "History of Ukrainian literature" was also highlighted during the celebration of his anniversary in 1926. For the first time different speakers on events devoted to this remarkable date attributed an important place to this new synthesis ("History of Ukrainian Literature") next to his famous "History of Ukraine-Rus", emphasizing that these two studies are the most important achievements of Ukrainian humanities of that time [19, c. 275–304]. The creation of "History of Ukrainian Literature" was regarded as evidence of universality of Hrushevsky's genius and his leading role in the national science. Thus, Volodymyr Lypskyi, the president of All-Ukrainian Academy of Science, in his congratulating speech made an important remark: "Your History of Ukraine is an enormous work, originally written, including an impressive multitude of sources. This is the first comprehensive, scientific, and detailed History of our land... Even if it was your only work, even then it would be an eternal monument. So, when we regard the History of Ukrainian Literature..., we vividly understand that Hrushevsky is the best connoisseur of Ukraine and one of her most prominent sons" [34, c. 8]. The head of SSS Kyrylo Studinsky expressed a similar idea: "You managed to take a careful look at spiritual treasure of Ukrainian people, at its past, and then you laid the foundation with your literary and philological works, the top of them being "History of Ukrainian Literature" [34, c. 10].

The critical reflection on the historical-literary works of Mykhailo Hrushevsky continued in the second half of 20-ies. However, due to "the growing struggle on the historical front" it became harder and harder to continue this struggle in the Motherland. Only "Ukraina" and other rare collections edited by AUAS abstained from obligatory condemning rhetoric in discussion of Hrushevsky's works. Thus, they continued further contemplation on new parts of "History of Ukrainian Literature".

M. Markovskiyii reviewed the first part of the fifth volume. Continuing his review on the previous volumes, the reviewer characterised in few sentences the whole complexity of the literature period under study. Markovskiyii again emphasized that it was Hrushevsky who was the first to comprehensively study Ukrainian literary art of XV – the beginning of XVII centuries and he concentrated on his creative findings. While summarizing the content of its chapters, the reviewer demonstrates Hrushevsky's skilfulness in using source materials and original interpretations, as well as the issues raised. "...The work of Hrushevsky is a valuable contribution to our science, – as Markovskiyii claims, – referring to works of his predecessors, but exposing them to his sharp criticism, Hrushevsky definitely resolves certain questions, often from a new point of view..., and in general, he provides such a wide picture of this previously obscure part of Ukrainian cultural past, that any literate person would read it with interest" [14, c. 187].

Dmytro Abramovych reviewed two parts of the fifth volume of "History of Ukrainian Literature", also on the pages of "Ukraina". Summarizing its ideas and content, as well as highlighting the originality

of its concept, the reviewer underlined a crucial influence of Hrushevsky on Ukrainian Literary Studies. At the same time, he outlined the range of debatable and weak points, which are caused by the general scarcity of other studies on this period of Ukrainian culture. However, these weaknesses considerably concede to the advantages to this work, as, to Abramovych's convictions, "it is useful not only by its scientific methods, new studies and research, but by its methodological and pedagogical contemplations" [1, c. 99].

Kost Koperzhynsky put forward an attempt of comprehensive regard on the historical-literary heritage on the pages of "Studii z istorii Ukrainy" ("Studies on the history of Ukraine"). According to his views, this monumental work of Kyiv academician appears to be the only research where the history, sociology and literary studies combine" [12, c. XLV]. After characterising the innovative approach of Hrushevsky in researching Ukrainian literary process, K. Koperzhynsky noted, that the researcher often had to "wander the unknown paths".

The author of the article concentrated on the sociological method of the scientist, as he underlined the growing intensity of his historical-sociological researches from the beginning of the XX century. While illustrating the consistency of the method's application, K. Koperzhynsky drew reader's attention to the problem of general periodization of Ukrainian literature as the important theoretical issue of "History of Ukrainian literature". The author concluded with noting the originality of Hrushevsky's interpretation of the majority of the researched issues and underlined a highly professional level of his historical-literary works, evidenced by general appreciation of the work in academical environment.

Moscow "Literary Encyclopaedia" expressed an official party vision of the historical-literary heritage of M. Hrushevsky on the verge of 20-30-ies. Following the general tendencies, Kyiv academician was called "a short-sighted, little bourgeois politician", though noting his revision of previous political preferences and choosing the side of Soviet authority". K. Burevoi in his encyclopaedical entry contrasted weaknesses of Hrushevsky's style in his own literary works to the solid professional level of his historical-literary works, in particular – his "History of Ukrainian Literature", as the reviewer called it – "the essential source in researching Old Ukrainian literature" [4, c. 73]. While criticizing the methodology of the main historical-literary study of Ukrainian researcher, the author noted: "being the follower of the French sociologist Durkheim, Hrushevsky failed to understand the great law of the class struggle, and thus, his works are quite eclectic" [4, c. 74].

In the second half of 20-ies "History of Ukrainian Literature" was also noted abroad. All five volumes at once attracted attention of Hrushevsky's long-standing opponent, famous Polish Literary studies scientist and professor of Berlin University – Alexander Brückner. His thorough review in German first of all noted an incredible Hrushevsky's hard work, that continued despite unfavourable conditions. The reviewer underlined that "author's knowledge and aspirations deserve nothing but respect" [35, c. 462–463]. He characterized "History of Ukrainian Literature" as a fundamental work, written with incredible erudition and researcher's talent. Brückner also appreciated the study of certain issues, as for example pages of Volynian chronicle. The reviewer regarded it as "the most perfect evaluation, that was truly needed" [35, c. 465]. However, he completely disagreed upon authorial concept and criticized the interpretation of a range of historical-literary phenomena.

As a continuation of the discussion from the beginning of XX century, A. Brückner criticized Antinormanist views of his Ukrainian colleague, claiming, that patriotic feelings often guide the logic of scientific research. As an illustration for these claims, the Polish scientist pointed at Hrushevsky's attempts to artificially make the Ukrainian literature older and by false arguments prove Ukrainian origin of some Polish and Russian written artefacts. A. Brückner wrote about the attempts of Hrushevsky "to make" some Polish writers Ukrainians, with explicit irony offering to consider himself, native of Ternopil, to be Ukrainian. Despite the polemical tone of the entire review, The Polish scientist in general appreciated the work of his colleague, noting its propaedeutic character.

After the tragic death of Hrushevsky in 1934, in order to define the place of the scientist in the humanitarian science of that time, the research of author's enormous heritage gained a new impetus. Different obituarial publications established a tradition of considering "History of Ukraine-Rus" and "History of Ukrainian Literature" to be the greatest works of Hrushevsky. These multivolume studies are also labelled as the greatest achievements of Ukrainian humanitarian science at the period of national revival.

Unbridled criticism of Hrushevsky slowed down a bit in Soviet Social studies during the second half of 30-ies. At that time, the party publications were mainly writing about him to provide information, and not to criticize. Modern researcher Sergiy Bilokin noted the "paradoxical presence of favourable situation for Hrushevsky precisely at the end of 1930s" [3, c. 257]. For example, the daughter of Hrushevsky managed to prepare 10th volume of "History of Ukraine-Rus" in 1936, as well as the 6th volume of "History of Ukrainian Literature" was planned to be published in the second half of 30-s.

Oleksander Biletskyi wrote an editorial review on this volume, which is available nowadays [3, c. 261–264]. While sticking to evaluating Hrushevsky as a representor of "bourgeois science", the reviewer noted that "such a systemic and thorough layout of facts as in 6th volume, has never been seen before in Ukrainian Literary historiography. Not that many historical-literary works can be compared to the work of Hrushevsky" [3, c. 263]. Regarding a considerable erudition of the author, his involving of the wide

text base, originality of the introduced historical-literary concepts, O. Biletskyi emphasized that “its publication would be truly desirable, as well as the history of its continuation, that brings the history of Ukrainian literature to the last decades of XVIII century” [3, c. 264].

Galician and emigrated scientists studied Hrushevsky's works more objectively and thoroughly. His literary studies research was analysed in detail on the pages of “Novyi Chas” (“New Times”). The author of the notes – Yevgen Pelenskyi emphasized, that obituary publications while glorifying Hrushevsky as a prominent historian, pedagogue, organizer of public and scientific life, a bit out shadowed Hrushevsky's achievements in elaboration of the history of literary process. Apart from his literary scientific research, Hrushevsky created favourable circumstances for talented people on the field of literature as they could publish their works on the pages of different journals, as “Literary and Scientific Herald” [10]. Ye. Pelenskyi also highlighted an under-explored issue of Hrushevsky's fiction works, despite the fact, that the scientist wanted to devote himself to this genre when he was young. The reviewer draws a distinct line between Hrushevsky's literary works, written in the framework of Ukrainian Romanticism school, from ones, written during the “mature” period with distinctive historical “colouring” resembling style of Kostomarov [9].

D. Skytskyi analyzed theoretical and methodological foundations of historical-theoretical works of Hrushevsky. He pointed out that like all other works of the scientist, “History of Ukrainian Literature” has “visible traces of a prominent personality of the author: the energy of the word, a profound thinking culture, daring conclusions and alongside it all – an outstanding erudition” – those are the features that attract most the reader and motivate him/her for work [18, c. 25]. D. Skytskyi is convinced that analytical, synthetical and intuitive talents are fully applied in this research. Despite the immense volume of the material engaged as well as the originality of its methodological processing, the researcher also notes a certain controversy in Hrushevsky's attempts to focus on prominent phenomena of the historical-literary life and on its common routine manifestations simultaneously.

In literary studies discourse of the author D. Skytskyi notes the prevalence of ideological and sociological interpretations: “A historian in him, who observes the development of spiritual life diachronically, noticing the influence of foreign factors, is complemented by a sociologist, who observes the social life synchronically and explores society's functions, connection of spiritual functions with forms of social order and its economical welfare” [18, c. 26–27]. Sociological method gave the possibility to comprehensively observe Ukrainian historical-literary process, starting from Early Middle Ages and also track the mutual interinfluence with literatures of other nations. As a consequence, Hrushevsky involved national oral literature, that lacked attention from his predecessors. In general, as a researcher noted, the multitude of ideas in “History of Ukrainian Literature” would define the directions of the further research in future.

Leonid Biletskyi made another attempt of generalising of Hrushevsky's historical-literary researches. He emphasized that Hrushevsky's interest in the past of the national literature is as traditional as his historical works. Even while creating his “History of Ukraine-Rus” the researcher referred to solely literary sources, attributing them the same importance and informativity as to traditional sources. These researches alongside with Literary studies works explain rapid breakthrough in his “History of Ukrainian Literature”. After characterizing the scheme of the work and accentuating at the proclaimed by Hrushevsky tasks in the introduction to the first volume, L. Biletskyi analysed innovative features of the work in detail. The most original, in his view, were the establishing of the strong connection between oral and written literature, and revelation of the dialectics of Ukrainian literary process, when the decline in one aspect was compensated by thriving in another one. Hrushevsky managed to do this with the help of his scheme and sociological method [2, c. 129–130].

While characterising the work, L. Biletskyi was especially excited by its first volume, that reconsidered the study of the oral literary works, and also by some parts of the fourth volume, dedicated to the study of Ukrainian “bylyny”. However, even long-studied problems that were covered in the research, carry the “imprint” of Hrushevsky's talent as he would offer an unusual view on the established points in science. “This is an extremely rich in opinions work, truly original, never repeating anyone's opinion.., - as finishes Biletskyi. – Each page of this work stimulates our own thinking, raises a range of questions and motivates to continue the elaboration of his original concept further, follow his track to the top of his creative ideas and long-lasting creative process” [2, c. 134–135].

Conclusions. Therefore, “History of Ukrainian Literature”, as its active discussing during 20–30-ies testifies, became an important phenomenon of Ukrainian humanities at times of national revival. Alongside with “History of Ukraine-Rus” it was recognised as the greatest creative achievement of Hrushevsky and the evidence of a vivid improvement of Ukrainian science. The critical discussion with remarks and methodological suggestions contributed to the modernization of Ukrainian Literary studies and opened new conceptual-methodological horizons. These polemical remarks expressed at interwar period concerning the ideas in “History of Ukrainian Literature” laid the foundation of historical-literary Hrushevsky Studies, and not during afterwar period only. As an input for further interpretations of Literary Studies heritage of M. Hrushevsky, they are still recognized by researches of our time.

Список літератури

1. Абрамович Д. Грушевський М. Історія української літератури. Т. 5. Київ, 1926–27. *Україна*. 1929. Кн. 1. С. 95–99.
2. Білецький Л. М. Грушевський як історик української літератури. *Наша культура*. 1935. Річник 1-й. С. 129–135.
3. Білокін С. Рецензія О. Білецького на шостий том «Історії Української Літератури». *Український історик*. 1991–1992. № 3–4/1–4. С. 261–264.
4. Буревой К. Грушевский Михаил Сергеевич. *Литературная энциклопедия*. Т. 3. Москва, 1930. С. 71–74.
5. Грушевський М. Автобіографія, 1914–1919. *Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського*. Київ, 1992. С. 214–219.
6. Грушевський М. Історія української літератури: в 6 т., 9 кн. Т. 1. Київ, 1993. 392 с.
7. Дорошенко В. Михайло Грушевський. Історія української літератури. Том I (Частина I, книги: 1, 2 і 3). Київ–Львів, 1923. *Стара Україна*. 1924. Ч. XII. С. 190–191.
8. Дорошенко В. Михайло Грушевський: Історія Української літератури. Київ; Львів, 1923. Т. I–III. *Діло*. 1923. № 183. С. 6–7.
9. Є. Ю. П. [Є. Пеленський] Михайло Грушевський як белетрист. *Новий час*. 1935. № 222. С. 7.
10. Є. Ю. П. [Є. Пеленський] Михайло Грушевський як дослідник літератури. *Новий час*. 1934. № 270. С. 6.
11. Камінський В. Михайло Грушевський. Історія Української літератури. Тт. I–IV. *Етнографічний вісник*. 1926. Кн. 2. С. 145–148.
12. Копержинський К. Українське наукове літературознавство за останні 10 років. *Студії з історії України Науково-дослідчої катедри історії України в Києві*. Київ, 1929. Т. II. С. XXI–LII.
13. Коряк В. Література на робфаках. *Путь Просвещения*. 1923. № 6. С. 75–94.
14. Марковський М. Грушевський М. Історія української літератури. Т. IV. Київ, 1925. *Україна*. 1926. Кн. 1. С. 144–147.
15. Марковський М. Михайло Грушевський. Історія української літератури. Том п'ятий, випуск перший. Державне видавництво України, 1926 р., ст. 204. *Україна*. 1927. Кн. 3. С. 183–187.
16. Перетц В. Михайло Грушевський. Історія української літератури. Частина перша. Тт. I–III. *Україна*. 1925. Кн. 4. С. 158–163.
17. Свенціцький І. Три історії української літератури. *Учитель*. 1925. Кн. 2. С. 97–101.
18. Скитський Д. До методології історії літератури Мих. Грушевського. *Дзвони*. Річник V. 1935. С. 25–30.
19. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ; Дрогобич, 2008. 494 с.
20. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Дрогобич, 2012. 169 с.
21. Тельвак В. Науково-популярні праці Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях початку XX століття. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2006. Вип. X. С. 348–358.
22. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 4–16.
23. Тельвак В. Грушевська на сторінках «Українського історичного журналу» (1991–2010 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2012. Вип. 22. С. 483–498.
24. Тельвак В. Грушевська Руслана Пирого. *Архіви України*. 2011. № 2–3. С. 290–298.
25. Тельвак В. Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 29–35.
26. Тельвак В. Монографічна грушевська: спроба узагальнення. *Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць*. 2013. Вип. 6. С. 104–107.
27. Тельвак В. Громадсько-політична діяльність Михайла Грушевського в Галичині в оцінках сучасників. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F. Lublin*, 2016. Vol. LXXI. S. 65–88.
28. Тельвак В. Вивчення історико-теоретичної спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (1939–1990 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2000. Вип. 35–36. С. 354–366.
29. Тельвак В. Дослідження рецепції творчої спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (40–80-ті роки). *Студії з історії Української революції 1917–1921 років*. 2011. Вип. 5. С. 72–82.
30. Тельвак В. Добрий історик, але поганий політик: рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського після 1914 року. *Scriptorium nostrum*. 2015. № 1–2. С. 35–64.
31. Тельвак В. Життєвий і творчий шлях М. Грушевського в ювілейних оцінках 1926 р. *Український історичний журнал*. 2008. № 6. С. 111–125.
32. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX–XX ст.). *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 67–82.
33. У півстолітніх змаганнях. Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941). Київ, 1993. 766 с.
34. Ювілей академіка М. С. Грушевського. 1866–1926. Ч. I. Ювілейні засідання. Ч. II. Привітання. Київ, 1927. 143 с.
35. Brückner A. Hrushevskij Mychajło. Istorija ukraźnškož literatury. *Zeitschrift für slavische Philologie*. 1927. Bd. 4. S. 462–471.

References

1. Abramovych, D. (1929). Hrushevsky M. History of Ukrainian Literature. V. 5. K., 1926–27. *Ukraine [Ukraine]*, 1, 95–99 [in Ukrainian].
2. Biletskyi, L. (1935). M. Hrushevsky as a historian of Ukrainian literature. *Nasza kultura [Our culture]*, 1, 129–135 [in Ukrainian].
3. Bilokin, S. (1991–1992). Biletsky's Review on the Volume Six of the History of Ukrainian Literature. *Ukrainskyi istoryk [Ukrainian historian]*, 3–4/1–4, 261–264 [in Ukrainian].

4. Burevoi, K. (1930). Hrushevskiy Mykhayl Serheevych [Hrushevsky Mikhail Sergeevich]. *Literaturnaja Encyklopedija [Literary Encyclopedia]*, III, 71–74 [in Russian].
5. Hrushevskiy, M. (1992). Autobiography, 1914–1919. *Great Ukrainian: Materials from the life and work of M. S. Hrushevsky*, 214–219 [in Ukrainian].
6. Hrushevskiy, M. (1993). History of Ukrainian Literature, I, Kyiv [in Ukrainian].
7. Doroshenko, V. (1924). Mykhailo Hrushevsky. History of Ukrainian Literature. Vol. I (Part I, books: 1, 2 and 3). *Stara Ukraina [Old Ukraine]*, XII, 190–191 [in Ukrainian].
8. Doroshenko, V. (1923). Mykhailo Hrushevsky. History of Ukrainian Literature. Kyiv-Lviv, 1923, vol. I-III. *Dilo [Work]*, 183, 6–7 [in Ukrainian].
9. Ye. Iu. P. [Ie. Pelenskiy]. (1935). Mykhailo Hrushevsky as a belletrist. *Novyj chas [New time]*, 222, 7 [in Ukrainian].
10. Ye. Iu. P. [Ie. Pelenskiy]. (1934). Mykhailo Hrushevsky as a researcher of Ukrainian literature. *Novyj chas [New time]*, 270, 6 [in Ukrainian].
11. Kaminskiy, V. (1926). Mykhailo Hrushevsky. History of Ukrainian Literature. Vol. I-IV. *Etnografichnyy Buleten [Ethnographic Bulletin]*, 2, 145–148 [in Ukrainian].
12. Koperzhynskiy, K. (1929). Ukrainian scientific literary studies over the past 10 years. *Studies on the history of Ukraine Research Department of the History of Ukraine in Kiev*, II, XXI–LII [in Ukrainian].
13. Koriak, V. (1923). Literature on robfaks. *Put Prosveshcheniya [The Way of Enlightenment]*, 6, 75–94 [in Ukrainian].
14. Markovskiy, M. (1926). Hrushevsky M. History of Ukrainian Literature. Vol. IV. Kyiv, 1925. *Ukraina [Ukraine]*, 1, 144–147 [in Ukrainian].
15. Markovskiy, M. (1927). Hrushevsky M. History of Ukrainian Literature. Vol. V, part I. 1926, p. 204. *Ukraina [Ukraine]*, 3, 183–187 [in Ukrainian].
16. Peretz, V. (1925). Mykhailo Hrushevsky. History of Ukrainian Literature. Part One. Тт. I-III. *Ukraina [Ukraine]*, 4, 158–163 [in Ukrainian].
17. Svientsitskiy, I. (1925). Three histories of Ukrainian literature. *Uchytel [Teacher]*, 2, 97–101 [in Ukrainian].
18. Skytskiy, D. (1935). To the methodology of the history of literature of Mykh. Hrushevsky. *Dzvony [Bells]*, V, 25–30 [in Ukrainian].
19. Telvak, V. (2008). The creative heritage of Mykhailo Hrushevskiy in the estimation of contemporaries (end of the 19th – 30s of the 20th century). Kyiv; Drohobych [in Ukrainian].
20. Telvak, V. (2012). The figure of Mykhailo Hrushevskiy in the historiography of Central-Eastern Europe (end of the 19th - 30s of the 20th century). Drohobych [in Ukrainian].
21. Telvak, V. (2006). Popular scientific works of Mykhailo Hrushevskiy in historiographical discussions of the beginning of the 20th century. *Drohobyskiy kraieznavchyy zbirnyk [Drohobysky local history collection]*, X, 348–358 [in Ukrainian].
22. Telvak, V.V., Telvak, V.P. (2021). Modern Hrushevsky studies: gains, losses, prospects. *Ukrainskyi istorychny zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 5, 4–16. [in Ukrainian].
23. Telvak, V. (2012). Hrushevskiana on the pages of the “Ukrainian Historical Journal” (1991–2010). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine]*, 22, 483–498 [in Ukrainian].
24. Telvak, V. (2011). Hrushevskiana Ruslan Pirog. *Arkhivy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, 2–3, 290–298 [in Ukrainian].
25. Telvak, V. (2010). Hrushevsky studies: methodological problems of progress. *Kraieznavstvo [Local history]*, 3, 29–35 [in Ukrainian].
26. Telvak, V. (2013). Monographic Hrushevskiana: an attempt at generalization. *Hurzhivski istorychni chytannia: Zbirnyk naukovykh prats [Gurzhyi historical readings: Collection of scientific papers]*, 6, 104–107 [in Ukrainian].
27. Telvak, V. (2016). Social and political activities of Mykhailo Hrushevskiy in Galicia in the assessment of contemporaries. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, LXXI*, 65–88 [in Ukrainian].
28. Telvak, V. (2000). Study of the historical and theoretical heritage of Mykhailo Hrushevskiy in the historiography of the Ukrainian diaspora (1939–1990). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna [Bulletin of Lviv University. The series is historical]*, 35–36, 354–366 [in Ukrainian].
29. Telvak, V. (2011). Study of the reception of Mykhailo Hrushevskiy's creative heritage in the historiography of the Ukrainian diaspora (40s–80s). *Studii z istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv [Studies on the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921]*, 5, 72–82 [in Ukrainian].
30. Telvak, V. (2015). A good historian, but a bad politician: the reception of the creative heritage of Mykhailo Hrushevskiy after 1914. *Scriptorium nostrum*, 1–2, 35–64 [in Ukrainian].
31. Telvak, V. (2008). The life and creative path of M. Hrushevskiy in the jubilee evaluations of 1926. *Ukrainskyi istorychny zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 6, 111–125 [in Ukrainian].
32. Telvak, V. (2006). The figure of Mykhailo Hrushevskiy in Polish historiography (late 19th–20th centuries). *Ukrainskyi istorychny zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 5, 67–82 [in Ukrainian].
33. (1993). In the half-century competitions. Selected letters to Cyril Studinsky (1891–1941). Kyiv [in Ukrainian].
34. (1927). Anniversary of Academician M. S. Hrushevsky. 1866–1926. I. Jubilee Sessions. II. Greeting. Kyiv. [in Ukrainian].
35. Briukner, A. (1927). Hrushevsky Mykhailo. History of Ukrainian Literature. *Journal of Slavic Philology*, 4, 462–471 [in German].

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

**BULLETIN
OF CHERKASY
UNIVERSITY**

HISTORICAL SCIENCES

№ 2. 2025

Відповідальний за випуск
Іржавська А. П.

Комп'ютерне складання
Івангородський К. В.

Підписано до друку 30.09.2025. Формат 84x108/16. Папір офсет.
Друк офсет. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 15,0.
Обл. вид. арк. 15,8. Тираж 300 пр.

Друк ФОП Чабаненко Ю. А.
18002, м. Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39
тел.: 0472/56-46-66, (093) 788-99-99; e-mail: office@2upost.com
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців
серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.